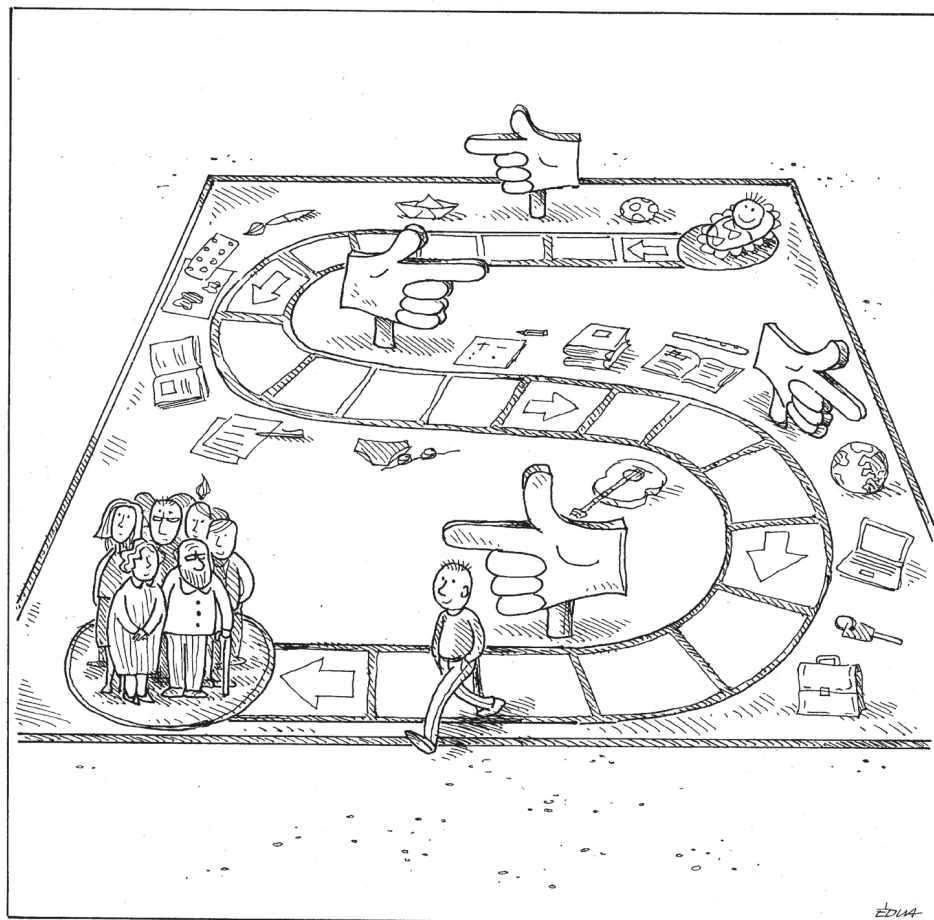

Ára: 1190 Ft

Illusztráció: Szűcs Édua (Gyarmathy Éva: Pszichomeditáció)

Magánszemélyeknek 20%, intézményeknek 35% kedvezmény.
Több mint 1500 cím – klasszikustól kortársig.

Minőségi gyermek- és ifjúsági irodalom
a Móra Könyvkiadótól – www.mora.hu

mozgó világ

2019/7-8

7-8 mozgó világ

2018/7-8

Markó Béla esszéje • Rádai Eszter Rainer M. Jánossal beszélget • Szobrok az emlékezetben: Pikó András pódiumbeszélgetése Bauer Tamással, Mélyi Józseffel és Pótó Jánossal • Gábor György tanulmánya • Rab László történelmi oknyomozása • Halmai Tamás, Imre Flóra és Villányi G. András versei • Barna Imre, Ferdinandy György, Kovács Káson, Tóth B. Judit és Várady Tibor prózája • Szelényi Iván búcsúzik Heller Ágnestől

Almási Miklós • Csengery Kristóf • Csepeli György • Dalos György • Dési János • Domány András • Fáy Miklós • Gárdonyi László • Hargitai Miklós • Kőrösi Imre • Láng J. Júlia • László Ferenc • Parászka Boróka • Pető Iván • P. Szűcs Julianna • Radics Viktória • Révész Sándor • Sz. Bíró Zoltán • Vadas József • Végel László

ALMÁSI MIKLÓS 1932-ben született Budapesten. Esztéta, filozófus, az MTA rendes tagja, Széchenyi-díjas. Legutóbbi könyve: *Ami bennünk van* (2019).

BARNA IMRE 1951-ben született Budapesten. Műfordító, kritikus, lapunk irodalmi szerkesztője. Legutóbbi könyve: *Pont fordítva* (2018).

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok* könyve (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Nemzet és migráció* (Örkény Antallal, 2018).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Tíz esztendő – Európai naplójegyzetek* (2016).

DÉSI JÁNOS 1964-ben született Budapesten. Újságíró. A Holokauszt Emlékmúzeum (US) számára készít interjúkat. Legutóbbi könyve: *Justitia noklás doboza* (2017).

DOMÁNY ANDRÁS 1949-ben született Budapesten. Táncscs-díjas és Pulitzer-emlékdíjas újságíró.

FÁY MIKLÓS 1964-ben született Budapesten. Szabadfoglalkozású kritikus, újságíró.

FERDINANDY GYÖRGY 1935-ben született Budapesten. József Attila-díjas író, költő, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Sziget a víz alatt* (2019).

GÁBOR GYÖRGY 1954-ben született Budapesten. Filozófus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Múltba zárt jelen, avagy a történelem hermeneutikája* (2016).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

HALMAI TAMÁS 1975-ben született Pécsen. Költő, író, irodalmár. Legutóbbi könyve: *Örömmévalóság* (2017).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-, Bossányi Katalin-díjas. A MÚOSZ elnöke. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg vétkeinket* (2018).

IMRE FLÓRA 1961-ben született Budapesten. Költő, műfordító, tankönyvíró, klasszika-filológus. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia rendes tagja, az irodalmi osztály elnöke. Legutóbbi kötete: *Még tart a könnyűség* (2014).

KOVÁCS KÁSZON 1975-ben született, Budapesten nevelkedett. Természettudományos és vallástörténeti tanulmányokat folytatott Koppenhágában. Madridban dolgozik egy informatikai cég adminisztrációjában.

KŐRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *A másik pikk bubi* (2016).

LÁNGH JÚLIA 1942-ben született Budapesten. Újságíró, író, fordító. Legutóbbi könyve: *Macskák és férfiak* (2014).

LÁSZLÓ FERENC 1976-ban született Budapesten. Történész, kritikus. A Magyar Narancs belső munkatársa, a Revizor kritikai portál szerkesztője.

MARKÓ BÉLA 1951-ben született Kézdivásárhelyen. József Attila-díjas költő, író, politikus. Az RMDSZ volt elnöke. Legutóbbi könyve: *Amit az ördög jóváhagy* (2019).

PARÁSZKA BORÓKA 1976-ban született Gyergyószentmiklóson. Bossányi Katalin-díjas publicista, író; Marosvásárhelyen él.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

PIKÓ ANDRÁS 1964-ben született Békéscsabán. Bossányi Katalin-díjas újságíró, 2019 júniusáig a Klubrádió műsorvezetője.

P. SZÜCS JULIANNA 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, kritikus, egyetemi tanár. Lapunk főszerkesztője.

RAB LÁSZLÓ 1957-ben született Pélyen. A Népszabadság volt főmunkatársa, lapunk olvasószerkesztője. Legutóbbi könyve: *Pokoljárás – Út az újjászületésig* (2017).

RÁDAI ESZTER 1946-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró.

RADICS VIKTÓRIA 1960-ban született Zomborban. Költő, esszéíró, műfordító, kritikus.

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró, a Népszabadság volt főmunkatársa, a HVG munkatársa.

SZ. BÍRÓ ZOLTÁN 1959-ben született Szegeden. Történész, ruszista. Legutóbbi könyve: *Az elmaradt alkotmányozás* (2017).

SZELÉNYI IVÁN 1938-ban született Budapesten. Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Yale Egyetem professzora. Legutóbbi könyve: *Hogyan legyünk milliárdosok?* (Kolos Tamással, 2010).

TÓTH B. JUDIT 1964-ben született Budapesten. Író, szerkesztő. Legutóbbi kötete: *Éden* (1999).

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÁRADY TIBOR 1939-ben született Nagybecskereken. Jogtudós, jogász, író, egyetemi tanár. Az újvidéki Új Symposion egyik alapító tagja és szerkesztője. Legutóbbi könyve: *Mi történt Écskán?* (2019).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kosuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Temetetlen múltunk* (2019).

VILLÁNYI G. ANDRÁS 1958-ban született Budapesten. Költő, író, műfordító. Legutóbbi könyve: *Tükröződések* (2011).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: Roskó Gábor munkái

Találd meg
kedvenc kávédat
vagy friss
szendvicset
nálunk!

MOL

FRESH
CORNER

Megéri lassítani!

www.freshcorner.hu

Memóriagyakorlatok

Imre Flóra	3	Köz-érzet <i>Vers</i>
Markó Béla	4	Feledékeny emlékezetpolitika <i>Esszé</i>
Rádai Eszter	12	A másik Magyarország <i>Beszélgetés Rainer M. Jánossal</i>
Pikó András	26	Szobrok az emlékezetben <i>Pódiumbeszélgetés Bauer Tamással, Mélyi Józseffel és Póto Jánossal</i>
Gárdonyi László	43	Az allegória allegóriája <i>Roskó Gábor munkáiról</i>
Rab László	49	Pokorni József kabátja <i>Tanulmány</i>
Révész Sándor	65	Szeretett Vezérem! – Dobi István levelesládája
Sz. Bíró Zoltán	77	A rabul ejtett Ukrajna <i>Tanulmány</i>
Dési János	88	„Jó emberek voltak” – Kárpátaljai visszaemlékezések a zsidókra és a holokausztra <i>Riport</i>
Domány András	105	Lesz-e ebből nemzet? – <i>Útinapló</i> Koszovóból
Gábor György	111	„Részben tájékozatlanságból, főként azonban rosszindulatból” <i>Tanulmány</i> (2. rész)

Halmai Tamás	128	Előfedések (LXXXI–LXXXV.) Felszín, Tilalom, Nyelvtan, Mississippi, Csodák <i>Versek</i>
Villányi G. András	129	Ariel, Szavak hártáin, Lassuló inga <i>Versek</i>
Barna Imre	131	Barabás <i>Regényrészlet</i>
Tóth B. Judit	147	Magdolna <i>Novella</i>
Kovács Káson	156	Dán-magyar-spanyol mandala <i>Regényrészlet</i>
Ferdinandy György	164	Aibonito csöcsei <i>Regényrészlet</i>
Várady Tibor	176	„...az anyádat, meg azt is, aki felhatalmasított” <i>Dokumentumnovella</i>

Hónapló

Végl László	191	Bujázkodás a homállyal
Parászka Boróka	194	Az irracionalitás kora
Lágh Júlia	198	Soros Tivadar
Hargitai Miklós	202	Ráérünk
Dalos György	205	Semleges témák

Reflex

Révész Sándor	209	Felvilágosodástól felvilágosodásig
Radics Viktória	220	A családi ezüst

-ról, -ről

Csepeli György	227	Belzebubbal a Sátán ellen
Pető Iván	230	Kun Béla zserbói
Almási Miklós	233	Az anti-Spenót
Kőríz Imre	238	„Milyen lassan halok meg”
Vadas József	243	Tetőerdőn innen és túl
Csengery Kristóf	248	Múltba néző jelen
Fáy Miklós	252	Mi lesz a négy rubelemmel?
László Ferenc	254	Anyáég! – NÖcomment
P. Szűcs Julianna	257	Egy könyvégetésre kikerkeztet ávoscsapat eltévedt golyója

Megjelent a

LENTUS Kft.

Felcsuti Péter
Bojár Gábor
Kende Péter
Nyíri Pál
Szelényi Iván
és más magánszemélyek támogatásával

Mozgó Világ 2019/július–augusztus

negyvenötödik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Erdély Gábor (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bogárdi Márta (lapigazgató), Bognár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőművészet), Nagy Zoltán (jogász), Papp Aranka (gazdasági vezető), Pikó András (élő interjú), Rab László (olvasószerkesztő), Király Ágnes (asszisztens), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Vitányi Iván (kuratóriumi tag).

Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Alapítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80-444-444. Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (e-mail: batthyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 9000 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig

Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285

Memóriagyakorlatok

Imre Flóra

Köz-érzet

valami kivonulás-féle
szégyenből reménytelenségből
ébren-nem-létbe vagy nem-létbe
nem elefántcsont legfeljebb föld

nem vagyok résztvevője annak
amit ellenemre csinálnak
mért kell patkányfészek-hatalmak
országos trágyájában járjak

én hát kiáltok és sikoltok
ne bántsod a magyart mindhiába
önvére hozza a balsorsot
önfia dönti rabigába

3

hol zsarnokság van zsarnokság van
aki szól magában beszélne
mint cigány a siralomházban
magával kötve mint a kéve

kitántorognak Angliába
nekünk meg már vess puha ágyat
csend hó halálnak éjszakája
mend azhoz járó szemem könnyel árad

Feledékeny emlékezetpolitika

Az egész tavalyi esztendő az 1918. december 1-jei Gyulafehérvári Román Nemzetgyűlés centenáriumának jegyében telt nálunk. Ez a hirtelenjében összehívott nagygyűlés mondta ki annak idején Erdély egyesülését Romániával. Ahogy az lenni szokott, mindenféle kiadványokkal, kiállításokkal, színházi előadásokkal ünnepelte a centenáriumot Románia. Jobban mondva ünnepelték a románok, mi, magyarok pedig itt-ott felvetettük, jó lenne ezt a megemlékezést arra használni, hogy kezdjünk el végre valamilyen román–magyar párbeszédet az elmúlt száz esztendőről. Netán egy közös jövőkép kialakításában is segítene, ha sikerülne közelíteni egymáshoz a kétféle történetet: a románt és a magyart.

4

De úgy tűnik, erre a közeledésre még várunk kell. Jövőre mi fogunk emlékezni Trianon száz esztendejére, hiszen egyelőre még a naptárat is más-képpen értelmezzük, a románok szerint 1918. december 1. volt a nagy beteljesülés pillanata, mi meg 1920. június 4-ét gyászoljuk, és a Gyulafehérváron elfogadott Nyilatkozatból az azóta is teljesítetlen ígéretekre szoktuk felhívni a figyelmet. 1990-ben, amikor a román parlament úgy döntött, hogy december 1-je lesz Románia nemzeti ünnepe, mi egy másik napot javasoltunk, december 21-ét, a Ceaușescu-diktatúra 1989-es bukásának napját, mivel az a forradalmi pillanat gyakorlatilag mindannyiunknak ugyanazt jelentette. Nem sikerült ezt a javaslatot elfogadtatnunk, és attól kezdve a nemzeti ünnep minden évben a román–magyar viszony fokmérője is. Ha van többé-kevésbé eredményes együttműködés a román és a magyar politikusok között, országon belül és országaink között, akkor a retorika is pozitívabb. Amikor viszont beszűkülnek a perspektívák, a kétféle múlt is távolodik egymástól. Lapozgatom régebbi megszólalásainkat a december 1-jei román nemzeti ünnep környékén, és ha az évszámokat letakarnám, akkor is pontosan ki lehetne következtetni, hogy éppen hol tartottunk kölcsönös toleranciában vagy intoleranciában. Ahhoz például, hogy 2003-ban a román parlament két házának együttes ünnepi ülésén viszonylag őszintén beszélhessek, és egy-két közbekiáltástól eltekintve végig is hallgassanak, kellett a politikai érdek: a román kormánypártnak csak a mi szavazatainkkal volt meg a többsége a parlamentben. Így aztán tisztázhattam néhány fontos elvet: „Az erdélyi magyarok egészen másként élték meg az 1918-as fordulatot, mint a románok. Míg a románok kivívták azt az államiságot, amelyre régóta törekedtek, a magyarok elveszítették meglévő államiságukat. Miért tagadnánk, hogy elődeinknek nem lehettek hasonló érzelmeik a jelenkori román történelem meghatározó eseményével szemben? [...] December 1-jének a Gyulafehérvári Kiáltvány révén az erdélyi magyarok számára is jelentős üzenete van. Ez a dokumentum egy számunkra rendkívül fontos elvet nyilatkoztat ki: Erdély népeinek jogát, hogy anyanyelvükön tanulhassanak, igazgathassák

önmagukat, és gyakorolhassák az igazságszolgáltatást saját kebelükből megválasztott személyek által. Ez a Kiáltvány közvetett módon Románia államalkotó tényezőiként ismeri el a magyarokat és a többi nemzeti kisebbséget. Mindaz, amit ma el akarunk érni, levezethető ebből az aktusból. Való igaz, hogy Románia sorsának irányítói utólag más útra tértek, de ami akkor, december 1-jén elhangzott, annak ma is érvényesnek kellene lennie. [...]

Nem vagyok meggyőződve arról, hogy nagyon rövid időn belül azonos módon fogjuk értelmezni történelmünk minden eseményét, minden személyiséget és minden szobrot – beleértve az aradi Szabadság-szobrot is –, de tisztelnünk kell a másik fél jogát, hogy saját értékeit megőrizze, különösen a szabadságtörekvéseinket kifejező szimbólumok esetében.”

Mostanában is sokszor eszembe jut az az 1990-es döntés a román nemzeti ünnepről, meg is írtam ezt már többször, nem véletlenül. Hiszen számomra eléggé egyértelmű bizonyítéka annak, hogy nem mindegy, mit emelünk ki a múltból, mire emlékezünk, és mit hagyunk feledésbe merülni. Látszólag a múltból döntünk ilyenkor, de valójában mindig a jövőről szólnak ezek a döntések. Hogy történelem csupán egy van? Ez igaz. Csakhogy a történelem teljességét nem foghatja be az emlékezet, és minden pillanatban választanunk kell a fontos vagy kevésbé fontos narratívák között. Ezeknek a választásoknak pedig következményeik vannak. Objektív történelem tényleg csak egyetlenegy van, de azt senki sem ismeri igazán, még a történészek sem, bár ők legalább törekszenek erre. Nekünk viszont számos szubjektív történelem áll a rendelkezésünkre.

Én például egész nemzedékemhez hasonlóan már gyerek- és kamaszkoromban, a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben szembesültem a sokféle történelem lehetőségével, és számunkra a legizgalmasabb kihívás pontosan ez volt: a hazugságok tömkelegében rálelni az egyetlen igaz történelemre. Mire a hetvenes évek első felében a magyar–francia szakot Kolozsváron elvégeztem, már legalább három, de inkább négy történelmet kellett megtanulnom. Azóta tudom, hogy a fake news nem mai jelenség, legfeljebb csak a kifejezés új, és ráadásul nemcsak a mindenkori jelenről, hanem a múltból is gyárthatók ilyen hamis hírek. Holott Európának ebben a részében a nemzetek már rájöhettek volna, hogy nem a múltbéli híreket kellene átírni, hanem a mai valóságot kellene megváltoztatni. Ami persze sokkal nehezebb. Könnyebb egy ügyes emlékezetpolitikával – ami egyúttal „felejtéspolitika” is – mai hatalmi célokra felhasználni azt, ami ezelőtt száz esztendővel történt, vagy esetleg meg sem történt.

Kisiskolásként a romániai kommunizmus félig-meddig még internacionalista korszakában osztályszempontú történelmet tanultunk. Ennek megfelelően Erdélyben, vagyis Havasalföld és Moldva után a harmadik „román országban” a Budai Nagy Antal-féle felkelésben, majd később Dózsa György seregében is együtt harcoltak román és magyar parasztok elnyomóik ellen, akikről nevük után sejteni lehetett, hogy magyarok voltak, de ezt a tanácskönyvek különösebben nem hangsúlyozták. Aztán valamikor a hatvanas években változott a történelemszemlélet, győzött a dákoromán kontinuitás elmélete, miszerint az Erdélyben őslakos dákok átvették a római hódítók

nyelvét, és ebből a keveredésből lett a román nép. Tudományos bizonyítékok ugyan nincsenek erre, de nem is tudományról volt szó, hanem ideológiáról: az internacionalizmust felváltotta a nacionálkommunizmus, és a magyar gyermekek is szorgalmasan magolták a kötelezően román nyelvű történelemkönyvekből „népünk”, mármint a román nép dák eredetét. Akkoriban járta az a vicc, hogy Nicolae Ceaușescu Székelyföldre látogat, a fogadására kirendelt tömegből magasba emel egy kisfiút, és románul megkérdi: „Hogy hívnak, te dákfíóka?” A gyerek büszkén rávágja: „Attila.” Nem valószínű, hogy ilyesmi valaha is megtörtént, de megtörténhetett volna. Mire leérett-ségiztem, a nemzeti ideológia fölülírta az osztályharcot, és ezáltal megváltozott a történelem is. De valamennyi még mindig megmaradt a „Föl, föl, ti rabjai a földnek” illúziójából, és még mindig „románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek” éltek Romániában a tömeggyűléseken szónokló diktátor szerint. Amíg aztán a nyolcvanas években eltűnt ez is, „magyar nemzetiségű románok” lettünk egyik napról a másikra, és ehhez igazították Erdély történelmét is. Ennek első bizonyítéka egy jelentéktelen pártkatona, Ion Lăncrănjan könyve volt, a *Cuvânt despre Transilvania* (Beszéd Erdélyről) című szennyirat. Tiltakoztunk ellene, de hiába. Alig múltam harmincéves, és már háromféle történelmet kellett visszamenőleg tudomásul vennem. Illetve volt egy negyedik is, amelyet egészen korán kaptam otthon szüleimtől és nagyszüleimtől szájhagyományként, vagy pedig én magam olvastam az innen-onnan megszerzett könyvekben. Emlékszem, nagyanyáméknál nyaralva a háromszéki Erdővidéken, kölcsönkérték nekem a faluban egyetlen példányban meglevő, nagy becsben – és nagy titokban – tartott Orbán Balázs-művet, a *Székelyföld leírását*, és azt bújtam egész vakációban.

Milyen volt ez a nem hivatalos történelem? Hiányos természetesen, bár a karakánabb történelemtanárok is kiegészítették az óra végén ezzel-azzal a hivatalos verziót. Ám összességében ez is csak emlékezetpolitika volt, válasz arra, amit a román állam legyűrt a torkunkon. Sok szempontból ugyancsak hamis Erdély-kép állt össze bennünk, és attól tartok, Magyarországon sem volt ez másképpen, mert ott meg a Kádár-rendszert majdnem végig jellemző, mindenben és mindenütt a nacionalizmustól rettegő, steril internacionalizmus nem tette lehetővé, hogy a hamis emlékezet- és felejtéspolitikai helyett a magyarországi fiatalok megtudhassák a teljes igazságot az utód-államokban élő magyarokról. Az is igaz, hogy már a nyolcvanas években mégis beindult egy komoly kutatómunka a századelő és a két világháború közti időszak történelméről, változott a kiadói politika is, és néhány akkoriban megjelent magyarországi könyv – többek közt a háromkötetes *Erdély története* – nagy légszomjunkban egy-egy korty oxigént jelentett nekünk is, amennyiben hozzájutottunk.

Igen, ez a puzzle-darabokból összerakott alternatív történelem jó volt arra, hogy bele ne süllyedjünk a minket körülvéő hazugságok mocsarába, de ahhoz nem volt elegendő, hogy többé-kevésbé objektív képet alakíthassunk ki a múltból. Állítás és tagadás, tézis és antitézis szorításában vergődtünk, sőt, vergődünk mindmáig, nemcsak magyaroknak és románoknak, magyaroknak és szlovákoknak, magyaroknak és szerbeknek nincsen közös történetük, ha-

nem magyar–magyar egyetértés sincsen számos fontos kérdésben. Még a cáfolhatatlan adatokat is másképpen értelmezzük sokszor, azokat is az emlékezetpolitikai szükségletekhez igazítjuk.

Az otthoni történelem, amelyet annak idején az éppen aktuális iskolai tananyaggal szembeszegeztünk, tulajdonképpen ugyanazt a logikát követte, mint a hivatalos verzió. Ha a románok azt állították, hogy ők már kétezer éve itt vannak Erdélyben, akkor nekünk egyrészt a székelyek hun rokonságával kellett érvelnünk, másrészt azt kellett bizonygatnunk, nem-hogy nincsenek itt évezredek óta, hanem alig tegnap vagy tegnapelőtt jöttek át a hegyeken, ma sincsenek többségben, és a népszámlálások hazudnak. Gyerekkoromban Kézdivásárhelyen, a Kárpátok délkeleti csücskében, több mint hétszáz kilométerre Budapesttől, egy gyakorlatilag százszázalékosan magyar városkában nem volt nehéz elhinnem, hogy Erdély nemcsak történelmi jogon a miénk, hanem a mai demográfiai arányok is emellett szólnak. Mondhatott bárki bármit, nem hittük, és attól tartok, ma is vannak még, akik gyalázatos hazugságnak tartják, ha azt olvassák mondjuk Romsics Ignác munkájában, az *Erdély elvesztésében*, hogy már a 19. század közepén jóval többen voltak a románok, mint mi. A hamis kép a múltról azért veszélyes a jelenre és a jövőre nézve, mert akadálya minden józan megoldáskeresésnek, és a valóban sürgős, mélyreható erkölcsi, politikai, államszervezési korrekciók, vagyis egy méltányos jóvátétel helyett sehova sem vezető bosszúvágygal tölti el a magyar közösséget, amely ily módon saját magát fosztja meg egy másfajta jövő lehetőségétől. Más szóval: az egyik oldalon a románok próbálják nap mint nap igazolni a magyarelles diszkriminációt az évszázadok során elszenvedett jogsérelmekkel, a másik oldalon meg a magyarok tekintenek megalkuvásnak minden kompromisszumot, és sem a száz évvel ezelőtti hatalomra jutott többség, sem az egykori hatalmától megfosztott kisebbség nem úgy gondol Erdélyre, mint közös tulajdonra, hanem románok és magyarok is egy saját Erdélyért szállnak síkra. Márpedig egy ilyen birtokharcból jóslhatóan a többség fog győztesen kikerülni, ezért lenne fontos a múltat nem a restauráció végett, hanem abból a célból megismerni, hogy csapdáit elkerülhessük. Bármennyire utálatos is nekünk, magyaroknak, az a mondas, hogy „az okosabb enged”, valami ilyen kölcsönös „okosságra” lenne most szükség a román–magyar kapcsolatokban.

Két Erdély, két történelem, sőt, valójában több történelem. Itt tartottunk 1989-ben, a rendszerváltás pillanatában. Akkor viszont esélyt láttunk a közös történelemre, az összebékíthető emlékezetre, tehát a közös Erdélyre. Mi valósult meg belőle? Talán nem sok, de valamennyi mégis. Annak ellenére, hogy a – többnyire nem spontánul – kiéleződött konfliktusok hamar megtörték a kezdeti lendületet. Úgy tűnt, hogy Marosvásárhely véres márciusa után illúzió hinni a román és a magyar múlt közelítésében. A román nemzeti ünnep kijelölése, az egyoldalú 1918. december 1-jei döntés jelentőségének mértéktelen eltúlzása egyáltalán nem segített ebben a közeledésben, viszont még így is megmaradt a lehetőség, hogy kialakítsunk valamilyen kölcsönösséget, ki-ki szerethesse a maga külön múltját, de tartsa tiszteletben a másikat is, amint azt én is elmondtam a román parlamentben. Végso soron

az is elképzelhető, hogy könnyebb egy ilyen kompromisszumot megkötni, mint olyan politikai „cenzúrát” működtetni, amely csak a kilúgozott narratívákat engedi be a két nemzet közös panteonjába. Igen, talán a kölcsönös tisztelet lenne az egyszerűbb, nem pedig a véleménykülönbségek szőnyeg alá seprése. Kezdtől is kialakulni ez a kölcsönösség, eredményesnek is tűnt, de az utóbbi időben megtorpant a folyamat, és még nem is lehet pontosan felmérni, hogy a 2018-as centenárium egyoldalú túllihegése milyen változásokat hozott a román–magyar viszonyban. Annak ellenére, hogy rólunk, mint mondtam, keveset beszéltek ezeken a centenáriumi rendezvényeken, vagy esetleg éppen azért, hogy kiderült, az elmúlt száz évről nélkülünk is meg lehetett emlékezni, utólag felerősödtek a magyarellenes hangok a közéletben. Úgy vélem, a minapi úzvölgyi konfliktusnak is köze van ehhez a hangulathoz, egyfajta kisajátítási kísérlet ez is, nemcsak a jövőt, hanem visszamenőleg a múltat is próbálják megváltoztatni, akik az erőszakos temetőfoglalást szervezték. Veszedelmes irányváltás ez, miután egy jó ideig nem errefelé haladtunk. Bár azt sem hallgathatom el, hogy miközben a demagógia, vagyis a vélt vagy valós közvéleménytől való rettegés már egy ideje Romániában is úrrá lett nemcsak a politikusokon, hanem sok értelmiségin is, ezúttal mégis biztató volt, hogy a román értelmiség egy része nyíltan el merte ítélni ezt a provokációt. Summa summarum: az emlékezetpolitikából napi politika lesz, abból meg jó esetben társadalmi béke, rossz esetben megosztottság, gyűlölet, konfrontáció.

8

Kelet-Közép-Európában, illetve ezen belül a Kárpát-medencében minden rendszerváltozáskor illik kicserélni a berendezést: utcák cserélnek nevet, szobrok tűnnek el, lehetőleg úgy, hogy az előző rendszernek nyoma se maradjon. Az utódállamokban ez nemcsak politikai, hanem etnikai szempontok szerint is zajlik, és amikor az előző gazda keze nyomát már mindenhol eltüntették, de az új gazdának még nem volt ideje a maga kézjegyét mindenre rátenni, nem az emberek, hanem maguk a falvak és városok válnak mankurttá. Regényében Csingiz Ajtmatov – szokás-e, illik-e még idézni őt? – leírja, miképpen fosztották meg szörnyű kínok közepette a háborús foglyokat emlékezetüktől a sztyeppe népei. Ugyanis csak az lehet tökéletes szolga, akinek nincsenek emlékei. Az emlékezés: túlélés. Így aztán a ma Kolozsváron hivatalosan Napoca nevet viselő utcát a magyarok csak Jókai utcaként emlegetik, Marosvásárhelyen a Călărașilor utcát pedig Kossuth utcaként. Amíg vannak saját utcanevük, és tudod, hogy hol voltak a szobraid, nem lesz teljesen szolga. Ez is emlékezetpolitika, aminek természetesen csak akkor van értelme, ha stratégia lesz belőle. A külön magyar múlt visszaszerzésének és a közös román–magyar múltba való integrálásának stratégiája. 1989 után egy ilyen stratégiát próbáltunk megvalósítani. Mivel nem tehattük meg nem történtté 1918. december 1-jét, és nem is választhattunk helyette egy másik napot közös nemzeti ünnepként, megpróbáltuk elfogadtatni a magunk nemzeti ünnepként március 15-ét, és úgy tűnt, hogy ez sikerült is, hiszen 1997-től a román miniszterelnökök és államelnökök minden évben nyilvánosan köszöntötték az ünneplő magyarokat, és attól kezdve a román kormány megbízottak, sőt a román pártok képviselői is részt vettek

ezen az ünnepségeken, miközben éppúgy nem értettek egyet az egykori 12. ponttal, az Unióval, mint ahogy mi sem értettünk egyet mindazzal, ami 1918. december 1-je után történt. Mintha hallanám is a magyar ellenvetéseket: de ez nem ugyanaz. Valóban nem. Csakhogy pontosan így vélekednek a románok is, természetesen fordított előjellel: akik többen vannak, azoknak igazságuk is több van, mint a kisebbségnek. Mindkét részről kompromisszum elfogadni azt, ami sohasem teljesen kölcsönös. Ez már tényleg nem történetírás, hanem politika. Emlékezetpolitika is. Hiszen olyan közös múlt megteremtésére törekszünk, amely ebben a formájában sohasem létezett. Például sohasem voltunk közös gazdái Erdélynek, hanem egy ideig az egyik, utána meg a másik birtokolta ezt a régiót. 1989 után úgy véltük, itt az ideje valamiféle vagyonszétosztástat statuálni, ha valóban fel akarunk zárkózni Európához, és ez a stratégia mintha lassan-lassan elkezdett volna működni. Legalábbis így láttuk – ezzel áltattuk magunkat? – egy ideig.

Nem emlékszem, ki mondta, de igaza volt: ha példának okáért az olaszok a római birodalom bukásától kezdve minden rendszerváltozáskor megsemmisítették volna az előző rendszer nyomait, ma nem nagyon lenne mit megcsodálni arrafelé. Persze ez sem ilyen egyszerű. Az i. sz. 112–113-ban emelt Traianus-oszlop ma is ép ugyan, de a tetején azért a császár aranszobra helyett 1587-től Szent Péter alakja látható. Ám mégis van tanulnivalónk az olaszoktól. Erdélyben az is nagy kivétel, hogy egy magyar uralkodó, Mátyás király szobra egy évszázadig megmaradt Kolozsváron, és egy adott pillanatban úgy nézett ki, hogy ez sem fog sikerülni, mert a kilencvenes években az akkori nacionalista polgármester egyfolytában ötletelt, hogy miképpen távolíthatná el Fadrusz János szoborcsoportját a Fő térről. Amikor teljesen indokolatlanul régészeti ásatásokat kezdeményezett, alig lehetett leállítani. Azt is mondhatnám, hogy az egyik múlttal, az egykori római város feltáratlan – de a régészek szerint egyébként nem különösebben releváns – maradványaival próbálta megsemmisíteni a másik múltat. Ez a szándék már csak azért is tragikomikus volt, mert ugyanakkor a román politikusok szívesen hivatkoznak Mátyás király román származására, de úgy látszik, a polgármester ezzel sem tudta meggyőzni saját magát, hogy legalább közös történelmi emlékként és ne a magyar múlt hivalkodó monumentumaként szemlélje a kolozsvári születésű király grandiózus szobrát, amely melleleg az 1900-as párizsi világkiállításon aranyérmert nyert remekmű.

Aztán a romániai magyar politika fokozatos megerősödésével és az európai integrációs folyamat előrehaladásával mégis elkezdődött a múlt visszaszerzése. Ebbe bele kell számítani a szó szoros értelmében vett restitúciót is, tehát a kommunizmus idején elállamosított épületek, szántóföldek, erdők visszaszolgáltatását, de az elhallgatott magyar történelem emlékeinek, szobroknak, feliratoknak a visszaállítását is. Legalább akkora energiába került a múltat visszahozni a felejtésből, mint a jövőt megalapozni. Pontosabban: elég hamar rá kellett jönnünk, hogy a jövő a múlttól is függ. Lehet ugyan képzelegni múltunk teljes visszaszerzéséről, ám ez soha nem fog megvalósulni. Ami megvalósítható: a különlet többé-kevésbé korlátozott formái mellett azok a közös terek, ahol mindenkinek el kell fogadnia, hogy a másik múltja is

jelen van, nem csak a miénk. Tanulságos ebből a szempontból az aradi Szabadság-szobor története. Zala György alkotását ezelőtt tizenöt évvel tudtuk ismét felállítani a Tűztöltő-téren. Máig nagy győzelemként tartjuk számon, hogy a Trianon után nem sokkal, 1923-ban bedeszklázott, majd 1925-ben eltávolított és majdnem nyolcvan esztendeig a várárokban darabjaiban heverő szobor ismét eredeti szépségében látható. Nehéz politikai tárgyalásokra volt szükség ehhez, és az is kellett természetesen, hogy mindkét fél, a románok is, mi is hajlandók legyünk a kompromisszumra. A románok úgy tettek, mintha elfelejtették volna, amit azelőtt gyakran a szemünkre hánytak, hogy mi egy olyan szoborcsoportot akarunk visszaállítani, amelynek központi nőalakja, Hungária tulajdonképpen a hajdani Magyarország – ők úgy mondták: Nagy-Magyarország – jelképe. Elfogadták, amit mi mondtunk, hogy ez egyszerűen Szabadság-szobor, a szabadságharc emlékműve. Ami igaz is persze, de azt sem lehet letagadni, hogy a főalakot tényleg Hungáriának hívják. Mi pedig beleegyeztünk abba, hogy a magyar szoborcsoporttal szemben elhelyezzenek egy diadalívszerű román emlékművet, amelyen az 1848-as román forradalmi mozgalmak néhány főszereplőjének domborműve is látható, de Nicolae Bălcescu mellett ott van Kossuth Lajos is egyébként. Csak halkán mondom: nem túl sikerült alkotás az a diadalív, tehetséges román szobrász munkája ugyan, de látszik, hogy politikai rendelésre készült.

Ismétlem, vitathatatlan győzelemnek tartottam akkor is, és annak tartom most is, hogy elkezdődött a magyar történelem nyilvános rehabilitációja, hiszen más szoborállítások is követték később ezt az aradit. Az idén meg is ünnepeltük Aradon a tizenöt éves évfordulót, engem is meghívtak, és amikor egy barátommal arról beszélgettünk, hogy másnap megyek Aradra, egyszerre csak azt mondta: „Tudom, hogy sokan morogtak emiatt, sőt, még ma is morognak egyesek, de te légy nyugodt, jól csináltátok.” Egyáltalán nem lettem ettől nyugodt, de legalább egy pillanatra el kellett gondolkozzom azon, hogy vajon miért nem vagyunk képesek újraértékelni közelebbi vagy távolabbi múltunkat. Nyilván nem felejtettem el, hogy annak idején volt a magyar közösségen belül egy ellenzékünk, amely „dupla vagy semmi” alapon képzelte el nemcsak az erdélyi jövő megteremtését, hanem az erdélyi múlt visszaállítását is, és szerintem vagy ugyanúgy, ugyanoda állítjuk vissza a Szabadság-szobrot, vagy sehogy. Amiből kétségtelenül „sehogy” lett volna, és nemcsak ebben a konkrét esetben, hanem általában a nemzeti identitásért folytatott küzdelmünkben. A barátom minden bizonnyal vigasztalni akart, csak hogy én egyáltalán nem voltam addig elkeseredve, ettől viszont tényleg megkeseredett a szám íze. Azt hittem ugyanis, hogy rég túl vagyunk ezen a tetszetős, de halálosan veszélyes teórián, hogy „mindent vissza”, és íme, tizenöt év múltán is előjön. Alig néhány százaléknyan vagyunk ma már Aradon, és kisebbségbe kerültünk más erdélyi nagyvárosokban is, talán éppen azért, mert képtelenek voltunk az új körülményekhez igazodva új stratégiákat kitalálni, csak a múltat sírtuk vissza. Arról az egykori Erdélyről álmodtunk, amely éppen azért omlott össze, mert eleink nem fogadták el a tényeket – hogy mások is élnek velünk együtt ebben a régióban –, és nem ismerték fel a változás szükségét. Súlyosan igazságtalan volt a trianoni dön-

tés, van okunk a nagyhatalmakra hárítani a felelősséget, de legalább akkor volt a saját felelősségünk, vagy talán még nagyobb. Keserűen gondoltam hát végig ezt az aradi történetet, hiszen ezek szerint hiába érzem úgy, hogy Erdély egyre több vonatkozásban – iskolák, művelődési intézmények, önkormányzatok stb. – ismét a miénk (is), és hiába ünnepeljük, hogy már itt is, ott is helyett csináltunk magunknak a románok mellett, mert ezt mások ma is önfeladásnak tekintik. Márpedig, ismétlem, ha erről a „dupla vagy semmi” játszmaról nem mondunk le, akkor a semmivel fogunk maradni. Mint ahogy a „birtokon belül” levő románok hasonló mentalitása most éppen nyerőnek tűnhet számukra, de hosszú távon tönkreteszi Romániát, mert ellehetetlenít minden együttműködést a társadalom különböző csoportjai, etnikumok, vallások, kultúrák, tradíciók között.

Látszólag a német származású államfő által levelezényelt 2018-as hivatalos centenáriumi ünnepségsorozat „csak” annyiban sértette a magyarokat, hogy kizárólag román rendezvények voltak ezek, a magyarokról, netán a magyar–román viszonyról szinte nem is esett szó. Viszont ennek a következményei később mutatkoznak meg: például a minapi úzvölgyi katonatemető-foglalásban. Ezen az úton könnyen visszajuthatunk oda, ahonnan elindultunk: ha az itt élő magyaroknak nincsen semmiféle joguk Erdélyhez, akkor az itt meghalt magyarokat sem illeti meg semmiféle tisztelet. Furcsán működik a történelmi emlékezet(politika): hatalmi szóval irányítható, hogy éppen mit fed el a jótékony vagy kártékony amnézia. Mégis jobb lett volna egy másik nemzeti ünnepet választani Romániában.

Emlékezni természetesen kell. Nekünk például Trianonra. De én bizony nem neveztem volna a Nemzeti Összefogás Napjának közös magyar tragédiánkat, amely nagymértékben Nemzeti Rövidlátásunk, Nemzeti Elbizakodottságunk, Nemzeti Arroganciánk, Nemzeti Kizárólagosságunk miatt következhetett be. Más szóval: jó lenne a százéves évforduló közeledtével nemcsak arról beszélni, hogy mások mit követtek el velünk, hanem hogy mi mit követtünk el másokkal és ezáltal valójában magunkkal is. Hátha néhány tanulságot mégis sikerül megfogalmazni a jövőre nézve. Mert amilyen a mosdó, olyan a törülköző. Amíg a múltat félreértjük, félre fogjuk érteni a jelent is. Ha Trianon okait őszintén feltártuk volna, talán a magyar–román viszony is, Erdély státusza is másképpen nézne ki ma. Mint ahogy azon sincs mit csodálkozni, milyen könnyen gyűlölködésre fogható ma a magyar társadalom, például a bevándorlók ellen, de akár saját másként gondolkodói ellen is, eladdig, hogy már az egykor elsőként vallási toleranciát hirdető Erdélyt is bele lehet rángatni ebbe a gyűlölködésbe. Nincs ebben semmi meglepő, hiszen máig úgy tesznek – úgy írnak, úgy beszélnek, úgy emlékeznek – sokan, mintha a holokauszta is csak mások bűne lenne, és mintha ez a nemzet nem vette volna ki a részét annak idején a szó szoros értelmében halálos gyűlöletből. Amire képesek vagyunk emlékezni, akármennyire is rossz emlékek ezek, azt talán kerülni fogjuk ezután. Amit pedig erőnek erejével elfelejtünk, az valamilyen formában ismét megtörténhet velünk.

A másik Magyarország

Rainer M. Jánossal Rádai Eszter beszélget

12

– 2016-ban, amikor a kormány, illetve az ezzel megbízott kormánybiztos, Schmidt Mária a forradalom 60. évfordulóját nagyszabású megemlékezésorozattal, „pesti sráckat” ábrázoló óriásplakát-tömeggel, úgynevezett „büszkeségpontokkal” – jelentsen ez akármit –, hivatalos dallal és úgynevezett imázsfilmmel látta jónak ünnepelni, az „emlékév” eseményei között, szinte elrejtve volt egy konferencia 1956 és a szocializmus címmel. Akkor – ennek egyik szervezőjeként és résztvevőjeként – azt mondta ugyanezek a lapokon: „A mai emlékeztetpolitika szempontjából az 1956-os forradalom üres, nincs benne semmi, amit aktuálisan használni tudnak. Amíg 1956 emléke alkalmas volt a differenciálatlan antikommunizmus kifejezésére, mert egy erős vagy erősnek vélt baloldali ellenfél iránt keltett érzelmeket, addig használták, amikor erre már nem volt szükség, akkor ejtették. Most a céltábla a liberalizmus, amivel ráadásul az európai térben is lehet operálni, hiszen Orbánnak most már ez a tér az ambíciója.” Emlékszik erre?

– Persze.

– És azt is mondta akkor, hogy némiképp provokatív céllal tartották ilyen címen és ilyen tematikával azt a konferenciát. Lehet, hogy most ért célba a provokáció?

– Azért választottuk akkor ezt a tematikát, mert ez a szál egyszerű-

en hiányzott minden hivatalos 60. évfordulós megemlékezésből. Ezzel a konferenciával elfoglalta a neki járó helyet, és ezzel a dolog be volt fejezve. Nem sok ügyet vetettek rá. Lesz egyébként ennek folytatása is, ugyanez a szervezőcsapat idén a rendszerváltás 30. évfordulójára szervez egy hasonló konferenciát Szegeden 1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei címmel. Ezen a konferencián megint arra keresnénk a választ – rímél a 2016-os konferenciára –, hogy mi történt 1989-ben a társadalomban, a társadalommal. Mi történt azzal a „szereplővel”, aki nem volt az események, a történések, a változások homlokterében, nem volt reflektorfényben, nem tárgyalt az ellenzéki vagy nemzeti kerekasztalban, nem ülésezett az MSZMP Központi Bizottságában, de még csak tüntetésekre sem igen járt...

– Legfeljebb a televízió és a rádió megfelelő műsorait nézte, hallgatta, vagy a lapokban olvasott az újabb és újabb fejleményekről, de még ez sem biztos?

– Igen, de talán elment egy-egy vitaestire, ahol számára teljesen ismeretlen emberek teljesen szokatlan hangnemben beszéltek, vitatkoztak, vagy kézbe vett egy-egy, addigra már utcai árusoknál, alkalmi, aluljáróbeli árusoknál is kapható, jelenkortörténetről szóló félszamizdat-féllegális

könyvet, és így tovább. Ez a konferencia lesz a 2016-os folytatása...

– *Meg is fogják tartani?*

– Biztosan.

– *És hova pályáznak hozzá támogatásért a szervezők?*

– Majd összekalapozzuk, összekalapozzák.

– *Nagyon nem értene velem egyet, ha – a rendszerváltást újságíróként, rádiósként átélő és végigdolgozó tanúként – azt mondanám, hogy azt a teret és lehetőséget, ami '89-ben rendelkezésére állt, olyan nagyon nem töltötte be cselekvéssel a társadalom?*

– Ezt nyilván meg fogják vizsgálni a tudós kollégák, és lehet, hogy erre a következtetésre jutnak, lehet, hogy nem.

– *Maga milyen következtetésre jutott? Mire emlékszik az az akkor nagyon fiatal történész, aki nem sokkal korábban, első munkahelyén, egy levéltári pincében – titokban, az állását, esetleg a szabadságát is kockáztatva – feldolgozta és a második nyilvánosságban közzétette az '56 után halálra ítélték nevét, anyagait, periratait? Ezek a nevek, ez a komor névsor szolgált aztán „gyászzeneként” Nagy Imre és mártírtársai temetésén a Hősök terén 1989. június 16-án. Szóval mit tapasztalt abban a csodálatos évben az a fiatalember, akinek alapvető köze volt a rendszerváltásnak ahhoz a kitüntetett napjá-hoz? Akinek még a telefonszáma is 1989-cel végződik...*

– A telefonszám teljesen a véletlen műve. 2000-ben, amikor egy autóbaleset után kórházba kerültem, a nővérem vett nekem egy mobiltelefont – mert addig nem volt –, és azal adta át, hogy „tessék, most végre föl tudlak hívni, hogy tudjam, mi van veled”, és odaadta. „És ezt hogy kell használni? És mi a száma?” Amire átadott egy papírt, „ezen van a számmod” – mondta, és ez a szám 1989-re végződött.

– *Az életem legboldogabb éve, lehet, hogy a magáé is?*

– Az egyik legboldogabb biztosan, ha nem a legboldogabb. És én például – hogy a kérdésére válaszoljak – akkor úgy láttam, hogy van lehetősége a társadalmi cselekvésnek. Az volt az első év, amikor nagyon sokat jártam az országban mindenfelé. Október 23-án például a tatabányai művelődési házban tartottam előadást az 1945 utáni történelemsokról, benne 1956-tal, ott voltak a helyi ellenzéki kerekasztal képviselői is. Zsúfolásig tele volt a nézőtér, a végén többen is hozzászóltak, és ott az egyik fiatalember, talán nálam is fiatalabb...

– *Mert maga akkor hány éves volt?*

– Harminckettő. Tehát ez a fiatalember akkor azt mondta nekem: jó, hogy ezt most elmondtad nekünk, csak hogy itt vannak az oroszok, és nem is fognak kimenni, hiába mondjátok az ellenkezőjét.

– *De ez már június 16-a után volt?*

– Persze, október 23-án, de még akkor is volt ilyen hangulat. Ugyanak-

kor a helyi ellenzéki kerekasztal két képviselője, akik szintén a hallgatóság soraiban ültek, megkérdezték, hogy tudnék-e még maradni, mert mindjárt tartanak egy nagygyűlést október 23-a alkalmából, és én mondjak azon is egy ünnepi beszédet. Sajnos nem lehet, válaszoltam, egyrészt mert nem tudok szónokolni, én csak azt tudom, amit már elmondtam, másrészt mert mennék haza, vár a családom. Épphogy egyéves volt a kisebbik lányom.

– *Aki ma már színész. Aki azon a Magyar Tudományos Akadémia szabadságáért tartott demonstráción, amelyen az édesapja beszédet mondott, felolvasott egy írást.*

– Az a színész felolvasta Bächer Iván írását. Fantasztikus érzés volt, hogy Nóra ott állt mellettem, s nem kevésbé, hogy ilyen módon, általa Iván barátom is jelen van, több évvel a halála után...

– *Ott, Tatabányán tudták-e azt a meghívói, hogy milyen szerepe volt az '56-os halálraítéltek anyagainak és névsorának nyilvánosságra hozatalában?*

– Nem tudom, hogy tudták-e, nem hiszem. Azt láttam egyébként, amikor bekászálódtam a Škodámba, hogy elég sok ember gyülekezik azon a helyen, ahol – mondták nekem – lesz majd egy emlékmű valamikor a közeljövőben, a forradalom tatabányai áldozatai tiszteletére. Tehát volt egyfajta cselekvés, egyfajta társadalmi mozgás.

Aztán hasonló tapasztalatokra tettem szert akkori lakóhelyemen, Pesten, a József Attila-lakótelepen

is, ahol akkor már harmadik éve laktunk egy kétszobás lakásban, egy a későbbi lakótelepekhez képest kicsi, még emberléptékű házban, ahol az ember például ismerte a szomszédait. Addigra már a fák is megnőttek, tehát tulajdonképpen egészen vonzó környezetben éltünk. És mivel – talán emlékszik – akkoriban nagy divat volt a VHS-kazettás videómagnó, és az emeleten az egyik szomszédunknak volt ilyen berendezése, gyakran átvártunk hozzá videót nézni, egyúttal – mivel a legtöbb film nyelve angol volt – segíteni a dialógusokat lefordítani. Csöppet sem volt ez nekem könnyű feladat, mert főleg horrorfilmek voltak, de ennek révén sok ismerősre tettünk szert, sok fiatal ismerősre, és ott aztán azzal kellett szembesülnünk, hogy ezek az emberek nem sokat foglalkoznak az egész politikai rendszerváltással. Tulajdonképpen nem is érdekli őket, viszont kicsit tartanak tőle. De azért nagyon is érdekelte őket valójában, csak gyakorlatiasan. Addigra már voltak kisvállalkozások, az foglalkoztatta őket, hogy mire számíthatnak ezen a téren. Az egyik srác például vásárolt magának egy használt teherautót, ami akkor nagy dolog volt, és bár mindenféle problémák voltak vele, és állandóan ott feküdt alatta, elhatározta, hogy fuvarozó vállalkozó lesz. Na, például őt az érdekelte, hogyan tudja majd a teherautót üzemeltetni, sőt, a horizontján megjelent egy második teherautó képe is...

Volt még egy társaság, másfajta társadalmi közeg, ahol szintén módomban volt tapasztalatokat szerezni ezen a téren. Épp 1989 nyarán tanultam meg autót vezetni. Az oktatóm eredetileg üzemmérnök volt,

egy katolikus bázisközösség tagja, nem mellesleg gyerekkori barátom, akivel annak idején sokszor együtt nyaraltam Velencefűrdőn. Vele sokat beszélgettünk így az oktatás szüneteiben, nagyon érdekelték az akkori történések. És elmondta a többi oktatónak, akik ugyanott „rutinoztatták” a tanítványaikat egy nagy üres parkolóban a Népstadionnál, hogy énnekem van valami közöm a Nagy Imre-temetéshez. Ezek az emberek nagyon mások voltak, mint az én barátom, többnyire vérbeli sofőrök és hasonlók, de elfogadták és befogadták őt. Odajöttek hozzám, és elkezdtek erről az egésztől kérdezgetni. Tehát volt részükről érdeklődés, én pedig megpróbáltam tőlem telhetően elmagyarázni, hogy mi ennek az egésznek a jelentősége, mi fog történni a Hősök terén, ki fekszik vagy nem fekszik az üres koporsóban, és így tovább. Miután összenéztek, a „szóvivőjük”, nyilván a közöttük legtekintélyesebb figura azt mondta, hogy nem vonja kétségbe, hogy az is nagyon fontos, mi történt a múltban, de őt ez egyáltalán nem érdekli, mert őt csak egyetlen dolog érdekli: hogy ne legyen balhé most. Mert ahogy itt kinéznek a dolgok, akár balhé is lehet, és az nagyon rossz lenne mindenkinek. „Mondd meg nekik” – mondta nekem –, hogy...

– *Kiknek?*

– Akik szervezik, és akik beszélni fognak. „Mondd meg nekik, hogy vigyázzanak, mit mondanak, és csak semmi hirtelenkedés.” Na, lezajlott a temetés, június 16-a után hétvége következett, és hétfőn megint mentem délután Jócóval rutinra. Ott

volt az egész társaság, és láthatóan már vártak, hogy megbeszéljék ezt a rendkívül fontos eseményt. „Látták a temetést a tévében?” – kérdeztem. „Persze, láttuk, és minden nagyon szép volt. Magának mi volt a véleménye?” – kérdeztek vissza. Hát, mondom, szerintem is nagyszerűen sikerült minden, és tulajdonképpen mindegyik beszéd így-úgy tetszett – nem akartam belemenni, hogy kinél mi nem tetszett –, de az Orbán Viktor beszédében volt egypár dolog, amivel én nem értettem egyet. Amire azt válaszoltam: „Micsoda?! Hát az volt a legjobb! Hát mindenben igaza volt!” Elég volt negyvennyolc óra, hogy a korábbi aggályaikról megfeledkezzenek, és hirtelen radikális „rendszerátalakítók” váljanak.

– *Magának mi nem tetszett Orbán Viktor beszédében? Feltételezem, nem az, hogy – amint ironikusan szokták emlegetni, akik nem ismerik a pontos szöveget – „kikergette” az oroszokat.*

– Dehogy, azzal semmi bajom nem volt. Ott voltam a Szabadság téren is már előtte, március 15-én, amikor Cserhalmi György fölolvasta az ellenzék 12 pontját, abban ez már benne volt. Erről akkor már bőséggel lehetett beszélni, és Orbán különben sem azt mondta, hogy azonnal takarodjanak ki az oroszok, hanem azt, hogy „ha elszántak vagyunk, akkor olyan kormányt választunk, amely haladéktalanul tárgyalásokat kezd a csapatok kivonásáról”. Amit tehát ezzel kapcsolatban mondott, az egy nagyon jól, politikusan, diplomatikusan megfogalmazott mondat volt. Voltaképpen egy nagyon pontos politikai forgatókönyv. Ami nem tetszett, az valahogy a beszéd hangütése,

hangvétele volt. A temetést szervező Történelmi Igazságtétel Bizottság tényleg temetésben gondolkodott, és én is, aki nagyon sokszor ott voltam ezeken a megbeszéléseken, valahogy úgy tekintettem rá. Miközben a politikusabb gondolkodású emberek, például az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői nagyon jól érezték, hogy ez temetés ugyan, de olyan temetés, aminek – a morális, a kegyeleti, az emberi, az érzelmi oldala mellett – óriási a politikai jelentősége. Ezt már ott, de inkább közvetlenül utána én is felfogtam, de akkor még, a beszédet hallgatva, valahogy, egyszerűen stiláris okokból nem tetszett. Miközben elismertem akkor is, az autóvezetés-oktatóknak is, hogy nagyon jó beszéd volt, hatásos fordulatokkal. Ezért persze az sem véletlen, hogy Orbán Viktor beszédének egy-két nagyon eltalált elemén kívül az összes többi beszédből lényegében csak a kissé groteszk mozzanatokra emlékszünk, mint a *Boldogasszony anyánk* eléneklésére vagy az egymás kézen fogására való felszólítás.

– *Ne hallgassuk el, hogy amikor ez az interjú kicsit zaklatott körülmények között, az egykori és igazi 1956-os Intézet „termeiben”, vagyis a Dohány utca 74-es számú, kissé kopott bérház második emeletén készül június 14-én, az egyike az utolsó – ha nem épp az utolsó – itt töltött napjainak.¹ A maga szobája, ahol ülünk, még úgyszólván érintetlen, de a folyosóról behallatszik a csomagolás és a rakodás zaja, dobozok és ládák to-*

logatása, könyvek és iratok válogatása folyik. Egyébként hivatalosan ez a néhány szoba már 2012. január 1-je óta nem az 1956-os Intézet Közalapítványnak adott otthont, hanem – az Orbán-kormány közalapítványokat felszámoló, 2010-ben kelt határozata értelmében – az Országos Széchényi Könyvtár egyik osztályának...

– Ez konkrétan a legutolsó nap, amikor az 56-os Intézet még mint osztály a Széchényi Könyvtárban létezik, a kormányrendelet ugyanis úgy szól, hogy az átadás/átvételnél szervezetenként június 15-ig végbe kell mennie...

– *Hogy június 16-án már a Veritas Intézethez tartozzanak?*

– Igen... Ez az egybeesés fatális!

– *Tehát június 16-án már ne létezen semmilyen minőségében az eredeti intézet...*

– Igen, hétfőn ez már a Veritas Intézet egyik osztálya lesz. Azt azonban megígérték, hogy önálló névhasználattal bíró, önálló szervezeti egység marad, és nem is költöztetik el.

– *Még az is lehet – legyünk a végtelenségig jóhiszeműek! –, hogy viszonylag szabadon, gyakorlatilag szuverén szereplőként, mint eddig a Széchényi könyvtárban?*

– Szuverenitásnak azért én azt sem mondanám, ami most véget ér... Történt ott azért egy fegyelmi eljárás is néhányunk ellen... De azt elfelejtjük, én már megbocsátottam. És valóban szabadon dolgozhattunk, ami nagyon nagy dolog.

¹ Egy héttel később, június 21-én a Veritas Intézet képviselői lecserélték a zárat, és portaszolgálatot telepítettek a bejáráshoz, átveve ezzel az egykori 1956-os Intézetet saját „telephelyként”. (R. E.)

– *Az nem afféle tessék-lássék fegyelmi volt? Amikor aki adta, szinte rosszabbul érezte magát, mint aki kapta, Eörsi László, Ungváry Krisztián és maga?*

– Nemcsak hogy elhiszem, de tudom, hogy rosszul érezte magát a nemzeti könyvtár főigazgatója, dr. Tüske László, hiszen valószínűleg utasították, hogy tegyen radikálisabb lépéseket ellenünk, amiért mi többször is nyilatkozni mertünk 2016-ban egy óriásplakátról...

– *Hogy azon a bizonyos óriásplakáton az a felfegyverkezett gyerek Dózsa László-e, amint a plakát szövege állította, vagy Pruck Pál, amit korabeli dokumentumok és első kézből származó visszaemlékezések bizonyítanak. És önök „bűnös módon” ragaszkodtak a meggyőződésükhöz...*

– Hát igen... azért kicsit rosszabbul is érezhette volna magát. De ez mindegy is ma már, nekik a nyilatkozási rendre kellett hivatkozniuk, meg hogy nem kértünk engedélyt, és hasonlókra. Tulajdonképpen ez az egyetlen megkönnyebbülésem, hogy engem most már semmilyen fegyelem nem köt, akkor sem, ha a két intézmény között folyó tárgyalásokon, így az intézet végnapjaiban, mint hallom, ez megint felmerült...

– *Mármint az, hogy nyilatkozhat-e most arról az intézményről, amelynek egyik alapítója és évtizedeken át igazgatója volt?*

– Az intézet átadásáról a Széchényi Könyvtár és a Veritas Intézet között zajló tárgyalássorozat első napján, ami öt munkanappal volt a május

30-án kelt kormányhatározat után, egy jelen lévő helyettes államtitkár kérdőre vonta a Széchényi Könyvtár vezetését: hogyan lehetséges az, hogy ez az ember, mármint én, súlyosan megszegve a nyilatkozási rendet, jobbra-balra nyilatkozzat... Tán csak nem azt gondolták, hogy – követve az ostoba szabályozásukat –, mielőtt válaszolok az újságíróknak, engedélyért minden alkalommal a Széchényi Könyvtár sajtókapcsolatok osztályához irányítom őket, ahhoz az osztályhoz, amelynek kötelessége minden megkeresést fölterjeszteni az Emmi megfelelő osztályához, amely azt vagy elutasítja, vagy nem? És ha nem, akkor kijelöli a nyilatkozó személyt, és rendelkezik arról is, mit mondhat, mit nem mondhat az illető...

– *Jól tudom, hogy ezeken az átadásról/átvételtől szóló tárgyalásokon az 1956-os Intézettől, illetve a belőle alakult osztály részéről senki nem vett részt?*

– Így van, senki. Név szerint benne volt a meghívóban, ki menjen, és közölünk senki sem szerepelt a „delegációban”. Gyakorlatilag elrendelték, hogy a nemzeti könyvtár főigazgatója menjen el a Veritas Intézetbe néhány igazgatója társaságában, és ott annak főigazgató-helyettesével – mert a főigazgató beteg – a helyettes államtitkár részvételével állapodjanak meg az átadás/átvétel folyamataról.

– *Vagyis mintha csak valamilyen átszervezésről, egyszerű „racionalizálásról” lenne szó, amely része az Országos Széchényi Könyvtárral vagy épp a Magyar Tudományos Akadé-*

miával és más nemzeti intézményekkel kapcsolatos „nagy racionalizálásnak”? Tessék szépen továbbhaladni, nincs is itt semmi látnivaló?

– Igen. És tényleg nincs. Mert 1956, a forradalom és általában amivel mi foglalkozunk, az a mostani kormányzat emlékezetpolitikája szempontjából egy kihűlőben lévő, halódó emlékezet és halódó ügy. Nincs erre már régen szükségük...

– *Mert már nincs kit legyőzni ezzel.*

– Igen.

– *De akkor mégis miért? Miért nem hagyják az intézetet magára egy filér támogatás nélkül, hadd küzdjön meg az életben maradásáért? Bocsánat, hogy ezt épp magától kérdezem, de én ebben az egészben a világon semmi rációt nem látok, sem politikai hasznot, sem anyagiakban mérhető előnyt senki számára...*

– Mert nincs is itt semmi anyagi haszon, kivételesen. Nincs emlékezetpolitikai oka sem, nincs „napirenden” sem az intézet, sem 1956. Azért kell megszüntetni, mert eddig nem sikerült. Azt gondolták 2010–11-ben, amikor megvontak tőlünk minden támogatást, megszüntették a közalapítványt, és a maradékot betolták a nemzeti könyvtárba, hogy ezzel ez a társaság széthullik. Azt gondolták, majd lesz ott valami kis szervezeti egység, amit nem is nagyon lehet észrevenni, és az egész úgy fog kinézni, mint egy könyvtár, ahol sok polc van könyvekkel, és a kutya se jár oda. De nem így történt. A társaság megfogyatkozott, de nem zilálódott szét. Létrehoz-

tunk dolgokat, jelen voltunk. Persze az egy súlyos ügy volt, hogy megzavartuk, hogy – úgy mondták – zavarkeltésre használtuk fel a 2016-os évfordulót. De ez egy szöveg, a folyamatos jelenlét szövege. Hogy jelen vagyunk, megjelentek az évkönyvek, volt kutatás, működött a honlap. Ha valami jelenkortörténeti kérdés merült föl, akkor első helyen bizony gyakran az intézet embereit kérdezték, mindenféle dolgokban: állambiztonsági papírok, Kádár-korszak, sajtó...

– *De a nyilvánosságnak csak a független, tehát nem kormánypárti, nem kormányközeli részében.*

– De hiszen más nem is számít! Nagyon jól mondta valamelyik NER-díszfigura a sok közül, aki aztán bele is bukott, hogy reggel először mindig az Indexet nézi meg, nem az Origót... Mert csak az számít! Az a szegmens, ami független, semmi más nem számít.

– *Budapesten. De máshol az állami televíziót nézik és az állami rádiót hallgatják. És mindenhol az MTI híreit kapják.*

– Azért ott sem teljesen. Én már lassan tíz éve egy vidéki egyetemen tanítok, megyeszékhelyen, de mégiscsak egy kisvárosban. A magyar kisváros persze hogy más, mint a főváros, például sok hagyományosan „udvarhű”, ahol máig nagyon erős a katolikus egyház befolyása, és így tovább. Mégis úgy tapasztalom, nagyon is képben van jó sok ember, és nem csak az egyetemi kollégáim.

– *Lehet, de az egy egyetemi város.*

– Majdnem minden magára adó város egyetemi város ma már. Vagy legalábbis mindenhol van valami... De elismerem, hogy a nyilvánosság ügye valóban katasztrofális. Visszatérve a miétre vonatkozó kérdésre, ennek a döntésnek közvetlen előzménye nem is volt. Egyszer már megpróbálták ugyanezt, rögtön a forradalom 60. évfordulója után, 2017 elején, amikor végül az döntötte el a kérdést, hogy Szakály Sándor, a Veritas Intézet főigazgatója, akit régóta ismerek, dolgoztunk is együtt, nagyon ellenezte ezt a beolvasztást, és az akkori főnöke, Lázár János miniszter is ellenezte. Most elmondok egy történetet, amit még nem mondtam el, csak itt az intézetben. Még javában zajlott ez az ügy, 2017 februárjában, Kende Péter javaslatára kihallgatást kértem Balog Zoltán akkori minisztertől, aki először a füle botját sem mozdította, de miután az egész dolog lecsengett, és már mindenki megnyugodott, egyszer csak kaptam egy telefont a titkárától, hogy ekkor és ekkor vár Balog miniszter úr. Jó-e nekem. Mondom, persze, és azért aggódni kezdtem, nem is mondtam senkinek, minek pánikot kelteni. Egy órán át beszélünk mindenféléről, amit ő úgy indított, hogy most egy egykori és talán még leendő értelmiségi fog beszélgetni – magára gondolt – egy másik értelmiséjével. Tényleg mindenféle szóba került, a Dózsa László-ügy is, Schmidt Mária is, az is, hogy valóban voltak tervek az intézet beolvasztásáról, mert azért az, amibe mi ott beleszóltunk, politikai kérdés.

– Mármost azzal – már ismétetni is unalmas –, hogy Dózsa László van-e a plakáton, vagy Pruck Pál?

– Igen. Mire én megkérdeztem, hogy miért lenne az politikai kérdés, hiszen tök egyértelmű, hogy ki van egy fényképen. „Azért – válaszolta –, mert ha ezt egyesek kihasználják arra, hogy ennek révén a kormányt támadják, akkor ez politikai kérdés.” Amire én, bevallom, nem tudtam hirtelen mit válaszolni, csak annyit, hogy mi elmondtuk a szakmai álláspontunkat. Igaz, hogy én tettem pár megjegyzést a kormány emlékezetpolitikájáról, amihez jogom volt és van, de ezt ott nem taglaltam. Ő pedig lezárásképpen azt mondta, hogy nem terveznek semmiféle „átszervezést”, és dolgozunk nyugodtan. Akkor bejött a titkárnője, és jelentette, hogy megérkezett a következő audienciára váró látogató, én pedig felcihelődtem, de mielőtt kiléptem az ajtón, úgy éreztem, hogy valamit nekem is kell zárásképpen mondanom, mert – bevallom – nagyon megkönnyebbültem. Úgyhogy azt mondtam: „Most meg vagyok nyugodva.” Amire megállt, és azt kérdezte: „Miért van megnyugodva?” „Két okból – válaszoltam –, el tudunk beszélgetni, mint két értelmiségi, és ön megnyugtató, hogy nem terveznek semmilyen átszervezést.” Mire azt válaszolta: „Olyan nagyon azért ne nyugodjon meg! Elvégre Pesten élünk...”

– És neki volt igaza. Neki lett igaza.

– Igaza lett! Most, 2019. május 31-én, amikor felhívott a kollégám, hogy végünk van, mert ez már nem híresztelés, hanem a *Magyar Közlönyben* is megjelent, egyáltalán nem éreztem, amit korábban mindig, még 2017-ben is. Hogy most azonnal el kell kezdeni rohangálni

fűhöz-fához, mert még nincs veszve minden. Mert most tudtam, hogy ez biztosan a vég, és itt már nem lehet semmit tenni.

– *Csak megjegyzem, hogy ilyen rohangálásokban és fűhöz-fához kapkodásban hihetetlen rutinra tehetett szert, hiszen ezekben az az egész időszak, amikor az 1956-os Intézet élén állt, hihetetlenül gazdag volt. Már igazgató is akkor lett, amikor az első Orbán-kormány megvonta a támogatást az intézettől, és a korábbi alapító igazgató, Litván György – talán épp az intézet védelmében, hiszen ő is vörös posztónak számíthatott egyesek szemében – nyugdíjba vonult.*

– Igen, a krízis kellős közepén vult vissza a vezetéstől, de ezt már egy jó ideje tervezte. Akkor már két éve, 1997-től megbízott igazgató voltam. De tény, hogy ez több mint húszéves történet. Voltak persze közben nyugalmasabb periódusok is, 2002 és – mondjuk – 2010 között itt relatív nyugalom volt. Anyagi nehézségeink akkor is voltak, többször is, zárolások, megszorítások, folyton pályáznunk kellett, és időnként kérni is, de azért valahogy megvoltunk. De most nincs már kihez menni, nincs már kihez fordulnunk segítségért. Innentől kezdve számomra egy dolog fontos: hogy az emberekben minél kevesebb kár essen. Mert kár persze esik, rettenetes állapotban van ez a maradék tíz ember, én sem vagyok nagyon fényes kedvemben, de ami tőlem telik, mindent meg akarok tenni, hogy minél kevesebb kárral éljük túl...

– *Ez azt jelenti, hogy egzisztenciálisan is rettenetes állapotban vannak?*

– Ki így, ki úgy. Néhány ember, úgy tűnik, nem tehet majd mást, mint hogy átmegy a Veritas Intézetbe, és ott, gondolom, vár valami jobb lehetőségre. Én könnyen beszélek, hiszen mint egyetemi tanár ebből a szempontból nem vagyok érintett.

– *És most már akadémikus.*

– Akadémikus lettem, úgyhogy ki-mondottan egzisztenciális gondjaim nincsenek.

– *Azért ezt csak ne kiabálja el! Lehet, hogy ez az akadémikussága is szerepet játszott ebben a történetben?*

– Mindenféle szerepet játszhatott, mert ez egyben személyi leszámolás is, bosszú, irigység, igen. De nem akarok én ezzel foglalkozni, mert annyira nem érdekelnek a személyes motivációk... Engem most kizárólag az érdekel, hogy valahogy mindenkinek rendeződjön az ügye, és akik átmennek – ha csak nem szeretnek ott egymásba, mert persze semmit sem lehet kizárni, bár aligha történik meg –, találjanak mielőbb valami számukra megfelelőbb lehetőséget. Mert ez már sosem lesz az, ami idáig volt.

Az is tragédia, hogy – és ez megint nagyon ki van találva – a név is megy velük. Amikor bekerültünk a Széchényi Könyvtárba, nagy dolog volt számunkra az önálló névhasználat joga. Hogy megtarthatjuk a nevünket. Most ez tragikus módon visszacsap. Lesz valahol egy kis tábla, hogy Veritas Történetkutató 1956-os Intézet csoport, vagy ilyesmi. Még a márkavédjegyünket is elveszik, és ez nagyon-nagyon fájdalmas érzés.

– *Tamás Gáspár Miklós nemrég egy, a német közszolgálati műsorszórónak adott interjúbán – az összefoglalóját olvastam a Facebookon – azt mondta: Orbán Viktor, vagyis a rezsim, azzal, hogy új tankönyveket csináltat, miközben a régieket, illetve minden mást eltüntet, és azzal, hogy új kiállításokat, új múzeumokat, új intézeteket hoz létre, miközben a régieket, illetve minden mást eltüntet, most épp a történelmet igyekszik a saját szemléletére formálni. Mert ezek az intézmények ettől kezdve monolit egységként fogják hirdetni majd „a magyar nemzet nagy narratíváját”, amely szerint ez a nemzet mindig idegen birodalmak ellen harcolt: a nagy középkori birodalmak, a tatárok, a törökök ellen, az osztrákok ellen, a Szovjetunió ellen, és most az Európai Unió ellen, amely dekadens, kevert néppé akar minket tenni, de mi ezt nem hagyjuk. És ezért ellene vagyunk a felvilágosodásnak, a liberalizmusnak és általában a Nyugatnak, Európának. De vajon – és most már az én kérdésem – milyen jövő vár arra az országra, amelynek az iskoláiban és mindenütt ilyen világmagyarázatok szolgálnak történelem helyett?*

– Ami ennek az emlékezetpolitikának a tendenciáját és gyakorlati alkalmazásait illeti, TGM leírása nagyon pontos, teljesen egyetértek vele. Valóban ez az alakulóban lévő nagy narratíva, amelynek alárendelődik és amelybe beilleszkedik a magyar történelem minden nagy eseménye, tehát ilyen lesz 1956 és ilyen lesz 1989–90, a rendszerváltás mostanság formálódó emlékezete is.

– *Az utóbbi hogyan? Azt hogyan tudják ennek alárendelni, ebbe a narratívába beilleszteni?*

– Például úgy, hogy Magyarország néhány tiszta múltú, bátor és önfeláldozó fiatal politikusa vezetésével fényes győzelmet aratott az őt addig leigázó egyik birodalommal szemben. De ezt a dicső pillanatot sajnos zavaros idők követték, amelyek során a nemzetet a nemzetközi liberalizmus és a globális tőke belevezette egy másik, őt felszámolni készülő birodalomba, az Európai Unióba. Amivel kapcsolatban most két lehetőség van: vagy a saját képükre formálják végre az öntudatra ébredő, újjászülető nemzetek, és ennek a nemzeti reneszánsznak részese és úttörője Magyarország – ez sem megvetendő perspektíva –, vagy ez az egész nagy elnyomó birodalom is pusztulni fog. És nem tudom, hogy mi jön utána. De pillanatnyilag még fennáll az első lehetőség: „saját képükre” formálni az Európai Uniót. Ebbe a nagy narratívába fog beleilleszkedni nemcsak 1989–90, hanem visszamenőleg a Horthy-kor, aztán a dualizmus, és így tovább és így tovább...

– *A Horthy-korszak például hogyan?*

– Lényegénél fogva szervesen, mint egy mélységesen és radikálisan antiliberális kurzus. Másrészt itt mindjárt kéznél van az áldozatnarratíva is, és nemcsak Trianon okán – gondoljon a Szabadság téri Gábor arkangyalos emlékmű sugallatára, amely Magyarországot a német fasiszták áldozataként láttatja. Aminek megvan az a „kedvező” mellékhatása is, hogy a magyar állami és társadalmi részvétel a holokausztban és a második világháborúban így elhalványul, majd lassan el is tűnik.

A valódi történészviták itt már nem is érdekesek, alig van jelentőségük. Mert amikor ez a nagy narratíva beépül a közoktatásba, az óvodától az egyetemig, és beépül a közbeszédbe, mert ezt harsogja a mindenki számára elérhető média, akkor túlnő önmagán, tehát már nem egy a sok egymással vitatkozó narratíva közül. Egy felülről irányított, monolit jellegű általános társadalmi nevelésnek a része, egy minden átható indoktrinációé. Egyfajta ideológia beinjekciózása a társadalomba, amelynek mindenhol megvan a maga helye: az óvodában a „hazafiságra” neveléssel, a közoktatásban az egyetankönyvekkel, a különféle sport- és egyéb foglalkozásokkal is, aztán a felsőoktatásban, az ünnepkultúrában és így tovább.

– *Nem értem, ez miért teszi zárójelbe a történészvitákat?*

– Mert az új intézetek működésének, úgy tűnik, máris szerves része, sőt elsődleges feladata – régies terminológiával élve – a népművelés. Előadóképes gárdájuk, tudományos munkatársaik járják az országot, nyilván jól megszervezve a különféle intézményeket, klubokat, közösségi házakat, a könyvtárakat üzemeltető helyi önkormányzatok ebben rendelkezésre állnak. Mennek faluról falura, városról városa, és minden egyes lehetséges és lehetetlen alkalommal nagyjából ennek a narratívának megfelelő előadásokat tartanak.

– *Hogyan? Miért? Mi az apropójuk ezeknek?*

– Bármilyen lehet az apropójuk. A kommunizmus áldozatainak em-

léknapja, az egy kampány. Tudom, hogy csak egy nap, de előtte két hét, utána két hét. Lehet március 15-e, június 16-a, október 6-a, rengeteg a lehetőség. Vagy nem is kell apropó, csak odamennek, mert aktuálisnak tűnik, vagy úgy állítják be: előadás Klebelsberg Kunóról, Horthy Miklósról stb.

– *Miért van szüksége ennek a rezsimnek ilyen indoktrinációra, hiszen a gyerekek ebben az országban amúgy is szinte az anyatejjel szívják magukba ezt a világlátást?*

– Valóban jelentős kulturális és emlékezeti gyökerei vannak ennek a fajta elbeszélésnek, amit tulajdonképpen alig szakított meg a modern kori magyar történelem során másfajta narratíva. És ez a „nevelés” ezek és a társadalomban amúgy is meglévő affinitás miatt valószínűleg hatásos lesz. Egészen addig, amíg valamilyen alapvető politikai fordulat nem történik. De addig is maradnak lehetőségek, ilyen például a mikroközeg hatása, a család, a barátok, a baráti körök... Újra meg fog jelenni és általánossá fog válni például a kettős nevelés. Kultúrává válik a mimikri, az alkalmazkodás. Végül ezzel az erőteljes, monolit és agresszív indoktrinációs nyomulással szemben kialakulhat az ellenállás. Kérdés, majd a közeljövőben eldől, mennyit hozott Magyarország számára az 1989-től 2010-ig eltelt húsz év a hétköznapi demokratikus politikai kultúra tanulásában. A nyomulás a hétköznapi emberek többségének sem szokott tetszeni egy idő után. A legnagyobb esély pedig az, hogy ebben a posztmodern korban ez a 19. századi mintájú,

görcsös igyekezettel 21. századira transzponálni próbált egész emlékezetpolitika úgy, ahogy van, groteszk. Nevetséges. Hosszú távon nincs esélye, még egy mentalitás tekintetében ilyen feudális maradványokkal terhelt országban sem. A csóró, lepatlant Heves megyei cigánysoron is interneten játszanak a gyerekek.

– *De nem azt olvassák, amit maga ír.*

– El fogják olvasni előbb-utóbb azt is, mert valahogy belebotlanak. Én nem becsülném le ezt annyira. Tudom persze, hogy játszanak, zenét hallgatnak, hülyéskednek vele. Meg nézik és hallgatják az „influcereket”, mint például az én legkisebb lányom is a teljesen átlagos ferencvárosi iskolájában, illetve szerencsére csak azon kívül. Állandóan a telefonjukat babrálják, ezeket nézik, voltaképpen ugyanolyan gyerekeket, mint ők. Ott csacsognak összevissza mindenről, néha énekelnek, néha olvasnak, közben pofákat vágnak, és mindenféléről beszélnek. Persze hogy nem „politizálnak”, vagy éppen nagyon is, mert kiröhögik az izzadságszagú, haptákba kényszerített ünnepléseket. Ebben például lehet bízni, és én úgy látom, hogy ez nem műveltség- és nem családhátér-függő dolog, hanem egy általános kulturális trend. Ezt az egész avított, dohos, 19. századi ügyet, aminek hosszú távon úgyszincs semmi esélye, és vele ezt az úgynevezett „szabadságküzdelmet” is, amit most az unió ellen vívunk, és aminek vannak azért valós mozzanatai is, egyszer bizony a nevetségesség és a közöny pora fogja borítani, mint a Pantheon szobrait a múzeumokban, ahova a kutya se jár... De ez nagyon mesz-

sze van még, és ez például engem egyáltalán nem vigasztal. Sőt annyira nem is szeretem ezt a gondolatot, mert tulajdonképpen sajnálom a Pantheon szobrait, távoli porlepte jövőjünkben. Mert ez még így is nagyon sokáig eltarthat.

– *Visszatérve a nagyon is eleven jelenbe: mennyiben fogja meghatározni ez az új helyzet az 1956-tal kapcsolatos kutatásokat?*

– Merem remélni, hogy semmiben. A Veritas Intézet kiteszi ide a cégtábláját, és azt ígéri, egyébként a kormányhatározat is erre kötelezi őket, hogy mindazokat a gyűjteményeket, amelyeket most átörökölnék vagy elvesznek, működtetniük kell, a köz számára szolgáltatniuk kell. Kivéve az Oral History Archívum azon anyagait, amelyeket az interjúadók most zároltak, és ez még nyilván folytatódik egy ideig. Ezeknek a legnagyobb része eddig kutatható volt. Tehát ebben minden valószínűség szerint lesz változás.

Másrészt viszont a mi kutatási programjaink, amelyeket már a Széchényi könyvtár keretein belül kezdtünk és folytattunk, így például a Kádár kori ellenzéki mozgalmakról *A másik Magyarország* címmel, félbeszakadnak. Ehhez például kapcsolódott egy másik projekt, a *Búvópatakok*, aminek a hazai jobboldali gondolkodás 1989 utáni exponenseivel készített életútinterjúi csak részben készültek el. Sőt még azok sem teljesen, mert ami interjút felvettünk az utolsó hét-nyolc évben, az OSZK-időben, abból nincs leírva papíron semmi, hiszen ahhoz leírók kellenek, meg pénz a munkájukért, nyomtató, papír, kötészet stb. – és ez

utóbbiak híján csak hangfelvételek és fájlok vannak. Ezt rettenetesen bánom, ahogy azt is, hogy ennek a feldolgozása, amiben az intézetieken kívül néhány doktorandusz tanítványom is részt vett volna, elmaradt.

– Nyilván ez is a fejében járt, amikor azon a tüntetésen, amit „Szabadságot a tudománynak! Szabadságot az Akadémiának” címmel hirdettek meg, az MTA épülete előtt, az ilyen tüntetéseken szokatlanul szelíd szónoklatában – egyébként Bibóra hivatkozva – azt javasolta: tessék folytatni a munkát, és tessék beszélgetni.

– Igen. Azt mondtam, ne állandóan csak a károkról, a sötét jelenről meg a még sötétebb jövőről beszéljünk, ne állandóan a sebeinket nyalogassuk, amelyekből van elég, és persze – tudom magam is – nem lehet nem róluk beszélni, mert a sokkot és a lelki nyomást valahogy ki kell beszélni... Szóval én ezt nagyon is értem... De ha nagyon nehéz is, akkor is folytatni kell a munkát. Nagyon fontos, hogy kimondjuk politikai vagy más véleményünket, lehetőleg hangosan, mert egyre kevesebben teszik. De a „szerződésünk” arra szól, hogy kutassunk, történeteket, elemzéseket írjunk, és erről beszéljünk. Beszélni kell a politikáról, de ha az hitelesít bennünket, hogy történetírással foglalkozunk, ezért hallgatnak meg. Akkor pedig nem állandóan Orbánról meg a sérelmeinkről kell beszélni, hanem dolgozni kell, hogy arról is beszélgessünk. Mert ott fenn a „klastromban” pont azt szeretnék, ha állandóan róluk beszélne mindenki, meg arról, amit ők tálalnak. Én meg nem szeretném.

Tudom, hogy nagyon nehéz ilyen időben, amit például az MTA kutatói most már egy éve átélnek, a munkára koncentrálni. 2017 elején egy könyvön dolgoztam, egykori katonatisztekéről szólt, amilyen apám is volt, és valahogy szerettem volna, ha megjelenik még akkor, októberben, mert apám akkor lett volna százéves. Hát nem jelent meg, csak 2018 áprilisában, mert az akkori válság pontosan ennyivel vetett vissza. Nem mintha ez olyan sokat számítana így utólag, a könyv elkészült, ez a fontos. Most, három nappal ezelőtt véletlenül két óra hosszat otthon voltam egyedül. Kinyitottam a számítógépemet, és megnéztem rajta az utolsó, még „az eseményeket” megelőző, tehát tizenkét napja elmentett fájlt, egy megírandó könyvemnek a tartalomjegyzékét, amiben számba vettem azt is, mi van ebből kész, min kell még dolgozni. Nézttem, és elsőre nem is értettem, mi ez az egész. Ennyire kimossa az ember agyát egy ilyen helyzet. Azt a könyvet, a *Századosokat* az Osiris adta ki, Gyurgyák János pedig, aki évfolyamtársam volt az egyetemen, most is felhívott, az első napon. A beszélgetés végén pedig azt mondta: ne törődj semmivel, te írd! Igaza volt, ezt is teszem, csak előtte még ki kell találni azokat a formákat, amelyekben az egész társaság ezt tudja tenni.

– Milyen formákat? Mire gondolsz?

– Egyelőre magam sem tudom pontosan. Meg kell próbálni a világ tudtára adni, hogy tovább él és dolgozik a Valódi 1956-os Intézet. Kaptam például egy ajánlatot, hogy a Wesley János Főiskola, amelyik

félévente amúgy is rendez történeti konferenciákat, a következőn ad nekünk egy egész panelt, ahol kilencen, tizen vagy ahányan akarunk, beszámolhatunk a nyilvánosságnak arról, hogy épp mivel foglalkozunk, s azután is, akár minden évben. Mondandónkat előtte megvitathatjuk náluk, vagy megvitathatjuk a konferencián nyilvánosan. A maga egyszerűségében zseniális ötlet, nagyszerű gesztus. Lesz egy motiváció egyrészt arra, hogy dolgozzunk, és lesz egy pluszmotiváció, hogy itt megint együtt lehetünk. Ilyenekre gondolok, meg másokra, de mindez még nem eléggé állt össze tervvé. De formálódik már a Valódi 1956-os Intézet terve, ezt jelenthetem.

Alföldi Róbert írt nekünk egy levelet Ecuadorból, most éppen ott dolgozik. Nagyon kedves volt, meghatódtunk, de kicsit el is szomorodtunk. Mert azt írta, hogy látja az elszárást a közös folytatásra, de elárulja, hogy nem fog sikerülni, mert nekik sem sikerült, a Nemzeti Színház akkori társulatának. Azt hiszem, ez igaz. Úgy együtt, ahogy eddig tettük, tényleg nem tudjuk folytatni, ennek így vége. Az intézet szervezet volt, a szervezet kereteket szab, néha korlátoz is, ezt nem szeretjük, de véd és szabályoz, ami jó is lehet. Szervezet nincs és nem is igen lesz már – ezért most az a kérdés, hogy az 1956-os Intézet szellemi és emberi közösség is volt-e, s ha igen, az mire lesz elég a jövőben.

páratlan oldal

25

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

Szobrok az emlékezetben

Pódiumbeszélgetés Bauer Tamással, Mélyi Józseffel és Pótó Jánossal, a moderátor Pikó András*

Pikó András *Laikusként eléggé perverz dolognak tűnik egy teret visszaállítani egy hetvenöt évvel korábbi állapotába – ilyen időutazáson megy át a Kossuth tér. Mi a célja ennek: el akarják tüntetni a hatalomnak nem tetsző időszakok nyomait, vagy ennél többet kell belegondolnunk ebbe a tervbe?*

Mélyi József Az 1944-es évszám nagyon fontos. Amióta felbukkant az Alaptörvényben, azaz 2011 óta, a tér sorsa meg van pecsételve. Szerintem szóról szóra átfordították az alaptörvény preambulumát a térre, és a nemzeti összetartozás emlékműve, amit egyszerűsítve Trianon emlékműnek nevezünk, egy nagyon következetes tervbe illeszkedik. Amennyire egyébként általánosságban szétartónak tűnik az emlékműveken keresztül folyó emlékezetpolitika, amit az Orbán-kormány űz, annyira nem következtelen a Kossuth tér átépítése és átalakítása. Ennek megkoronázása lesz ez az új emlékmű.

Pikó *Abból, amit mond, az következik, hogy a Nagy Imre-szobor elvi-*

tele a Vértanúk teréről már 2011-ben el volt döntve?

Mélyi Teljesen biztos vagyok benne. Megvárták vele Demján Sándor halálát. Demján valószínűleg azt mondta, hogy amíg ő él, addig a szobor ott marad, de ahogy elhunyt, megnyílt a lehetőség a bontásra.

Pótó János Pedig a Vértanúk tere nem is a Kossuth tér! Amikor ez a térszerkezet kialakult, sokáig nem is volt neve ennek a negyed körziknyi ficaknak. Ugyanúgy, ahogyan a Szabadság tér másik oldalán lévőnek sem, ahol a Batthyány-örökmécses áll. Annak a térnek máig sincs neve. Amikor '34-ben fölállították e területen a nemzeti vértanúk szoboregyüttest, akkor ennek kapcsán lett pár év múlva Vértanúk tere, majd '45-ben lerombolták az emlékművet, '96-ban aztán odakerült Nagy Imre, és a tér neve valójában már az elmúlt két évtizedben az '56-os vértanúkat kezdte el idézni, a Tanácsköztársaság bukásáig kivégzett emberekre már senki nem gondolt a tér neve kapcsán. Egyetértek, én is úgy gondolom, eldöntött dolog volt, hogy Nagy Imrének ebben a panteonban nincs helye.

Pikó *Mindez felvet egy másik kérdést, sokat vitáztunk erről a Mozgóban, a Fapados Szalonban egy külön beszélgetés tárgya volt, hogy van-e*

* A beszélgetésre 2019. május 22-én került sor Budapesten a Benczúr utcai szakszervezeti székházban. Bauer Tamás közgazdász, egyetemi tanár, az SZDSZ-ben és a Demokratikus Koalícióban politizált, Pótó János az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa és a Nagy Imre Emlékház igazgatója, Mélyi József művészettörténész, lapunk kritikus. – A szerk.

a rendszernek ideológiai arcéle. A Kossuth tér mintha azt bizonyítaná, hogy van...

Bauer Tamás A rendszernek határozott és világos ideológiája van, ami részben megegyezik a Horthy-korszak keresztény-nemzeti kurzusával. A nacionalizmus a rendszer ideológiájának legfontosabb eleme. Jelen van a nacionalizmus mindkét aspektusa, az etnikai alapú nacionalizmus, ami szintén Horthyékra vezethető vissza, és a Nyugattal való szembenállás, ami ma Európai Unió-ellenességet jelent. Ilyen értelemben a rendszert kettős nacionalizmus jellemzi. Jellemzi a keresztény kurzus is, ez egyre határozottabb és világosabb. Emellett van egy új eleme is, ami az elődeinél nem volt ennyire egyértelmű ideológiai szinten, ez pedig a szegényellenesség. Csírájában mindez megvolt már a legelső Orbán-kormány idején is. Minden politikai irány föltünteteti a maga önmeghatározásában azokat az elődöket, akikkel folytonosnak tekinti magát. Orbán és Kóvér számára már az első Orbán-kormány idején is Tisza és Bethlen volt a két idol, akire emlékeztek. Mára mind a kettőnek fölállították a szobrát, Tiszának több szobra is van Budapesten. Ez a rendszer ebből a szempontból fejlődőképes, eljuthat Horthyig is, a gyakorlata már Gömbösig eljutott, csak ezt még nem teszik névleg egyértelművé.

Pikó Miközben a készülő Trianon-emlékmű lesz a koronaékszere annak az emlékműveken keresztül megvalósuló emlékezetpolitikának, amely a magyarság történetét szenvedéstörténetként értelmezi és mutatja be,

Orbán a politikájával folyamatosan azt üzeni, hogy új korszak kezdődik, egyfajta új nemzeti reneszánsz, mint-hogyha annak a meghaladása lenne épp az aktuális feladat, aminek a reprezentálására a Kossuth térrel kísérletet tesz. Miért nem ezt akarja megmutatni a saját szimbolikus politikájában?

Mélyi Bonyolult a válasz. Ez nem csak egy ideológiával rendelkező rendszer, hanem populista rendszer is, márpedig annak, hogy populista ez a politika, muszáj tükröződnie olyan klasszikus és látványos emlékezetpolitikai elemekben is, mint az emlékművek. Minden avatás, amin Orbán Viktor részt vesz, az ideológia mellett ennek a populista politikának is a lenyomata. Márpedig a populizmusnak játéktér kell, mozgástér a gyors irányváltásra, tehát az emlékmű nem lehet teljesen egyértelmű. Egy nem populista politika esetében a Tisza-emlékmű ötletének felbukkanásakor a miniszterelnök előállt volna a farbával, azaz megmondta volna, mi az, amit a mai hatalom egy történelmi alakról elgondol, és ebből kiindulva csinálnak egy új, a mai felfogásnak megfelelő Tisza-emlékművet. Az viszont egyértelmű lenne, kiderülhetne belőle, hogy mit gondol a kormányzat a történelemről, a magyarságról, magunkról. Egyébként Andrássy lovas szobránál fel is merült, hogy esetleg majd csinálnak valami újat, de hát ez csak olyan fejekben fordult meg, mint a Szócs Gézáé. A Kossuth tér és a Szabadság tér szimbolikus tereiben is van politikai játéklehetőség a populizmus számára, és ez nemcsak belpolitikai játéktér, hanem külpolitikai is. Nagyon erős hatása van egy

emlékmű föllállítására annak, hogy például muszáj valamilyen szimbolikus pufferzónát teremteni Izraellel, a környező államokkal, Oroszországgal, az Egyesült Államokkal, Németországgal szemben. Minden emlékműben ez a játék is visszaköszön, merthogy nem állíhattuk vissza a Szabadság téri irredenta szobrokat, hiszen akkor nincs V4. Nem rakhatuk ki Hóman Bálintot, mert akkor nincs baráti izraeli és amerikai kapcsolat. Mindegyik emlékműben benne van ez a fajta játéktérteremtés is az ideológia mellett.

Pótó Ez akkor is így működik, hogyha utána nem használják! Mert mit ér az az emlékmű, amit nem használnak.

Pikó *A Szabadság téiről beszél?*

28

Pótó Igen, arról. Egy emlékmű, amit nem avatnak fel, nem lesz kultusz tárgya, mert nem látogatják meg évről évre. Az nem lesz emlékmű, csak egy jelzőtábla, hogy ott épp merre kell fordulni. A német megszállás áldozatainak emlékműve ezer sebből vérzik, kezdve magával a címevel, ugyanis ráírták, hogy „a német megszállás áldozatainak emlékműve”, ahelyett, hogy a bevett formulával azt írták volna rá, hogy a német megszállás áldozatainak emlékére. Itt egy alkotói szervilizmus is tetten érhető, hogy még az alkotó sem merte azt mondani, hogy az utolsó szót meg kellene egy picit változtatni. De azóta sem ment oda senki ahhoz a szoborhoz, amióta odaállították, mármint senki az állíttatók közül, csak a tiltakozók vannak ott. Tehát nem használják semmire. Eből az látszik, hogy volt egy ötlet,

volt szakmai és társadalmi tiltakozás, de csak azért is megcsinálták, viszont utána nem tudnak vele mit kezdeni.

Mélyi Eredetileg a német megszállás emlékművét emlegetik, nem az áldozatok emlékművét. Szóval ez elsősorban egy Európával, illetve Németországgal kapcsolatos külpolitikai gesztus volt, amikor odatették. Ugyanígy, amikor 2015-ben elbontják a kordonokat, és szépen beviragozzák a szovjet emlékművet, az is ennek a játéktérnek az építése volt. Akkor lép működésbe egy emlékmű. Egy emlékmű bármikor aktiválható és felhasználható.

Pótó Ez teljesen így van, de azzal, hogy odateszik egy tér déli végébe a német megszállás áldozatainak emlékművét, azzal az északi végében állót automatikusan konvertálják a szovjet megszállás áldozatainak emlékművévé. Egyszerűen a kettő így működik együtt.

Mélyi És még van egy harmadik pont, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni. Ott van az amerikai nagykövetség a téren, ahol nincs ugyan emlékmű, viszont van rengeteg korlát és kordon. Akár még az is bekapcsolható szükség esetén...

Pótó ...hiszen olyan, mint egy erőd.

Mélyi Szerintem amikor Vida Ildikó odament, ilyen díszletre vágytak.

Pótó Abban, ami a Kossuth térről most történik, a legerősebb szándék az, hogy ki akarnak törölni a történelemből egy egész korszakot, azt

akarják mondani, hogy az egész szocialista kísérlet csak egy vargabetű volt. De hát az is időbe telt, amíg bejártuk ezt az állítólagos vargabetűt, és a hatalom mai birtokosai szerint visszajutottunk ugyanoda, ahonnan elindultunk. De az is világos, hogy még ha így is értelmezik a szocialista korszakot, ezt a „kanyart” akkor sem lehet kihagyni a történetből, mert a történelem időben folyik, nem lehet egész évtizedeket kiradírozni. Most viszont ennek a kísérlete folyik, mivel ez a könnyebb megoldás. El lehet most is mondani, hogy az Andrássy-szobor jó szobor, viszont ezzel teljesen figyelmen kívül hagyjuk, hogy ábrázolásmódját, elavult historizmusát már a saját korában is erősen kritizálták. Tisza emlékművét viszont már felállításakor is sokkal többen kritizálták, az egész kompozícióját, a méreteit, mindent. Jószérivel nem is kapott elismerő szót, csak kritikát. Amikor a Tisza-szobor készült, úgy álltak neki a pályázat kiírásának, hogy 400 ezer pengő volt az egész emlékműre. Tudják, hogy az ugyanebben az évben készült Bem-szobor mennyibe került öntéssel-talapzattal-parkosítással és minden mással együtt? 36 ezerbe. Tehát itt egy 36 ezres Bem-szobor áll szemben egy már a tervezés fázisában 400 ezer pengővel támogatott Tisza-szoborral. Ami azért lett ez ilyen elképesztően brutálisan nagy, mert temérdek pénz volt rá, amit el kellett költeni.

Mélyi Bár Zala sokkal nagyobb oroszlánt akart...

Pikó *Vajon mikor jelenik meg a köztéri művészetben mindaz, amit az Orbán-rendszer a jelenben állít*

magáról? Vagy ehhez még nem elég bátrak?

Bauer Egy nemzetközi sajtótájékoztatón maga Orbán mondta egy külföldi tudósítónak, hogy tulajdonképpen egyfajta jóvátétel mindaz, amit csinál: eltüntet mindent, amit '44 óta a kommunisták tettek, és helyreállítja az egész budapesti belvárost úgy, ahogy ez a kommunista kártevés előtt létezett. Ez megfelel annak, hogy az alaptörvény a folytonosság megtörésének '44-et tekint, és egészen 1990-ig, tehát az új parlament megalakulásáig kialakít egy óriási fekete lyukat a magyar történelemben. A dolog lényege az, hogy Orbán kontinuitást lát az 1945 előtti Magyarországgal, azt pozitívan tünteti fel, ettől lesz Magyarország nagy, mint ahogy az akkori Magyarország is nagy volt. Horthyról tudjuk, hogy szobrot ugyan nem kaphat, mert a helyén maradt a német megszállás után, de azért kiemelkedő államférfi volt, már csak azért is, mert aki olyan kiemelkedő embereket, mint Bethlen meg Hóman, tisztségbe helyezett, maga is csak kiemelkedő lehet. Ez is Orbán érvelése. Tehát a német megszállásig terjedő egész időszak Szent István óta pozitív, és Magyarország felemelkedését jelenti, amiben volt ugyan egy kis szünet, és most majd ezt a magyar felemelkedést folytatjuk. Szerintem ez elég konzisztens a maga szörnyűségében.

Pótó Ha jól értem, az eredeti kérdés arra vonatkozott, eljuthat-e arra a szintre a rendszer, hogy saját jelen idejű politikai programját láttatja a köztéri művészetben? Ezt már a Horthy-korszak sem merte állami szinten megtenni, noha az

irredenta szobrokat hét hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után fölavatták a Szabadság téren, de ezeket nem az állam állította, hanem a Védőligák Szövetsége. Tehát létezett egy irredenta szervezet, erre bízta a piszkos munkát, és utána is az Urmánczy Nándor vezette VLSZ volt az, amelyik a teret kultuszhelyként használta, az irredenta tömeggyűlések helyszínéül, vagy az irredenta sportstaféták ide futottak be vagy innen indultak. Hivatalosan a Horthy-korszakban az állam nem vehetett ilyenben részt, a békeszerződés tiltotta, hogy bármiféle irredenta propagandát folytasson. Nem ő csinálta, rábízta Urmánczyra. Akár még Orbánék is eljuthatnak odáig, hogy majd valaki megcsinálja helyettük.

Bauer Ez most nem így van. Itt mindent a kormány maga csinál, amit a Kövér László elnökölte Kiemelt Nemzeti Emlékhely Bizottság bonyolít, és Wachslér Tamás a döntések végrehajtója.

Pótó Azért, mert a Kossuth tér az Országházhoz tartozik.

Bauer Igen, igen, tudom, csak azt akarom mondani, hogy a mi esetünkben szó sincs arról, hogy ezeket a dolgokat eltávolítanák maguktól. Mindent vállalnak, ezt ők csinálják, és az előbb idézett Orbán-féle válasz is mutatja, hogy ezt ő vállalja.

Mélyi Viszont a határmezsgyén lévő szobrokat itt is másokra bízák. A Horthy-szobor ott áll a Szabadság téren, de a Hazatérés Templomának a területén, a Hóman–Kornis Gyula–Klebelsberg szoborhármast Szé-

kesfehérvár állította volna, ott van Tormay Cécile szobra a Rókus körház előtt, az is egy – ma már nem hiszem, hogy létező – kis szervezetnek az állítása. A határon billegő dolgok itt is ki vannak szervezve.

Pikó *A revitalizált, a két világháború közötti revizionista és irredenta Magyarországból táplálkozó emlékezetpolitikát meddig lehet összhangba hozni azzal, hogy mégiscsak az EU tagjai volnánk?*

Pótó Hogy hol a határ? Ezt most majd meglátjuk a Trianon-élműnél, mert ott azért ki van dekázva minden piszkosul. Az 1913-as helységnévtár címanyagát fogják felvésni a rámpa szélén a falakra. Az 1913-as helységnévtár, ezt a szerkesztő maga is elismeri az akkori bevezetőjében, az előző évtizedek hivatalos helységnév-magyarosításának eredményét rögzíti. Igen ám, de abban is biztosak lehetünk, hogy az így előállított új helységneveket nem használták a lakosok, csak hivatalos használatban voltak. A helységneveket egyébként is nagyon nehéz megváltoztatni, az emberek ragaszkodnak identitásuk ezen eleméhez. Csak egy példa: én tíz évvel ezelőtt az akkor már fél évszázada összevont Biatorbágyon újra fölavattam egy fölújított I. világháborús emlékművet, és a helybéli kollégám figyelmeztetett: nehogy azt mondd az avatóbeszédben, hogy kedves biatorbágyiak, mert aki itt lakik, aki itt él, az vagy biai, vagy torbágyi. Aki biatorbágyit mond, az gyüttment.

Pikó *Azért ez igen népszerű emlékmű lesz, Mélyi József az ÉS-ben megjelent írásában rámutatott arra*

az ösztönös emberi viselkedésre, hogy egy ilyen emlékműnél az emberek automatikusan elkezdik keresni azt, ami nekik releváns. Itt nyilván a saját szülővárosukat keresik majd...

Mélyi Ez tulajdonképpen egy másolat. Ennek az emlékműnek nincs művész alkotója, csak összeszedeték különböző külföldi emlékművekről az ötleteket, hogy hogyan nézzen ki. Ahonnan a legtöbbet merítették, az a vietnámi veteránok washingtoni emlékműve, Maya Lin alkotása, ami nagyon sok vitát váltott ki egykor. Ott az elesett amerikai katonák nevei olvashatók végtelen sorban, amit úgy vettek használatba az amerikaiak, hogy papírt visznek magukkal, ceruzával átdörzsölik a neveket, és azt viszik haza. Szerintem itt a fényképezkedés mellett valami ilyesmire gondoltak, ezt a nyilvánvaló párhuzamot próbálták meg átültetni, de úgy, hogy ebben szerintem az égvilágon semmi saját gondolat nincsen.

Bauer Nyilvánvaló, hogy egy kecskeméti számára, aki Kecskeméten él, és a város nevét mindennap látja, olvassa, hallja, annak az, hogy az emlékműre föl van vésve, hogy Kecskemét, nincs jelentősége. Jelentősége annak van, hogy a Dolný Kubinban élők... hát, ott nem nagyon vannak magyarok, de ha van véletlenül a szlovákok közt egy magyar, akkor idejöhet, és látja, hogy ki van írva: Alsókubin. Resitából valaki ide fog jönni, és látja majd, hogy Resicabánya a budapesti emlékműre fel van vésve, ez elsősorban nekik szól. A magyarországi magyaroknak a dolog annyiban érdekes, hogy a románok, szlovákok, szerbek lakta te-

lepülések magyar nevei azt üzenik: ezek a városok, falvak igazából hozzánk tartoznak. A Trianon-emlékmű a szomszéd országokban élő kisebbségi magyaroknak szól, mint ahogy ez az egész a státusztörvénytől az állampolgárságon át odáig, hogy a magyar diákokat kiküldik a magyarlakta területekre, és az ottani diákokat meg idehozzák Budapestre a Balatonra vagy máshová Magyarországra. A lényeg, hogy ennek a populációnak, és ugyanakkor az erre rezonáló magyarországiaknak is demonstrálni lehessen a nemzeti összetartozás nevű mítoszt.

Ezt a rendszer idestova kilencedik éve egyik fő tevékenységének tartja, ezért ad agrártámogatást a romániai magyaroknak, ezért nyújt házépítési támogatást a vajdasági magyaroknak, amivel ugyan se az ottani agrárkérdést, se a lakáskérdést nem tudja megoldani, viszont demonstrálni tudja, hogy ők annak ellenére, hogy a határ túloldalán élnek, igazából hozzánk tartoznak. Antall József lélekben nevezte magát tizenötmillió magyar miniszterelnökének, Orbán Viktor pedig rengeteg pénzzel, gesztussal, tettel, emlékművel együtt deklarálja, demonstrálja azt, hogy ő tizenvalahány millió magyar-nak nemcsak lélekben, de tettekben is a miniszterelnöke. Erről szól a történet.

Meddig lehet ezt csinálni? – hangzott a kérdés. Mindaddig, amíg a szomszédok ebből nem csinálnak balhét. Miután azonban a szomszédok közül a horvátok, a szerbek és a románok a maguk vonatkozásában hasonló dolgokat művelnek, nem fognak egyetlen ilyen gesztus miatt balhézni. Pontosítok, ez sem egészen igaz, mert Sólyom László utazásait

a románok is meg a szerbek is kifogásolták időnként, úgyhogy Sólyom repülőgépeinek nem adtak leszállási engedélyt Erdélyben, ezért kénytelen volt autóval menni. A szlovákok ebben sokkal keményebbek, ők az állampolgárságot is elutasították, nem engedték át Sólyomot a komáromi hídon, hogy Szent István-szobrot avasson. Az osztrákokkal senki nem mert kikezdeni, tehát Ausztriára a státusztörvény sem vonatkozott, és én nem emlékszem arra, hogy akár Semjén Zsolt, akár Kövér László Ausztriába ment volna újabb magyar állampolgárokat avatni, mert Ausztriával nem mernek ujjat húzni.

Pikó *Meg ez külpolitikai értelem-ben alacsony kockázatú dolog lenne.*

Bauer Egyelőre úgy tűnik. Az EU-t az egész mind ez ideig nem érdekelte. Megint pontosítok: a státusztörvény még érdekelte, és a Velencei Bizottság kifogásai alapján át is kellett írni, de az állampolgársággal nem foglalkoznak, és ezzel az emlékművel sem fognak foglalkozni. Vannak más bajaik Magyarországon, és nem veszik észre, hogy ezek összefüggenek. Holott ez Orbánék részéről nyílt irreudentizmus, és én ezt az emlékművet tulajdonképpen a szomszéd országok ellen 1990 óta folyó, de 2010 óta új lendületet kapott hidegháború emlékművének tekintem. Ezt a hidegháborút fontosnak tartják, Orbán is, annak idején Lázár is számos utalást tett arra, hogy a mai magyar határt ideiglenesnek és szükségmegoldásnak tekintik, tehát ebben bármeddig hajlandók elmenni. De ezekkel a gesztusokkal a nyugati világ egyszerűen nem foglalkozik. Szerintem nem is lesz ebben változás. Köz-

ben persze mindez hozzájárul ahhoz, hogy Magyarországnak nagyon rossz híre legyen, de Magyarországnak e nélkül is nagyon rossz a híre. Ehhez valamennyit hozzátesz, hogy az emlékműnek új sajátossága az összes eddigi ilyen gesztushoz képest, hogy itt már nem a magyar nemzetiségű lakosságról, hanem az egykor a magyar államhoz tartozó területről van szó. Eddig nem foglalkoztak az úgynevezett elcsatolt területek nem magyarul lakta részeivel. Most igen. Ez a mindent vissza irredenta elvhez való visszatérés. Tulajdonképpen az autók hátsó szélvédőjére ragasztott Nagy-Magyarország-matrica is a „mindent vissza” jelszavát jeleníti meg. A dunaszerdahelyi stadionban magasra emelt ugyanilyen Nagy-Magyarország-térkép is a „mindent visszaról” szól, de igazatok van, azt még nem az állam csinálta, nem a kormány. Ezt most már a kormány csinálja. Ilyen értelemben ez egy új foka a szomszédokkal szemben folytatott hidegháborúnak, ami mindaddig fog tartani, amíg legalább Beregszászra legalább be nem tudnak vonulni.

Pótó Nekem van egy másik bajom ezzel az emlékművel. Nem tudom, elgondolkodtak-e azon, hogy miért nincs a Kossuth tér közepén szobor? Mivel általában a terek közepén szoktak állni az emlékművek. Szóval hogy miért így van a tér berendezve, ahogy van? És ez nem magától értetődő dolog.

Bauer Az az Orbán-szobornak van fenntartva. Bocsánat...

Pótó És akartak is oda emlékművet tenni több korszakban is!

Utoljára a Sztálin-szobor lehetséges helyeként került szóba ez a terület 1950-ben. De fél évszázaddal korábban már Andrásst az Országház elé, középre akarták tenni. 1900-ban volt egy hosszú vita erről, de akkor meggyőzték a szakemberek a politikusokat arról, hogy ez a hely használhatatlan. Aztán, amikor a Kossuth-szobrot elkezdték tervezni, az első érvénytelen pályázat is az Alkotmány utcával szembeni területre szólt, és a második pályázat is, tehát Horvay most újrafaragott Kossuth-szobrának azért van az a borzasztó nagy hátfala. Ez egy olyan emlékmű, hogy van egy nagy fal, az előtt állnak a miniszterek, a kormány, de középen Kossuth Lajossal, a hátoldalán pedig jelenetek láthatók a szabadságharcból. Tehát két frontnézete van az emlékműnek. Hogy a lényeget megértsük, körbeadok két térképet erről a területről, a mait és egy 1884-est. Ez utóbbin látszik az Újépület, a tőle északra kijelölt utcák és a Parlament tervezett tömbje. Látható mindkét térképen az Alkotmány utca, aminek a kedvéért még az Országházat is eltolták tervezés közben kissé északra azért, hogy a kupola pontosan az Alkotmány utca tengelyében legyen. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa nagyon figyelt ezekre a tengelyekre, arra, hogy ahol lehetséges, az utcák mutassanak valamire. Amikor az Újépületet lebontották, a Vécsey utcát is pont úgy lőtték be, hogy az is pontosan az Országhoz kupolájára mutasson. Az Újépület (vagyis a mai Szabadság tér) és a Kossuth tér között a Duna pesti partvonalá hajlik egy picit, nem sokat, olyan 20-25 fokot, és a folyó felé tartó utcák általában merőlegeseek a partvonal-

ra. Igen ám, de az Alkotmány utcát, ami éppen a Kossuth tér közepébe fut be, az Újépület északi falával párhuzamosan tűzték ki, ami viszont a hajlattól délre eső partszakaszhoz volt igazítva. Ennek következtében az Alkotmány utca ferdén szaladt bele a Kossuth térbe, mert a tér is és a Parlament is már a hajlás fölötti partszakaszt követi. Ezért nem tudták használni a tér közepét, mert ha az emlékművet szembe állítják az Alkotmány utcával, mint fő nézettel, akkor ferde lesz az Országház felől nézve. Ha az Országházhoz igazítják a tér közepén elhelyezendő emlékművet, akkor meg ferde lesz az Alkotmány utca felől. És ezt ugye már több mint egy évszázada tudjuk. Na most az Alkotmány utca tengelyére illesztett Trianon-emlékmű, ez a százméteres rámpa ezt a ferdeséget erősen ki fogja hangsúlyozni. Miközben már a két világháború között és a Monarchia idején is alkalmatlannak ítélték a tér közepét és a tér közepére mutató utat és annak torkolatát arra, hogy ott bármit is el lehessen helyezni. Mint mondtam, a Kossuth-szobrot is oda tervezte Horvay, azzal, hogy hátulról majd csinálnak egy kis kertet, és ezzel meg az emlékmű hatalmas hátfalával kizárják a Kossuth téri látványból ezt a ferdeséget, amit az Alkotmány utca jelent, de végül mégis csak az északi részre állították föl.

Mélyi Az is szerepet játszott ebben, hogy mindenki azt gondolta, annyira rossz a Kossuth-szobor.

Pótó Az is, már annak idején is búskomornak tartották. De a Kossuth- és a Tisza-szobrot az egész

korabeli kritika egészen elmarasztalón kezelte. A Kossuthot a letargiájáért, a történelmi hazugságért, hogy itt áll a Batthyány-kormány, és akkor a miniszterek meg a miniszterelnök ilyen picik, a Kossuth meg ott áll középen másfélszer akkorában, mint a többiek, aki pénzügyminiszter volt ugye ebben a kormányban, nem miniszterelnök. A Tiszát meg egyszerűen azért, mert maga az alak anatómiailag el van rontva, szóval deréktól lefelé baromi rossz. Anatómiailag rossz. Sokat gúnyolódtak a kortársak azon is, hogy egy bronzból és kőből készült emlékművön Tisza bronzalakja egy szintén bronzból öntött sziklaszirt előtt áll. Meg azon is, hogy fönt, abban a húszméteres magasságban ott a kígyóval körültkert oroszlán, a hőst megfojtó árulás és ármány szimbóluma, hát ez meg egyszerűen értelmezhetetlen és minősíthetetlen.

Pikó Jöhetnek a közönség kérdései!

Pócs Dániel Köszönöm, művésztörténész vagyok és egy kicsit hosszabb leszek. Mátyás király hatalmi reprezentációja a kutatási témám, és azzal a példával indítanék, hogy amikor Mátyás kapcsolatokat épített a firenzei humanistákkal, akkor azok kidolgoztak egy ideológiát Mátyás számára, mégpedig neoplatonista alapon. Azt mondták, hogy a jó filozófus az uralkodó, a jó uralkodó a filozófus, ugye, ez a Platón Államából átvett képzet, a legitimációs deficitet helyreállító ideológia volt, merthogy Mátyásnak nem volt dinasztikus őse. Tehát ő azért legitim uralkodó, mert hogy ő erre alkalmas, ő a jó filozófus. Ugyanez a Mátyás király, amikor

elfoglalta Lausitz tartományt – ez a mai Németország délkeleti része, Sziléziától északnyugatra –, a központjában, Bautzenben, a várkapu tornyára egy hatalmas szobrot állíttatott: a középkori képzetek szerint ül a trónon, és fölötte angyalok tartják a koronát. Tehát angyalok hozzák számára a koronát. Ez egy olyan motívum, amely a 12–13. századi uralkodói reprezentációban volt általános, Mátyás korában teljesen archaikus elemnek számított. Azért használta itt, mert ebben a közegben jól működött. Két teljesen eltérő reprezentációs eszközt alkalmazott tehát, teljesen eltérő kontextusban, de mind a kettőnek az az értelme, hogy a hatalmi legitimációt szolgáló reprezentációs eszközöket mutasson be. Én azért kezdtem ezzel, mert a beszélgetés onnan indult, hogy mi az ideológia, és én azt gondolom, hogy nincs a Fidesznek tételes ideológiája. Az alaptörvény preambulumát nem tekinteném ennek, hanem ami a Kossuth téren zajlik, az tulajdonképpen az uralom legitimációját közvetítő hatalmi reprezentáció, és abban teljesen egyetértek Mélyi Józseffel. Úgy működik, hogy vannak ezek a különböző emlékművek, és bármelyiket be lehet kapcsolni, amikor éppen szükséges. Viszont azért említettem Mátyás királyt meg az „angyal hozta korona” ikonográfiai formuláját, mert a beszélgetésnek tulajdonképpen ott kellett volna kezdődnie, hogy ezek az új emlékművek nem a Parlament körül, hanem a korona körül vannak. A koronát bevitték a Parlamentbe, és az első Fidesz-kormányt követő kormányok nem voltak abban a helyzetben – nem voltak elég bátrak, vagy nem merték meglépni –, hogy a koronát kivigyék a Parlamentből.

Tehát ilyen szempontból nem a Parlament a lényeg, hanem a Parlament középpontjában lévő korona. Bauer Tamásnak abban igaza van, hogy ha a korona ott van a Parlament középpontjában, és elé teszünk egy olyan emlékművet, amelyen Nagy-Magyarország magyar településnevei lesznek felsorolva, akkor az már területi elvű igényeket is megjelenít. ... Ez az emlékmű azonban, és ebben Bauer Tamással nem értek egyet egészen, belső használatra is szolgál, ugyanis megpróbálnak vele áthidalni egy áthidalhatatlan ellentmondást. A Nagy-Magyarország vágyálma és az etnikai alapú nacionalizmus nehezen békíthetők össze. Mit akarok? Nagy-Magyarországot vagy etnikailag tiszta Magyarországot? Az etnikailag tiszta Magyarországot első lépcsőben Trianon teremtette meg: a kettő együtt nehezen összehozható. Ha viszont azt játszom, hogy megcsinállok egy Nagy-Magyarországot kizárólag magyar településnevekkel, előállítok egy soha nem létezett állapotot, de mégiscsak azt mesélem el itthon, hogy ez az álom reális, és ennek a középpontjában, amint ezt első helyen szimbolizálja, ott van a korona. Ezzel a szimbolikával már korábban is éltek. Úgyhogy ez szerintem rettenetesen eklektikus, nem lehet azzal magyarázni, hogy most a két háború közötti dolgokhoz mennek vissza. Amikor kell, visszamennek hozzá, amikor nem, akkor nem. Hát a Horthy-korszakban föl nem merült volna, hogy a korona a Parlamentben legyen, és ez a helyzet a következő lépésben azzal kerül majd konfliktusba, hogy mit csináljanak a budai várral. Ha rájönnek, hogy azzal az épülettel valamit kezdeni kell, akkor majd valakinek eszébe jut,

hogy akkor inkább oda kéne vinni a koronát, aztán majd rá fognak jönni, hogy nem vihetik ki a koronát a Parlamentből, hiszen aköré építették az egész szimbolikus környezetet, ami így épülget a maga ellentmondásaival.

Mélyi A preambulumban is minden a Szent Korona körül forog, az Alaptörvény eleve erre épül, és a szimbolikus nyelv, amit gyakran nagyon kaotikusan használnak, kezdettől fogva ezt a hatalmi reprezentációt szolgálja. Emlékszünk Kerényi Imre Alaptörvény-illusztrációira, ott az első kép, amit Szkok Iván festett, a szerencsétlenül megfestett Szent István az élénél fogja a kardot... borzasztó. De ebben a reprezentációs összefüggésrendszerben kezdettől ott volt a korona. Állandóan e körül forog minden, és ez összeépül a köztéri gondolkodásukkal; azt hiszem, Kövér László lehet valahol ennek a fő mozgatója. Legalábbis hozzá futnak be az ekörül mozgó emberek véleményei. Mennyire komoly ez a szimbolikus nyelv vagy mennyire működik ez a csiki-csuki? Mindig azt gondoltam, hogy ha mondjuk XV–XVI. századi alapon komolyan venné Európa vagy Amerika a mi szimbolikus nyelvünket, amit használunk, akkor rég le kellett volna hogy rohanjanak minket. Például ha leolvassuk a történetet az Alaptörvényben a II. világháború illusztrációjáról, akkor azt látjuk ott, hogy amerikai bombázók támadják a magyar anyákat, tehát ezt állítjuk a középpontba a történelmi eseménnyel kapcsolatban. És ugyanez a helyzet a német címersassal a német megszállás áldozatainak emlékműve tején.

Mihályi Péter Egy másik összefüggésre hívnám fel a figyelmet, inkább lábjegyzetként és kiegészítésként, nem vitatkozva azzal, ami elhangzott. Itt szerintem nagyon lényeges Orbán Vikornak egyrészt a paranoiája, ami személyiségprobléma, másrészt a racionalitása, és hogy ő is keres valami legitimációt. Tehát Orbán Viktor elég intelligens ahhoz, hogy föltegye magának a kérdést: biztosan igazam van-e? És ahhoz, hogy neki igaza van-e az egész politikájában, hogy tényleg ez Magyarország érdeke, amit ő képvisel, mert őszintén azt gondolja, hogy Magyarország érdeke, ahogyan ő politizál, ahhoz szolgált és szolgál a mai napig Tisza legitimációs bázisként. Nem véletlen, hogy mindig elmondja, hogy a dolgozósobájában Tisza képe van, és ezen belül pedig Tiszának az a történelmi, ebben a körben nyilván mindenki által jól ismert dilemmája, hogy ő ellenezte az első világháborút, a hadüzenetet, és aztán mégis beszállt. Ezt utólag legitimálni kellett. Hadd olvassak fel egy Tisza-idézetet, ami szerintem Orbán Viktor mottója. Tisza '14-ben, a háború kitörésekor mondta, amikor Apponyi és mindenki más beszédeket mondott, és legitimálta a háborút. Azt mondja Tisza: „Én azt tartom, hogy a háború oly rettenetes dolog, a háború a veszélyeknek olyan irtózatossá tömegét zúdítja az emberiségre, hogy azt felidézni véges emberi eszünk gyarló kombinációi révén nem lehet... Olyan nagy momentumok ezek, amelyek között a nemzetek sorsát az Úristennek kell intéznie. Ő dönti el a háború esélyeit, elhárítja azt, vagy rázúdítja a nemzetre.” Orbán személy szerint iszonyatosan komolyan

gondolja ezt a predesztinációt: azért van neki igaza, amit Tisza István is mondott, mert az Úristen rá ezt a hatalmat ruházta, és ezt időnként meg is ismétli, néha korszerűbb nyelven, hogy ugye ő Európa DNS-e. De ez ugyanaz a gondolat. Nem arról van szó, hogy neki van egy véleménye, amelynek alapján irányítja az országot, hanem ez predesztináció: a DNS. Ennél nagyobb predesztináció nincs, mint a DNS, és ehhez szolgál ez az egész történet, és a Tiszából következik tulajdonképpen az egész megítélése Trianonnak és minden másnak. Ez is része ennek a történetnek.

Kovács Mária Az a benyomásom, hogy Orbán Vikort mint egy ismert tényezőt, tehát egy statikus valamiként tekintjük. Tudjuk, honnan jön, tudjuk, hogy mit gondol, és ebből szinte már azt is tudjuk, hogy mit fog gondolni. Én ezt nem így látom. Tehát ha arra gondolok, mondjuk, hogy Orbán Viktor folytonosnak tekintti magát a Horthy-korszakkal, ez most tény. De nem volt mindig így. Karsai László ezt ki is mutatta egy tanulmányban, hogy hogyan vette át Orbán Viktor azt a Horthy-, a mai napra alkalmazott Horthy-képet, amit a Jobbik dolgozott ki. Tehát nem egy konstans Orbán van, hanem egy alakuló Orbán, és ezután is fog alakulni. Ez az igazán fontos része annak, amit mondani akarok. Még most sem ismerjük őt teljes egészében. Kapcsolódnék a Mélyi József által mondottakhoz. A rendszer ideológiával rendelkező rendszer, de vajon ez-e a jó kérdés, vagy pedig azt kell föltenni, hogy milyen az az ideológia, milyen erejű ideológiával rendelkezik?

Vörös T. Károly Örülök ennek a beszélgetésnek. Magyar–német szakos tanár vagyok, voltam újságíró, a *Népszabadság* főszerkesztője, de az utóbbi öt évben azzal szórakozom, hogy minden tavasszal és minden ősszel a félévnek egy kellemes napján a tanítványaimmal végigmegyünk a téren, lemegyünk a Cipőkhöz, mert szerintem valamilyen módon ehhez az egészhez kapcsolódnak a Cipők is, és József Attila is kapcsolódik. Az utóbbi két évben arra jöttem rá, hogy ezt a sétát az olimpiai parktól kell elindítani, és erre a német hallgatóim döbbsengettek rá, sétáltunk befelé a Balassi utcában, és akkor egyszerre elkezdtek hangosan röhögni a német gyerekek. Azért kezdtek el hangosan röhögni, mert látták az Olimpiai karikát, ami piros-fehér-zöld. Na most ettől kezdve én azt gondolom, hogy a sétát innét kell elindítani, mert valamilyen módon ez is a Kossuth tér része. Az öt év alatt odáig jutottunk el a gyerekekkel, hogy nemcsak a tér jelenét, hanem a múltját is megnézzük. És azt látjuk, hogy ott áll Károlyi helyén a Tisza; igen, ott állt a Tisza, a Tisza eltűnt onnan, mert fölrobbantották, odakerült a Károlyi, utána a Károlyi elkerült onnan, visszakerült a Tisza. Ugyanez a történet Horvay szobrával. Horvay megcsinálta ezt a szobrát, és a gyerekeknek nem kell elmesélni, hogy miért ilyen szomorúak a figurák, mindannyian tudják, hogy Trianon miatt szomorú az első magyar felelős kormány. De Rákosi elvitette onnan, mert túl szomorúnak tartotta, és odarakták Kisfaludy-Stróbl Kossuth-szobrát, az meg túl vidám lett, ezért nem tetszett az Orbánéknak, és így lehet végigmenni. A József

Attilán, emlékeztek, vitáztak, hogy hol legyen, elkerüljön onnan, ne kerüljön el. Emlékszem rá, hogy Rózsa Gyula és P. Szűcs Julianna hogy küldték el a francba a *Kritikában* azt a József Attila-szobrot, mert az nem igazán szerencsés szobor, de azért mégiscsak ott maradt, mert teljesen elüldözni nem lehetett a térről, valahogy ott kellett hagyni, mert az botrányt jelentett volna. Valaki említette, hogy egy köztéri szobor akkor ér valamit, hogyha használják. Na most Budapesten az egyik leginkább használt szobor a Cipők, ott állandó a tömeg, az egy nemzetközileg használt szobor, mert a világ minden részéről jönnek az emberek, hogy megnézzék. Át szoktunk menni a Szabadság térre, megbúvik ott egy kis emlékmű, a Karl Lutzé, ez és a megszállási emlékmű olyan borzasztó ellentmondásban van egymással, hogy ihaj.

Hetényi Ágnes Művészettörténész vagyok, de nem művészeti kérdésről fogok beszélni. Jól letüdőztük most a nemzeti együttműködés ideológiáját, de ehhez hozzátartozik egy másik aspektus is, nevezetesen ez az építőipari furor, ami az Orbán-kormányt jellemzi. Erre nagyon sok pénzt el lehetett költeni, és ez beillik abba, hogy ők a GDP-t emelgetik az építőipar segítségével. Azt hiszem, hogy nagyon komoly pénzek mentek el ezekre az emlékművekre és sok minden másra. Nyilván vidéken is van rengeteg ilyesmi, és akkor foglalkoztatták a számukra kedves szobrászokat, akik készséggel belementek ezekbe a dolgokba. Szóval én csak azt hangsúlyoznám, hogy találkozunk az ideológia, a hatalom és a pénz.

Pócs Jó, hogy szóba került a nemzeti színűre pingált olimpiai ötkarika. Ez is szemlélteti, hogy itt nem egy pontosan, előre kidolgozott, minden elemében megértett ideológia szerint haladnak. A jóváhagyott építési engedéllyel rendelkező kivitelezési tervben, és így a nyilvánosan megismerhető látványtervben az olimpiai ötkarika az eredeti színek kombinációjának megfelelően volt elképzelve. Tehát már kivitelezés közben jött az ötlet, hogy ja, hát akkor ezt inkább pingáljuk piros-fehér-zöldre. Ez egy hirtelen ötlet volt. Ez is mutatja, hogy mindig a pillanatnak megfelelően módosítanak rajta. Szabadság tér: elhangzott, milyen érdekes, hogy a szovjet emlékmű új értelmet nyer azzal, hogy kap egy antitézist a német megszállási emlékművel. Ezt egyébként ikonológiailag hogyan elemezzük, ha közben a túlsó irányból meg Ronald Reagan közelít ugyanehhez az emlékműhöz? Tehát egyszer megpróbálták átértelmezni az emlékművet azzal, hogy odatették Ronald Reagan szobrát, aki ott sétál, majd később úgy döntöttek, hogy ez nem annyira aktuális, ezzel nem foglalkozunk, a tér túlsó végében inkább a német megszállást értelmezzük. De a kettő együtt nem működik. Tehát vagy-vagy. Ha a végeredményt nézzük, azt látjuk, hogy teljes a káosz, nincs egységes értelmezési lehetőség. Csak az látszik, hogy megy előre a dolog, és ami éppen szükséges, azt éppen megcsinálom, de szerintem ebből egységes rendszer, egységes ideológia nem jön ki.

Mélyi Megjegyzem, azért nem lett végül olimpiai az ötkarika, mert a Nemzetközi Olimpiai Bizottság jogdíjat kért, és ezt nem voltak hajlan-

dók kifizetni. Ezután váltak nemzeti-vé a színek. A tények semmibevétele nyilván ugyanígy igaz a Szent Koronára is, hiszen az egyetlen dolog, amit tudunk a Szent Koronáról, az, hogy nem Szent Istváné volt.

P. Szűcs Julianna Úgy csinálunk ebben a pillanatban, mintha ez lenne az egyetlen díszlet Budapesten. Hát van nekünk egy Halászbástyánk egy soha nem létező várszakasz megálmodásával. Van egy budai várunk, amelynek fokozataival most ne foglalkozunk. Van egy Vajdahunyadvárunk, és egyáltalán az egész millenniumi Budapest. Békévé oldotta az emlékezés, de hát ezek a hazugság díszletei voltak, a húszas évek Magyarországon sok publicista írt erről. Mi ezt nagyon szeretjük, a külföldiek még inkább szeretik, hiszen ezért jönnek Budapestre. Meg fog épülni a Kossuth tér úgy-ahogy, „harmonikusan” rekonstruálva egy egykori díszletet. Ha már szóba került az Alkotmány utca tengelyferdülése, azért van egy nagyon vicces nézet, ahogy Andrássy Gyula dél felé lovagol, Rákóczi meg észak felé, ez tökéletesen ki is fejezi körülbelül a magyar Stellungot, de harmonikusan. Tehát visszaállítjuk harmonikusan, úgy-ahogy. Mi történjék? Semmi sem fog örökké tartani. Mi most itt vagyunk 2019-ben, hunyjuk le a szemünket, alszunk húsz évet. Nem létezik, hogy húsz év múlva Magyarország ebben az állapotban lesz. Mi történjen? Mi legyen a koncepció? Nekik van egy koncepciójuk, visszaállították a Kossuth teret. Csak a golyónyomokat jelző kis gömböket nem csavarták ki a Földművelésügyi Minisztérium falából, plusz meg fogják építeni a Trianon-göd-

röt, miután nem lehet a Szabadság térre visszaállítani. Mi történjen? Oldja-e békévé az emlékezés húsz év múlva úgy, ahogy a Halászbástyát, a Vajdahunyad-várat vagy a többi, vagy pedig szereljünk kerekeket az emlékművekre, és úgy, ahogy a Kossuth-szobrot, a Tisza-szobrot, hol le, hol föl tologassuk, mit csináljunk? Kérdezem én, és kérdezem magukat, benneteket, hogy van-e olyan koncepció, ami ebben az esetben valami irányzékot ad, hogy mi történjen a megkövült, ércbe öntött hazugságokkal?

Pótó Valamikor régen megpróbáltam válaszolni egy ilyen kérdésre. '92-ben volt, az akkor még olvasható *Magyar Hírlap*ban megkérdezték tőlem egy egész kolumnás riportban, hogy mi legyen. Az volt a cikk szalagcíme hogy *A szoborbontás pótcselekvés*. Akkor ez volt a véleményem. Tényleg ott hagytam volna a régi szobrokat. Van erre Bécsben egy jó megoldás, a Schwarzenberg Platzon, ott az oroszok csináltak egy hatalmas szovjet emlékművet egy 12 méteres szovjet katonával, aranyozott pajzzsal. '55-ben az oroszok kivonultak Bécsből. Ezt a szovjet emlékművet többször megpróbálták fölrobbantani, ugyanolyan gyűlölt volt a bécsieknek, mint a budapestieknek a 19. század második felében a Hentzi-emlékmű. A bécsit sokáig rendőr őrizte, mint ahogy a Hentzi-emlékműről sincs olyan fénykép, ahol ne lenne ott egy rendőr mellette. A bécsi szovjet emlékmű helyszíne olyan, hogy a Ring felől nyitott a Schwarzenberg Platz, az a fő nézete, maga az emlékmű a térmélyén áll. A bécsiak pedig építettek egy hochstralbrunnert, egy magasra lövő szökőkutat a Ring felől az em-

lékmű elé, és a bécsi szóbeszéd azt mondja, hogy tavasszal, amikor az időjárás megengedi, ez az első szökőkút a városban, amit bekapcsolnak, ősszel meg az utolsó, amit kikapcsolnak. Tehát egyszerűen föllóttek egy hatalmas vízfűgönyt az emlékmű előtt, és így nem látszik, mi van mögötte. Lehetne például fákat ültetni vagy bármi ilyesmit. Ezért felháborító az egész Kossuth téri történet, mert nem szabadna a város múltjából kiszakítani részeket. Higgyék el, ha nincs körülöttük évente ismétlődő csinnadratta, teljesen eltűnnek ezek az emlékművek, beleszürkülnek a környezetükbe, észre sem veszük őket. De sajnos nem nagyon hagyjuk, hogy a múlt megtűrt rekvizitumaivá válhassanak.

Mélyi Én is bajban vagyok ezzel, mert nem sejtem, hogy mi lesz húsz év múlva az akkori emberek legnagyobb problémája. Lehet, hogy az lenne a jó, ha körbeültetnék fákkal ezeket az emlékműveket, egy ilyen zöld bozótost lehetne teremteni mindenütt, ami nem akadályozna meg senkit abban, hogy megnézzon egy-egy szobrot. Ez például egy megoldás. A másik az, amit egyébként 1979 után alkalmaztak Nicaraguában, amikor a Somoza-rezsimet megdöntötték. Ledöntöttek egy csomó szobrot, meg hát elég nagy zűrzavar támadt, és azt csinálták, hogy mindent ott hagytak, éppen csak kis fehér kerítéssel körbekeleltették. Tehát ott voltak a romok, mondjuk, a ledöntött Somoza-szobor, ami egyébként Mussolininak a lovas szobra volt eredetileg, csak Somoza lecseréltette a sajátjára a fejét, ledöntöttek, bekerítették. Ott hagyták a kilőtt tankot is, bebetonozták

és körülkerítették fehérrel. Ez is egy érdekes megoldás, de Magyarország vonatkozásában jelenleg nincs valódi javaslatom.

Bauer A kérdés nagyon jó, és egy ideje, legalábbis azóta, amióta a német megszállási emlékmű megépült, és elvitték a Károlyit, azóta én is töröm rajta a fejemet. Azt gondolom, hogy ez az emlékhely, mert ők nem emlékműnek, hanem emlékhelynek nevezik, ez az emlékhely annak a kifejezése, hogy Magyarország újra azzá a békebontó, az európai békébe és nyugalomba beilleszkedni nem hajlandó állammá vált, amilyen a két világháború között is volt. Ezzel az emlékhellyel, valamint a kettős állampolgársággal és még egy csomó mindennel, amit ezek csinálnak, Magyarország soha nem lesz normális európai ország. Ha az Orbán-rendszernek vége lesz – és nem úgy lesz vége, hogy elfárad, de alapjában véve a magyar társadalom továbbviszi a lényeges paramétereiben, mert ez is egy lehetőség –, és politikai földcsuszamlással lesz vége, akkor ennek az is velejárója lesz, hogy legalábbis két emlékművet el kell tüntetni, az egyik a német megszállási emlékmű lehet. A másik a Trianon-emlékhely. Be kell temetni a helyét, nincs mese. Ha lesz földcsuszamlás, Tiszát valószínűleg nem fogják elmozdítani a helyéről, Károlynak kell a téren helyet találni, szerintem a Nagy Imre-szobrot is vissza kell vinni a helyére. Ha már ilyen fantazmagóriákról beszélünk, akkor a Moszkva és a Köztársaság térnek is vissza kellene kapnia a nevét. Meg a Roosevelttérnek! A Roosevelttér és a Moszkva tér azt jelenti, hogy Magyarország a má-

sodik világháború végén átkerült a szövetségesek oldalára. Orbánék ezt azóta megfordították, és rengeteg gesztussal juttatják kifejezésre, hogy Magyarország ismét a tengelyhatalmak oldalán áll, visszamenőlegesen. Az új Magyarországnak, amiről ábrándozunk, ezt is rendbe kell tennie, mert amíg mi meg az unokáink élünk, addig a második világháborúhoz való viszony megmarad fontos kérdésnek. Ezzel a trianoni emlékhellyel meg az összes irredenta és nacionalista gesztussal Magyarország soha nem lesz olyan ország, amelyiknek helye lesz ott, ahol Európa demokratikus országai megemlékeznek a világháborúkról, és túljutnak azokon. Ugye nem véletlen, hogy a Macron által meghirdetett összejövetelre, amelyet az első világháború befejezésének évfordulójára rendezett, a magyar kormány nem ment el. Ez teljesen rendben van, nekik ott tényleg nem volt keresnivalójuk.

Andor Mihály Erősen kétlem, hogy ez a Trianon-emlékmű valóban az emlékezetpolitikát szolgálja. Szerintem valami egészen más célja van. Nem hiszem, hogy tömegek fognak oda zarándokolni, hogy ott me-rengjenek a falakra vésett helyneveken. Az viszont megjósolható, hogy komoly nemzetközi visszhangja lesz, különösen a volt kisantant körében. Én azt hiszem, épp ez az elsődleges célja Orbánnak, hiszen a környező országokban lévő magyarsággal kapcsolatban űzött egész politikája erre a rugóra jár fenntartani, sőt fokozni Magyarországot, és szomszédai között a feszültséget; ehhez pénzt és energiát nem kímélve élesztgeti, sőt szítja az ott élő magyarok és a

többség közötti feszültségeket; ezzel gyengíti a határon túl élő magyarok politikai érdekérvényesítő képességét (ezt több választás bizonyította).

A meggyengült magyar kisebbség kiszolgáltatottabb lesz Orbán gyámkodásával szemben, ami megkönnyíti a feszültség tovább szítását; a fokozódó feszültség atrocitásokat szül, amelyek visszamenőleg igazolják Orbán addigi politikáját.

A magyar választók egy jelentős részét el lehet kábítani azzal, hogy Orbán védi a magyarokat (és valóban, abban a helyzetben, amit Orbán hozott létre, egyre inkább meg kellene őket védeni); az így létrehozott hidegháborús légkörben könnyebb „nemzeti összetartást” követelni, és minden másképp gondolkodást ha-zaárulásként feltüntetni.

És végül: az így összetákolt hisztérikus légkörben egyre kevesebb figyelem jut arra, mit is csinál pártunk és kormányunk Magyarországon.

Bozóki András Nem akartam hozzászólni, mert itt nálam sokkal hivatottabbak vannak, de hogyha húsz év múlva egy elképzelt újabb rendszerváltás után lesz megint egy újabb Magyarország, akkor ahogy itt elhangzott, az egésznek az origója a Parlamentben lévő korona. Azt szerintem vissza kell vinni a múzeumba, ez lenne az első. Ennek szimbolikus üzenete lenne, az országot újra köztársaságnak kellene elnevezni, és elismerést kellene adni az 1990 és 2010 közötti korszaknak, tehát az rendben van, hogy Nagy Imre, de Nagy Imre szerepe, az azért mégiscsak vitatottabb, és a magyar történelemben egyszer volt húszéves korszaka a demokráciának, előtte nem volt ilyen hosszú korszaka, tehát

hogy itt innovációra is szükség lenne, nemcsak valamilyen most elvitt szobroknak a visszaállítására, és én azt gondolom, hogy egy jó Göncz Árpád-szobor, az azért kellene.¹

A köztársaság, a rendszerváltás utáni liberális demokrácia integráló személyiségeként mellesleg köztársasági elnök volt. Ami a többi szobrot illeti, én azokhoz a figurákat, akik az első világháború előtt voltak, hagynám, nem kell mindent átrendezni fél évszázadonként. Hogyha az ország át van nevezve, a köztársaság rehabilitálva van, a korona visszakerül a múzeumba, van egy Göncz Árpád-szobor, akkor tulajdonképpen ezzel részemről rendben van. A korona egyébként nem az etnikai Magyarországot jelképezi, az egy multikulturális dolog, a régi Magyarország soknemzetiségű ország volt, nem kell rögtön valamifajta fasiszta jellegű konnotációt keresni, ahogy a Trianon-emlékmű sem feltétlenül az, akkor már inkább elmozdítanám a most még oda nem állított, '38-ban fölavatott emlékművet, amit most terveznek a Nagy Imre-szobor helyére tenni, mehetne talán a szoborparkba. A Trianon-emlékmű vizuálisan nem sok vizet zavar, mert egyszerre a mélygarázst és a zsákutcát juttatja eszünkbe, és ezért nem látom annyira veszélyesnek.

Vitányi Iván Orbán Viktornak ez a terve vagy ez a taktikája most: ide figyeljetelek, magyarok, én vissza akarom nektek szerezni Nagy-Magyarországot, és el akarom törölni Trianont, ezért szavazzatok rám!

¹ Göncz Árpádnak szobra van a budapesti XIII. kerületben – a szerk.

Hetényi Adalék az emlékművek ki- és bekapcsolásához. Rómában áll egy hófehér márvány Mussolini-obeliszk, csak Mussolini, ennyi van ráírva. Na most a kutya nem törődött vele az utóbbi időben, de aztán meglett a közönsége, úgyhogy csak azt tudom mondani, hagyjuk abba az emlékműállításokat.

Pótó Ez nagyon jó gondolat, csak amíg politikusok lesznek, addig mindig kell egy hely, ahol el tudják mondani az ünnepi beszédet, azaz lesznek politikai emlékművek is. Ez tehát egy illúzió, ami engem is megérintett '89-ben, hogy majd nem lesz ennyi ócskaság a köztereken, de hát sajnos a számuk nem csökkent, hanem halmozódott. Szóval azt kellett belátunk az elmúlt harminc évben, hogy az a fajta zsúrizési és mindenfajta szakmai mechanizmus, ami a Kádár-korszakban működött, hamis ideológiával teli, de szakmailag sokkal jobb műveket produkált, mint amit ma az egyes polgármesteri hivatalok össze tudnak hozni. Mert most politikai igény ugyanúgy van rájuk, mint a szocialista korszakban, de pénz már nincs elég, megfelelő művészt sem találunk hozzá, aki megcsinálná, tehát bármennyire is szidjuk azt a korszak-

ot, azt kell mondanunk, hogy szakmailag egyszerűen jobb volt.

P. Szűcs Menet közben szépen összeállt a kép. Valami azért közben eszembe jutott. Annak idején a rendszerváltás után az ifjú Bozóki Andrással beszélgettünk elég sokat a szoborparkról. Emlékszem, nekem felemás volt a szoborparkhoz való viszonyom, írtam is róla, az volt a vágyam, hogy úgy kéne csinálni, ahogy Bécsben vagy ahogy Helsinkiben Miklós cárral, ott hagyni, vagy valamit kitalálni. A szoborpark egy kicsit gettósított dolog volt, de tagadhatatlan, hogy a bársonyos rendszerváltásnak szimbóluma lett, elmaradt a szoborlefejezés, elégetés, be lehetett zsuppolni a szobrokat egy erre rendelt helyre. Na most az az érzésem, hogy ilyen soha többé nem lesz. Tehát a rendszerváltás egyszer volt különleges története, hogy itt nem hullottak fejek, egyetlen pofon sem csattant el, ehhez tartozott, hogy lehetett szoborparkot csinálni. Ezért kérdeztem az előbb, hogy mi lesz húsz év múlva, mert soha többé nem lesz szoborpark, ez az érzésem, mert én most értettem csak meg, hogy Bozóki András miért ünnepelte egykor annyira a szoborparkot.

Az allegória allegóriája

Roskó Gábor munkáiról

*Hieroglifikusan beszélni minden bizonnyal semmi mást nem jelent,
mint feltárni az isteni és emberi dolgok természetét.*

Walter Benjamin: A német szomorújáték eredete

Allegóriaként lehet (és kell) olvasni Roskó Gábor munkáit, legalábbis ezt diktálja az ösztönös kritikai érzék. Amikor azonban az értelmezés eljutna oda, hogy a műfaj szabályai szerint konkrét jelentést tulajdonítana az egyes elemeknek, elveszíti addig szilárdnak gondolt támpontjait, és elkezd körben forogni, vagy éppen elakad. A kis ikonográfiai munkával beazonosíthatónak tűnő szereplők minduntalan elillannak a pontos definíció elől. A *Hogy nem szakad le az ég?* című képen a tenger az ég, a vitorláshajó fejjel lefelé úszik, és alulról egy vakondok vagy valamilyen rágcsálószerű állat (akár hátúszója is lehet) mászik felé. A barokk allegóriákat vagy impresákat idéző elrendezéshez azonban nincs semmilyen írásos magyarázat vagy megismerhető előzményszöveg. A néző magára van utalva. A jelentéskereséshez támpontot ad látszólag, hogy bizonyos motívumok ismétlődnek. Ki vagy mi ez a *Panaszos*, aki minduntalan feltűnik a műveken? Olyan, mintha egy fejjel lefelé fordított, ősi tánclépésben vagy rossz rövidülésben ábrázolt, törökülésben ülő figura lenne, aki kezeit a csípőjén nyugtatja. Nagy kerek feje van, és három füle, ami erősen ellentmond ennek az értelmezésnek. Némelyik képen a három fül mint három láb jelenik meg, valami kémikusok által használt edényt idézve fel: a figura végtagjai most csöveknek tűnnek, ismeretlen kísérletek titkos kellékeként. Pedig valamit jelentenie kell, mondja egy türelmetlen hang a szemlélőben, hiszen egyébként miért jelenne meg olyan fontos történelmi jelenetekben is, mint a babiloni fogság? A szituáció tovább bonyolódik itt, hiszen a fogság fogalmát még fel lehet fedezni a képen, de mi köze van mindehhez a köznapi nevén kotyogósnak nevezett kávéfőzőhöz?

Nem kevésbé rejtélyes *A nagy szívás* című kép. Ez mintha valamilyen megdicsőülés-jelenet lenne, ahol a rejtélyes figurát az égben csontváz puttók kísérik, felette pedig egy cilinderes, fehér sálas, szivarozó (burzoá?) róka. Kinek, minek az apoteózisa ez?

Lehet, hátrébb kell lépni egyet, és nem szigorú olvasásra törekedni, hanem összefüggéseket, struktúrákat elemezni. Az aszémikus írás is írás, csak éppen egy nem létező nyelv nem létező szavait képezi le. Formailag felismerhetők az írásjelek, melyek mintha egy idegen ábécé betűi lennének, mégse feleltethetők meg semmilyen hangnak, még kevésbé bármilyen beszélt nyelvnek. Roskó képei egy nem létező kultúrkör számunkra ismerős részleteire utalnak, amelyek így, saját töredékességükben folyamatosan eszünkbe juttatják saját történelmünket és kultúránkat.

Gárdonyi László

Roskó Gábor: Hogy nem szakad le az ég?

45

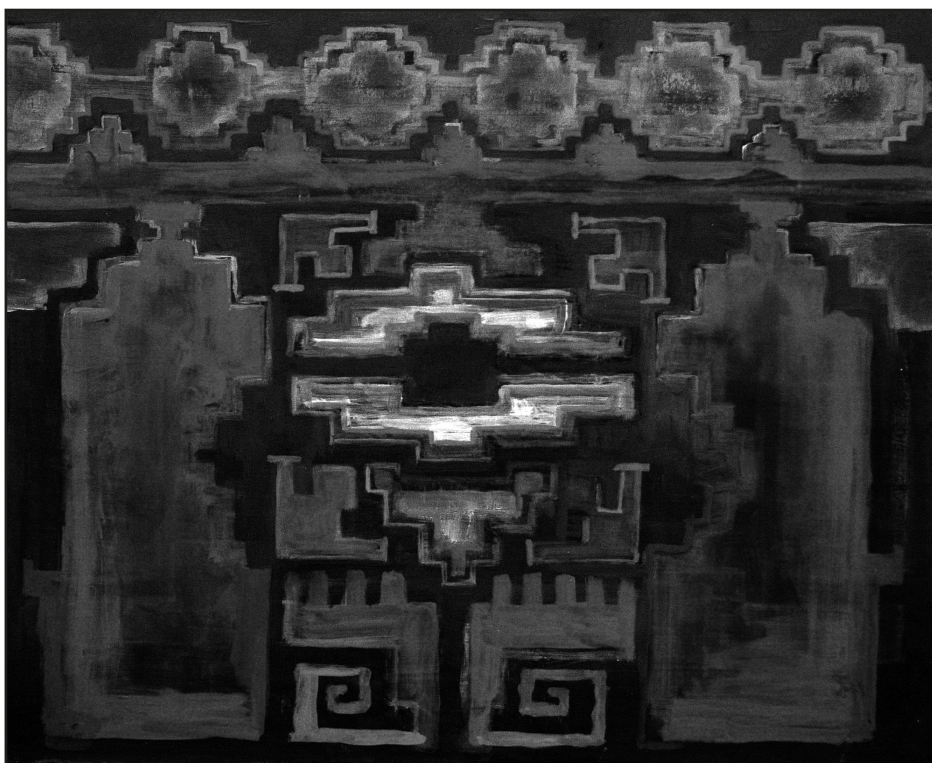
Roskó Gábor: A panaszos

Roskó Gábor: A nagy szívás

Roskó Gábor: Előre megmondtam

Roskó Gábor: Pattern 9,11

Pokorni József kabátja

Nyilasok a háborús áldozatok emlékművén

A NER emlékezetpolitikája jól kitalálhatóan a történelemhamisítást szolgálja, efelől ma már nem lehet kétségünk. A köztéri emlékművek körüli politikai játszma is azt a célt szolgálja, hogy a múlt szereplőivel kapcsolatos tudásunkat megingassa, egyes szereplők megítélését pedig annak megfelelően módosítsa, ahogyan azt a rendszer politikai céljai megkívánják. A legaggasztóbb, amikor elmosódnak a határok a sorsfordító történelmi események áldozatai és az elkövetők között. A szakértő műhelyek, köztük a Magyar Tudományos Akadémia kutatóhelyeinek ellehetetlenítésével még bizonytalanabbá válhat a múlt tényeinek megközelítése, értelmezése. Az alábbi történet szálai egy 2008-as (akkor még botrányt okozó) emlékezetpolitikai vita kezdetére nyúlnak vissza. Azért eleve-nítjük újra föl, hogy önmagunk előtt is igazoljuk: egy évtized elmúltával sem jutottunk előre, a tudatos manipuláció erősödésével szemben egyre védte-lenebbek leszünk. Erősödik a Horthy-reneszánsz, új köntösben jelentkezik az irredentizmus, és ez kedvez a történelmet kisajátító hatalmi törekvéseknek. Ilyen helyzetben még nehezebb lesz különválasztani az áldozatokat és azokat, akik elemésztették őket.

(elment hazulról) A tanúkihallgatást a Belügyminisztérium vizsgálati osztálya végezte Budapesten, a Gyorskocsi utcában 1971. április 27-én. Özvegy Pokorni Józsefné

(született Ring Anna) XII. kerületi, Pagony utcai lakost Brunner Tivadar és társai ügyében hallgatták ki. „Tegyen vallomást a Bp. XII. kerületi nyilasok 1944. okt. 15-ét követő cselekményeiről” – szólította fel az asszonyt a rendőrtiszt.

„A nyilaskeresztes pártnak én nem voltam tagja, és tudomásom szerint a férjem sem, aki abban az időben a MOM-ban dolgozott mint villanyszerelő – mondta az özvegy. – Emlékezetem szerint 1944. dec. 22-én – mivel otthon volt betegállományban – elment a Kapás utcai OTI-ba felülvizsgálatra, de csak másnap reggel hat óra tájban jött haza. Elmondta, hogy a Megadja – akit mint fűszeressegédet és is ismertem – őt is a Városmajor utcai nyilasházba rendelte, és azt is mondta, hogy ha nem megy oda, akkor abból baj lesz, ezért már 22-én egész nap velük volt, és a kabátot is tőlük kapta. Elmondta még azt is, hogy ők most elmennek Budáról, ezután elment hazulról, és vele többet nem találkoztam. Nyolc gyermekünk volt, és ugyanott laktunk, ahol ma is lakunk, a háznak nem volt óvóhelye. 1944. dec. 23-án egy kb. 20 éves fiatalember jött egy tehergépkocsival hozzám, és elmondta, hogy a férjem küldte őt azért, hogy a Gömbös Gyula út 8. sz. alatti házba költöztessen, mivel abban a házban van óvóhely, és ott a gyerekekkel nagyobb biztonságban leszek. Át is költöztem oda. 1945.

január kb. 18-án a nagyobbik gyerekeim elmentek a Pagony utcai lakásunkat megnézni, és éppen akkor keresett ott minket egy cseléd lány, aki elmondta, hogy férjem a Kis Svábhegyi úton a gazdája villájában feküdt két napig gerinclovással, és onnan a János kórházba vitték. Egyik fiam¹ volt a János kórházban, de apját már csak holtan látta ott. Később a XII. kerületi tanácstól kaptam meg férjem halotti anyakönyvi kivonatát.

Férjem tevékenységéről, de a XII. kerületi nyilasok tevékenységéről semmit nem tudok, mivel én sem a XII. Városmajor utcai nyilas párt-házban nem jártam, sem ismerettségem nem volt a nyilasok között. Csak a két Megadja testvért ismertem, az egyik fűszeressegéd volt Tokai Péter fűszeresnél, ahol én is vásároltam, a másik Megadja emlékezetem szerint szobafestő volt... Egyebet az ügyel kapcsolatban elmondani nem tudok. A jegyzőkönyv vallomásomat az igazságnak megfelelően tartalmazza, amit aláírással igazolok.”

(*nevek és gyilkosságok*) Megadja nevével először 2008-ban találkoztam, amikor *Tömeggyilkos vértanúk* címmel cikket írtam a *Népszabadság*-ban. Ezt megelőzően közölte az újság a *Felmagasztosult keretlegények* című írást, melyben a szerző, Csapody Tamás arról számolt be, hogy a népbírói ítéletek alapján a Budapesten 1947-ben kivégeztet öt bori kerettag – Asztalos Ferenc, Szokolits Ferenc, Tóth András, Juhász Pál és Sisák György – nyomára bukkant a Rákospark utcai új köztemető 298-as parcellájában. A nem-

zetiszín szalaggal átkötött kopjafák mögött az emléktáblán az egykori háborús bűnösök közül háromnak a nevét is feltüntették. „Csak néztem – írta Csapody –, hogy a 301-es parcellából átvonó diákcsoportok a 298-as parcella márványtáblái előtt is leróják kegyeletüket.”

A cikkek megjelenése után jelentkezett a szerkesztőségben a nyilasuralom rémtetteivel foglalkozó Frisch György. Közölte, hogy több olyan tömeggyilkos nevét is felfedezte a 298-as parcella emléktábláján, akit 1945 és '51 között háborús bűntettek miatt halálra ítélték. A városmajori gyilkosságokban részt vevő és ezért elítélt nyilasok közül többek – Bokor Sándor, a Dési Dregán házaspár, Gáncsos István, Hajgató Lajos, Hellinger Antal, Tuboly Miklós – neve is ott volt a temetőben. Nevük fölé a márványtáblára ezt vésette a hálás utókor: „A hazáért haltak vértanúhalált”.

A főváros XII. kerületében igen erős volt a nyilas szervezet. Itt a náci és fajmagyar eszmének olyan aktív értelmiségi hívei is akadtak, mint a több száz ember haláláért felelősségre vont Kun András minorita szerzetespap vagy a Bokor és a Megadja testvérek. A szervezet a Győri úton kezdte működését, onnan tette át székhelyét 1944 novemberében a Városmajor utcába. Fő feladata volt, hogy a svábhegyi Gestapo-központtól átvegye az összegyűjtött zsidókat, és lekísérje őket a gettóba vagy más gyűjtőhelyre. De az itteni nyilasok lerövidítették az utat. A Városmajor utca 37.-ből nem a gettóba, hanem a Lánchíd melletti Duna-partra terelték a zsidókat (korabeli műszóval: „úsztatásra”). S belelőtték az embereket a vízbe. 1944. december elejé-

¹ János nevű fia lehetett az, aki akkor volt 16 éves.

től január végéig ötven-száz fős csoportokkal végeztek ilyenformán. A nyilasszervezet másik „feladatának” azt tekintette, hogy összeszedje a városrészben bujkáló zsidókat. A cél az volt, hogy megkínózzák, kifosszák és agyonverjék őket. A nyilasokhoz csapódó köztörvényesek előtt egy-egy felszabaduló ingatlan megszerzésének lehetősége lebegett.

Budán 1944–1945 telén több megszárlás is volt több zsidó létesítményben. Az egyik tömeggyilkosság helye a Maros utca 16. szám alatt lévő kórház, a másiké a Városmajor utca 64–66. szám alatt lévő Bíró Dániel Ortodox Szanatórium és Kórház volt. Embereket öltek meg a nyilasok az Alma u. 2. szám alatti szeretetházban is. A Városmajor utca 37.-ben működő nyilasház, illetve a Németvölgyi út 5. szám alatti nyilasparancsnokság villaépülete szintén kivégzések helyszíne volt². Ma ennek közvetlen közelében látható a sok vitát kiváltó Turul-emlékmű. Rajta az áldozatok között szereplő, de a 44-45 fordulóján elkövetett rémtettek során gyakorta szereplő Pokorni József névvel, ami már 2008-ban fölkeltette az érdeklődésemet. Legfőképpen azért, mert arra gyanakodtam, hogy ugyanaz történt, mint a 298-as parcellában: egymás mellé került áldozat és tettes a közös emlékezetben.

A budai nyilasok 1945 januárjában három támadást hajtottak végre, közli Pelle János.³ „Január 12-én a Maros utca 16. számú zsidó kórházban gyilkoltak, két nappal később ja-

nuár 14-én a Városmajor utcai Ortodox Kórházat rohanták meg. S végül január 19-én a Budai Szentegylet Alma u. 2.-ben lévő szeretetházának lakóival végeztek. A Maros utcában mintegy száz áldozatot hagytak maguk után, a Városmajor utcában százötvenet. Betegeket, orvosokat, ápolókat, bujkáló zsidókat, köztük gyerekeket is öltek. A holttesteket a kórházak hátsó kertjében benzinnel leöntötték, felgyújtották, majd a maradványokat elásták...”

(a *Pokol tornácán*) Zoltán Gábor felkavaró történetében – az *Orgia* című regényben – megelevenedik a pokoli „tizenkétker”, a gyilkosok a saját nevükön szerepelnek, vonul, őrzöng, tombol az egész apokaliptikus társaság, a hungarizmus végóráján vagyunk, a nyilasok minden mind egy alapon és hangulatban öldökölnek. Így történhetett a valóságban is.

Nem csak Zoltánnál, de Pelle tanulmányában is feltűnik a MOM vilanyszerelője, *Pokorni* – akit gyakran neveznek a dokumentumokban Pokornynak, olykor Pokornyiknak is. Pellénél és másoknál *Pokorny*i következetesen Kun páter mellett bukkan fel, miközben az özvegy huszonhat év elmúltával azt vallotta, férje nem volt tagja a nyilaskeresztes pártnak. Voltak ezzel így mások is: kezükben fegyverrel hozzácsapódtak a nyilasokhoz. „Jelentést kaptam arról – szerepelt Kun vallomásában –, hogy a Karácsony uccai egyik saroképület pincéjében kb. 15-20 rendőrtiszt dőzsöl. Megint az én vezetésem mellett kiszállt egy különítmény, az ott lévő rendőrtiszteket a helyszínen összefogdosták és a Németvölgyi úti párthelyiségbe kísérték be. A pártszolgálatvezető leigazoltatta a

² Itt lakott a háború után Benke Valéria, aki később művelődési miniszter is volt.

³ Pelle János: A nyilas terror Budán. Valóság, 2015. 10. szám.

rendőröket és szabadon bocsájtotta (őket). Nekem azonban nem volt ez elég, kiküldöttem *Pokornyit*, aki több-magával kiment, ismét behozták az elengedett rendőröket és a segítségükre kirendelt 20 másik rendőrt, ezek közül 2 vagy 3-at megvertünk, az ütlegetésben én is részt vettem. A verést kézzel és géppisztolyaggal eszközöltem. A Németvölgyi u. 5 sz. házzal szemben volt a Húség Háza, ott székelt Bokor és Megadja. És amikor a rendőröket behoztam, ők is megsokallták a dolgot, féltek attól, hogy baj lehet a dologból, engem elfogtak, és a rendőröket kiszabadították. Valahogy kimagyaráztuk... ki is békültünk a rendőrökkel és a rendőrtisztekkel, de pár perc múlva a Várból nagy rendőri készültség jött, körülfogták a házat, engem letartóztattak, bekísértek, és ezt követően ítélték kötél általi halálra.”⁴

52

(*Megadja*) Zoltán Gábor az *Orgia* megjelenése (2016) előtt írt egy tanulmányt a XII. kerületi nyilasok azon vezéralakjáról, aki a kabátot adta Pokorninak; özvegy Pokorni Józsefné is azt vallotta '71-ben, hogy ismerte. Mellesleg az 1907-ben Érsekújváron született Pokorni (a. n.: Kelmajer Mária) 1945. január 27-én kapta a gerinclövést, közel a János kórházhoz. Az oroszok lassan, de folyamatosan nyomultak előre. És úgy halt meg január 28-án, hogy ha életben maradt volna, bizonyára nem kerülhette volna el a háborús bűntettek miatti felelősségre vonást. Volta-

képp azért nem lett háborús bűnös-sé nyilvánítva, mert meghalt. Ez az oka annak, hogy végül fölkerülhetett a neve a Turul-szobor talapzatára (Károly nevű, nyolcéves gyermeke is meghalt, az ő neve is ott van az apjái mellett az emlékművön). Ha valaki ránéz ma a vésetre, akár arra is gondolhat, hogy egy az áldozatok sorában, akire emlékszik az utókor.

Megadja Ferenc testvérét, Lászlót a népbíróság elítélte, és kivégezték. Így jártak a Bokor testvérek (Dénes, Sándor) és a Dési Dregán házaspár is. De Megadja százados nem várta meg a kitörést, 1945. január 14-én kerekét oldott. Anyja szülőhelyén, a dél-alföldi tanyavilágban bújtatták el, álnéven vállalt mezőgazdasági munkát. De aztán lett egy nőügye, összejött a szomszédasszonyával, s a babával karjukon vágtak neki a jugoszláv határnak. Elfogták, ő pedig megadta magát.

Az Államvédelmi Hatóság úgy döntött, beszervezi Megadját, aki nem az a szálkás és engesztelhetetlen nyilas volt, mint Bokor Dénes vagy a még Serédi Jusztiniánnal is szembeforduló Kun (a bíboros érsek eltiltotta a papi szolgálattól), lehetett vele üzletet kötni. Korán találkozott a hungarista eszmékkel, ismerte a pénzt, a kereskedősegéd 21 évesen már üzletet nyitott egy társával az Attila úton. 1940-ben bevonult katonának, a Bácskában szolgált, a keleti frontról szerelt le '43-ban. 1944-es véres kalandjairól nem tett említést későbbi, önfényező történeteiben, azt, hogy valójában mit művelt, azok mesélték el, akiket megkínzott. „Engem egyedül a Megadja Ferenc ütött, de úgy, hogy a fejem betört, s az orrom vérzett, s két csomó hajamat tépte ki” – mondta Wallenberg egyik munkatársa, akit a III.

⁴ Kun halálbüntetését Szálasi 15 év fegyházra változtatta, majd február elején szabadon bocsátották, hogy harcolhasson az oroszok ellen. Ő inkább a szökést választotta, de a szovjet csapatok elfogták. A Népbíróság halálra ítélte, 1945. szeptember 19-én felakasztották.

kerületi lakásából hurcoltak el. Megadja és Kun páter közösen verte meg dr. Morelli József ügyvédet is, azzal fenyegették, hogy „meg fogják úsztatni”. Elszedtek aztán tőle kb. kétmillió pengő értékű készpénzt és ékszert. Márffy Ödön festőművész és öccsét Megadja megzsarolta, pénzt követelt tőlük, majd megölte a művész zsidó modelljét. „1944. december 24-én este a Városmajor utcai nyilasház kertjében a csoport jelen lévő vezetői személyesen végeztek ki tíz-egynéhány foglyot, akiket hetek óta tartottak fogva és kínoztak. A meggyilkoltak egyike egy kilencéves kisfiú, Hutiray Tamás volt – ő ezt az ajándékot kapta karácsony estéjén a magyar nemzettől. Az ajándék átadóinak egyike egybehangozó vallomás szerint Megadja Ferenc. Bent a házban közben Kun András páter az Ave Mariát játszotta hegedűn.” A karácsony előtti estén a nők mellét harapófogóval tépték, a hasukat bika-csökökkel ütötték, hogy ne legyen többé gyerekük, egy nyolc hónapos terhes tanú vallomása szerint Megadja torkaszakadtából azt kiabálta, hogy „megadja nektek a Megadja!”.⁵

Ehhez képest '52-ben már arról tájékoztatta a kommunista állambiztonság embereit, hogy személyesen ő fékezte meg az őrzöngő Kun páter, Ausztráliában pedig – mert ott kötött ki végül – az járta róla, hogy az utolsó leheletéig védte a Hűség Házát. „Ezzel szemben a helyzet az – írja Zoltán –, hogy az Andrassy út 60.-at jóval a szovjet katonák érkezése előtt az összes nyilas elhagyta, az épületben csak az utolsó mérszárlások után otthagytott tetemek maradtak – más lehetőség híján ők fogadták a behatolókat.”

A városmajori gyilkos, Megadja, aki szerepel Pokorni Józsefné vallomásában, Szlavko néven lett besúgó, de melléfogtak vele. A jugók elkapták, ő azonban szerencsésebbnek bizonyult, mint Kun páter vagy a nyolcgyermekes villanyszerelő, mert két évet ült Tito börtönében, majd Trieszten át eljutott Ausztráliába, ahol aztán újra nyilasként gondolkodhatott. 1980. április 4-én halt meg Buxtonban.

(*tömegsírok*) A XII. (illetve a VI. és az V.) kerületben több helyen is működtek nyilas pártszervezetek. A Győri út 1. szám alatt 1944. november 10-ig, a Városmajor utca 37.-ben 1944. november 10-től december 25-ig tartózkodtak, utána átvették az irányítást az Andrassy út 47.-ben (1944. december 25-től 1945. január 10-ig), az Andrassy út 60.-ban (VI. ker.) 1945. január 2-án jelentek meg, és január 14-ig működtek ott (Bokor Dénes egy részleggel kivált az Andrassy úti kompániából, és a Hűség Háza parancsnokaként szervezte a Hungarista Légiót). Az V. kerületi Városház utca 14. alatt volt Bokor „főkerülete”, 1945. január 14. és 17. között tartózkodtak itt. A XII. kerületi Németvölgyi út 5. alatt 1945. január 8. és 24. között ténykedtek a nyilasok, ide költözött az Andrassy út 47.-ből a Dési Dregán Miklós-féle részleg. A Németvölgyi út 10.-ben 1945. január 18. és január 24. között Bokor Dénes részlege tanyázott, a Márvány utca 40–42.-n a Dési Dregán-féle osztag és Bokorék osztoztak 1945. január 24. és február 10. között.

A XII. kerületi nyilasok által megtámadott középületek a következők voltak: VII. kerület, Kertész utca 43. (védett ház, 1944. december 31.

⁵ Zoltán Gábor: Szlavko, Holmi, 2014. június.

– 1945. január 1.); XII. kerület, Maros utca 16., Chevra Kadisa kórház (1945. január 12.); XII. kerület, Városmajor utca 64–66. Ortodox kórház (1945. január 14.); XII. kerület, Alma u 2., Ortodox Szeretetotthon (1945. január 19.).

Tömegsírokat a következő helyeken találtak (exhumálás is volt valamennyi helyszínen). 1. Maros utca 16. (84 holttest); 2. Városmajor park (a tenispálya mellett, a Bíró Dániel Kórház mártírjai (25); 3. Városmajor park és Szamos utca torkolata, Alma utcai mártírok (21); 4. Városmajor utca 37. (14); 5. Németvölgyi út 5. (43); 6. Ügyész utca (8).

A XII. kerületi nyilasok 1944 novemberében költöztek át a Városmajor utca 37. számú házba, innen szállították el a megsemmisítésre szánt zsidókat. Legtöbbször az történt, hogy a Városmajor utcai pártházban elvették maradék ékszereiket, felsőruháikat (például a kabátokat), majd ezeket a kifosztott zsidókat a gettóba vagy a téglagyárba kísérés helyett a Duna-partra vitték kivégezni.

(a fenevad) Kun András kiugrott minorita szerzetes rémtettei jól adattak, bár nem mindig a legpontosabbak. Az egyik legkorábban elítélt háborús bűnös volt. Munkálkodása színhelyein az első exhumálásokat a nyilvánosság bevonásával végezték el nem sokkal a gyilkosságok elkövetése után, áprilisban. Ezeket Ék Sándor sajtótiszt irányította, aki a Szovjetunióból tért haza a Vörös Hadsereggel, és rengeteg fotóst odarendelt a kritikus helyszínekre. Odavitették a megvádolt nyilasokat is. Az ország ekkor szembesülhetett először a szörnyűségekkel.

Kun afféle ideológiai vezetője volt a XII. kerületi hungaristáknak. A napilapok mellett a magazinok is érzékletesen ábrázolták a sátáni figurát, amiben az a legszörnyűbb, hogy a pap, akit 33 évesen akasztottak fel, valóban sátáni módon gondolkodott és cselekedett. A páter „ördögi naplójáról” a *Képes Figyelő* számolt be 1946 februárjában, a riport alcíme ez volt: *Kivégzése előtt „lélektani” jegyzeteket írt a reverendás nyilas tömeggyilkos*. A riporter egy volt bori munkaszolgálatos, Palásti László, aki bevezetőjében ezt írja: „A krónika megdöbbenve lapozza Páter Kun András volt minorita szerzetes naplóját. Nem hinne egyetlen sorának sem, ha a gyilkos nem vallott volna, ha nem lenne szörnyű bűneinek egy sereg élő és még több tömegsírba temetett tanúja.”⁶

Palásti a háború előtt a *Világ* és a *Pesti Hírlap* színházi rovatánál dolgozott, a harmincas években Berlinből tudósította az *Esti Hírlapot*, a *Színházi Életet* és a *Nemzeti Sportot*. Miután visszatért Borból, a *Szabadság* és a *Képes Figyelő* törvényszéki rovatát vezette, a több nyelven beszélő zszurnaliszta korának afféle influencere volt (1951-től másfél évtizedet húzott le a *Ludas Matyínál*). A „naplót” Kun népbírósaági ítélete nyomán ő alkotta meg, az egyes szám első személyű közlést ugyanis hatásosabbnak gondolta, mint a törvényszéki információkat, amelyekhez könnyűszerrel hozzájutott.

Palásti riportjának erejét az adja, ahogyan megrajzolja a nyilas hónapok belső hangulatát. Kun egyenesen Szálasinál iratkozott be „az or-

⁶ Palásti László: Kun páter ördögi naplója, *Képes Figyelő*, 1946. február.

szágépítésbe”, a Városmajor utca 33. második emeletén utaltak ki neki egy általa igényelt „háromszobás összkomfortos zsidó lakást”. Október 15. után „a nagyobb propaganda szempontjából papi ruhában jártam. Karomra nyilas karszalagot, derekamra pedig pisztolyt öltöttem.” Újabb idézet Palástitól: „Eleinte meg sem mertem nézni a kínzásokat. De pár nap múlva bekíváncoztam a *Védelem és megtorlás* szobájába... Elcsúszott az első pofon, a második, míg végre a lejtőre lépve nem volt többé megállás, és tüzet lihegtem minden ellen, ami zsidó vagy vele kapcsolatos... Bukásom leginkább akkor kezdődött, amikor az összes katonai és nyilas vezetőrétegek elhagyták a főváros területét, és így fej nélkül maradva teljes fejetlenség lett úrrá felettünk. Ekkor szabadultak fel szabad gyeplőszárra eresztve a szunynyadó legvadabb emberi indulatok... Az ordító propaganda idegen utakra terelt, amelynek az volt a célja, hogy a fegyveres ellenségnél is ádázabb ellenségnek tekintsük a zsidót.”

A folytatásban a pap a városmajori kórház kiürítéséről tesz említést. „Bokor és Megadja vezetésével behrohantunk, ordítózza és szitkozódva ütöttük-vertük őket, minden értéküket elvettük, és a gyermekeket ott a helyszínen közönséges puskákkal és géppisztolyokkal kivégeztük, [az] ágyban fekvőket az ágyban, az erősebbeket és járnai tudókat pedig az épület különböző helyiségeiben. Az értékeket és ruhaneműket átvittük a párthelyiségbe... Egyik napon aztán behatoltunk az Új Szent János-kórházba és az előbbiekhöz hasonlóan, durva ütlegetések és szitkok után részben onnan, részben a Városmajor utcai pártházból a Duna-

partra kísérve kivégeztünk 80-100 embert, vegyesen férfiakat és nőket, öregeket és gyermekeket.”

És akkor, derült égből villámcsapás, egyszer csak kivel lehet találkozni *Kun páter ördögi naplójában*? Hát a nyolcgyermekes villanyszereplővel, aki özvegye negyedszázaddal későbbi tanúvallomása szerint a pártnak sem volt tagja. „1945. január 12-én vagy 13-án – olvasható a Palásti-féle „Kun-naplóban” – *Pokorny* vezetésével a Krisztina-körúton levő Pozsonyi kávéház tulajdonosánál jelentünk meg. A pincéből és a tulajdonos lakásából ételmezt (cukrot, kávé, lisztet, bort, pezsgőt) és ékszeret vittünk el. Ekkor történt, míg mi kutattunk, Szabó Jenő nagy kiabálására a kávéház termébe mentem, ahol Szabó már erősen ütlegett egy embert, kit szökött és hazaáruló zászlósnak minősített, mire én is ütlegekkel halmoztam el. Kivittük az udvarra, ahol már Szabó összegyűjtötte a lakókat. Ordítózása miatt így szóltam: – Ne sokat komédiázz, lödd agyon a hazaáruló bitangot! Már dördült is a pisztoly, az áldozat elvágódott.”⁷

Az újság a rá következő hónapban folytatta az ördögi napló közreadását. A Maros utcai vérengzés került sorra hasonló részletességgel. A szerző olykor – mint jelzi – cenzúrárt alkalmazott, de közli, hogy a páter részletesen *leírta*, mit követett el. „1945. január 12-én a Maros utcai zsidó szanatóriumot támadtuk meg. Körülbelül 80-100 személyt a kerthelyiségben pa-

⁷ Zavarba ejtő egyezés egy dokumentumban. „Bokor Sándor és tsai” ügyében 1947-ben Tamás Lászlóné vallomása a Budapesti Népi ügyészségen: „1945. január 14-én mint ápolónő működtem a Maros utcai kórházban. A nyilasok vezetője egy Pokornyik nevezetű és Szabó Jenő volt. A kórházba a történetek után beköltözött Szabó...”

rancsomra kivégeztünk. Az értékeket és ruhaneműket, öt ápolónót és egy húszéves fiút a Németvölgyi út 5. számú párthelyiségbe vittük. Ott szörnyű kínzások és vadállati megbecstelenítések után az udvaron kivégeztük őket. E megnevezhetetlen barbárságot én magam követtem el.”^{8, 9}

Január 16-án a napló szerint Pokorny vezette „a Németvölgyi úttól jobbra eső kis utcában” egy villába való behatolást is. Itt sok élelmet és ruhaneműt szedtek össze a házkutatáson.

Szóba kerül a rendőrök elleni atak is, amit nem kellett Palásti Lászlónak kiszíneznie, mert az a valóságban megtörtént. „Január 18-án huszadmaggammal behatoltunk a Karcsony-utca egyik épületébe – „írja” a páter –, ahonnan húsztagú rendőrtiszt csoportot, pisztolyaikat elvéve bekísértük a németvölgyi úti párthelyiségbe. A pártszolgálatvezető, miután leigazolta őket, szabadon bocsátásukat rendelte el. Erre én

Pokornynak szigorú parancsot adtam visszahozatalukra, ki huszadmaggával be is hozta őket, a tisztek védelmére kirendelt másik húsztagú rendőrcsoporttal együtt. Mikor bejöttek, vadul nekirontottam, egy őrnagyot és feleségét arcul ütöttem, majd elrendeltem, hogy feltartott kézzel álljanak.”¹⁰

Palásti naplójában is szemet szűr, hogy amikor Kun megemlíti a Pokorni nevű nyilast, a villanyszereelőre a valóságos dokumentumokban is találunk bőséggel említést. Gaál György és Tátrai Dezső kihallgatási jegyzőkönyvében is következetesen Pokornyként emlegetik.

Pokorni József személyére vonatkozóan irányadóak lehetnek még a *Náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság jegyzőkönyvei* 1945-ből. Ezekből szemlélünk.

Kohn István budapesti lakos: „Az első hadtest löellátó oszlopánál teljesítettem szolgálatot 42 munkaszolgálatos társammal együtt. 1945. január 6-án Lelkes törzsrőrmester, aki maga is nyilas karszalaggal járt, utasítására áthelyeztek a Németvölgyi út 5. szám alatti nyilasházba. [...] A nyilasok általában pezsgőztek és dőzsöltek. Nők is voltak köztük. Név szerint a következők voltak: a megtorló vezetője Pokorni volt” (jkv. 1945. ápr. 18.).

Klein Györgyné: „[...] A kihallgatást végző nyilas Kabos nevű volt,

⁸ Jankovits Róbertné (Szabó Erzsébet) vallomása 1947-ben: „...a kórházhoz érkező pártszolgálatosok közül Pokornyikat, Szabó Jenőt és Kun Páttert ismertem fel. Hallottam a lövéseket, és később tudtam meg, hogy az udvaron a zsidókat kivégezték. Másnap a pincében és a padláson a nyilasok megtaláltak 3 zsidót. Ezért Pokornyik nagyon mérges lett ránk, és velem együtt 5 ápolónót előállított a Németvölgyi út 5. alatti nyilasházba... Hajnal felé bevitték Pokornyik szobájába, szembe állítottak velünk egy Gizi nevű ápolónót, aki azt mondta, hogy mi négyen zsidók vagyunk, én megijedtem, és mondtam Pokornyiknak, hogy én nem, de a másik négy zsidó...”

⁹ Csaba Sándor gyümölcskereskedő vallomása 1945-ben (betűhív közlés): „A dunaparti kisrésekbe, kivégzésekbe vettem részt... Január közepe felé Kun Páter és Pokornyik megtorlásvezető utasítására és vezetésével elmentünk a Városmajor utcában lévő Chevra Chadisa kórházba, utasítottunk mindenkit, hogy azonnal öltözzön föl és jelentkezzen az előcsarnokba.” (Csabát a fellebbviteli főtárgyaláson háborús bűntett miatt 15 év fegyházra ítélték.)

¹⁰ Csonka Laura történész a Heteknek nyilatkozott 2014-ben: „A naplóról annyit tudok, hogy Palásti László 1946 márciusában a Képes Figyelő című folyóiratban közölt egy két részből álló cikksorozatot *Kun András ördögi naplója* címmel. S ez jelent meg később Gáti Ödön 1975-ös *Mementó: Magyarország 1944.* című munkájában is. Ugyanakkor ez nem egy napló, hanem egy gépelt vallomás, mely nem szerepelt Kun András népbíróági anyagában, és fel sem használták a perében.”

továbbá emlékszem Pokornyik (Pokorni) és Szabó nevű nyilasokra” (jkv. 1945. ápr. 10.).

Wolstrommer János fűtő: „1945. január 12-én a kórház titkára engem élelmiszerekért küldött el. Amikor az élelmiszerekkel visszaérkeztem a kórházhoz, láttam, hogy a kapuban nyilas karszalagos őr van, aki rám kiabált, hogy forduljak vissza. Én visszatértem az út közepére, majd a 14-es ház háta mögé álltam, ahol már többen voltak. Innen be lehetett látni a kórház kertjébe. Láttuk, hogy a kertben kettőnként (*sic!*) végzik ki a kórház lakóit. A kivégzőket azonban nem lehetett látni, csak az áldozatokat. Kb. 40 áldozatot számoltunk meg, amikor egy német tiszt jött arra, és minket hazaküldött. Én egy rokonhoz mentem az Olasz fasorba aludni, majd másnap visszajöttem a kórházba megnézni, hogy mi történt. A kórház előtt találkoztam Erzsi nővérrel és egy nyilassal. Azt mondták, hogy menjek nyugodtan vissza, és folytassam a munkámat. Este, amikor lefeküdtem, bejött egy Pokorni nevű nyilas meg Erzsi nővér, és hangosan kiabálták: mérnök úr, mérnök úr. Ugyanis valószínűleg egy ember elbújt a kivégzés elől. A kiabálásra a mérnök elő is bújt valahonnan, és ott az ágyam előtt három lövéssel kivégezték. Ezután rám parancsoltak, hogy öltözzem fel, és egy nyilas kísért adva mellém, elvittek a Németvölgyi út 5. sz. alatti nyilas párthelyiségbe a kórházban lévő 4 ápolónővel együtt. Itt a fentebb említett Pokorni nevű nyilas hallgatott ki. Először rám parancsolt, áruljam el, hol van a titkos rádió. Én kijelentettem, hogy semmiféle titkos rádióról nem tudok. Erre 6 ember körülfogott, és minden oldalról ütöttek-verték. Majd mikor

újabb kérdést tett, szintén csak azt tudtam mondani, hogy nem tudok a rádióról. Akkor hasra fektettek egy székre, és a talpamat verték össze gumibottal. Ezután felállítottak, és újból a rádió után érdeklődtek. Ismét csak nemmel felelhettem, erre újabb verés következett. Mivel talpamat nagyon összeverték, nem tudtam rendesen állni. Rám kiáltottak, hogy álljak előttük rendesen, majd pedig gumibottal lábfejemet verték össze. Utána azt kérdezték, miért szöktettem meg a zsidókat...” (jkv. 1945. ápr. 11.).

Stern Jenőné: „(...) Pokorni – úgy tudja, a Szarvas Gábor u. 6.-ban lakik, szabadlábban van, és él...” (jkv 1945. ápr. 12.).

Czipszer Rezsőné: „Ő a konyhán dolgozott. Felszólították, hogy kísérje végig őket az épületen – ő Pokornit és Szabót vezette. A titkárt Deutschnak hívták, Pokorni külön vadászott rá. Különösen megverték Jarnó főorvost, Róth tanárt, Weinberger doktor menyasszonyát. Erzsi nővér revolvért hordott magánál, bevetésre járt, dicsekedett azzal, hogy mennyi zsidót fogott össze...” (jkv. 1945. április 14.).

„Deutsch titkár, aki 12-én, a gyilkosság napján a padlásra menekült, aznap az óvóhelyre ment, ahol Pokorni kihallgatta, és aztmondotta, hogy ő aznap került be a kórházba, és már nem tudott onnan kimenekülni, és keresztény iratokkal igazolta magát, vele volt szobalánya, Rózsi is, akit mint lányát igazolt. Másnap, Erzsi nővér feljelentésére levetkőztetve kivitték a kertbe és megölték őket, láttam, hogy Deutsch titkár hasát felmetszették, Rózsi homloklövését kapott...” (*Bokor Dénes perirata, Budapesti Népbíróság, XXV.1.a 313/945*).

Szabó Jenő: „...szemtanúja voltam annak az esetnek, mikor december 24-én éjszaka a svábhegyi Gestapótól kapott kb. 15-20 főnyi zsidókat, nőket, férfiakat vegyesen Bokor Dénes, Megadja Ferenc, Pokornik és Hellinger személyesen végezték ki. Ezek a kivégzettek ott is lettek eltemetve” (jegyzőkönyvezett vallomás).

Tamás Lászlóné: „Mindenkitől elszedték az összes értékeiket. Megjegyezni kívánom, hogy az összes nyilasok mind részek voltak, akik többeket véresre vertek, majd kihajtottak az udvarra, ahol kb. 84 személyt agyonlőttek. A nyilasok vezetője egy Pokornik nevezetű és Szabó Jenő volt” (1947. december 21., jegyzőkönyvezett vallomás Virág Sándor nyomozó előtt).

Stern Jenőné: „A feltett kérdésre válaszolva előadom, hogy a Maros utcai gyilkosságban, emlékezetem szerint a következő nyilasok vettek részt: páter Kun, Pokornyi, Tuboly Lajos, Sógor Lajos, Czigány Ferenc, Hoffmann, Dunkel Károly, Szabó Jenő, egy másik Szabó, kinek keresztnevét nem tudom, és Szabó nevű városmajori cipész 12 éves fia, valamit Wéber József...” (1947. december 22., vallomás).

Dr. Oblat Imre: „1945. január 12-én délelőtt 11 órakor kb. 20-30 felfegyverzett nyilas a XII. pártkerületből a Krisztina krt. 81. sz. alatt elhelyezett 5036-os munkásszáradparancsnokát, Ákosi Lajos zászlóst és Juhász Rezső szakaszvezető szolgálatvezetőt a ház udvarán, ahová előzőleg a lakókat is kivezényelték, 5 revolverlövessel megölték. A nyilasok kiabálva azzal jöttek be a száradhoz, hogy mi partizánok vagyunk, és a száradparancsnok civilben bujkál, és hazaáruló. A nyilasok

a következők voltak: vezető Kun András páter, Pokornyi, ez lőtte le a száradparancsnokot...” (vallomás, V-135335/1 43. lap).

Müller Károly: „[...] A kénzshelyiség mellett szobában voltunk, kb. negyvenen összezsúfolva. Köztünk több ápolónő volt, akiket a kórházból hoztak el. Ott tartózkodó fogolytársaimtól hallottam, hogy vádlott Pokornyi helyettese volt, Pokornyi pedig az 50-60 tagból álló nyilas társaságnak rangsorban harmadik funkcionáriusa volt” (jkv, a Németvölgyi út 5.-ről).

Tamás Lászlóné: „Többedmagammal a Maros utcai kórházból, ahol ápolónő voltam, a nyilasok a Németvölgyi úti nyilasházba vittek, majd onnan a Dunapartra kerültem. A kórházban nem láttam a vádlottat. A nyilasházban egy kis kamrában zsúfoltak össze bennünket. A vallatáshoz egyenként hívtak ki. Amikor rám került a sor, a kabátom és a táskám elvették. Pokornyi hallgatott ki. Mondotta, hogy vessem le a kabátom. Vádlott volt az, aki elvette, és a táskámat is. A táskát kinyitotta. Irataimat és a pénzt átadta Pokornyinak, aki a kis címletű pénzt visszaadta vádlottnak. Vádlott civilben, és nyurga alakú volt. Amikor a táskát átadta, megnéztem a kezét. Másnap este megint láttam őt. Ő is azok között volt, akik összekötözték bennünket. Nem engem kötözött. Ekkor Pokornyi azt mondotta: „Éles töltényt! ne vigyék messzire!” (Jegyzőkönyv a Németvölgyi út 5.-ről.)

Schuller Klára: „Három hétig fekvődtem a kórházban. Január 12-én megrohanták a nyilasok a kórházat Kun páter vezetése alatt. Az óvóhelyről mindenkit kihajtottak az udvarra, és ott egy szálíg legyilkolták

őket. Pokorniyk nevezetű nyilas még az óvóhelyen agyonlőtt 4 fekvő nyomorékot” (vallomás, 1945. szept. 4.).

Stern Jenőné szül. Márk Izabella: „A gyilkosság másnapján, január 13-án szemtanúja voltam, amikor Juhász László két társával együtt a pincéből maga előtt lökdöste fel az udvarra Deutsch Sándort, a kórház titkárá, akinek a hasát előzőleg a pincében felmetszették. [...] [ugyanazon a napon] Juhászra, aki a konyhában egy széken ült, rátámadt Pokorni és egy Szabó nevű vágott képű nyilas azért, mert Juhász állítólag ellopott egy órát. Az órát Juhásznál meg is találták, ő az óra lopását nem is tagadta. Azzal reflektált Pokorninak, hogy szemrehányást tett neki, hogy íme Pokorninak is két órája van, mindkét karján 1-1 darab. Erre Juhász Lászlót nagyon megpofozták, fegyverét elvették tőle, és a verés után egy kanapéra fektették le. Utána Pokorniék a Németvölgyi út 5.-be kísérték a fiammal együtt Juhász Lászlót” (jkv. 1949. febr. 18.).

Murányi-Adorján Zoltán író és magántisztviselő (XI., Nagyboldogasszony út 8–10. alatti lakos): „Január 15-én éjjel vitte el a Márvány u. 24/a óvóhelyéről a Kiss György által vezetett nyilas járőr. Egy német tiszt meg akarta akadályozni, hogy bevigyék az összefogdosott embereket, de Kiss György erőszakos volt. Ott volt és irányított Kabos György, Gáncsos Zoltán. Pokorni: izmos, tagbaszakadt férfi, ő vezette a kihallgatást, részt vett benne Mónos, Kiss György, Szabó tüzér őrzető és Bokor hadnagy ruhában. Börbe húzott vasdorongokkal verték, egy fűrésszel a kezeit csukló felett fűrészelték. Elájult, Szabó őrzető rugdalta fel. Meztelenül dobták a már megkínzottak közé.

Utána 3-4 napig ült egy házilétrá fokán meztelenül, táplálék nélkül. Napokkal később tanúja volt, amikor Pokorni fegyverbe szőlította az összes nyilast a rendőrtisztek kiszabadítására érkező rendőrök ellen. Akkor látta fegyveresen Juhász Lászlót és Földesi Dezsőt. Később megszökött” (vallomás, 1949. március 4.).

Szabó Jenő: „A Városmajor utcai udvarban több esetben végeztek ki embereket, akiket az ott ásott gödörbe temettek el. »A XII. kerületi pártkivégzők a következők voltak: Hellinger, Pokorni, Szabó István... Megadja Ferenc, Czigány, Fehér-hegyi és fia, Szabó Kálmán és még több más, kiknek nevére nem emlékszem.«” (jkv. 1945. ápr. 2.).

Szabó Jenő: „[...] A Németvölgyi útra való költözés kapcsán mondja, hogy »Itt berendezkedtünk, lakást szereztünk családunknak, és eközben felfedeztük a Maros utcai kórházat, hol zsidó betegek voltak. Pokorni, Szabó István meg Szabó Kálmán, több pártszolgálatos behatolt a kórházba, összegyűjtötte a betegeket, levetkőztették őket, minden értéktárgyat elszedtek tőlük és az udvaron két csoportban felállították kivégzésre. A kórházban kb. 60-80 ember tartózkodott. Mikor én odaértem, akkor már csak a fele volt életben. Ezeknek kivégzésében segítettem úgy, hogy az udvaron felállított 30-40 főnyi zsidókra két tárat azaz tíz golyót lőttem rá.«” (jkv. 1945. ápr. 17.).

Csaba Sándor: „...kihelyeztek a frontra. Most Mauser puskám volt, állandóan 20 db töltényt hordtam magammal, s ha elfogyott, akkor kérni nem kellett, mert nagy ládákban állott a párhelyiségben a töltény, és elvételét senki nem ellenőrizte. A bevetésen Kissvábhegyen voltam

csendőrök mellé beosztva, két db kézigrántó volt. Négy és fél nap voltam bevetésen, majd visszatértem a párthelyiségbe. Ott kaptam ezer pengőt, két kiló kenyeret és egy kiló cukrot, meg két napi pihenőt. A két nap letelte után Budaházy pártszolgálatos vezetésével kimentünk az Üllői úti klinikára, s onnan a zsidókat beszállítottuk a párthelyiségbe. 18-20 ember volt. A párthelyiségben mi nem foglalkoztunk az emberekkel, mert ez Pokorni megtorlásvezetőnek volt a feladata. Egy-két napra rá ezeket az embereket kikísértük a Duna-partra, és ott kivégeztük őket” (vallomás, XXV.1.a. 770/1945).

Stern Jenőné: „Megadja László ijesztésképpen a szoba falába lőtt, mire Pokorni megjegyezte, hogy miért a falba lősz, miért nem beléjük? Mi akarunk idejönni lakni, a falat ne tedd tönkre!” (Jkv. 1948. november 10.)

Szabó Jenő: „1945 január havában Pokornyik és Kun páter vezetésével kimentünk a Maros utcai kórházba, hogy sebesült katonák részére lefoglaljuk. Az összes embereket, kik ott voltak, a pártszervezet igazoltatta, ennek során kiderült, hogy mind-egyik beteg zsidó. Erre Kun páter kiadta a parancsot, hogy vetkőztetés le őket és a kb. 60-80 embert két részletben vigyék ki az udvarra kivégezni. Ez meg is történt a második csoport kivégzésében már én is részt vettem. Előzőleg az ápolónőket Pokornyik különválasztotta és sorba állította őket. Majd bevitték a Németvölgyi út 5. sz. alatti pártszervezetbe... Másnap bementem az irodába, hol Pokornyik dolgozott, és láttam az egyik ápolónőt, névszerint Jankovich (Jankovits) Róbertnét, amint Pokornyik mellett egy asztalon ír. Ugyanabban az időben a többi

ápolónő a fogdában volt. Tudomásom szerint a többi ápolónőt egy pár napra az eset után Pokornyik, Szabó István, Szabó Kálmán és fia kivégezték... Többször láttam, hogy Jankovichné egy ágyban alszik Pokornyikkal. Tudom azt, hogy Jankovichné jó viszonyban volt a német katonákkal, kik a kórház melletti házban voltak elszállásolva” (jkv. 1945. április 24.).

Bittner Ferenc: „1945. január 15[-én] vagy 16-án a Németvölgyi út 5. sz. alatti párthelyiségbe voltunk elszállásolva. Késő este mentem le ebédelni, mikor láttam, hogy Pokornyik a konyhába beszélgetett egy fiatal lánnyal, kiről csak később tudtam meg, hogy Jankovich Róbertnének hívják. Másnap bementem Pokornyik szobájába eltávozást kérni, és láttam, hogy Pokornyik ágyában feküdt Jankovich Róbertné. Többször láttam a párthelyiségben, hol mint ápolónő dolgozott. Úgyszintén többször láttam Pokornyikkal együtt elmenni. Utána megint a Maros utcai kórházban dolgozott Jankovichné, ezt onnan tudom, hogy mikor már katonák voltak ott elszállásolva a kórházba, akkor szolgálati ügyben be kellett mennem, és ott láttam őt dolgozni” (jkv. 1945. április 24.).

(a *Brunner-ügy*) Brunner Tivadar és társai ügyében 1971 októberében született meg az ítélet a Fővárosi Bíróságon, a nyomozás „Budai gyilkosok”¹¹ néven, egy időben zajlott a Zuglói nyilasperrel (1967)¹².

¹¹ Budai Gyilkosok csoportdosszié, megnyitva 67.II.28, BM III/III-3-b

¹² Lénárt András: Egy nyilasok ellen folytatott nyomozás a hatvanas években, <http://vilag.transindex.ro/?cikk=21823>

Brunner Tivadar 13, Ráki József 15, Halák Mihály 15, Vonház Pál 12, Timár József 4 év hat hónap, Kreutz Ferenc 4 év hat hónap, Brunner Oszkár 10 év börtönbüntetést kapott.¹³ Pokorni neve is előkerült (igaz, egyszer tévesen)¹⁴, megvan Brunner Tivadar anyagában¹⁵, de szerepelt Ráki és ezenkívül Bottlik Hugó tanúvallomásában is. Mellékeltek végül Pokorni Józsefné írásunk elején szó szerint idézett tanúvallomását¹⁶, és csatolták a János kórház iratait a meglőtt férfi felvételéről (‘45. január 27; meghalt január 28.). Brunner Tivadar 1922-ben született, a háború után nem vonták felelősségre az 1944 telén elkövetett tettei miatt, a Móri Állami Gazdaság főkönyvelője volt, és párttag. Büntetéséből végül 9 évet ült le, szabadulása után rövid ideig a Sárszentmihályi Állami Gazdaságban dolgozott, szintén főkönyvelőként. 2007-ben halt meg. A személyével kapcsolatos vizsgálódás még sok meglepetést fog okozni a kutatóknak.

¹³ Turányi László: A budai nyilasok rémtetteinek vizsgálata, Belügyi Szemle, 1980.

¹⁴ Feljegyzés, 1966. november 21. BM.III/III/3-a: „Fazekas Pálné !nyilas volt... az alábbiakat mondta el: »a következő nyilasra emlékszem akik az Andrási út 47. szám alatt voltak: Pokorny Ferenc jelenleg kb. 60 éves lehet. A feleségével és a 16 éves fiával volt ott, hogy mi volt a beosztása nem tudom. A feleségével az 50-es évekig több esetben találkoztam az 59-es villamoson és Ő közölte velem, hogy a fia nyugatra disszidált.” (A Ferenc téves, Fazekasné pedig nem tudta, hogy Pokorni meghalt. Már utaltunk rá, hogy a nyolcgyermekes Pokorni Józsefnek János nevű fia volt 16 éves 1944–45 fordulóján.

¹⁵ „Meghallgattam Tamás Lászlóné ... volt ápolónőt. ... a kivégzésekre (a) Pokorny nevű nyilas adta a parancsot...” (Feljegyzés, BM III/III/3a, 1967. február 21.)

¹⁶ Özvegy Pokorni Józsefné 1985-ben hunyt el.

(bizonytalanságok) A Tömeggyilkos vértanúk megírása idején, már 2008-ban felmerült a kérdés, ha ennyire bizonytalan a közpénzből létrehozott és az állampolgárok adóforintjaiból fenntartott emlékművek hitelessége, mi a garancia rá, hogy mindenki áldozat és vértanú azok közül, akiket más emlékműveken szerepeltetnek. Frisch György szeretett volna például megbizonyosodni arról, hogy a sokat vitatott Turul-szobron, amelyet az egykori nyilasház közelében emeltek a XII. kerületi áldozatok emlékére 2005-ben, nem szerepelnek-e olyanok, akik részt vettek a budai vérengzésekben (e cikk is azt igazolja, hogy a megérzés nem volt alaptalan). Ezért a hegyvidéki önkormányzat jegyzőjéhez, dr. Gaál Szabolcs Barnához fordult, tegye lehetővé, hogy „A II. világháborúban elesett XII. kerületi polgárok emlékművén” lévő névsorba és a nevekhez kapcsolódó azonosító adatokba, esetleírásokba betekinthessen. Az ugyan egyértelmű, hogy az áldozatok között jelentős számban találhatók XII. kerületi lakosok, de az emlékművön feltüntetett nevek alapján nem lehet meghatározni, s nem azonosítható, hogy például a név viselője az Alma utcai szeretetotthonban lakó áldozat vagy a kerületben lakó, a tömeggyilkosságokban aktívan részt vevő egyén, esetleg olyan katonaáldozat, aki az ostrom alatt halálos sérülést szenvedett. Az egyértelmű azonosíthatóság hiánya – fogalmazott Frisch – sérelmeket okozhat. Ezért azt kérte, hogy a kerületi emlékművön lévő nevekhez bárki által hozzáférhető azonosító adatok tartozzanak.

A jegyző azzal utasította vissza a kérést, hogy a névlista az összeállítást végző szakember szerzői jogát

képezi. Frisch György ezután fölkereste Szatucsek Tibort, a turulos lista megalkotóját, aki arról tájékoztatta, hogy a II. világháborús áldozatok emlékművével kapcsolatos kutatási jelentésének *szerzői joga* nem képezi a tulajdonát. „Az előző jegyzővel és a polgármesterrel kötött megbízási szerződés szerint a tudomásomra jutott adatokat csak a megbízás teljesítésére használhatom fel, továbbá a kutatási jelentés elfogadásával az önkormányzat megszerezte annak kizárólagos felhasználási jogát.”

A kör bezárult, az adatokat elzárták a széles nyilvánosság elől. Miután nem nyílt rá lehetőség, hogy bárki meggyőződjön az emlékművön feltüntetettek személyazonosságáról, más módszerekhez kellett folyamodni, hogy teljes bizonyosságot szerezzünk. A Pokorni család 1930-ban költözött a Pagony utca 40.-be, és azt, hogy az Érsekújváron 1907-ben született családfő, akinek neve oly gyakran szerepel az 1944. december 22. után datált dokumentumokban, itt lakott, az 1941-es népszámlálás lakásíve igazolja. Fel van rajta tüntetve főbérőként ő és a felesége, (villanyszerelő a MOM-ban) s ott található az 1929-ben született János nevű gyermeke, meg az 1936-os születésű Károly is, aki nyolcévesen vesztette életét. Az a Pokorni József tehát, akinek a neve szerepel a háborús dokumentumokban és a Turul-emlékművön: ugyanaz.

Az is kikövetkeztethető, hogy az egykor a nyilasok között tüsténkedő és 1945. január 28-án meghalt villanyszerelő neve hogy kerülhetett föl az emlékműre. A XII. kerületi önkormányzat 2002. június 3-án a *Hegyvidék* című újságban tett közzé egy felhívást, melyben bejelenti, hogy

régi adósságot szeretne törleszteni: szobrot kíván állítani a kerületben a II. világháború harcaiban elesett XII. kerületi lakosok emlékére. „Az önkormányzat már előkészületeket tett – írták a hirdetményben –, és beszerezte a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattárának a II. világháború során a történelmi Magyarországon területén elesett XII. kerületi lakosokról készült névsorát. E listán szereplő személyek adatai már nyilvánosságra kerültek Bús János-Szabó Péter: *Béke poraikra I–II.* címmel megjelent könyvében. Most itt... újból közreadjuk, azzal a céllal, hogy a kerületi polgárok tekintsék át, és kérjük, hogy legyenek segítségünkre abban, ha bármilyen egyéb adatot – leginkább nevet – tudnak szolgáltatni az elesett polgárokkal kapcsolatosan. Az Önök által közölt adatokat – szaklevéltári ellenőrzés után – a már meglévőkkel együtt a készülő emlékművön kívánjuk feltüntetni.”

A Mitnyan György polgármester által jegyzett hirdetmény után közzétették a listát is. Pokorni József neve nem szerepelt rajta. Csak az utólagos kutatás deríthetett fényt rá (minden bizonnyal a halotti anyakönyv megtalálásával), hogy a János kórházban hunyt el.¹⁷

Nem Pokorni József egyébként az egyetlen nyilas, aki az utókor zűrzavarában „fölküzdötte magát” a Turul-emlékműre. Szédelyi Gábor Diana utcai lakos, a Zöld Vadászhoz

¹⁷ A halotti anyakönyvet csak az ötvenes évek elején állították ki (az özvegy szerint is „később”), ez az oka annak, hogy Pokorni halálhírét a rendőrök ’45-ben nem hitték el, még évekig nyomoztak utána, összegyűjtötték az összes hasonló nevű ember adatait, akire ráillett a városmajori személyleírás.

címzett vendéglő üzemeltetője 1944. december 27-én hunyt el – közölte Zoltán Gábor nemrég Térey Jánosnak dedikálva a Kalligram folyóiratban.¹⁸ Szédelyi nyilaskeresztes párttag volt, a belépési kartonokon ajánlóként szerepel. „A nyilas sosem jár egyedül – írta Zoltán. – Szédelyi mellett rögvest felbukkant még egy, Adamek József nevű. Ugyancsak svábhegyi lakos. Az ő neve is ott van a Turul bronzcsíkján.”

(a hallgatás oka) Végül valamit arról, hogy miért vártam oly sokáig ennek a történetnek a közreadásával. Hiszen a lényegi információkat már 2008-ban, a *Tömeggyilkos vértanúk* megjelenésének idején megismertem. Engem is az tartott vissza, mint másokat, akik a kérdéssel foglalkoztak: Pokorni Zoltán XII. kerületi polgármester személye. Mert-hogy még az is előfordulhat, hogy a nagypjáról van szó. A politikus apjának besúgóí leleplezése (és Pokorni Zoltán Fidesz-elnökségről történt lemondása, 2002) után jó tíz évvel Pokorni János 2013-ban egy Stefka Istvánnak adott nyilatkozatában tett utalásokat arra¹⁹, hogy „két évvel fiatalabb” öccse (József) révén került kapcsolatba azzal az ÁVH-s őrmesterrel, Zana Alberttel, akit aztán a Pártórség-perben halálra ítélték. Pokorni János ezen ügy tizenkettedrendű vádlottjaként került 1953-ban börtönbe. Egy szintén 2013-as interjúban arról beszélt, hogy két öccse is külföldre disszidált²⁰ (a ’31-ben

született József, aki Zana ismerőse volt, Ausztráliában kötött ki, minden bizonnyal róla tett említést az özvegy is az 59-es villamoson). A Pagony utcai otthon lakásívének gyermekekre vonatkozó adatai teljesen megegyeznek azzal, amit a „Pákozdi” néven hosszú évtizedeken át jelentő Pokorni János állított. Az interneten is fellelhető 1944-es lakásadat-szolgáltatási ív is azt tartalmazza, hogy a Pagony utca 40.-ben, az udvari lakásban lakott a főbérő Pokorni József (a telek főbejárata a párhuzamos Dobsinai utca 9.-ben volt, melynek tulajdonosa a sárga csillag viselésére kötelezett özvegy Halom Dezsőné). A döntő mozzanatnak mégis az számít – noha cikkünkben mellőzzük a Pokorni Zoltán lemondását előidéző régi ügy részleteinek taglalását –, hogy a „Zana Albert társai” dosszié névmutatója azt tartalmazza, hogy az 1971-ben férje ’44–45-ös bő egy hónapjáról vallomást tevő özvegy (Ring Anna) Pokorni János édesanyja. A Zana-dosszié pontosan megjelöli Pokorni János születési dátumát is (ez szerepel aztán a Pártórség-per ismertető elemzésben is)²¹: 1929. május 5. Mindez egybevág a nyolcgyermekes MOM-ista villanyszerelő, a Pagony utcai főbérő ’41-es lakásívében közölt adattal.²² Anélkül, hogy a

gi cserkészlet titkos története, tekintettel az 1939-től 1990-ig terjedő időszakra, 57. oldal: A Zana Albert-ügy, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK doktori iskola, 2013.

²¹ Virág, uo.

²² Megfejtethetetlen módon a Pokorni Zoltán 2002-es lemondását előidéző közlések Pokorni János születési dátumaként 1928-at adtak meg, és az is tény, hogy a korabeli újságírókban a beszervezés dátumával is gondok voltak. A Meruk-féle közlés például 1956-ot jelölt meg, ami a valóságban 1961 volt. És hogy teljes legyen a dekonspirációs háttér, a „Pokorni és társai” ügyével foglalkozó dosszié-

¹⁸ Térey bukkant a nyomára, hogy Szédelyit az oroszok lötték le.

¹⁹ Stefka István: Élet a Sátán országában, Magyar Nemzet, 2003. július 1.

²⁰ Virág András: Hálózatok a cserkészletben – cserkészhálózatok, avagy a magyarorszá-

cserkészbesúgóí szálnak a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk, megjegyezzük, hogy Pokorni Zoltán is beszél arról, hogy hol élt gyerekkorában. Saját honlapján a *Hegyvidék* kérdésére azt feleli, „Pasarét »falusias« társaságában.”²³ Persze voltak villák meg nagy házak, de azért várostól elzárt környék volt az. Több szomszédunk is tartott tyúkokat. Ma már talán elképzelhetetlen, de a szomszéd ház kertjében őzike lakott... Pásztor is volt, kutyával, juhokkal, fönt a Pagony utcai ABC helyén legeltette a »nyáját«, lejjebb, a Határőr úton tehenek voltak. *Emlékszem, amikor a nagymamámhoz mentünk föl, a Pagony utcába, a pásztor állította, hogy a kutyája tud számolni. Kockacukrot tett az orrára, és mondta, hogy mondjunk egy számot. Mondtuk, hogy három. Számolt: 1-2-3, és a harmadikra a kutya feldobta az orrán lévő kockacukrot, és bekapta.*”²⁴

Nem akartam semmiféle apák-fiúk vitába belemenni. Ez már egyszer, 2002-ben lejátszódott, kiábrándító volt. Mindig folyt valamilyen kampány, s amíg volt *Népszabadság*, nem szerettem volna, hogy úgy tűnjön, az unokán akarunk ütni a '44–45-ös ügyek kitergegetésével. A mostani közlés már nem olyan aggályos, hiszen kevés az esélye annak, hogy Pokorni, aki egykor oktatási miniszter is volt, újra országos politikus legyen. Amit Pokorni Józsefről találtam, és meg fognak találni mások is, korabeli dokumentumok. Élete utol-

só egy hónapjáról igen sokat tudunk. Hogy előtte a hosszú évtizedek alatt mit csinált, arról szinte semmit. A neve ott van a Turul-émlékművön. Pokorni Zoltán azt csinál vele, amit akar. Egy percre se érezze, hogy viszonyulnia kellene valahogyan ehhez a történethez. Hogy megismeri, az persze lehetséges.

Más kérdés, hogy a „tizenkétker” polgármestereként többször megvédte már a Turul-émlékművet, amelyen Pokorni József nevét is föltüntették a háborús áldozatok sorában. A 2005-ben felavatott szoborról, melynek „üzenetével alapvetően az a probléma, hogy a gyilkosokhoz kötődő szimbólummal akar emlékezni az áldozatokra”²⁵, a polgármester Pokorni a *Népszabadságnak* egykor azt nyilatkozta, „igazuk van azoknak is, akik szerint a turul egy több évszázados magyar jelkép, és azoknak is, akik azt hangsúlyozzák, hogy néhány évig egy fajúldozó szervezet is használta jelképként. [...] a kérdés az, hogy meg kell-e tagadni ezért ezt a történelmi szimbólumot, vagy talán már vagyunk annyira józanok, hogy ezt higgadtan mérlegeljük... ha a Nemzetbiztonsági Hivatalnak lehet egy turulmadarat ábrázoló címere, akkor nyugodtan lehet használni a háború civil áldozatainak emlékműveként is.”

A kérdés ugyanaz, mint 2008-ban, amikor a rákoskeresztúri temetőben márványba vészték a háborús tömeggyilkosok nevét. Tettes és áldozat szerepelhet-e ugyanazon az emlékművön egymás mellett? A válasz az, hogy nem.

ék más és más nevet adnak meg az anyja neve rovatokban.

²³ A Szilfa utcában, a Pasaréti úthoz közel, ahová Pokorni János 1956-ban Szobnál átkelve a Dunán a börtönből hazatért.

²⁴ In <https://www.pokornizoltan.hu>

²⁵ Pécsi Tibor – Vigh Gábor: Vészmadár, in: Hetek, 2006. november 24.

„Szeretett Vezérem!”*

Dobi István levelesládája

A Magyar Nemzeti Levéltár tömött dobozokban őrzi azokat az iktatatlan leveleket, amelyekben a vezető állami tisztségeket viselő Dobi Istvánhoz fordultak a legkülönbözőbb személyes ügyekben. Ezek a levelek sok mindent elárulnak Dobi kapcsolattrendszeréről is és arról is, hogy milyen világban és milyen információk áradatában élt ő ekkor.

A fellelhető válaszlevelek és intézkedő levelek egy részét Dobi írta (vagy írta alá), más részét miniszterelnöki titkára, Csató István. Természetesen nem minden levél került Dobi kezébe. Jelentős részük tartalmáról összefoglaló készült a miniszterelnök számára, titkárságának munkatársai, Kovácsné, Czimerné és Rózsahegyi Ilona aláírásával.

(Volt) kiskazda politikusok, káderek különösen gyakran fordulnak Dobihoz. Kihez forduljanak, ha nem a magas polcra került kiskazda pártelnökhöz?

Csorba János régi, tekintélyes kiskazda politikus volt. A viharos 1947. szeptemberi nagyválasztmányon ő vette át az elnöklést Dobitól, amikor az (pár órára) lemondott. Rövid polgármesteri ténykedése után a Közigazgatási Bíróság elnöke lett. 1948-ban ő is kihullott a közéletből.

Először nem tőle jön Dobihoz az üzenet, hanem róla. 1954-ig működtek a fővárosban tömbmegbízottak. Ezek egy-egy háztömb lakói közül „választott” személyek voltak, akik a lakók kisebb jelentőségű közigazgatási, igazolási, nyilvántartási ügyeiben eljárhattak, közvetíthettek a kerületi tanácsok felé. Nem hivatalos szerepük pedig az volt, hogy megbízható személyként éberrel figyeljék a háztömb lakóinak magatartását. Egy ilyen személytől érkezik levél a miniszterelnökségre 1951. január 7-én. A tömbmegbízott kezdeményezi, hogy vizsgálják meg, indokolt-e Csorba Jánosnak, Budapest 1945-ös kiskazda polgármesterének 1400 forintos nyugdíjat folyósítani, amikor van neki örökrésze egy sashegyi villában, azonkívül Makón hét hold földje és házrésze.

A tömbmegbízott minden reményét felülmúlták a fejlemények. Öt hónappal később, 1951. június 11-én táviratot kap Dobi Csorbától: „kitelepítesem elrendelve koezbelepeseidet keereem csorba jaanos budapest volt polgaarmestere.” Nem tudjuk, próbált-e tenni Dobi valamit az érdekében, de sikerrel biztosan nem járt. Csorbát kitelepítették Dévaványára, és csak 1953 végén térhetett haza. Az '56-os forradalom idején fontos szerepben találkozunk vele. Ő képviseli majd leghatározottabban azt

* Részlet a szerző *Dobi, egy élet* című könyvéből. A *Mozgó Világ* márciusi és áprilisi számában közöltünk belőle egy-egy fejezetet. – A szerk.

az álláspontot, hogy a Rákosi-rezsimben kitüntetett szerepet vállaló embereknek, kivált Dobinak, nem lehet helyük az újjászerveződő kisgazdapártban.

Kellner (másutt Kéry-Kellner) Jenő újságíró, fotóriporter 1945 előtt az Associated Pressnek dolgozott, majd Dobi keze alatt a kisgazdapárt sajtóosztályának vezető munkatársa volt. Az ő élettársa fordul Dobihoz 1953. szeptember 7-én. Az öreg, beteg, maláriás férfit izgatás és árdrágítás büntette miatt első fokon két, jogerősen öt évi börtönbüntetésre ítélték. Az élettárs azzal kéri Dobi segítségét, hogy a vádak hamisak voltak. Két levelet ír egy napon, egy formálisabbat és egy személyeset. Ebben a személyes, könyörgő levélben írja le, hogy párja „Dömötör Lacival” iszogatott egy presszóban, és az ott időző, szintén ittas rendőrök vitték el Kellnert azzal, hogy „demokráciaellenes” és az egyik minisztériumban dolgozó „Dömötör Lacit” személyesen érintő kijelentéseket tett. Dömötör cáfolta ezt, de őt meg sem hallgatták.

Nyilván Dömötör maga tájékoztatta Kellner élettársát – félre. Dömötör László újságíró, aki 1945 után Dobi környezetében, a *Kis Újságnál* is dolgozott, és jól ismerte a kisgazdapárt szolgálatában álló sajtósokat, az állambiztonsági szolgálat legtermékenyebb újságíró ügynöke volt a munkásságát feldolgozó dr. Ilkei Csaba szerint. Dömötör önmagáról is ír a (természetesen fedőnéven jegyzett) jelentéseiben egyes szám harmadik személyben. 1956 novemberében többek között ezt írja magáról: „Kéri-Kellner Jenő fotóriporter szerint őt a börtönbe Dömötör juttatta.”

Kellner Jenőt 1956 után kizárták a MUOSZ-ból, 1989-ben rehabilitálták és helyreállították a tagságát (posztumusz).

Dobi egyik régi barátja és párttársa ír Sápról. Indokolatlanul kuláknak nyilvánították és meghurcolták. „Úgy érzem magam, mint 1939-ben, amikor a kisgazdapárt helyiségéből Dobi István barátommal együtt este 10 órakor kísérték a sápi községházánál lévő csendőrlaktanyába szuronyok között azok a szőrös lelkű hajcsárok.” A levél maga nem, csak a Dobi számára készítette összefoglalása maradt fenn, de abban Czimerné beidézte a levélnek ezt a részletét.

Vukics János, a Zala megyei kisgazda szervezet elnöke több levelet is ír tegező formában Dobinak.

1950. január 9-én pénzsegélyt kér, hogy súlyosan beteg feleségének sztreptomomicint szerezhessen be. Dobinak sajnálatára nem áll módjában segíteni. (A sztreptomomicin volt az első és ebben az időben egyetlen klinikailag is hatásos antibiotikus ellenszere a tuberkulózisnak. Csúpan hat évvel korábban, 1944-ben fedezték föl, a beszerzése ekkor igen nehéz és költséges volt.)

Két hónappal később Vukics, úgy is mint Zala megye törvényhatóságának tagja és a megyei DÉFOSZ propagandafelelőse, arról ír Dobinak, hogy német anyanyelvük miatt megfosztanak embereket a házuktól. Két család tizenkét tagját zsúfolják be két szobába. Ilyen és ehhez hasonló csúnya ügyek vannak Szepetneken (Nagykanizsa mellett), ezért bizalmatlanok az emberek a DÉFOSZ-szal.

Júniusban már Vukics Mária, János testvére értesíti Dobit, hogy

a fivérét az ÁVH letartóztatta és a családjával együtt ismeretlen helyre szállította.

A Vukics családot a Hortobágyra telepítették ki. Augusztusban már onnan küldi levelét Vukics János. Ebből a leveléből derül ki, hogy a felesége még januárban, a pénzsegélyt kérő levele után egy héttel meghalt. Vukics azt írja, bosszú áldozata lett ő, aki beszédet mondott a DÉFOSZ alakuló kongresszusán.

Hosszabb szünet után 1952 februárjában érkezik levél Vukicstól: a kitelepítettek fölött uralkodó rendőr szakaszvezető őrpáncsnok kiskirályként viselkedik, lopja a zsírt, a lisztet, elveszi a nekik küldött csomagot, a 19 éves lányát üldözi, hogy legyen a szeretője, és úgy próbálja meggyőzni, hogy a legrosszabb munkahelyekre küldi.

A kisgazdapárt szürke eminenciásának, Dobi bizalmasának, a fiatal korától szívbeteg Dernői Kocsis Lászlónak is nehezen beszélhető gyógyszerre volt szüksége. Az „Egészségügyi Miniszter Úrnő”, vagyis Ratkó Anna titkárságára küldi Csató a következő levelet 1950. december 29-én: „A Minisztertanács elnökének megbízásából kérem, hogy a mellékelt vényre felírt gyógyszer – amelyet Dr. Haynal Imre professzor írt fel Dernői Kocsis László részére – kiadatását engedélyezni sziveskedjék.”

A kisgazdapárt korábbi pestszentlőrinci alelnöke, akit – hangsúlyozza – soha nem zártak ki a pártjából, Nagy Imre 1953. július 4-én elhangzott és sokakat felvillanyozó miniszterelnöki beköszöntő beszéde után nyomban levelet ír Dobinak, és kisgazdaként is kéri, hogy legalább segéd munkásnak vagy előmunkásnak

vegyék vissza a Geodéziai Intézetbe, ahol kirúgása előtt diplomás szakemberként magasabb munkakörben dolgozott.

Gyöngyössi János volt külügyminiszter, Dobi egyik fontos támogatója a kisgazdapárti belharcok során viszonylag fiatalon, 1951 októberében meghal. Özvegye méltányos elbírálást kér a kegydíja ügyében.

Egy rendőrségi irodatisztnak nem engedélyezték, hogy elvegyen egy lányt, akinek a kisgazdapárti apja „majdnem kulák”, tudniillik a tíz hold saját földje mellé még 13 holdat bérel, vagyis megközelíti a 25 holdas „kulák-határt”. A rendőrség álláspontja az, hogy „bár az apja politikai magatartása jelenleg nem esik kifogás alá”, az esetleges későbbi kellemtelenségek elkerülése végett nem tartják kívánatosnak az olyan házasságot, ahol a leány apjának csak egy holddal van kevesebbje, mint annak, aki már kuláknak minősül.

A „majdnem kulák” apa az elsők között teljesítette a beszolgáltatást, és téjesztág. (Nyilván első vagy második típusú tsz tagja, ha még egyéni földtulajdona, bérlete van, és azután beszolgáltatást teljesít.) A fiatalok megkapták az engedélyt, értesítést küldenek az esküvőről, és köszönik Dobi közbenjárását.

Egy kisgazda párttag panaszkodik, hogy bár leigazolták a mezőtúri hűtőház vezetőjének, a MOSZK (a Magyar Országos Szövetkezeti Központ) nem vette őt át, és másfél éve nem tud elhelyezkedni. A válasz erre az volt, hogy „a miniszterelnök úrnak – sajnálatára – elvi okokból nem áll módjában közben járni”. Többen is megkapták ezt a választ, akik állás, elbocsátás ügyében keresték meg a miniszterelnököt, de

látni fogjuk, hogy Dobihoz közelebb álló személyek esetében ilyen elvi ok nem áll fenn.

Márkus András volt kiskazda képviselő azért akar személyesen találkozni Dobival, mert szeretne belépni az MDP-be, és ehhez az egyébként érdemi tevékenységet már nem folytató kiskazdapárttól kell ajánlást vinnie!

Guba Mihály, a Dobi köréhez tartozó korábbi kiskazda parasztképviselő kivételesen nem kér semmit, csak üdvözlí Dobit 55. születésnapja alkalmából, és borong: „...hová tűntek el az életünkből azok a magyaros, hagyományos baráti élmények, amik téged is és még sokunkat anynyi testvéri szeretettel és vígsággal vettek körül [...] eszembe jutott a szőnyi szőlőhegyen átélt sok kedves emlék, ahol te mindig köztünk voltál, és minden bizalom, szeretet körülvett tégedet a mi részünkről, de mások részéről is.”

Sokat elárul a korabeli kereskedelemről és árumínőségről, hogy a Tüker (Tüzelőanyagkereskedelmi Vállalat) vezérigazgatójának írt levelben „pártfogolja” Dobi a kiskazdapártot régóta szolgáló titkárnő, Aranyos Béláné kérését, hogy 30 mázsa tűzifáját „kizárólag tűzifában szállítsák”.

Természetesen más pártállású emberek is fordulnak Dobihoz. Horváth József, egy időben Komárom kommunista polgármestere például még a harmincas évek első felében, a szociáldemokrata pártban volt Dobi párttársa, és maradt közeli barátja.

Ő egy ellenállási érdemekkel rendelkező kommunista párttag ügyében kér közbenjárást, aki a komáromi dohányelosztó vezetője volt, de elbocsátották létszámfelettiként,

pedig politikai kifogás nem merült fel ellene. Egyszer már visszavették, de aztán megint elküldték. Dobi ír Bognár József barátjának, Fórumcsoportos pártharcostársának, a belkereskedelmi miniszternek, hogy vetesse vissza az illetőt.

Erdei Ferenc földművelésügyi miniszterhez pedig egy segéderdőőr érdekében fordul, akit személyesen ismer, s mellékeli a helyi MDP szervezet és a DÉFOSZ igazolásait arról, hogy az illetővel politikai problémák nincsenek.

Pálffy György felesége kéri, hogy férje és anyósa kapja vissza a nyugdíját, amelyet a kitelepítés után elvettek tőlük. Pálffy régi szegedi polgárcsaládból származott. Apja, Pálffy József a város érdemdús polgármestere volt, akit a német megszállás után lemondattak. Fia, Pálffy György, aki osztályvezetőként dolgozott a városházán, megtagadta a parancsot, miszerint a front elől a városházi tisztviselőknak nyugatra kell vonulniuk. A parancsmegtagadásért a Szálasi-érában távollétében halálraítélték és szimbolikusan, a nevével ellátott szalmabábu formájában felakasztották. Az elmenekült polgármestertől egyetlen helyben maradt magasabb rangú városházi tisztviselőként átvette a polgármesteri tisztséget, a városháza pincéjében elrejtett egy zsidó munkaszolgálatos századot, amelyet szintén nyugatra (és jó eséllyel a halálba) hajtottak volna, majd a nagyobb károk és áldozatok elkerülése végett feladta a várost a vörös hadseregnek, melynek helyi parancsnoka megerősítette őt polgármesteri tisztségében. Rövid polgármesterkedés után főispán lett. 1948-ban lapátra tették, majd kitelepítették. 1969-ben

megírta a '44–45-ös történéseket a *Délmagyarország*ba, kezdve azzal, hogy németellenes volt mindig, és zárva azzal (1969-ben!), hogy kommunista viszont soha nem volt.

Bejelentkezik a kommunista párttitkár a hadifogolytáborból, ahová Dobi is került a háború végén, s ahonnan ez a párttitkár a levele szerint 1142 baloldali hadifoglyot kiszabadított. Azt írja, most, hogy őt érte sorscsapás, szeretné tiszteletét tenni Dobinál. A sorscsapás mibenlétét nem jelzi. A levélre rájegyezték, hogy a miniszterelnök nem kívánja fogadni őt.

Volt, aki azt kérte Dobitól, aki nem volt lelkes vadász, hogy vadásszon. Németh Sándor, a neszmei tanácselnök fordul a miniszterelnökhöz 1951 szeptemberének elején azzal, hogy a község azon részén, ahol „a miniszterelnök úrék vadászterülete van”, a vaddisznók és a szarvasok hatalmas pusztítást okoznak. A dolgozó parasztság kukoricája és burgonyája teljesen elpusztul, és se a megyei, se a járási tanács nem intézkedik. „Nagyon szépen megkérem a miniszterelnök urat, hogy a vadászatot a legsürgősebben kezdjék meg Neszmei község határában.”

Egy korábbi rendes és akkori pót országgyűlési képviselő, Abay Nemes Oszkár ügyvéd (váltóban olimpiai bronzérmes úszóbajnok), aki a Barankovics-pártból igazolt át 1949-ben a Népfrontba, szeretne különböző ügyekben személyesen beszélni Dobival. Többek között egy katolikus pap ügyében, aki egyházi adót szedett, és ezért tiltott gyűjtés címen eljárást indítottak ellene. Továbbá a miniszterelnök elé vinné egy építési vállalkozó ügyét is, akit valamilyen szabálytalanság miatt

541 ezer forint megfizetésére köteleztek. Ő felajánlotta a büntetés kiengedésére két bérházát és más ingatlanát, de ezt nem fogadták el. Ha végrehajtásra kerül sor, akkor az ingatlanait nagyon alacsony értéken számítanak be, gyakorlatilag nyomorba döntenék őt. „Csató titkár úr közölte velem, hogy a Minisztertanács Elnöke elvi okokból nem avatkozik bele ilyen ügyekbe.” Más esetekben ilyesféle ügyekben is eljár.

Abay Nemes 1956 után a pécsi forradalmárok elszánt védőügyvédje volt. Emiatt folyamatosan zaklatták, s végül eltiltották hivatása gyakorlásától. Csillésként tudott elhelyezkedni egy bányában, s egy bányabaleset következtében 1959-ben meghalt.

1948. december 27-én hivatalba lépése után két héttel levelet ír egy ügyvédnek ezzel a szöveggel: „K. I. szőnyi lakos, földim, peres ügyét Ön viszi. Szülőfalum egész népe és jómagam is meg vagyunk győződve arról, hogy Kovács István – az Ön ügyfele – valóban az igazságát keresi. Arra kérem, tegyen meg mindent, hogy az igazság érvényesüljön.” Mint látjuk, a peres ügyekbe való be nem avatkozás elve nem áll fenn, amennyiben az érintett Dobi földije és személyes ismerőse. Az idézett levél nyilván nem arra szolgál, hogy az ügyvédet buzgóbb tevékenységre buzdítsa, hanem arra, hogy ő azt bizalmasan bemutassa azoknak, akiken az ítélet múlik.

Szőnyről egy ismerős férfi – de ki nem ismerőse Dobinak Szőnyben? – „kedves barátomként” tegezve Dobit kéri, hogy tegyen lehetővé számára ötnapos átkelést „cseh Komáromba”, hogy a „felszabadulás” óta nem látott beteg, agg édesanyját meglátogathassa.

Csehszlovákiából is ír egy férfi 76 éves édesanyja határátlépési engedélyének ügyében, hogy legalább még egyszer az életben láthassa Szőnyben élő két leányát.

Dobival személyes ismeretségben álló szőnyi tanító néni ír Balatonalmádiból. Arról ír, hogy a két holdon gazdálkodó, államsegélyre igényt nem tartó, idős társaikat gondozó, üdültető, magukat nehéz munkával fenntartó apácákat meg akarják fosztani tulajdonuktól. Nem tudjuk, hogy erre miként reagált a miniszterelnök.

Lehet, hogy nem mindenki élvezte Szőnyben Dobi rokonszenvét. 1950-ben Győrffy Lajos szőnyi református lelkésztől érkezik levél, mely szerint bizonyos egyházi körökben azt terjesztik, hogy Dobi (is) kívánja Szőnyből való távozását. Ezt a nagytiszteletű úr nem akarja elhinni. Erre ő okot soha nem adott, meg van győződve róla: Dobi sajnálattal volt és van az iránt, hogy ellene személyi bosszúból fakadó eljárást indítottak. Azt állítja, hogy ezt 1948 szeptemberében Dobi saját szájából is hallotta.

Az eljárás a – tábori lelkészként az orosz frontot is megjárt – Győrffy háború alatti magatartásával lehetett összefüggésben. 1950-ben ismételt eljárást folytattak ellene, és a lelkészi állásáról egyházi bírósági határozat értelmében 1950. szeptember elsején le kellett mondania. Nem másnak kellett a helye, mert 1951 végéig beszolgáló és helyettesítő lelkészek szolgáltak Szőnyben. Győrffy további életútjáról ezt olvasuk a komáromi Klapka György Múzeum kiadványában: „Miután szőnyi lelkészi állásáról egyházi bírósági határozat értelmében le kellett mondania, 1952–1954-ig Tatabányán és

Komáromban segédlelkész. 1954–1972-ig Únyban lelkipásztor. 1956-ban részt vesz az únyi forradalmi munkástanácsban. A forradalom leverése után ezért megtorlásban nem részesült, de ún. kongruát (állami fizetéskiegészítés lelkipásztoroknak) nem kapott. Únyi szolgálatának idején Dágon és Máriahalmon is ellátta a lelkészi teendőket, gyülekezeti tagjai szerették. Elmondásuk szerint »száműzetésként« került el Únyba, az egyházmegye legkeletibb gyülekezetébe, mivel nézeteltérésbe került Dobi Istvánnal.” Ennek a nézeteltérésnek a mibenlétéről nem tudunk semmit. Dobi önéletrajzában csak Győrffy elődjét, Váradi Lajost emlegeti haraggal.

Külön dosszié tartalmaz a szőnyi intézményektől, szervezetektől érkező leveleket. Dobi pártfogólag továbbítja a szőnyi előjáróság, pártszervezet, szövetkezet kéréseit. Buszjáratok, hangszóró, vadászterület, tejellátás, váróhely építése a vasútnál, könyvek a szőnyi népkönyvtárnak, abrak a szövetkezet jószágainak stb.

Dobi elintézte Szőnynek mindent, amit tud, de például a közkórháznak teherautót intézni nem tud, mert Ratkó Anna egészségügyi miniszter asszony simán elutasítja a miniszterelnök (forma szerint a főnöke) kérését.

Dobi levelesládáját jelentős részben a gazdagondok töltötték meg.

Sárvári asszony ír, hogy minden kötelezettségét teljesítette, oklevelet kapott is, csak engedélyt nem hízó vágására. Kéri a közbenjárást a vágási engedély végett, és jelzi, hogy a szomszédságában 25-30 holdas gazdák vannak, akik becsapják a népköztársaságot, a családtagjaik

között osztják szét a földeket, hogy a kulákságukat álcázzák. Kulákká nyilvánításukat követeli a levélíró. Csató válaszol: a DÉFOSZ-hoz téték át az ügyét, onnan kap majd választ. (A DÉFOSZ, amelynek Dobi az elnöke, ekkor már csupán a szakszervezeti jellegüket elvesztett, számos hatósági feladattal megbízott „ágazati szakszervezetek” egyike.)

Egy tagosítással tönkretett 79 éves diósjenői gazda kéri: „Kedves Barátom, segíts!”

Egy cigándi gazda lova a Tiszába fulladt. A DÉFOSZ helyi szervezettől igényelt lovat, de nem kapott. Kéri Dobit, hogy intézkedjen.

Nem volt az ilyesmi eleve reménytelen próbálkozás. Egy másik lovatlan gazda Csatón keresztül személyesen kérte, hogy sürgessék meg a választ kérelmére, miszerint szeretne kedvezményesen lóhoz jutni. Csató a DÉFOSZ ügyvezető elnökének ír, hogy a kérelmet „illetékes elintézésre hozzád továbbítom, azaz, hogy az elintézésről nevezettet közvetlenül értesíteni szíveskedjél.” Ez a fogalmazásmód egyértelműen jelzi, hogy a miniszterelnök kedvező elintézését vár el.

Többen azért panaszkodnak, mert nem engedik belépni őket a téeszbe, mások meg azért, mert bekényszerítik őket. Van, aki még 1953 novemberében is „földművelésügyi miniszterként” szólítja meg az FM éléről négy évvel azelőtt följebb lépett Dobit, úgy küldi el neki a szövetkezetből kilépő nyilatkozatát, amelyet helyben nem akarnak tudomásul venni.

Akad, akit azért büntettek meg, mert nem kapálta be a szőlejét, amelyet már jóval korábban átadott az államnak.

„Szeretett Vezérem!

Te, a szegény elhagyottak gyámolítója, az igazság védelmezője, hallgasd meg az alant felsorolt panaszaimat.” Így fordul Dobihoz 1951. január 31-én kelt levelében egy magára maradt asszony. Szülei és több testvére nem jött haza a deportálásból, ő maga 70 százalékos rokkantsággal, súlyos idegbajjal élte túl a lágert. Egy éve halt meg az öccse, kinek özvegye a neki járó ingóságokat nem adja ki. Az özvegy ügyvédje „mindent elkövet, hogy az igazság ne derüljön ki”. A levél ezzel zárul: „Bízom abban, hogy a benned bízót nem hagyod el, tisztelettel kérek, vizsgáldtasd ki az ügyemet, mert tudom, hogy az igazság kiderítése nemes feladatod egyike. Elvtársi üdvözlettel!” Nem tudjuk, hogy a tegezés arra utal-e, hogy a levélíró személyes ismeretségben volt Dobival, mindenesetre a címzettet a szentek magasságába emelő fogalmazásmód nem tudta kifejezni hatását, mert Dobi csak egy pár soros feljegyzést kapott a levél tartalmáról. Arra firkantotta rá, hogy mi legyen a válasz. Csató válaszolt: „A Minisztertanács Elnökének megbízásából kérem, hogy ügyével forduljon az illetékes hatósághoz.”

Nem kevésbé hódolatteljes levél érkezett Rácalmás-Galambos postájáról. A levélíró ecseteli szerencsétlen helyzetét, felesége súlyos állapotát, és kéri fia leszerelését, mert nagyon kellene az ő két dolgos keze: „Jóságos tekintetét és jóakarátát soha, de soha nem tudom elfelejteni, hogy én is megérhettem azt mint volt urasági cseléd, az országunk egyik vezetőjét szemtől szemig láthattam, és hazánk dolgozóíért harcoló, igazságos kezét megszoríthattam. Életem

legszebb perce és napja volt, mikor közöttünk töltött néhány órát.”

Rengeteg levél érkezik kitelepítésekkel, kisajátításokkal, államosítással, fejadagokkal, nyugdíjjal, lakásügyekkel, szolgálati lakhatás meghosszabbításával kapcsolatban.

Nyomorék öregasszony esedezik, hogy engedjék haza a fiát a Szovjetunióból, ahol már két éve letöltötte a büntetését.

Négygyerekes mérnök ügyében ír a felesége. Férjét, aki a Földalatti Vállalatnál dolgozott, könyveket írt, újítások fűződnek a nevéhez, bűnös semmiben nem lehet, elhurcolták, és nem tudnak róla semmit.

„Pista bátyám” megszólítással ír tegező levelet a számtalan barát egyike: segítséget kér, hogy vegyék vissza keresztfiát az egyetemre, akinek az apja már felszámolta egyéni gazdaságát, és megelégedetten dolgozik a dunakeszi sertéshizlaldában.

Börtönből szabadult unitárius lelkes kér, hogy jelesen érettségizett fia egyetemre mehessen – bármelyik egyetem bármely szakára.

Egy-egy ügy kedvező elbírálását szorgalmazó levelekbe a titkár gyakorta beírja, hogy a kérelmező a miniszterelnök barátja, ismerőse, földije.

A Vallas- és Köznevelésiügyi Minisztérium államtitkára például 1949. augusztus 29-én, a tanév kezdete előtt pár nappal értesül arról, hogy „a miniszterelnök úr pártfogolja”, hogy megnevezett ismerőse lányát felvegyék a Rákóczi téri Ipariskolába.

Egy pécsi levélíró azt panaszolja, hogy reakciós környezetben kell laknia. A házban zaklatják a párttagok gyerekeit. Tegyenek oda olyan ház mestert, „aki szereti ezt a rendszert”.

Egy tanító megköszöni Dobinak, hogy az áthelyezését visszavonták. A Dobival jó ismeretségben lévő komája írt az érdekében, hogy nyugdíj előtt öt évvel ne vigyék már el mellőlük a tanítót.

Egy nagyothalló ember hallócsőkiutalása ügyében is eljárak: „a minisztertanács elnökének örömére szolgálna az ügy kedvező elintézése.”

Volt, aki butángáztűzhely beszerzéséhez kért Dobitól segítséget.

Egy kisnyugdíjas, aki a nyilasok áldozata volt, kéri Dobit, szóljon az Ápisznak (Állami Papír és Írószer Kereskedelmi Vállalat), hogy véglegesítsék.

Beteg nénikének könnyű (liftkezelő, portás) munkát kérnek.

Dobiék szülői sorstársa is jelentkezik. Egy asszony, akinek a fia együtt szolgált ifj. Dobi Istvánnal az idegenlégióban, és még annak hazajövele előtt is találkozott vele Baden-Badenben. Ifj. Dobi megígérte, hogy itthonról segíteni fog neki a hazatérésben. Az asszony beküldi fia levelét, és kéri Dobi segítségét.

Már a miniszterelnökhöz érkezett, de még az agrárminiszter feleségét érintette az a bátor és önérzetes levél 1948 végén, amelyet a János Kórház segédorvosa írt.

Ő látta el Dobi feleségét 1948 novemberében, amikor könnyebb bal eset érte. Az asszony panaszt tett, miszerint az orvos „szemtelen magatartása hirtelen az ellenkező végletbe csapott át, amikor megtudta, kivel áll szemben.” Dobiné panaszát kivizsgálták, és az alaptalannak bizonyult. Az orvos azt írja, meghurcoltatásnak lett kitéve, amelyről az egész kórház tud. „Ezért kérem miniszterelnök urat, tegye megfontolás tárgyává a rajtam esett becsület-

beli sérelem orvoslását valamilyen formában. Csak ebben az esetben nyerne az ügy – véleményem szerint – demokratikus elintézését.” Az orvos szükségesnek tartja megjegyezni, hogy 1945 óta aktív a kommunista pártban. A további fejleményekről, ha voltak, nem tudunk. A levélre csak annyi van rájegyezve: ad acta.

Rokonok is leveleztek Dobival. Miután neki felcseperedett fiútestvére nem volt, a levelekben szereplő Dobik között pedig a miniszterelnök fiai és unokái (egyetlen levél esetleges kivételével) nem szerepelnek, az itt jelentkező Dobik csak a miniszterelnök apai nagybátyjának (nagybátyjainak) leszármazottai és azok házastársai lehetnek. Van ugyan olyan levél, amelyben Dobi nevet viselő nagybátyjukként szólítják meg a miniszterelnököt, de a miniszterelnök csak másodnagybátyjuk (apjuk unokatestvére) lehet. Viszont másodnagybácsiként tényleg nem szoktak rokont megszólítani.

Dobi Irén 1932-ben született. Az időpontból ítélve Dobi István unokatestvérenek lánya lehet. Kurta ön-életrajza szerint négy polgárit és egy kereskedelmi szakiskolát végzett, munkásszülők gyermeke.

Irén tizennyolc éves korában a Földművelésügyi Minisztériumban dolgozott, nyilván nem a rokonától függetlenül került be oda. Amikor kirúgták, segítséget kért a rokontól. Az FM személyzeti főosztályvezető-helyettese Dobi telefonos érdeklődésére 1950. augusztus 31-én beszámolt Irén ottani tevékenységéről: „A kartársnőnek úgy a munkához, mint a munkatársakhoz való viszonya igen rossz volt. Többször későbben jött be s a távolmaradás okát kelőn igazolni nem tudta. Munkaidő

alatt sem dolgozott szorgalmasan, amiért az osztályok – ahol dolgozott – leváltásra javasolták. Legutóbb a Személyzeti Főosztályon dolgozott, s itt is igen laza volt a munkához való viszonya.” A Személyzeti Főosztály volt az ötödik, ahol megfordult. Végül azért bocsátották el, mert húsvét előtti szombat délelőtt fél tízkor engedély nélkül távozott. A Tefunál (Teherfuvarozó Nemzeti Vállalat) próbálkozott, ahol a személyzeti osztályvezető azt mondta néki, hogy vigyen Dobi hivatalától ajánló sorokat.

Nem egészen két évvel később, 1952. június 5-én Irén kérelmezi a Munkaerőtartalékok Hivatalánál, hogy vegyék fel őt a MÁVAUTHoz (Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi Üzeme). Ennek az az akadálya, hogy a budai Közért Vállalattól apróbb vétségek miatt bocsátották el, amelyekkel előadása szerint ártatlanul vádolták meg: „Kedves Pista Bácsi. Nagyon szépen megkérem, hogy ha lehet telefonáljon át a MÁVAUTHoz, hogy vegyenek fel kalauznőnek... Vagy legyen szíves pár sort írni... és majd én bemegyek vele... nagyon nehezen megy az elhelyezkedés. Már több helyen próbáltam, és nem sikerül. A munkaerőtartalék pedig csak utcaseprőnek helyez el... Kezét csókolja, Dobi Irén.” Dobi behívhatja őt a hivatalába. A további fejleményekről nem tudunk.

Dobi Ferenc levelezik testvérenek szólított unokatestvérevel egy barátja ügyében, aki bérelt földön gazdálkodó kisparaszt. Az összespórolt pénzen vett házat és kevés földjét államosították, a bérletét felmondták mint nyilasnak, holott az ilyesféle vádak alól már rég tisztázták őt. Dobi adatokat kér a helyzetéről és politikai nézeteiről, mert a meg-

ítéléséhez önmagában az nem elég, hogy segített Dobi Ferencnek a házépítésben.

A miniszterelnök is segített Dobi Ferencék házépítésében. 1950. május 18-án ír Sándor László építésügyi miniszternek: „Kedves Barátom! Dobi Ferenc győrszentiványi lakos építkezést folytat és ehhez 5 q cement kiutalását kéri. Kérlek, vizsgáltsd meg kérését. Szívességedet előre is köszönöm. Szívélyesen üdvözöllek...” Dobi Ferenc lánya, Dobi Júlia írta meg kilenc nappal azelőtt a miniszterelnöknek, hogy mire lenne szükségük. Nem csak cement kellett: „Kedves István Bátyánk! A papa említette kedves bátyánknak, amikor itt járt, hogy szükség lehet egy kis kölcsönre. Szükség van.”

A MÁV-ot felügyelő államtitkárt kéri Dobi, hogy pártfogolja Villám Lajos véglegesítését. Ő távoli rokon. Dobi István anyósán, Villám Erzsébeten keresztül kapcsolódott a kiterjedt szőnyi Villám családhoz.

Dobi Ferencnek fia is volt, ifj. Dobi Ferenc. Ő is köszöni, hogy Dobi közbenjárására felvették átképzősnek a Vagongyárba. Örömmel tudatja, hogy már hat hónapja dolgozik ott, nemsokára a vizsgája is meglesz. Értesíti „kedves nagybátyját”, hogy két hete megnősült, lakodalomba azért nem hívták, mert arra nem volt mód, sietni kellett, nemsokára apa lesz. Dobi levélben üdvözlí az új családot és örül a levél pozitív hangvételének. (Ifj. Dobi Ferencsel lesz még egy kis baj az '56-os forradalom után, arra még visszatérünk.)

Dobi Lászlónak is kellett egy kis segítség az elhelyezkedéshez. A Tüker alkalmazta volna, de nem alkalmazhatta, mert az illetékes szakszervezet nem közvetítette ki

őt. Csató levelet ír a Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete főtítkárának: „Miniszterelnök Úr megbízásából arra kérlek, légy szíves soronkívüli kiközvetítése érdekében intézkedni.” Valószínűleg Dobi legfiatalabb, ekkor 19 éves László fiáról van szó, de ebben nem lehetünk biztosak. Más ágakon is teremhetett Dobi László.

(Mint látjuk, nem igazán lukratív munkahelyekhez kellett a miniszterelnöki támogatás.)

Dobi István másik unokatestvére, Németh Istvánné, született Dobi Zsófia és gyermekei is többször jelentkeztek segítségért. Zsófi köszöni a kéményépítéshez nyújtott segítséget, és annak elintézését kéri a miniszterelnöktől, hogy utaljanak ki lakást a hozzájuk a fiával együtt (nyilván társbérllőként) beköltöztetett özvegynek, hogy fölszabaduljon számukra az általuk elfoglalt szoba, amely nagyon kellene, mert Zsófi fia, ifj. Németh István nősülés előtt áll.

Zsófi lánya, Horváth Józsefné, született Németh Erzsébet is jelentkezik, hogy az urát mint családfenntartót szereljék le a katonaságtól. A tanács ugyanis nem akarja az ehhez szükséges igazolást kiadni. Dobi azt válaszolja Erzsébetnek, hogy „türelemmel kell lenned, hiszen férjed [...] legszebb hazafias kötelességének tesz eleget.”

Ha Erzsébetnek és urának, Józsefnek türelemmel is kellett lennie, bizonyos Máriának és Árpádnak nem kellett. Egy „Kedves Dobi bácsi!” megszólítással kezdődő levélben, melynek szereplőit nem tudjuk pontosabban beazonosítani, azt írja egy Mária nevű boldog hölgy, hogy Árpád leszerelt, de csacsi, fél a Dobi bácsinak írni, hogy megköszönje a

közbenjárást. Mária jelzi, hogy másoknak is vannak még kérései, és kéri Dobi bácsit, hogy azokat is továbbítsa az illetékes helyekre.

Dobinak magának is voltak nem könnyen kielégíthető szükségletei a hiánygazdaság körülményei között. 1950. április 21-én küldenek levelet a miniszterelnökségről Bognár József belkereskedelmi miniszternek, hogy Dobi miniszterelnök részére 5 kilogramm citromot beszerezni szíveskedjék.

Névtelen levélből kétféle érkezik. Olyan, amelyben készülő ellenséges akciókra, szabotázsra figyelmeztetnek, és olyan, amelyben a rendszert szidják. Ezeket is, azokat is az ÁVH-hoz továbbítják.

Rengeteg meghívót kap Dobi a legkülönbözőbb rendezvényekre. Házasulandó párok is szeretnék megnyerni Dobit tanúnak, és kivált sokan kéri fel őt keresztapának. Hármaskörökhöz, hős anyák sokadik gyerekéhez, de egyszerű gyerekekhez is. Dobi keresztapaságot („elvi okokból”) nem vállal, de azért a felkérők nem járnak rosszul, mert rendszerint küldenek nekik a jókívánságok mellett 300-300 forint (akkor nem csekély) értékben babakelengyét.

A levelek megszólítása híven tükrözi, mennyire kialakulatlan még ekkor a pártállam nomenklatúrája. Dobit ezerféleképpen szólítják. Elvtárs, úr, „kedves pártelnök!”, a kenyérfejadagot keveslő gyári dolgozók pedig egy korábbi korszak etikettjének megfelelően egyenesen „Méltóságos úrnak” titulálják a miniszterelnököt. Viszont az az asszony, aki Nyírgyulajról panasolja a szülők nevében, hogy nem írathatják be hittanra a gyermekeiket, „elvtársi üdvözléssel” zárja sorait.

A Pista bátyám, Pista bácsi, Pistám megszólítással érkező tegező levelek sem ritkák. Nyoma sincs annak, hogy a magasrangú címzettnék igyekeznének előkelőbb formában, különös gonddal formált külalakban és stílusban írni, miként az az 1945 előtti világban szokás és elvárás volt.

A levelek túlnyomó többsége legkevésbé sem elegáns. Ezekben a szűkös időkben mindenki arra és azal ír, amire és amivel tud. Kitépett kockás irkalapokra például, túlnyomórészt kézzel természetesen, tollszárral, ceruzával...

Még egy dolgot elárulnak ezek a levelek közvetve Dobiról: bár nem különösebben nehéz Dobi kézzel írt feljegyzéseiben, visszaemlékezéseiben helyesírási hibákat és fogalmazásbeli ügyetlenségeket találni, de ezeket nem lehet mai és pláne diplomás szemmel megítélni. Ebből a szempontból ugyanis a Dobiénál magasabb társadalmi és iskolázottsági szintről érkező levelek átlagos színvonala sem jobb, mint az ő kézírataié, hanem inkább rosszabb.

Ennek a nagy levélfolyamnak háromféle – eltérő irányú – hatását feltételezhetjük. Egyrészt enyhíti Dobinak azt a frusztrációját, amely abból fakad, hogy csekély hatalommal foglal el formálisan magas hatalmi pozíciókat. Ezek a levelek folyamatos megerősítést jelentenek abban a tekintetben, hogy bizonyos, sokak számára fontos módon mégis rendelkezik hatalommal. Ezt feltételezik róla, ennek vannak kézzel fogható jelei és eredményei. Ha a kommunista vezetőktől nem is, másoktól, sokaktól, „kisemberektől” megkapja a pozíciójához illő tiszteletet. Nagy ismeretségi köre úgy tekint rá, és veti belé reményeit, mint közülük

méltán kiemelkedett emberre, emberbe. A rokonság körében is ő a nagy tekintélyű nemzetségfő.

Másrészt sűrű vidéki látogatásai mellett ez a legfontosabb csatorna, amelyen beömlik hozzá annak a világnak a nyomorúsága, szűkössége, igazságtalansága, amelynek magasabbrendűségét, emberségességét a nyilvánosság előtt képviseli, hirdeti, amelynek kialakítását szolgálta és fenntartását szolgálja.

Harmadrészt rengeteg embert kénytelen benne hagyni a pácban, és ennek lelki terhét is viselnie kell. Az esetek nagy többségében nem tudjuk meg, hogy Dobi akart-e, próbált-e, tudott-e segíteni. De nyilván számos esetben nem tudhatott vagy nem is próbálhatott. Eleve valószínűtlen, hogy ilyen mennyiség mellett valamennyi kérelemmel érdemben lehetett volna foglalkozni. Ehhez talán miniszterelnökként sem volt elégséges apparátusa, államfőként pedig végképp nem. Nyilván nem is talált minden kérelmet megalapozottnak, bizonyára olyan kérelmező is volt, akivel szemben ellenérzésekkel, ellenséges indulatokkal viseltetett. De a legnagyobb lelki terhet azok az esetek okozhatták, amelyekben nem mert eljárni.

A közvetlenül politikai háttérű rendőrségi, bírósági, állambiztonsági ügyek bizonyára ilyenek voltak.

Láttuk, hogy tartalékolta a muníciót egy Dobi szabadságát vagy életét veszélyeztető koncepciók eljárásához is. (Ezt valószínűleg minden első vonalbeli „politikacsinálóról” elmondhatjuk.) Dobi részben tudta is, milyen valóságos tényeket lehet egy ellene irányuló koncepciók perbe beépíteni. Ott voltak például korábbi fellépései az utóbb a Magyar Közösséggel kapcsolatban vagy az FM-perben elítélt emberek védelmében. Sokszor érezhette tehát úgy, hogy önvédelemből néma cinkosnak kell lennie emberek meghurcolásában, életük tönkretételében.

Ismét emlékeztetnünk kell arra, hogy Dobi úgy szolgálta ki a kommunistákat, hogy nem volt kommunista karakter. Nem viselte egy fanatikus mozgalomhoz idomult ember személyiségjegyeit. Nem védte a lelkét vakhit pártban, vezérben, a párt szavának szentségében, a perek, büntetések és áldozatok elkerülhetlenségében a mindent igazoló végső célhoz vezető úton.

Azok közé sem tartozott, akik a drámai valóságtól igyekeztek elszigetelni magukat, s a jövő érdekében feltétlenül szükséges áldozatként felfogni azt, ami ebből eljutott hozzájuk. Ellenkezőleg. Dobi kifejezetten kereste a kapcsolatot a jelen valóságával és szomszorgozta az erre vonatkozó információkat.

A rabul ejtett Ukrajna

Nem könnyű ukránnak lenni. Nemcsak azért, mert Ukrajna – miközben Európa egyik legnagyobb és legnépesebb országa – nagyon szegény, de azért is, mert felettébb megosztott, vagy legalábbis az volt a 2014-es válságig. Ezt a még ma is közel 600 ezer négyzetkilométernyi országot ugyanis olyan területek alkotják, amelyek évszázadokon át különböző birodalmak felügyelete alatt álltak, így nem meglepő, hogy a történelmi emlékezet ugyanarról az eseményről, avagy korszakról egészen mást őrzött meg az ország nyugati és keleti részén élők körében. Épp ezért minden olyan kísérlet, amely a modern ukrán politikai nemzetet és annak identitását a történelmi emlékezetre alapozva próbálja megteremteni, mint ahogy próbálta tenni ezt a 2004-es „narancsos forradalom” után az akkor megválasztott ukrán elnök, Viktor Jusczenko, csak kudarccal zárulhat, mert nem egyesíti a nemzetet, hanem megosztja. A 2005 elején beiktatott elnök, aki a nyugatos tábor vezetőjeként került a posztra, jobban tette volna, ha a főlegyes emlékezetpolitikai konfliktusok provokálása és a NATO-csatlakozás forszírozása helyett inkább az országot rabul ejtő oligarchikus rendszer felszámolásán és az országnak az Európai Unióhoz való közelítésén dolgozott volna. Egyik feladat teljesítése sem lett volna könnyű, de irreális sem volt. Mindkettő erős társadalmi támogatottságot élvezett. Ennek ellenére Jusczenko a köny-

nyebb utat választotta, és olyasmikkel kezdett el foglalkozni, amelyekről azt feltételezte, hogy egyszerűbben elérhetők. De, mint utóbb kiderült, egyáltalán nem ez volt a helyzet. Az emlékezetpolitikai csaták csak arra voltak jók, hogy a politikai közösség megosztottságát, a disszenzust erősítsék. A NATO-csatlakozás ügyében pedig a „narancsos tábor” soha nem tudott egyharmadnál nagyobb társadalmi támogatottságot elérni. Az ukránjai polgárok többsége – legyenek azok ukránok vagy oroszok – világosan látta, amit elnökük nem látott vagy nem akart látni, hogy országuk NATO-tagsága az orosz vezetés számára olyan vörös posztó, amit nem érdemes előtte lengetni. Ők ugyanis józan módon úgy akartak Moszkvától egyre távolabb kerülni, hogy közben a lehető legkevésbé bőszítsék fel a birodalmi sebeit fájlaló Oroszországot. Az ukránok többsége már ekkor sokkal inkább érezte követendő mintának a lengyelek, mintsem az oroszok példáját. Hiába volt már ekkor Oroszország jóval gazdagabb, mint Ukrajna – köszönhetően a globális energiakonjunktúra Moszkva számára kedvező változásainak –, az orosz modell mégsem tűnt vonzónak. Jusczenko valószínűleg azért sem lehetett sikeres elnöke Ukrajinának, mert pénzügyi szakemberként nem értette meg az ukránok vágyait, akik többsége – legalábbis a közvéleménykutatások tanúsága szerint – már a kétezres évek elején elköteleződött az EU-felé való közeledés programja

mellett. Nagy részük nyilván nem volt tisztában azzal, hogy mindez milyen komoly áldozatokkal jár, de az ország politikai vezetésének épp az lett volna a feladata, hogy elmagyarázza ezt. Annál is inkább kötelessége lett volna ezt megtenni, mert ennek a célnak az elérése és a politikai közösség ennek érdekében történő mozgósítása lehetett volna az az alap, ami közös identitást adhatott volna az Ukrajnában élő megannyi etnikumnak, ukránoknak, oroszoknak, lengyeleknek, románoknak és magyaroknak.

A Jusczenkót 2010 elején leváltó Janukovics idején az identitás kérdése háttérbe szorult, az új elnökek ez mellékes ügynek tűnt. De még ő is – akit sokan nem kevés leegyszerűsítéssel hajlamosak voltak az oroszok embereként elkönyvelni – érezhette, hogy Ukrajna jövője nem Keleten, hanem Nyugaton van. Ha nem így gondolta volna, akkor nehéz lenne magyarázatát adni annak, hogy miért fogadta el az Európai Unióval kötenődő társulási szerződés aláírásának előfeltételeként az EU által összeállított politikai reformcsomagot. Sőt, nemcsak hogy elfogadta, de nagy részét teljesítette is. Janukovics azonban foglya maradt korrupt, nepotista, rosszul kormányzó rendszerének. Semmi olyat nem tett, ami változtatott volna ezen. Bár a 2013-as őszi ukrajnai válság közvetlen kiváltója kétségtelenül a társulási szerződés aláírásának elhalasztása volt, de az akkor felszínre törő elementáris tiltakozás már nemcsak ennek szólt, hanem a Janukovics vezette rendszer egészének. Az oroszok erőszakos beavatkozása – a Krím annektálása és a kelet-ukrajnai megyék fellázítása – pedig azzal a következménnyel

járt, hogy rövid időn belül olyan, nem etnikai alapú nemzeti egység jött létre, amelynek létrehozásával már jó ideje próbálkoztak, de hiába. Ebben a konfliktusos helyzetben az is rövid időn belül kiderült, hogy az Ukrajnában élő, magukat etnikai oroszoknak tekintő, kettős – orosz és ukrán – kulturális identitású emberek többségét sem lehet lojalitásváltásra bírni. A kelet-ukrajnai események világosan megmutatták, hogy az Ukrajnában élő oroszok nagy része nem állt át, és lett a Moszkvából irányított „orosz tavasz” híve. A többéves konfrontáció azonban egy idő után megtévesztette a 2014-es politikai fordulat után megválasztott Petro Porosenkót és környezetét. Az ukrán társadalom többsége ugyanis 2019-re belefáradt a prolongált háborúba, és identitását egyáltalán nem szerette volna az orosz–ukrán konfliktus logikájához kötni. Ebből a szempontból rendkívül tanulságosak a moszkvai Levada Központ és egy ukrajnai társintézet által végzett közvélemény-kutatások eredményei. Ezek az egymás megítélésével foglalkozó felmérések ugyanis évek óta azt mutatják, hogy az ukránok – hiába, hogy az oroszok annektálták területük egy részét, és beavatkoznak Kelet-Ukrajnában számtalan módon – sokkal jobb véleményekkel vannak az oroszokról, mint azok az ukránokról. Ez nyilván abból is fakad, hogy míg Oroszországban a politikailag értékes médiatér szigorú és közvetlen kormányzati felügyelet alatt áll, addig Ukrajnában erről szó sincs, mivel a médiatér meg van osztva az oligarchikus csoportok közt. De ezen túl valószínűleg az is közrejátszik ebben, hogy az ukránok jelentős részének önképében Oroszországnak messze nincs olyan fontos szerepe,

mint amilyen van Ukrajnának az oroszok megsebzett birodalmi öntudatában.

A nemrég megtartott ukrainai elnökválasztás az ukrán identitás szempontjából is fordulatot sejtet. Úgy tűnik, az ország új vezetője és környezete nem a múltban, a közös nyelvben, de még csak nem is az ukrán egyház nemrég elnyert autokefalitásában keresi az ukrán identitás alapját, hanem jól körülhatárolható jövőbeli politikai célok közös elérésében. Az e változásban rejlő hosszabb távon jelentkező kockázatokat mintha mind ez idáig nem vették volna észre Moszkvában. Az orosz vezetés ugyanis – rövid távú céljaira koncentrálva – nagyon elégedett az ukrainai elnökválasztás eredményével, már csak azért is, mert a kampányidőszakban magatartását lényegében egyetlen cél határozta meg, hogy Porosenko eredménye minél rosszabb legyen. És az is lett. A Kreml várakozásai jórészt teljesültek, még ha nem is abban a formában, mint ahogy azt remélte. Az orosz vezetés ugyanis bízott abban, hogy az addigi elnök még a második fordulóba se fog bejutni, mint ahogyan történt ez 2010-ben a narancsos forradalom nyomán hatalomra került Viktor Jusczenkóval. Porosenko azonban erős hajrával be tudott jutni a második fordulóba, de ott valóban nagyon kikapott. Ez nyilván tetszett Moszkvának, de a teljes sikert mégiscsak az jelentette volna, ha az addigi elnök helyére emberük, a Kelet-Ukrajnában népszerű Jurij Bojko került volna. Kétségtelenül figyelmet érdemlő eredményt ért el, de az még így is kevés volt a második fordulóhoz. Moszkvának azért lett volna fontos Bojko – és a mö-

götte álló nyíltan oroszbarát Viktor Medvedcsuk – relatív sikere, mert az jelentősen megnövelte volna pártja, az Ellenzéki Platform – Az életért formáció esélyét a júliusban esedékes parlamenti választáson. Ha ugyanis ez a nemrég alapított párt sikerrel szerepel a megmérettetésen, könnyen alakulhat ki olyan helyzet, hogy Bojko pártja a Rada elnöki székébe segítheti a Putyinnal közeli kapcsolatot ápoló Medvedcsukot, miközben ő maga – együtt néhány párttársával – az új kormány tagja lehet. Annak ellenére, hogy Bojkónak nem sikerült a második fordulóba kerülnie, pártjának továbbra is komoly esélye van a jó szereplésre. Pillanatnyilag ugyanis az Ellenzéki Platformot mérik a második legnépszerűbb pártnak (16 százalék). Egyedül Zelenszkij ugyancsak nemrég alapított pártja, a Nép Szolgája előzi meg (26 százalék). Mindeközben a volt elnök, Petro Porosenko blokkja a harmadik legnépszerűbb erő (14 százalék).

A Rada-választás tétjei nagyok, mert a most megválasztott elnöknek egyáltalán nem közömbös, hogy júliusban milyen erőviszonyok alakulnak ki a parlamentben. Azért sem mindegy, mert Ukrajnában – ellentétben az oroszországi gyakorlattal – nem az elnök akaratának függvénye, hogy ki alakíthat kormányt, a parlamenti erőviszonyok döntenek. Zelenszkij elnöki munkáját alapjaiban határozza majd meg, hogy ki tud koalícióképes többséghez jutni. Ha az új elnök pártja és még néhány vele együttműködni kész kisebb frakció kerül ebbe a helyzetbe, az jelentősen megerősítheti Zelenszkijt. Ha viszont ez nem sikerül, akkor nehéz idők várnak mind a most megválasztott elnökre, mind Ukrajnára. Egyelőre

még az sem elképzelhetetlen, hogy Bojko – pártja esetleges jó eredményének köszönhetően – az új parlament befolyásos tényezője lesz, ami egyben azt is jelentené, hogy Oroszország a törvényhozáson keresztül is befolyásolni tudja majd az ukrán belpolitikát.

A Kreml Zelenszkij eredményét annak tulajdonítja, hogy az ukránok belefáradtak a háborúba, és szeretnék, ha Kijev változtatna Oroszországpolitikáján. Ez részben valószínűleg így is van, vagyis akik Zelenszkijre szavaztak, azok többsége abban bíz, hogy javulni fog a két ország viszonya. Az ukránok többsége valóban belefáradt a háborúba. Nem akar több konfliktust, ugyanakkor a békét nem a Kreml feltételei alapján szeretné megkötni. És bár nyugtalanítja őket az elhúzódó háború, mégsem itt várják el a gyors változást. Lehet, hogy elvárnák ugyan, de ahhoz elég józanok, hogy tudják, nagyon szűk az a mezsgye, ahol elnökük haladhat. Épp ezért máshol várnak eredményeket. A kijevi nemzetközi szociológiai intézet, a KMISZ felmérése szerint az ukránok 39 százaléka abban bíz, hogy az elnök már a beiktatását követő első száz nap alatt jelentősen csökkenteni fogja a kommunális szolgáltatások díját. Sokan várják tőle azt is, hogy kampányígéretének megfelelően megszünteti a képviselők, a bírák és az államfő mentelmi jogát. Az ukránok többségének ugyanis elege van korrupt vezetőiből és bíráiból, akik mindeddig könnyen bújhattak mentelmi joguk mögé. A megkérdezettek közel harmada pedig azt szeretné, ha elkezdné a legnagyobb visszhangot kiváltó korrupciós ügyek kivizsgálása, és megszületnének az első ítéletek. Egy másik közvélemény-

kutató intézet, a Demokratikus Kezdeményezés Alapítvány felméréséből pedig azt lehet tudni, hogy Zelenszkij támogatóinak táborát 57 százalékban olyanok alkotják, akik Ukrajnát az Európai Unió tagállamai közt szeretnék látni. Ugyanakkor ebben a körben a megkérdezettek mindössze 37 százaléka támogatja Ukrajna NATO-tagságát, és ugyanennyien vannak azok is, akik az ország semlegessége mellett állnak ki. Ugyancsak meglepő, hogy a Zelenszkij-hívek csaknem harmada nem szeretné, ha Ukrajna bármilyen integrációs szervezethez csatlakozna, vagyis számukra mindennél fontosabb országuk külpolitikai alanyiségének minél teljesebb megőrzése. Mindebből az olvasható ki, hogy azok, akik Zelenszkijre szavaztak, leginkább azt várják tőle, hogy a „rabul ejtett” állami intézményeket szabadítsa meg a korrupt elittől, és teremtsen olyan helyzetet, amelyben érvényesül minden állampolgár törvény előtti egyenlősége. Kérdéses azonban, hogy ha még akarná is mindezt az új elnök, képes lesz-e szándékát keresztülvinni. Ez azért is joggal merül fel, mert már a kampány idején is sokan Zelenszkij szemére vetették az ország egyik leggazdagabb és leginkább befolyásos oligarchájával, Igor Kolomojszkijjal ápolt szoros kapcsolatát. Nyilván az idő fogja megmutatni, hogy az elnök mennyire autonóm személyiség, vagy épp ellenkezőleg, csupán eszköz Kolomojszkij kezében.

Mit lehet tehát várni Volodimir Zelenszkijtól? Azt mindenképpen, hogy visszafogottabbá teszi az Oroszországgal kapcsolatos hivatalos ukrán retorikát. Már csak azért is számítani lehet erre, mert Ukrajna messzemenően érdekelt a két ország

kapcsolatainak rendezésében, még ha ez rövid távon csak néhány területen képzelhető is el. Ilyen terület lehet például a két ország közti közvetlen légi közlekedés újraindítása vagy az Ukrajnán áthaladó teherszállítási tranzitforgalom helyreállítása. Kijev abban is érdekelt, hogy a számos kölcsönösen elrendelt szankció közül egyre több szűnjön meg. Mindez nem azt jelenti, hogy vissza lehetne térni a 2014 előtti helyzethez, de azt igen, hogy bizonyos vonatkozásokban mégiscsak enyhüljön a két ország viszonya. Az azonban kizárt, hogy Zelenszkij elismerje a Krím félsziget feletti orosz szuverenitást. De facto nyilván tudomásul veszi, de ennél többről nem lehet szó. Az azonban nagyon is elképzelhető, hogy az a fajta szigorú korlátozása az orosz és a többi nem ukrán nyelv használatának, ami komoly bel- és külpolitikai feszültségforrás, Zelenszkijnek köszönhetően belátható időn belül hatályát veszti. Erre elnökjelöltként a kampányban többször is utalt. És még az sem zárható ki, hogy az ukrán–orosz kulturális kapcsolatokban is elindul valamilyen lassú olvadás. Ezekre a lépésekre, már ha azokra valóban sor kerül, Moszkva – jóindulatát bizonyítandó – például azzal reagálhat, hogy szabadon engedi a Kercsi incidensben letartóztatott és máig fogva tartott ukrán matrózokat. A legfrissebb hírek azonban nem éppen reménykeltők. Moszkva egyelőre ragaszkodik ahhoz, hogy szülessen meg ügyükben az orosz bíróság döntése, és csak ez után lehet szó esetleges átadásukról.

Az igazán komoly problémát a két kelet-ukrajnai szakadár terület helyzetének rendezetlensége jelenti. Zelenszkij a kampányban felvetette

a luhanszki és a donyecki szakadár vezetőikkel való közvetlen kapcsolatfelvétel lehetőségét, de rövid időn belül visszakozott. Helyette arról kezdett el beszélni, hogy Moszkvával kell tárgyalni, de csak nyugati közvetítők jelenlétében. Az utóbbi kapcsán még azt is megjegyezte, hogy az úgynevezett „normandiai formátumot” – amelyben az ukrán és az orosz elnök mellett a német kancellár és a francia elnök van jelen – át kellene alakítani „budapestivé”. Az utóbbi alatt nyilván azt értette, hogy annak munkájában az 1994 decemberében elfogadott „budapesti memorandum” aláíróinak, vagyis Ukrajna, Oroszország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok vezetőinek kellene részt venniük. Ezt az „átalakítást” azonban aligha fogadja el Moszkva. Próbálkozhat ugyan Zelenszkij a minszki megállapodásból való kihátrálással, de ezzel azt is kockáztatja, hogy bizonytalanná válik az ahhoz kötött Oroszországot sújtó szankciók jövője is. A minszki megállapodással kapcsolatos ukrán elégedetlenség jórészt érthető, hiszen 2015 februárjában egy olyan megállapodás született, amely Oroszországot nem tekinti a kelet-ukrajnai konfliktus részesének. Ebbe a német kancellár és a francia elnök minden bizonnyal azért ment bele, mert legfőbb céljuk a fegyveres összecsapások mielőbbi lezárása volt. Ennek viszont az lett az ára, hogy egy olyan megállapodás született, amelyről már az aláírásakor sejteni lehetett, hogy a benne foglaltakat aligha fogják teljesíteni.

Az sem valószínű, hogy Zelenszkij és csapata hajlandó lesz a „normandiai négyek” párizsi csúcstalálkozóján elfogadott úgynevezett „Steinmeier-formulát” követni. Ha

ezt tenné, akkor a szakadár köztársaságok területén egy külön törvény alapján választást kellene tartani, és mindkét „népköztársaságnak” – a luhanszkinak és a donyeckinek – a választás napján ideiglenes jelleggel különleges státuszt kellene nyernie, majd miután az EBESZ megfigyelői igazolják a választások tisztaságát, a különleges státusznak állandó jelleggel kellene öltenie. Moszkva ugyan nagyon szeretné, ha ezt a választást legkésőbb 2020 őszén, az ukrainai helyhatósági választással párhuzamosan megtartanák. Eerre azonban nincs esély. Zelenszkij és környezete aligha fogja elszánni magát arra, hogy az ukrán alkotmányban rögzítse a két szakadár köztársaság különleges státuszát. És valószínűleg arra sem lesz hajlandó, hogy a szakadárokat amnesztiában részesítse, ahogy arra sem, hogy elfogadja a két szakadár terület fegyveres testületeinek és bíróságainak Kijevtől való függetlenségét. Ha ugyanis mindezt az új elnök elfogadná, azzal csak egy újabb súlyos belpolitikai konfliktust generálna. Annak is kevés az esélye, hogy Moszkva lemondjon a Minszk-2 megállapodás betartatásáról. Mindközben semmi nem utal arra, hogy a Nyugat vagy Kijev valamilyen „nagy alkut” készülne felajánlani. Olyan alkut, amelyben az ukrán vezetés a kelet-ukrainai szakadár területek „visszaadásáért” cserébe elismerné Oroszország szuverenitását a Krím felett, és garantálná Ukrajna semlegességét.

Moszkvának egyelőre tökéletesen megfelel a jelenlegi patthelyzet, leszámítva persze azt a fontos körülményt, hogy mindaddig, amíg fennáll az orosz–nyugati szembenállás, Oroszországnak semmi esélye nincs

arra, hogy gazdaságának növekedése lendületet vegyen. Ez a gazdaság ugyanis az ukrainai válság kezdetétől jóval lassabban növekszik, mint növekedett az azt megelőző években. Beszédes, hogy míg az utolsó tizenöt évben – és ebben részben benne van Putyin első két elnöki ciklusának imponálóan gyors GDP-gyarapodása is – az orosz gazdaság növekedése csak 20 százalékkal volt kisebb, mint a globális átlag. Az utolsó öt évben pedig – vagyis azokban az években, amikor Moszkva beavatkozott az ukrainai válságba, és annak következményeként drámaian elszigetelődött – növekedése már csak a világátlag fele volt. 2000 és 2008 között, amikor az orosz gazdaság feltűnően gyorsan nőtt, az ország exportbevétele 2200 milliárd dollár volt. Ám hiába nőtt valutabevétele a következő kilenc évben 4000 milliárd dollárra, a gazdaság éves átlagos növekedése már csak töredéke volt az egy évtizeddel korábbiak. Vagyis Oroszország egy ideje nem felzárkózóban, hanem újra leszakadóban van, és ezen még növekvő exportbevételei sem tudtak változtatni. Ahhoz ugyanis, hogy újra elinduljon felzárkózása, az országnak minimum évi 5 százalékos GDP-növekedésre lenne szüksége. Ettől azonban egyelőre nagy távol van. Az orosz gazdaság ugyan 2017-et és 2018-at is – az azokat megelőző két év receszsiója után – már növekedéssel zárta, de annak dinamikája továbbra is nagyon szerény, és ez a helyzet minden jel szerint a következő hat-hét évben is fennmarad. Vagyis egyelőre semmi nem utal arra, hogy leszakadását meg tudná állítani. Így aztán ugyanúgy folytatódnak az elfecsérelt évek, ahogy az elmúlt évtizedben is. Az orosz gazdaság teljesítménye ugyan-

is 2017-ben ugyanakkora volt, mint 2007-ben.

Andrej Illarionov, Putyin egykori gazdasági főtanácsadójának számításai szerint az orosz gazdaság 1998 szeptembere és 2008 júliusa között – vagyis az orosz államcsőd és a globális válság oroszországi begyűrűzése közti csaknem tízéves periódusban – 101,7 százalékkal nőtt, vagyis lényegében megduplázódott. Ezzel szemben 2008 augusztusa és 2019 márciusa között mindösszesen 3,5 százalékkal. Ez azt jelentette, hogy míg az első időszakban a GDP évente átlag 7,4 százalékkal, addig a második periódusban mindössze 0,3 százalékkal nőtt. Ez a drámai teljesítménycsökkenés csak részben írható a 2008–2009-es globális válságra. Abban a krími annexió nyomán előállt elszigetelődésnek éppúgy komoly szerepe volt. Ezt látszanak alátámasztani az oroszországi közvetlen külföldi működőtőke-befektetésekre vonatkozó adatok is. Azok értéke Putyin első elnöki évében, vagyis 2000-ben még csak 2,7 milliárd dollár volt, ám második elnökségének végére értékük már 75 milliárd dollárra nőtt. Vagyis azokban az években, amikor az orosz politika kereste a nyugati világgal való kiegyensúlyozott kapcsolatokat, az ország vonzó befektetési célpontnak tűnt. A globális válság következtében ugyan jelentősen visszaesett a külföldi befektetések értéke, de 2013-ra nagyságuk újra jelentősen megnőtt, olyannyira, hogy értékük ismét megközelítette a 70 milliárd dollárt. Ám ahogy elkezdődött Moszkva ukrajnai beavatkozása, a külföldi akvizíciók is jelentősen visszaestek. Értékük 2014-ben már csak 22 milliárd dollár volt, 2015-ben pedig ennek kevesebb mint harmada. 2016-

ban viszont – köszönhetően annak, hogy 10,5 milliárd euróért eladták a Rosznyefty részvényeinek ötödét – a beáramló külföldi működő tőke értéke 33 milliárd dollárra nőtt. Tavaly azonban még a 2 milliárd dollárt sem érte el, vagyis Oroszország befektetési szempontból ma kisebb vonzerővel bír, mint 2000-ben, közvetlenül a jeleni korszak lezárulásakor.

De nemcsak ezek az adatok bizonyítják, hogy Oroszország nem járt jól az ukrajnai beavatkozással és a Krím annektálásával. Lehet, hogy a putyini rezsim átmenetileg stabilizálni tudta helyzetét, de 2017 ősztől egyre több jel utal arra, hogy az orosz társadalmat rabul ejtő „miénk a Krím”-eufóriája elillanóban van. És ez jelentős mértékben annak következménye, hogy az emberek egyre inkább érzik az ukrajnai válság kapcsán konfrontatívvá váló orosz külpolitika árát. Mindez elég pontosan számszerűsíthető is, ahogy ezt az orosz jegybank korábbi alelnöke nemrég meg is tette. Szergej Alekszasenko ugyanis kiszámította a Krím elcsatolásával előállt új helyzet orosz költségvetést terhelő következményeit. E szerint ennek a 27 ezer négyzetkilométernyi területnek a megszállásával, amely mindössze 0,15 százaléka Oroszország összterületének, az orosz központi költségvetésnek igen jelentős pluszkiadásai keletkeztek. Már 2014-ben 55 milliárd rubelt kellett az orosz pénzügyminisztériumnak elkülönítenie az addig az ukrán központi büdzsé által fedezett feladatok finanszírozására. A következő években ez a tétel egyre csak nőtt. Moszkva egyrészt kénytelen volt lényegesen növelni a költségvetési szférában dolgozók bérét, másrészt jelentős összegeket kellett fordítania a félsziget szociális

és kommunális infrastruktúrájának javítására. Ez azt jelenti, hogy idén az orosz központi költségvetés már 150 milliárd rubelt biztosít a Krím félszigetnek, miközben az elmúlt öt év alatt dotáció, szubvenció és más vissza nem térítendő juttatás formájában 580 milliárd rubelt költött új szerzeményére. És arról se feledkezzünk meg, hogy a félsziget mellett ott van Szevasztopol is, az Oroszországi Föderáció önálló szubjektuma. Finanszírozása a Krímtől független költségvetési tétel, amelynek összértéke az elmúlt öt évben 120 milliárd rubel volt. Vagyis Moszkva közvetlen költségvetési kiadásai a két új szövetségi szubjektum tekintetében együttesen 700 milliárd rubelt tettek ki. Joggal lehet persze erre azt mondani, hogy a központi költségvetés erről a két területről jelentős mennyiségű adót szed be. Ráadásul ez az adómennyiség a Krím esetében az elmúlt években rendkívül gyorsan nőtt. Ez ugyan igaz, de ennek elsősorban az volt az oka, hogy a félszigeten az oroszországi átlagot messze meghaladó mennyiségben valósítottak meg jelentős állami beruházásokat. Ám mindezek ellenére a Krím „működését” 75-77 százalékban továbbra is a központi költségvetés fedezi, míg Szevasztopol esetében ez a mutató 60 százalék körüli.

A központi költségvetés közvetlen kiadásain túl a félsziget kapcsán más, közvetett kiadások is terhelik Oroszországot. Ilyen tételt képeznek a nyugdíjak. A Krím és Szevasztopol 2,2 millió lakosságából 660 ezren nyugdíjasok. 2014 óta az ő nyugdíjukat is az orosz nyugdíjalapnak kell állnia. Ez az elmúlt öt évben további 200 milliárd rubelnyi kiadással járt. Ha mindezt összeadjuk, már

900 milliárd rubelnél tartunk. És ha mindehhez még hozzávesszük az állami vállalatok politikailag irányított beruházásait, különböző infrastrukturális fejlesztéseit, mint amilyen a félszigetet Oroszországgal összekötő villamosvezeték-rendszer, a Kubany–Krím gázvezeték, a Siemens-turbinákat illegálisan felhasználó krími hőerőmű és a Kercsi-híd megépítése volt, akkor további 600 milliárd rubelt írhatunk az eddigi krími költségekhez. Ez mindösszesen 1500 milliárd rubel, ami épp annyi, mint a szövetségi költségvetés oktatásra fordított kiadásainak duplája, és háromszor akkora, mint amennyit a központi büdzsé az egészségügyre költ. Ebből az összegből épp tizenöt éven át lehetne a szövetségi költségvetés kulturális kiadásait fedezni. Arról pedig már nem is beszélve, hogy ennyi pénzből 357 évig lehetne a mai szinten finanszírozni az Oroszországi Tudományos Akadémiát. Ez az ötévnyi Krímmel összefüggő kiadáscsomag minden egyes oroszországi állampolgártól 10 ezer rubelt vett el. De nem mindent lehet számszerűsíteni. Így például aligha lehet számokkal kifejezni azoknak a súlyos reputációs veszteségeknek a következményeit, amelyek a Krím anektálása nyomán keletkeztek.

De térjünk vissza Ukrajnához, ahol Janukovics megdöntése után az átmeneti hatalmi vákuumot jórészt az addigi parlamenti ellenzék töltötte ki, amelynek többsége éppúgy részese volt a korábbi rezsim korrupt, urambátyám világának, ahogy a hatalom addigi birtokosai is. Ilyen hatalmi feltételek mellett aligha volt esély komoly és átfogó reformokra. Ennek ellenére mégis sikerült kisebb-nagyobb sikereket elkönyvelni.

Ugyanakkor nem meglepő módon azokat a lépéseket, amelyeknek eredményeképpen Ukrajna az elmúlt öt évben – Oroszországot is megelőzve – előrébb lépett a Transparency International listáján, nem annyira az ukrán politikai osztály, mint amennyire Kijev nyugati szövetségeseinek köszönheti. Az utóbbiak kitartó nyomásgyakorlásának lett eredménye, hogy a parlamenti képviselőknek és a kormányzati tisztségviselőknek mindenki által hozzáférhető elektronikus nyilatkozatot kell tenniük anyagi helyzetükről. Ugyancsak elsősorban a nyugati „biztatásoknak” köszönhető, hogy az elmúlt években megváltozott és jóval átláthatóbbá vált a közbeszerzések rendszere is. Újdonságnak számít az is, hogy néhány éve a megüresedett magas kormányzati pozíciókat nyílt versenyben lehet megpályázni. Ám ezek mögött sem elsősorban az ukrán elit kezdeményező akarata állt, hanem a Nyugat kitartó ösztökélése. De még ez sem bizonyult minden esetben elégségesnek. Ukrajnában hiába próbálták éppúgy radikálisan megreformálni a rendőrséget, mint ahogy tették Grúziában Mihail Szaakasvili elnöksége idején, az mégsem sikerült. Jöttek ugyan grúz tanácsadók Kijevbe, ám ebben a számukra idegen közegben kevés dolgot sikerült elérniük. Míg Grúziában az átalakítás nyomán a korábbi rendőri állomány mindössze 15 százaléka folytathatta munkáját, addig a nem kevésbé korrupt ukrán rendőrség munkatársainak 90 százaléka maradhatott szolgálatban. Igaz, immár új egyenruhában.

Az ukrán társadalom többsége a Krím elvesztését és a két kelet-ukrajnai megyében kialakult háborús helyzetet nemzeti tragédiaként éli

meg. Mindeközben a politikai osztály egy része némi megkönnyebbüléssel fogadja, hogy nem kell foglalkoznia az ezeken a területeken élő, a központi hatalom iránt többnyire mérsékelt lojális állampolgárok megnyerésével. Ennek következtében az új, a Majdan után hatalomra került elitnek egyszerűbbé vált a parlamenti többség megszerzése. Ez annál inkább így van, mert nemcsak a Krímben és a szakadár területeken élők nem szavaznak az ukrainai választásokon, de azok sem, akik ezekről a területekről elmenekülve Ukrajna különböző részeiben találtak menedéket. Számukat több mint egymillióra becsülik. Ők azonban saját országuk menekültjeiként – érthetetlen módon – nem rendelkeznek szavazati joggal, és szociális jogaikban is korlátozottak. Ez is egy olyan súlyos társadalmi és politikai probléma, amelyet az új elnöknek minél hamarabb rendeznie kell. Zelenszkij a kampány idején bejelentette, hogy ha megválasztják, rövid időn belül felújítják a szakadár területeken élők nyugdíjának folyósítását. Mindebből – talán nem alaptalanul – arra lehet következtetni, hogy változni fog Kijev „belső migránsaihoz” való viszonya is.

Az ellentmondásos vagy kifejezetten negatív fejlemények mellett – szerencsére – nem egy példát lehet találni pozitív változásokra is. Ilyen az ukránokat megillető vízummentesség. Az Európai Unióval még 2014-ben aláírt társulási szerződésnek köszönhetően az ukrán állampolgárok már egy ideje vízum nélkül utazhatnak a schengeni zóna országaiba. Ma már a Henley & Partners évente kiadott útlevelex-indexe szerint az ukrán állampolgárok 128 országba juthatnak el vízummentesen. Lát-

szólag alig rosszabb az oroszok helyzete, akik 118 országba mehetnek vízum nélkül. Ha azonban közelebről is szemügyre vesszük a két listát, rögtön kiderül, hogy egészen más a helyzet a két ország esetében. Míg az orosz állampolgárok csak nyolc európai országba utazhatnak vízum nélkül, addig az ukránok negyvennégybe. Az előbbieknél Albánia mellett be kell érniük az európai FÁK-országokkal, továbbá a volt jugoszláv tagköztársaságok többségével – kivéve Horvátországot és Szlovéniát –, addig az ukránok immár szabadon utazhatnak szinte egész Európában.

A társulási szerződés, amelynek egyik fele lényegében egy szabadkereskedelmi megállapodás az EU-val, nemcsak az ukránok szabad utazására gyakorolt jótékony hatást, de élénkítően hatott az Európai Unió és Ukrajna közti gazdasági kapcsolatokra is, miközben jelentősen visszavetette az Oroszországgal fenntartott kereskedelmi forgalmat. Ennek ellenére még 2017-ben is Oroszország maradt Kijev első számú kereskedelmi partnere. Az EU-val megkötött szabadkereskedelmi egyezmény – figyelembe véve a két szerződő fél gazdasági ereje közti jelentős különbséget – aszimmetrikusan rendelkezik a vámokról. Az egyezmény egyfelől felszámolja az EU ukrán termékekre kivetett vámjait, másfelől hosszú időre biztosítja Kijevnek az ukrán gazdaságot védő vámok fenntarthatását. Az Európai Unióhoz való közeledés – annak reményében, hogy az majdan a tagság elnyerésével zárul – nagy kihívás elé állítja Ukrainát. Nem egyszerű feladat Európa egyik legszegényebb államának gazdaságát és politikai berendezkedését a nyugati mintákhoz igazítani, kiváltképp háborús

konfliktus idején. Mindazonáltal az ukránok többsége – legalábbis ama felmérés szerint, amelyet a Demokratikus Kezdeményezés Alapítvány 2018 őszén végzett – továbbra is támogatja az ország EU-hoz történő csatlakozását.

Gyakran lehet olvasni arról, hogy az ukrainai átalakítás nehézségei és konfliktusai könnyen torkolthatnak egy újabb Majdanba. Ezt a feltételezést azonban egyetlen felmérés sem erősíti meg. Lehet, hogy ez később változni fog, de pillanatnyilag ez a helyzet. És ez nagyon is érthető. Az ukránok többsége ugyanis tisztában van azzal – merthogy a közelmúltban közvetlenül is megtapasztalhatta –, hogy a „forradalmi erőszak” milyen súlyos következményekkel járhat. Ez jó hír Zelenszkijnek. Egyben arra is kötelezi őt, hogy tegyen meg mindent a 2014. februári három véres kijevi nap eseményeinek teljes és elfogulatlan feltárásáért. Porosenko elnöksége idején ugyan elkezdődtek az ezzel kapcsolatos vizsgálatok, sőt a 2014 tavaszáig összegyűjtött nyomozati anyagot át is adták a hágai Nemzetközi Bíróságnak, de ezen túl semmi érdemi nem történt. Az egyik fontos mércéje lesz Zelenszkij politikai erejének és önállóságának, hogy tud-e ezen a területen eredményt elérni.

Az új elnök, aki kampányának jelszavává a „szabadság, méltóság, becsület” triászát tette meg, határozottan el akart távolodni a Porosenko által képviselt „hadsereg, nyelv, hit” üzenettől. Zelenszkij és környezete láthatóan felismerte, hogy az ukrainai politikai közösségnek identitást nem múltba révedve, nem a nyelvi és felekezeti közösségre és még csak nem is az Oroszországgal való konfrontációra hivatkozva lehet adni,

hanem valami olyasmi által, ami túl van ezeken, és nem a megosztottságot erősíti, hanem az egybetartozást. Az ukrán hatalomnak ez az új retorikája komoly fejtörést okozhat a Kremlnek is. Az utóbbi ugyanis 2014-től arra építette propagandáját – mozgósítva ehhez a II. világháborús antifasiszta eszköztárat –, hogy az új ukrán hatalom „fasiszta-banderovista rémuralom”. Kétségtelen, hogy a majdani események során feltűntek szélsőjobboldali, idegengyűlölő, szélsőségesen nacionalista csoportok, ám politikai súlyukat és befolyásukat mindennél jobban mutatta, hogy elnökjelöltjüket, illetve képviselőjelöltjeiket sem a 2014 májusában megtartott elnökválasztáson, sem az őszi parlamenti választáson nem tá-

mogatták tömegek. Ennek ellenére Moszkva fenntartotta „antifasiszta” retorikáját. Ez azonban Zelenszkij megválasztásával már aligha tartható, hiszen az a meglepő és a rezsim állítólagos „fasiszta-banderovista” jellegének gyökeresen ellentmondó helyzet állt elő, hogy Ukrajna két legfontosabb közjogi méltósága zsidó ember. A még Porosenko idején kinevezett miniszterelnök, Volodimir Hrojszman hitét nyíltan megvalló és gyakorló politikus, akinek származása éppúgy nem volt titok, ahogy Volodimir Zelenszkij esetében sem. Ennek ellenére az ukrán társadalom nemcsak hogy elfogadta őket, de az utóbbit nagy többséggel meg is választotta. Nos, ezek az ukránok lennének a „fasiszta-banderovisták”?

Szerzőink könyvei

87

„Jó emberek voltak”*

Kárpátaljai visszaemlékezések a zsidókra és a holokausztra

„Szombatonként a zsidók semmit se dolgoztak. A falubéli gyerekeket kérték meg még arra is, hogy meggyútsák a tüzet. De én sosem mehettem át hozzájuk, mert a szüleim azt mondták, ne menjek a zsidókhoz, mert betesznek egy hordóba.” (Cs. Mária, Körösmező.)

Sok ehhez hasonló megnyilatkozást rögzítettünk az interjúk során, amelyeket 2017. október 1. és 2018. szeptember 30. között készítettünk Vákv. Marietta kollégámmal a United States Holocaust Memorial Museum, Washington D. C. megbízásából zsidók és nem zsidók holokauszt előtti együttéléséről és a holokauszt emlékéiről a következő településeken: Aknaszlatina, Barcaszó, Botfalva, Császlóc, Gyertyánliget, Korláthelmec, Körösmező, Mezőkaszony, Nagybecskó, Nagydobrony, Nagygéc, Palágykomoróc, Rahó, Salánk, Szürte, Tarnóc, Ungvár.

Ungvár kivételével ezek kistelepülések, falvak, amelyekben magyar és ukrán lakosok vegyesen élnek, s bár korábban nagy részük magyar többségű volt, mára ez alaposan megvál-

tozott. Talán Nagydobrony lehet a kivétel, itt erős létszámfölényben élnek magyarok ma is. Elsősorban itt jó páran vannak olyanok, akik ukránul sem tanultak meg.

Negyven interjút készítettünk, zömüket magyarul, de ukrán és ruszin nyelvűeket is felvettünk. Különösen azután törekedtünk erre, hogy feltűnt: a magyarok és a ruszinok/ukránok mennyire másként emlékeznek az együttélésre. A magyaroknak általában jobb véleményük volt a zsidókról, mint az ukránoknak/ruszinoknak – ezt persze magyarázhatja, hogy ki mennyire beszélt őszintén, no és meghúzódhat a háttérben a később megélt kisebbségi sors, amely megértőbbé tette az itt lakókat. Vagy az is, hogy a háború előtt az ukránok/ruszinok általában igen szegényen éltek, rosszabb körülmények között, mint a magyarok vagy a zsidók.

Alapvetően olyanokkal találkoztunk, akiknek még lehetett személyes emlékükről az 1945 előtti zsidó–magyar–ruszin/ukrán együttélésről. Legidősebb beszélgetőtársunk 1918-ban született, a legfiatalabb 1940-ben, a többségük 1924 és 1936 között. Nem kifejezetten zsidókat, hanem úgynevezett *szemtánukat* kerestünk. Interjúalanyaink között egyetlen zsidó volt csak, egy Auschwitzot megjárt hölgy, aki rokonságának egy részét a kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságban veszítette el.

* Az interjúkat Noemi Székely-Popescu vezetésével készítettük, Vákv. Mariettával közösen, köszönet neki és Kriza Borinak (aki szintén sok interjút készített, és megmutatta nekem, miként kell ezt csinálni), valamint Gergely Anikónak az összeállítás elkészítéséhez adott tanácsaiért. Az interjúk a ushmm.org oldalon elérhetők. (D. J.)

Kárpátalján ma már alig-alig lakanak zsidók. A túlélők jó része – mint ez az interjúkból is kiderül – a háború után elment, a maradékuk pedig a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes elején távozott. Akadnak ugyan közöttük, akik visszajárnak, elsősorban Izraelből és az Egyesült Államokból, de a kapcsolat a helyi zsidósággal praktikusán megszűnt, hiszen legfeljebb mutatóba – illetve a szovjet időkben áttelepülteként – maradt egy-egy zsidó a településeken. Ungváron, Huszton és talán Munkácson áll egy-egy kis működő zsinagóga, imaterem, Nagyszőlősen most építik újjá, de a szertartáshoz szükséges *minjen* – a tíz felnőtt férfi – nem nagyon jön össze sehol, pedig vannak helyek, ahol a szombatosok is eljárnak a zsinagógába, őket is beleszámítják a közösségbe, ez történik például Beregszászon.

Interjúalanyaink többsége jellemzően falusi környezetben élte le az életét. Különösen a nőkre jellemző, hogy alig hagyták el közvetlen szülőfalujukat, már a szomszéd község is távolinak számított nekik. Legtöbben alacsony iskolázottságúak, a relatíve kevés osztályt is több nyelven tanulva végezték el. Nagyon nehéz életük volt, esetükben is érvényes az anekdota, hogy bár sosem hagyták el a falujukat, négy államban (Csehszlovákia, Magyarország, Szovjetunió, Ukrajna) éltek, ennek minden következményével együtt, ráadásul politikai, gazdasági értelemben véve a periférián. Az elemi iskolában a legtöbben általában nem egy nyelven tanultak, hol a cseh-, hol a magyar iskolarendszer iránymutatása szerint, így aztán a szovjet világban végképp kihullottak az oktatásból.

Ukrán nyelvű interjúnk egyelőre

igen kevés van, de azt tapasztaltuk, hogy az ukránok még alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint a magyarok, hiszen a háború előtti szegénységük miatt még nehezebben jutottak hozzá az iskolai oktatáshoz. Le kell szögeznünk, hogy az interjúalanyaink által elmondottak csak úgy értelmezhetők, ha legalább valamennyire ismerjük az itt élő emberek sorsát.

A sokszor változó nevű Kárpátalján gyakorlatilag kivétel nélkül különösen nehéz élete volt mindenkinek, rengeteg méltánytalanság érte az embereket egyénileg és csoportosan is. A tömeges represszióknak a zsidókon túl áldozataivá váltak a magyarok vagy például a kolhozosítás idején az úgynevezett kulákok is. Amint a túlélők a saját szemszögükből ma elmondják, az összegyűjtés, a táborba zárás vagy a tömeges halál nemcsak a zsidóknak jutott osztályrészül – még ha tudjuk is, hogy a zsidónak minősítetteknek szinte esélyük sem volt a túlélésre, a más népcsoportokhoz tartozóknak azért igen.

Interjúalanyaink többsége sokgyermekes családban született (hatnyolc, de egy tizenhat gyermekes család is akadt), az anyáknak nem volt munkahelyük, a gyerekeket nevelték, és az általában kicsiny gazdaságban otthon dolgoztak. A férfiak parasztok, egyéni gazdálkodók voltak, vagy mesterembereként próbálták eltartani a családjukat. A legtöbben kiszámítható szegénységben éltek, rengeteget dolgoztak, cserébe nem éheztek, nem fáztak. Elbeszélésükben sokan megemlítették az összetartó helyi közösség segítő erejét.

A háború előtt a magyar-zsidó-ruszin közösségek viszonylag jól megvoltak egymás mellett: szigorú-

an kialakult társadalmi munkamegosztásban, szerepeik szerint élesen elkülönülve, de mégis együtt éltek. (Arra a kérdésünkre, hogy meghívták-e a zsidó ismerőseiket a rendszeres falusi bálókba, interjúalanyainktól határozott nem volt a válasz; arra, hogy esetleg tudnak-e vegyes házasságról, elnéző mosoly vagy legyintés.)

A magyarok az anyaállamhoz való visszatérést nagy örömként élték meg, de általában súlyos csalódás követte. Ennek oka persze részben a háborús állapotok miatti rosszabbra fordult helyzet. A falusi környezetben nem említették a demokratikus jogok szűkülését, amelyet városi interjúink során azonban veszteséggént minősítettek: Csehszlovákiában demokrácia volt, Magyarországhoz visszatérve többen érezték a saját bőrükön, mit jelent ennek elvesztése.

„De hiszen Csehszlovákia jogállam volt!” – kiáltott fel interjúalanyunk, akit jehovista hite miatt a csehek után megérkező magyar hatósági emberek megverték, kínoztak, börtönbe vetettek, és megpróbáltatásai a szovjet időkben is folytatódtak. A csehszlovák uralom alatt „csak” annyi hátrány érte, hogy szülőfalujában, Nagylázon a magyar katolikus pap uszítására a helybeliek kövekkel dobálták meg. Alanyunk arról is beszámolt, hogy a magyar börtönben egy szintén letartóztatott zsidó fiatalember osztotta meg vele a kenyerét. S hogy a történelmi kavalkád teljes legyen, egy időben Rajk Lászlóval együtt volt internálva, akivel emlékei szerint hosszú és érdekes ideológiai vitákat folytattak. A magát ruszin nemzetiségűnek tartó férfi egyébként hibátlan ma-

gyarsággal beszél ma is (D. György, Korláthelmec).

A gyorsan változó hatalom – a magyar után a csehszlovák, majd újra a magyar, a keleti oldalon egy időre az ukrán, aztán a szovjet – különösen nehézé tette az alkalmazkodást. Az újabb és újabb hatalmi viszonyok új és új ellentéteket okoztak az itt élők között. K. Miklós (Terebes) felidézte, hogy a rövid életű ukrán hatalom idején az ukránok felvonultak a faluban, és azt kiáltozták: „Ki a zsidókkal! Ki a csehekkkel! Ki a magyarokkal!”

Cs. Mária úgy emlékezett, hogy a magyarok a ruszinokkal jó viszonyban maradtak, ruszin testvéreinknek nevezték őket. (A ruszinok erre a jó kapcsolatra valahogy nem emlékeztek eddigi interjúinkban.) Többször előfordult, hogy az augusztus 20-i budapesti ünnepekre felvittek gyerekeket, gyakran ruszinokat is. Am zsidó fiatalok sosem vehettek részt ezeken és a hasonló eseményeken.

A ruszinok, az ukránok számára a magyarok természetszerűleg az újabb megszálló hatalmat jelentették, míg a szovjet rendszer a magyaroknak hozott, főként eleinte, súlyos repressziót és szegénységet. Ennek ellenére idős interjúalanyaink jó része szerint a brezsnyevi kor volt számukra a legjobb. Meglehetősen sokan szóba hozták, hogy a kiszámíthatóságával és legfőképpen azzal, hogy mindenkinek volt munkája, megélhetése – még ha Nyugat felől nézve eléggé szegényes is –, a szovjet éra számított életük jó korszakának. A mai ukrán hatalom idején a nagy szegénységet, a munkanélküliséget, a korrupciót, a politikai bizonytalanságot és az elvándorlást nevezték fő problémáknak.

A Szovjetunióhoz csatolást követően a zsidók után a magyarok is – akik kevés kivételtől eltekintve részben tettesei, részben támogatói vagy legalábbis tétlen szemlélői voltak a deportálásoknak – áldozattá váltak. Egy ismeretlen, elnyomó hatalom épült ki, egy valóban minden ízében új rendszer sokszor idegen emberekkel, akik egyébként nemegyszer a kisszámú megmaradt zsidóságot sem kímélték. Rengeteg férfit hurcoltak el, közülük sokan nem tértek vissza. A kicsiny gazdaságot, az egykét tehenet elvették, a hagyományos kézműipar megszűnt, ráadásul a szovjet világ első időszaka brutális szegénységben telt. Ugyanakkor elbeszélőink többen megjegyezték, hogy a mostani ukrán uralomnál az „orosz” is jobb volt. „Nézzé, az oroszok sok mindent építettek, csináltak, az ukránok csak rombolnak” – mondta egy interjúalanyunk, aki egyébként egy helyi katolikus karitászot vezet, s akinek nyakában feltűnő kereszt lógott. Igaz, hozzátette: „Egy hibája volt a szovjetnek, hogy elnyomta a vallást.” Akkor hangzott el ez a súlyos állítás, amikor elautóztunk egy hetvenes évekből ott maradt, lerobbant, kifosztott, ajtó- és ablakkeret nélküli egykori kultúrház előtt, ahol pár fiatal lóbálta a lábát és cigaretázott unottan hétköznapi délelőtt.

Bár a városok – elsősorban Ungvár – viszonylag szépek és gazdagok, az utcákon a régi, szovjet időkben itt maradt kocsik között luxusautók döcögnek, az emberek jól öltözöttek, a vidék kifejezetten és nyomasztóan szegény. Munka nincs. Gyakorlatilag minden munkaképes korú ember külföldön dolgozik. Elsősorban Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon, de egyre többen

Nyugat-Európában. (Aki bizonyítani tudja, hogy magyar felmenői is voltak, és tud valamennyire magyarul, vagy sikerül erről megvesztegetés útján dokumentumot kapnia – ami az ügyek intézésének errefelé bevett módja –, az magyar állampolgársághoz, útlevélhez juthat, ez pedig megnyitja az utat az Európai Unió felé is. Így sokan végleg eltávoznak a reménytelenség földjéről. Ez egyúttal újabb ellenségeskedésre, irigyeskedésre okot adó alkalom magyarok és ukránok között, amit az ukrán nacionalisták ki is használnak.)

A zsidó közösség eltüntetését követően valószínűleg most ér véget itt a hagyományos magyar világ is. Természetesen nem olyan brutálisan, nem olyan hirtelen és véglegesen lezárultan, mint a zsidóké. A fiatalok jelentős része elvágynak innen, és a magyar útlevéllel rendelkezők viszonylag könnyebben el is tudnak menni. Az interjúkészítés szempontjából az utolsó utáni pillanatban vagyunk.

A zsidókról

Mindegyik interjúalanyunknak elmondtuk, hogy a washingtoni holokausztmúzeumnak dolgozunk, mindenki alá is írta a hozzájárulási nyilatkozatot, amelynek tetején ott áll nagy betűkkel az intézmény neve. Ezzel együtt többségük nem fogta fel, hogy valójában „zsidó szemszögből” érdeklődünk. A kérdéseket a beszélgetések elején úgy tettük fel, hogy igen általánosak legyenek, a személyi információk elmondása után általában arra kértük interjúalanyainkat, hogy meséljenek gyermekkoruk közösségéről, a település mindennapjairól, a hétköznapi életéről. Ugyan zsidókra utaló kérdés

eddig általában nem hangzott el, jó páran mégis maguktól hozták szóba, hogy bizony éltek itt egykor zsidók, nem is kevesen.

„Kinek zsidó lány a babája, kössön kötelet a nyakára”

A legtöbben nem győzték hangsúlyozni, hogy „jó emberek voltak”, nem volt velük semmi baj. Ez a „jó emberek voltak” – gyakorlatilag szó szerint – majdnem minden magyar nyelvű beszélgetés során elhangzott. Az ukránok kritikusabbnak mutatkoztak. Az ő leírásuk a zsidókról negatív megállapításokat is tartalmazott. („A férfiak kövérek voltak, és magas vérnyomásban szenvedtek”, vagy „túljártak a ruszinok eszén”, stb.) A magyarok szerint a zsidók tisztességes kereskedőként dolgoztak, készséggel adtak hiteleket a pénztelen, szegény népnek. A zsidó kereskedők segítettek fenntartani az egyszerű, sokszor cserére alapozott helyi kereskedelmet. Általában a magyarok még kifejezett kérdésre is tagadták, hogy mint kocsmárosok szántsándékkal itatták volna a népet, uzsoráztak volna, ami a területről szóló antiszemita irodalom egyik fő toposza. Az ukránok közt azonban akadt, aki szerint leitatták az embereket, kihasználták csalárd üzletek megkötésére, ha valaki részeg volt, uzsorakamatot szedtek. Egy ukrán viszont azt mondta: mindenkinek adtak kölcsön, például a testvére esküvőjére az édesanyja „a zsidótól” kért hitelt, aki nagylelkűnek mutatkozott, és kamatmentes hitelt adott.

Egy magyar interjúalanyunk azt mondta, hogy a zsidók nem szerettek dolgozni, csak kereskedtek, és lovakkal foglalkoztak. Érdekesség, hogy a kereskedelmet sokszor úgy

emlegették, mint ami nem is munka. Észrevettük ezt azok esetében is, akik viszonylag jó emlékeket őriztek a zsidó boltosokról. „A zsidókat 1941-ben kezdték üldözni. Ennek az volt az oka, hogy a helyieket zavarni kezdte, hogy a zsidók nem akarnak dolgozni, hanem mindig a könnyű megélhetési lehetőséget igyekeznek keresni, mint például a kereskedés” (B. István, Rahó).

Egy ukrán beszélgetőtársunk azt mondta, hogy a zsidók „igen ravaszak voltak” – ami persze dicséret is lehet. „A zsidók nagyon ravasz módon intéztek mindent, általában nem politizáltak. De volt egy titkos tanácsuk, ahol megbeszélték a dolgukat, azonban oda senkinek sem volt rajtuk kívül bejárása” (Jurij D., Körösmező).

A többség szerint általában módosabbak voltak a helyieknél, több nyelven beszéltek, magyarul, ruszinul és egymás között „zsidóul”. Inkább a „belvárosban” éltek, ott volt boltjuk. (Egyetlen zsidó interjúalanyunk is úgy fogalmazott, hogy „zsidóul” beszéltek otthon, azaz jid-disül.)

Akadnak máig emlegetett népszerű figurák, olyan, mint „Bumi bácsi”, a rahói úgynevezett Cipszeráj közkedvelt boltosa, akinek üzlete afféle közösségi pontként működött.

L. István szerint Horthy idejében a magyarok gyakran énekelték a következő dalocskát: „Kinek zsidó lány a babája, földi mennyország a hazája.” Szálasi hatalomra kerülése után az ének a következőképpen módosult: „Kinek zsidó lány a babája, kössön kötelet a nyakára.”

„Egy alkalommal a szernyei iskolában a március 15-i magyar nemzeti ünnepen egy zsidó fiú, Schwartz

József énekelte a következő dalt:

Turul madár a követünk,
hulló tolla üzenetünk.
Sapkánk mellett fehér tolla,
mintha írott levél volna.
Turul madár, szállj,
sehol meg ne állj!
Vidd el a mi üzenetünk:
Lesz még magyar nyár...,
lesz még kikelet Kolozsvár felett,
elpusztul a határunkról
a hulló sereg.

Miután Schwartz Józsi elénekelte, az iskolaigazgató csodálkozva megjegyezte, hogy nem akadt magyar gyerek, aki előadta volna ezt a dalt, hanem egy zsidó fiúnak kellett? Micsoda szégyen. Később a deportálásból szinte egyedülként hazatért Schwartz Józsi, akinek a házába beköltözött két falubeli, Bajusz Julis és Orbán, akik nem akartak kimenni. „Napokig üldögélt szótlánul Józsi az egykori háza előtti kapuban, aztán elment a faluból, azóta sem hallottak róla” (B. Berta, Nagydobrony).

A kor ismert dalának szövegét egyébként egy miskolci újságíró, a hazafias és lírai dalok népszerű szerzője, Sassy Csaba írta, akit aztán 1944-ben pár hétre a nyilasok letartóztattak, kevésbé értékelve, hogy több irredenta szöveg írója, és dolgozott együtt Kacsóh Pongráccal is.

A zsidók Körösmezőn több éttermet és mulatásra alkalmas helyiséget működtettek. Az egyiket egy Revi Judicha nevű zsidó nő, egy másik bordélyház volt, Hudi vezetésével. A szegényebb ruszinok gyakran jártak ezekre a helyekre, ahol lerészegedtek, eladósodtak, és ilyenkor fillérekért kicsalták tőlük a földjeiket. Ittasan bármit aláírtak – állította egy ukrán interjúalanyunk. Ugyanakkor a következő történetet

is ő mondta el: „Egyszer tizennégy bárányt vásárolt a nagyapjától a zsidó. Kiválogatta a legszebbeket. Volt köztük egy, amelyik mellett volt egy hófehér kisbárány is. Ő kislányként sírni kezdett, mert sajnálta odaadni. Erre a zsidó visszaadta a kisbárányt és a nőtény juhok úgy, hogy a pénz is sem kérte vissza értük.”

Nemegyszer azok, akik előzőleg antiszemita előítéllettől terhes kijelentést tettek előttünk, kedves történeteket is meséltek a zsidókkal kapcsolatban. Mint K. Miklós, aki felidézte, hogy a falujuk cipésze, Józsi bácsi, egy zsidónál tanulta ki a mesterséget. Mellette megtanult „zsidóul” is. Józsi bácsi sokáig nem talált párt magának. Egy szép napon elment Rahóra a rabbihoz, és megkérte, hogy tanítsa meg imádkozni. A rabbi tanított neki egy imát. Józsi pedig egy hónapon belül talált párt magának, akit feleségül is vett. A faluban a zsidók csodaimájának tulajdonították a cipész szerencsését.

A magyarok közül értelemszerűen elsősorban azok tudtak sokat, néha meglepően szemléletes részleteket is a zsidók szokásairól, akik együtt éltek velük. Többen jártak együtt iskolába zsidókkal, akadtak gyermekkorukban zsidó barátaik is. Többkevesebb részletességgel elmondták például, hogy mi történt sátoros ünnepkor vagy hosszúnappor. „A zsidó férfiak imája nagyon látványos volt. Egy fehér lepedőszerű leplet magukra terítettek. Abból szíjak lógtak ki, mindegyiknek a végén egy lakat. Azt a lakatot a homlokukra tették, majd meggyújtották a gyertyát, és úgy imádkoztak. Míg a férfiak imádkoztak, addig a nők csak ültek. (...) A falusi gyerekeknek szabad volt őket nézni, sőt a kucskába (sátor) is be le-

hetett menni. Sőt, pászkával is megkínálták őket” (K. Ilona, Botfalva).

A sátoros ünnepet is sokan fel tudták idézni. Amikor „kucskát” építettek, és több napon keresztül abban éltek, ott imádkoztak.

A kóser és a „tréfnyi” különbségét is megemlítették. A metszőt a falun élők közül gyakorlatilag mindenki felhozta, nyilván, mint a rurális környezetben fontos és jellemző motívumot. Volt, aki egészen pontosan el tudta mesélni a kóser vágás menetét, vagy olyan, aki maga hordta a libát vagy a tyúkot a zsidó szomszédja helyett a sakterhoz. Általában felidéztek, hogy a zsidók disznót nem ettek, inkább sok szárnyast és bárányt. Akadt, aki arra is emlékezett, hogy a szarvasmarhának csak az első részét fogyasztották el, a hátsót eladták, mert az nem számított kósernek. Akadt, aki beszámolt róla, hogy ha a zsidó szomszédasszony vércseppet talált a feltört tojásban – ami már nem kóser –, akkor azt elcserélte a magyar szomszédjával egy hibátlanra. Más megemlítette, hogy a zsidó asszonyok külön fejtek, hogy kóser legyen a tej. És elhangzott, hogy a gettóba kenyeret, zsírt, szalonnát próbáltak becsempészni, egyrészt, mert az volt kéznél, másrészt meg az éhezők nyilván már nem voltak abban a helyzetben, hogy válogassanak. Bár jellemzően inkább arról beszéltek, hogy semmit sem vittek enni a gettóba zártaknak, a legtöbb magyarázat szerint ez lehetetlen volt, mert nem engedték. Itt sok ellentmondás elhangzott, részben talán öngigazolásul is, hogy miért nem segítettek.

Többször viszonylag részletesen idézték fel a zsidó, kóser és „tréfnyi” étkezési szabályokat. „A szombatra úgy készültek, hogy péntek délután

a metsző levágta a szárnyast. A metsző idős ember volt, nagy szakállal. Volt egy lapos kosaruk, és a tyúkot csak azon lehetett a tollától megtisztítani. Csak azon és semmi máson” (K. Ilona, Botfalva).

Egy interjúalanyunk egy tiszteességes sóltreceptet is el tudott mondani. „Már pénteken megfőzték a csólentet. Az előző napon beáztatták a hozzávaló babot. Megsütötték a libacombokat, és elkészítették a pörköltöt. Az ételek főzéséhez olyan nagy kerek agyagedényeket használtak. A zsidóknak Rahón volt egy közös kemencéjük, amelyekben minden zsidó családnak volt saját helye, ahol szombatonként ételeiket abban megmelegítsék” (H. Anna, Rahó).

Egy másik receptről is beszéltek. „Péntekenként a szombatra készültek. Szombati fő ételük a kugli volt. Reszelt burgonyát gömbölyű, lukacsos edényben sütötték meg” (K. Ilona, Botfalva).

Sokan említették a kuglit vagy az ünnepi fonott kalácsot. A maceszt majdnem mindenki ismerte, mint jellegzetes zsidó ételt, és többen hozzátették, hogy az milyen finom. Jó páran emlékeztek arra is, hogy van egy ünnep – a pészach –, amikor napokig csak azt eheték kenyér helyett. (Egy száznégyszáz éves interjúalanyunk kifejezetten megkért minket, hogy küldjünk neki maceszt, mert ő azt nagyon szerette, de azóta, hogy nincsenek zsidók, nem evett ilyet. Küldtünk neki.)

Szinte kivétel nélkül említették a szombatot mint jellegzetes zsidó ünnepet, amikor tüzet sem gyújthatnak a zsidók, és ilyenkor gyakran keresztény szomszédokként interjúalanyaink is átjártak tüzet rakni ajándéért, cukorkáért, aprópénzért. Ez

meglehetősen gyakorinak számított, különösen falun. „Szombatonként a testvéremmel átmentünk takarítani vagy kidíszíteni a lakást virággal, mert ők csak ültek bent, és nem volt szabad semmit sem csinálniuk” (K. Ilona, Botfalva).

Volt, aki azt idézte fel, hogy a szülei megtiltották neki az efféle segítséget, azt mondták, hogy szombaton ne menjen a zsidókhoz, mert beteszik egy hordóba, és nem engedik többet ki (Cs. Mária, Kőrösmező).

Ugyanő mondta el azt is, hogy a zsidó gyerekek a többiekkel együtt szombaton is jártak iskolába, de például nem írhattak. Arra is emlékezett, hogy zsidó osztálytársnője, aki ott ült vele együtt, még a cukorkáját sem csomagolhatta ki a papírból, erre is mást kért meg, mert neki ez is tiltott volt szombaton. „Pénteken este kitakarítottak. Ünneplő ruhát vettek fel: a nők fehér csipkével díszített kendőt kötöttek a fejükre, a férfiak fehér inget és kalapot viseltek. Fehér abrosz, gyertyatartó, fonnott kalács került az asztalra” (H. Anna, Rahó). Azért az idilli képet árnyalja, hogy hozzátette, szombatonként hangosan imádkoztak, amiért a helyi gyerekek csúfolták őket.

A legtöbb településen működött zsinagóga, általában emlékeztek is rá, hogy hol, illetve hogy mi lett később az épülettel. A zsinagógában kevés kivétellel nem jártak interjúalanyaink, bár akadt, aki beszámolt arról, hogy zsidó barátai bevitték, és megmutatták, hogy a lányok honnan nézik a férfiakat, amint éppen imádkoznak (L. István). Volt, aki azt mondta, hogy a szülei azt tanácsolták, inkább ne menjen oda, mert még a végén pászkába sütik a zsidók a vérért.

Érdekes, hogy a keresztények nemegyszer részt vettek a zsidó ünnepségeken, eseményeken, például esküvőkön, de azt szinte senki sem említette, hogy a zsidók elmentek volna keresztény ünnepekre. (Bár korábbi interjúink során volt, aki elmesélte, hogy a szomszéd zsidó lányok eljöttek, és még nászajándékot is hoztak az esküvőjére. Egy kis metszett üveg pohár meg is maradt az akkori ajándékból.)

Volt, aki elmesélte, hogy miközben a „magyarok”, például Ungváron, jártak mulatni, cigánnyal húzatni, ezekben a duhajkodásokban a zsidók nem vettek részt. Ukrán interjúalanyaink itt is mást mondtak, mulató zsidók, sőt még a kupleráj zsidó madámja is náluk került elő.

Megkérdeztük, hogy összejártak-e a zsidó és a nem zsidó gyerekek. A legtöbbször azt a választ kaptuk, hogy ez gyakori volt, különösképp, ha osztálytársak voltak. Játszottak együtt, esetleg egymás otthonába is ellátogattak. Volt, aki azt mesélte, hogy a zsidó gyerekek, amikor náluk jártak, nagy titokban ettek valami tiltott dolgot, kolbászt, zsíros kenyeret. Akadt, aki arra emlékezett, hogy náluk még egy pohár vizet sem ittak.

A sátoros ünnepet többször említették. Emlékeztek más szertartásokra is. „Évente egyszer úgynevezett hosszúnapot tartottak. Ezt böjt és imádkozás előzte meg. Ezen az ünnepen kivételesen a nők is lemehettek a zsinagógába. Ha valamelyik családtagjuk meghalt, akkor napokig a földön ültek, imádkoztak és sírtak. A gyász ideje alatt ugyanazt a ruhát viselték, amelyik a hozzátartozó halálának pillanatában volt rajtuk. A szomszédok főztek nekik, és járt

A zsidó jellegzetességek között sokan említették a „pajszlit”, a pajsz, amelynek felidézésekor a legtöbben elmosolyodtak, ma is furcsának és idegennek látván azt. P. Béla (Szürte) szerint előfordult, hogy az iskolában a magyar gyerekek a zsidó fiúk pajszát az ujjukra tekerték, és húzogatták. Néha gúnyolódtak is rajtuk, de azért alapvetően béke-ségben éltek. A nők általában azt mondták, hogy a zsidók és a keresztények nagyon jól elvoltak egymással, inkább a férfiak említették, hogy olykor gúnyolódtak a zsidókon. Volt, aki arról mesélt, hogy „bitang” gyerekek lekapták a kopaszra borotvált fejű nők kalapját, parókáját, és azt a hídról a folyóba hajították. „Azért volt mulatságos, mert a zsidó nőknek nem volt hajuk” (D. Elek, Körösmező).

Egy ukrán alanyunk azt idézte fel, hogy a körülmetélésre utalva azzal ugratták társaikat, hogy azt kérdeztették, az egészet levágták, vagy csak a felét. Hozzátette, sokszor leleselkedtek a mikvénél, érdekelte őket, hogy valójában körül vannak-e metélve, és az milyen.

Ezzel együtt a legtöbben tisztelettel beszéltek a zsidókról, nagyra tartva kereskedelmi gyakorlatukat, nyelvtudásukat. Ne feledjük, hogy miután a zsidókat elvitték, a boltjaikat széthordták, bezárták, jött a súlyosabb nélkülözések ideje – nemcsak a zsidó kereskedelmi ismeretek eltűnte, hanem a háború, majd a szovjet rendszer hiánygazdálkodása miatt is –, és sokak fejében a nélkülözés, az üres boltok élménye összekapcsolódik a zsidók elvitelével.

Bár a magyarok az ukránokhoz képest talán kedvezőbb képet festettek a zsidókról, azért itt sem teljesen

idilli a kép. Többen mondták, hogy a szüleik óvták őket attól, hogy bemennek a zsinagógába, mert a zsidók keresztény szűzleányok véréet teszik a pászkába. Akadt, aki ezt még ma is úgy adta elő, mint nyilvánvaló dolgot, más szegyenkezve emlékezett vissza erre. Többen említették, hogy a katolikus papok mondtak nekik effélet.

Szegények vagy gazdagok voltak a zsidók?

Meglepően sok olyan beszámolót hallottunk, amely szegény zsidó családról szólt. Ugyanakkor a legtöbb helyen a „középosztály” tagjai nagyrészt zsidók voltak. Módosabb kereskedők, orvosok, ügyvédek kerültek ki közülük. Mezőkaszonyi interjúalanyunk szerint az ott élő zsidók a többiekhez képest kifejezetten gazdagok voltak.

L. István például megkapta a nála valamivel nagyobbra nőtt zsidó barátja, Smilku ruháit, kinőtt cipőit, nagyon örült, mert ezek jobb minőségűek voltak, mint az övéi. „A két legtehetősebb zsidó Klein Menyus és Heinrich László volt. Hatalmas házzal, házi személyizzettel rendelkeztek. Sok falusi embernek adtak munkát. A falusiak örültek, hogy van, aki alkalmazza őket, nem nehezteltek a zsidókra” (L. István, Mezőkaszony).

Amúgy körülbelül hasonlóan szegény volt a többség, mint a környezetükben élők. Bár azt legalább hárman említették, hogy a zsidók bérbe adtak földet, napszámosokat tartottak, de ahogy elmondták, azokat mindig rendben és időben kifizették. Volt, aki hozzátette, hogy nagyon fontos volt a szerepük, mert munkát adtak a helybeli népnek, más azt emlegette, hogy felvásárol-

tak terményeket, ami lényeges volt, mert csak így juthattak pénzhez a gazdák. (Ukrán alanyaink e tekintetben is jóval kedvezőtlenebb képet festettek.) Sokan említették, hogy „tiszták” voltak. Bár erre verbális utalás nem történt, mégis volt egy olyan érzésünk, hogy akár tudattanul is, így akarták elkülöníteni a zsidókat a cigányoktól, akik az előítéletes köznyelvben a „koszosak” közé sorolhatnák.

Mi történt velük?

Többen állították, a zsidók előre tudták, hogy valami nagyon rossz fog velük történni. Erről is felvettünk több szemléletes történetet.

A többség szerint elvitték őket. Kik? A németek – hallhattuk leggyakrabban.

(Tudjuk, a zsidókat itt is a magyar hatóságok gyűjtötték össze, zárták gettóba, majd tuskolták onnan vasúti kocsikba és vitték el, Auschwitz-ba főleg.)

Sokan mondták, hogy először a közös iskolai osztályban jelölték meg a zsidókat sárga csillaggal, külön ültették, sőt más osztályba tették őket.

A deportálást, mint felülről jövő, elháríthatatlan természeti csapást látták, ami ellen nem lehetett tenni. A deportálók, az elrendelők is, a végrehajtók is, az elbeszélésekben meglehetősen személytelenek maradtak, s bár általában emlékeztek rá, hogy ez az esemény már a magyarok uralma idején történt, ezt finoman szólva sem hangsúlyozták túl, bár volt, aki említette a magyar csendőröket. (Egy néninek egyenesen az oroszok rémlettek, mint akik elvitték a zsidókat.) Az összegyűjtésnek vagy az elszállításnak elbeszélőink többsége maga is szemtanúja volt. „Egy zsidó

kislányt, aki nagyon sírt, durván feldobtak a zsidókat szállító teherautóra. A zsidók könyörögtek, hogy ne bántsák őket” (P. Júlia).

Van, aki úgy emlékezik, hogy ő is sírt, mint mindenki a környéken, akadt, akinek a szülei még ennivalót is vittek az általában a községi iskolában, zsinagógákban pár napra összegyűjtött embereknek. A vasútállomás mellett lakó interjúalanyunk azt mondta, hogy az apja segített néhányuknak elszökni, amikor vinnak vitték el őket.

A sárga csillag viselésének kötelezettségére sokan emlékeznek. Volt, aki jól emlékezett rá, hogy egy osztálytársa egy szép napon sárga csillagot viselve jött iskolába, aztán a hátsó padba ültették, de ott sem maradhatott soká.

G. Erzsébet (Császlóc) úgy emlékezett, hogy Schwartz Magda osztálytársa 1944-ben egyszer csak Dávid-csillaggal jelent meg. Az iskolába senki sem szólt meg emiatt, és ő sem beszélt arról, miért kell ezt viselnie. Aztán a tanító egy napon közölte, hogy Magda többet nem jön iskolába. Az emberek a faluban azt beszélték, hogy a zsidókat elvitték. Hogy mi történt velük, ezt nem igazán tudják, mivel senki sem tért vissza – mondta.

B. Berta azt mondta el, hogy a zsidó gyerekeknek először sárga csillagot kellett viselniük, majd a csendőrök összegyűjtötték őket. Berta szeretett volna elköszönni a barát-nőjétől, Rózsitól, de figyelmeztették, hogy tartsa magát távol tőlük, mert különben őt is elviszik.

Volt, aki igen pontosan emlékezett arra, hogy a polgármester szekereket hozatott, és felszólította a zsidókat, hogy a legszükségesebb hol-

mijukat összeszedve szálljanak fel rá. A szekérre az emberek maguktól felmásztak, nem kellett erőszakot alkalmazni. Az ungvári téglagyárba vitték őket, ahol nagyon rossz körülmények között tartották őket, éheztek, fáztak, nyomorogtak. Visszamaradt értéktárgyaikat a polgármester elhordatta a zsidók házából. Azt is megtiltották, hogy a zsidók odaadjanak valamit a szomszédoknak megőrzésre. Egy szomszéd zsidó asszony a szép vállkendőjét interjúalanyunk nagymamájára bízta megőrzésre. Ám a nagymama nagyon félt, hogy lebukik, ezért a vasútállomás főnökét kérte meg, hogy rejtse el a kendőt. A tulajdonos később visszatért, és visszakarta a kendőjét. (K. Ilona, Botfalva.)

N. Margit szerint 1944-ben szekérral jöttek a zsidókért. Gyerekként meglesték őket, és látták, hogy csak egy kis csomagot vihetek magukkal. Az ungvári téglagyárba szállították őket. A falubeli felnőttek azt mesélték, hogy ennivalót koldultak az arra járóktól. A téglagyár a város egyik főutcáján működött. Amíg a zsidók ott voltak, a környező utcákat lezárták. Gyerekként hallotta, hogy a faluban a „téglagyári” zsidókra utalva azt a dalt éneklék az emberek, amelyik így kezdődik: „Én a téglagyárban lakom.” (N. Margit, Koncháza.)

H. Anna nemcsak azt mondta, hogy a zsidók házait kiürítették, és a holmijukat pénzért árulták. Felidézte azt is, hogy a magyarok bejövele után a zsidóknak parancsba adták, hagyják el a házaikat. Mindenütt „Statárium” feliratú plakát lógott. Emlékszik rá, hogy az utcájukban egy zsidó nő éppen hogy megszülte a gyermekét, és őt is kitették az utcára.

Az asszony ezután a sáncparton ült, és sírt az újszülöttel a karján – valószínűleg addig, míg el nem vitték.

Szökésről, elbújásról inkább csak anekdotikus történetek kerültek elő: valaki próbálta elrejtetni egy zsidó nevelt lányát, de amikor megfenyegették, őt is feladta a csendőröknek. Általában hozzátették, hogy semmit sem lehetett volna tenni az üldözöttek megmentéséért.

Ukrán beszélgetőtársaink ennél regényesebb, népmeseibb históriákat is tudtak: húsvét ünnepén a zsidókat elszállították a körösmezői vasútállomásra. A ruszinok pászkaszentelésből mentek haza éppen, adtak nekik szentelt pászkát, mivel megsajnálta őket.

Egy Jankil nevű zsidó két fia fizetett egy ruszin pásztorembernek, hogy rejtse el őket a hegyekben. Így nekik sikerült megmenekülniük. Más verzióban is előkerült ez a történet: Jankil menekült meg, úgy, hogy egy szép összegért egy ruszin ember női ruhába öltöztette és a házában bújtatta. Egyszer a csendőrök be mentek a házba, de nem vették észre az álruhás Jankilt. (Azon pedig el lehet mészárolni, hogy a szinte végtelen számú tragikus, valódi történet közül miért egy sikeres – és minden valószínűség szerint hamis – történet az, amelyik megmaradt, és amelyik mind a mai napig szájról szájra jár.)

H. Anna azt mesélte, körösmezői nagynénje észrevette, hogy a hegy felé lepedőben cipelnek egy embert: a zsidó gyerekek próbáltak elbújni, és magukkal vitték súlyosan beteg anyjukat. Anna nagynénje megsajnálta őket, és befogadta éjszakára. Azok nem maradtak sokáig, mert nem akarták bajba keverni, továbbra is a hegyekben rejtőztek el.

Volt, aki úgy tudta, az anyja és más falubéliek vitték az ungvári gettóba élelmiszert a zsidók után, más szerint nem lehetett így sem segíteni nekik, mert mindenkit elzavartak még a környékről is. Egy ukrán interjúalanyunk szerint naponta lehetett látni, ahogy őrség kíséretében tömegesen vezetik el a foglyokat. Valaki felidézte, hogy az édesanyja nagyon megsajnálta a gettóba kényszerülteket, készített nekik egy kosár ennivalót, és osztogatni kezdte közöttük. Amikor a németek meglátták, fegyvert szegeztek rá és németül kiabáltak. (Németek, és nem magyarok szerepelnek az emléken, pedig tudjuk, hogy a gettó őrei magyarok voltak.)

Hova vitték őket? Volt, aki úgy tudja, hogy vonattal valahová, ahol „elégették őket”, de többször hallhatuk, hogy a saját hazájukba vitték – ezt általában nagy fejtörés után Palesztinaként nevezték meg, az Izrael név el sem hangzott –, ahol új életet kezdhettek. Elhangoztak bizonytalan célzások, hogy na persze, megint a zsidók jártak jól, kiszabadultak a későbbi Szovjetunióból. Általában hozzátették, hogy nem kellett volna azért „ezt tenni” a zsidókkal, különösen a gyerekekkel.

B. Irén (Barkaszó) azt mondta el nekünk, hogy a zsidókat a faluban összegyűjtötték, tehervagonokba rakták és elszállították őket. Egyik szomszédjuk, aki a falu boltjának a tulajdonosa volt, Berman Sándor, mindenkitől elbúcsúzott, mielőtt elvitték. A zsidók bútorait, értéktárgyait szétszortották a szomszédok között. A falubéliek között először az terjedt el, hogy megölni viszik a zsidókat, de végül is Palesztinába vitték őket, ahol jól ment a soruk.

Ezt az is bizonyítja, hogy Berman Sándor és a falu zsidó molnára a negyvenes évek közepén visszajött egy időre, majd később ismét elhagyta a falut. (Egyébként B. Irén is úgy emlékezett, hogy zsidó iskolatársakkal kifejezetten jó viszonyban éltek együtt, azok nemegyszer még a tízóraijukat is megosztották a többiekkel.)

Az is elhangzott, kedves, idős asszonyok szájából, hogy azért történt ez velük, mert mit tettek Jézus Krisztussal. Egy jellemző interjúrészlet erről:

„– Sírva mentek szegények, olyan hirtelen jött rájuk. Olyan hirtelen, hogy is mondjam, na, a rendelet, hogy kihajtani őket a házukból, és menjenek saját földjükre, na, hogy is nevezik azt, várjunk, várjunk.

– És mi lett a házukkal?

– Hát ú, hogy akinek nem volt háza, az elment oda lakni.

– *A nagymamája nem beszélt arról, mit gondolt, miért vitték el a zsidókat?*

– Ő azt mondta, a nagyanyám mesélt, azért a zsidókat elvitték, hogy a Szentírás írja, hogy őket kell kipusztítani, mert a Jézus Krisztus szenvedett nagyon.

– *Így gondolta a nagymamája, hogy Jézus Krisztus miatt őket így büntetik?*

– Igen, igen. Azért mert az le van írva a Bibliában is.

– És ön is (így gondolja)?

– És még mondják, hogy még, akik maradtak, mert még vannak zsidók, még vannak zsidók, és azokat is kell kipusztítani, hogy még egy szekérre való maradjon azokból a zsidókból.” (M. Berta, Körösmező)

Van egy ellentmondás e kis részletben. Az asszony szerint a „saját

földjükre”, mint később kiderül, szerint Palesztinába vitték őket, tehát nem megölni. Majd a „kiirtásról” a legnagyobb természetességgel beszélt, miközben, ugye, akit Palesztinába vittek, az nem lett „kiirtva”. Vagyis nyilvánvaló volt, hogy interjúalanyunk ma már pontosan tudja, mi történt egykori szomszédaival, de egyszerűbb neki ezt még saját maga előtt is letagadni, miközben a következő mondatában azért csak előtör az igazság. A „Krisztus-gyilkosság” vádja többször előkerült. Bár leginkább már úgy idézték fel, mint mások véleményét, nem a sajátjukat. (Magyar interjúalanyaink többsége templomba járó katolikus.) Elgondolkoztató, hogy a „Krisztus-gyilkosság” életben tartott vádja és a tulajdonképpen normális, sőt, sokszor kifejezetten szívélyes szomszédi viszony hogyan működhetett együtt. Egyik interjúalanyunk, egy kivételesen értelmes, friss szellemi állapotban lévő, jól beszélő hölgy is hasonlóan vélekedett, hogy Krisztus megölése miatt tulajdonképpen megérdemlik, ami történt velük. Majd a hirtelen beállott csöndben úgy folytatta, hogy ő nagyon jóban volt „Dezső bácsival”, a zsidó szomszéddal, akivel egy udvarban éltek, és akitől megtanult egy csomó éneket. El is énekelt nekünk egyet belőlük azon nyomban, egy jellegzetesen zsidó hangzású, hosszú dalt.

Előtte hosszan mesélt „Ágikáról”, a zsidó osztálytársáról, akit szintén elvittek. Kérdeztük ezután tőle, hogy ugye Ágika semmiről sem tehetett, hiszen semmi köze a „Krisztus-gyilkossághoz”. Ezzel ugyan egyetértett, de elmagyarázta nekünk, hogy az ősök bűne az utódokra száll – nagyjából tehát azt mondta, „Ági-

ka” megérdemelte, hogy tíz-egynéhány évesen kivégezzék. Még ha ez így szó szerint nem is hangzott el, de mindezt rendben lévőnek találta, mint rendszeres Szentírás-olvasó, és némi teológiai vita után is kitartott álláspontja mellett. Az újabb kínos csendben azt tette hozzá, hogy „Ágika” utolsó erejével, mikor már vitték el őket, a kezébe nyomta az imakönyvét, amit ő mind a mai napig rendszeresen használ, mert szerinte „abban nagyon jó imák is vannak”, s csak azért nem tökéletes, „mert Krisztus urunk nincs benne”. Meg is mutatta nekünk a mind a mai napig általa használt héber és magyar nyelvű imakönyvet, ami ott feküdt az asztalán.

Egy másik interjúalanyunk – aki azért jóval megértőbb volt – mind a mai napig a rendszeresen forgatott Bibliájában tartja 1944-ben deportált barátnője fényképét, amit könnyes szemmel mutatott meg nekünk. Mindezzel együtt a legtöbben nem kívántak belemenni abba a témába, hogy mi történt a zsidókkal. Többször előkerült, mint a fenti idézetben, hogy „a saját földjükre” vitték volna őket. Nyilván sokat hallottak Auschwitzról, a „kisgyerekek elégetését”, mint súlyos bűnt, többen említették. Körösmezőn egy idős ukrán asszony balladai történetet adott elő arról, miért történt mindez a zsidókkal. Ahogy mesélte, ő egy Dikun nevezetű falubeli embertől hallotta, hogy a zsidók megsemmisítésére tett kísérletnek a következő az oka: Ferenc József császárnak volt egy zsidó barátja, akitől pénzt kért kölcsön a vasútépítéshez. Majd fiaik ezen a kölcsönön összeszólalkoztak, és a trónörökös megölte az ifjú zsidót, mire a zsidó apa elátkozta a

császári családot. A császárnak ez rosszulesett, és ennek híre ment. Így valójában a zsidók iránti gyűlölet értelmi szerzője nem is Hitler, hanem az osztrák-magyar császár (trónörökös?), akinek Hitler ezzel mintegy a kedvébe akart járni (M. Marija, Kőrösmező).

Egy másik történet szintén Marjától: Susman nevű barátja, aki a magyar katonák mellett dolgozott, mesélte neki, hogy a zsidókat a Babij Jar nevű helyre vitték, majd belelőtték őket egy árokba, mindezt Hitler parancsára. Akiket nem lőttek le, azokat dolgoztatták vagy elevenen megnyúzták, majd a bőrükből kesztyűt csináltattak.

Más csak ennyit jegyzett meg: Azért kellett megsemmisíteni őket, mert Hitler nem szerette a zsidókat.

Többen azt állították, a zsidók maguk is úgy gondolták, hogy megérdemlik azt, ami velük történt. „Hersch a hazatérése után már evett szalonnát és disznóhúst. Azt mondta, hogy az ő bűneik már le vannak róva” (K. Miklós).

Más is említette, hogy mondták neki a zsidók, hogy azért sem menekülnek el, mert tudják, hogy megérdemlik, amit kapnak. „Visszajött egy Bendel nevű zsidó, aki a mai posta épületében lakott. Sosem beszélt arról, mi történt vele, csak annyit mondott, hogy nekik ezt büntetésből kellett elszenvedniük” (Jurij D., Kőrösmező).

K. Miklós, aki amúgy viszonylag pontos történelmi ismeretekkel rendelkezett, abban is biztos, hogy Hitler maga is zsidó volt, ahogy Horthy fiának szintén zsidó a felesége. Egyik ukrán beszélgetőtársunk határozottan állította, hogy amikor Litvániában dolgozott, azt hallotta

egy ottani zsidótól, hogy az egész azért történt, mert Hitlert egy zsidó család fogadta örökbe és nevelte fel. Azonban nem támogatták a céljaiban – hatalmi ambícióiban –, és Hitler ezt sosem tudta megbocsátani nekik. Ezért állt bosszút az egész zsidó népen. Ugyanakkor azért ő is beszámolt arról, miként vették el az elhurcolt zsidók javait, hogyan költöztek be a házaikba.

Az elhurcolt zsidók közül többen is hazatértek, volt, aki tovább folytatta a kereskedelmet. Erre többen is kifejezetten felhívták a figyelmünket. Egy kőrösmezői bolt a mai napig is az eredeti tulajdonos, Jankil nevét viseli a köznyelvben, persze hivatalosan nem.

De általában sem a tettesekről, sem arról nem nagyon akartak beszélni, ami történt, s amiről azért nyilvánvalóan az eltelt több mint hetven évben értesültek. Nemegyszer – szándékosan vagy véletlenül? – összemosták a történéseket a Szovjetunió összeomlása utáni kivándorlással. Vagy mintegy bizonyítékul hozták fel, hogy olyan szörnyűségek azért nem történhettek, hiszen akadtak, akik vagy akiknek a leszármazottai visszajöttek egykori lakóhelyükre. Azt tapasztaltuk, hogy jóval többet tudnak, de a szovjet rendszerben edződött öregemberként nem akarják ezt kamera előtt elmondani.

Volt olyan magyar interjúalanyunk, aki szerint a zsidók kommunisták, ők tehetnek Trianonról, Magyarország szétszakításáról – tehát megérdemlik a sorsukat. Másvalaki hozzáfűzte, hogy azért elég lett volna csak azokat megbüntetni, akik „bitangok” voltak, és belekerültek a politikába, a többieket mégsem kellett

volna. „A zsidók elleni intézkedések okozója a zsidó származású Kun Béla volt, aki a zsidók segítségével jutott hatalomra, és az ő politikájának a következménye volt Trianon.” Ennek ellenére: „Az ungváriak elkísérték őket, amikor elvitték őket, integettek nekik, és sajnálatot váltottak ki belőlük” (K. Erzsébet, Ungvár).

A beszámolókat erősen átírja az, hogy 1945 után ezek az emberek, családok is meglehetősen nehéz helyzetbe kerültek, sok magyar férfit munkatáborba vittek, közülük rengetegen meghaltak, a kolhozosításakor mindenkinek a tulajdonát elvették stb. Ennek fényében kevésbé érzik különlegesnek, speciálisan tragikusnak a zsidók sorsát, ez is pusztán egyfajta szenvedés itt, ahol annyian szenvedtek. A falvakba kevesen ugyan, de jöttek vissza zsidók, mesélték, szóval ezt is túl lehetett élni. Volt olyan beszélgetőtársunk, aki nehezményezte, hogy bár megígérte neki a zsidó szomszéd, később mégsem segítette Amerikából.

Elhangzott egy beszámoló egy Weiss nevű túlélőről, aki az ötvenes évek padláslesöprésében mint helyi kommunista vett részt. A történet szerint a nekünk nyilatkozó asszony, amikor az utolsó zsák kukoricáját is el akarták vinni, rátámadt Weissre, ezért lecsukták. Ám ő nagy ravaszul a vizsgálat során azt mondta, hogy a zsidó meg akarta erőszakolni. És hogy jön egy zsidó egy keresztény nőhöz? Ezt az érvelést, úgy tűnik, méltányolták a kommunista hatóságok, és három nap után szabadon engedték a gyanúsítottat.

Egy mezőkaszonyi idős ember szerint a visszatért és maradót zsidók jól éltek, még kolhozelnök és orvos is lett belőlük.

Mi lett a zsidó értékekkel, házakkal?

A deportáltak összegyűjtött holmiját széthordta a nép, volt, aki szerint már ekkor, mások szerint később, az oroszok bejövetelekor az általában a zsinagógában berendezett raktárból.

A lakásokba, üzletekbe beköltöztek, ezeket használatba vették, és ezeket akkor sem adták vissza, amikor nagy ritkán valaki visszatért a holokauszt után. Ezek a visszatérő túlélők általában elég hamar elhagyták addigi otthonukat, hiszen semmijük sem maradt, semmit nem kaptak vissza. Adatközlőink ezt némiképp szomorúan, de ennyi év távlatából is többnyire megértően adták elő.

Többen elmondták, hogy a nép széthordta a zsidók holmiját, de kivétel nélkül mindegyikük hozzátette, hogy ő és a családja nem vett részt ebben. Akadt, aki ezt azzal is megtoldotta, hogy éppen a zsidó szomszéd bízta rá az apjára szegényes vagyonkáját azzal, hogy ha nem jönne vissza, akkor az az övé lehet. Vagyis a család megtartotta ugyan a zsidó dolgait, de azokat nem elvette, hanem megőrizte. (S ki nem mondván ott lebegett, hogy hát tehattünk mi arról, hogy nem jöttek vissza?)

A falusi környezetben erről a témáról jóval kevesebbet tudtak vagy akartak tudni, mint a városi interjúkban. Most is akadt olyan, aki szerint a zsidó szomszéd átjött, és becsületes magyar szomszédjára bízta az értékeit azzal, ha visszajön, visszakeri őket, ha nem, legyenek a szomszédéi. Egy beszámoló arról szólt, hogy egy túlélő – aki a román rendőrség kötelékébe került – visszatérően visszakeri és -kapta a családi eszékjót.

Több beszámolót hallottunk arról, hogy amikor a front közeledtével kitelepítették az embereket, üres zsidó házakba költöztették őket. Cs. Máriaék így kerültek Nagybecskóra, egy elhurcolt zsidó család házába, ahol az előző lakóknak még a bútoraik is ott maradtak. Ők azonban ezeket nem használták, mert vitték magukkal a sajátjaikat. Később olyanok költöztek be a házakba, akiknek „szükségük volt rá”. Például kibombázták őket, vagy a harcok során leégett a saját házuk – betelepedtek hát az üresen maradt épületekbe.

Az egyik településen egy helytörténéstől alapos listát kaptunk arról, mely házakban éltek egykoron zsidók. Akadt pár ház, amelyet még mindig a régi tulajdonos alapján azonosítanak – „ott lakott a meszes zsidó” –, a többségéről azonban a maiaknak már fogalmuk sincs.

Idős interjúalanyainkat, akiket magukat és családjukat is akár többször kifosztották az évtizedek során, nem nagyon rázta meg az, hogy másztól is elvettek. De az kétségtelen, hogy hárítani akarták az ezzel kapcsolatos kérdéseket. Kivétel talán az az ukrán interjúalanyunk, akit Körösmezőn kirendeltek munkára, amikor az elhagyott zsidó házak értékeit kipakolták és összegyűjtötték a mikve, a rituális fürdő épületében. (Ennek az épületnek egy része még ma is megvan.) Úgy emlékezett, hogy a zsidók gazdagabbak voltak, mint ők, sokuknak voltak ékszereik, aranyaik is. És az értékek elhordásában, elraktározásában közreműködő személyek természetesen nem loptak el semmit, egyrészt, mert szigorúan megtiltották nekik, másrészt úgy gondolták, hogy hamarosan visszajönnek a zsidók, és akkor kiderül,

hogy loptak, ez pedig következményekkel jár.

Hogy aztán mégis hova tűnt minden? Kié lett? Zavaros idők jártak, végül széthordták az emberek, ha már a zsidók nem jöttek a holmijukért. Hallhattuk, az összegyűjtött ágyneműt, ruhákat stb. kiárusították a helyieknek.

Háború utáni történetek

Kevesen számoltak be róla, hogy a visszatérőktől megtudtak-e bármit arról, mi történt velük. „El voltunk mink mi a magunk bajával foglalva” – magyarázta egyik interjúalanyunk. Erős kisebbségben maradtak azok, akik a háború után munkatársaiktól vagy a maroknyi túlélőtől érdeklődtek arról, mi és hogyan történt velük – bár ilyen beszámoló is elhangzott. Mint erről szoltunk, viszonylag sokszor hozták elő, mintegy mentegőtődzve, hogy azért voltak visszatérő zsidók, vagy ha mégsem, nyilván jó helyre kerültek, nem kellett a sztálini éveket átélniük, és így tovább.

K. Mária (Rát) elmondta, hogy a „meszes zsidó” – a háború előtt mész árusításával foglalkozott – ismét megjelent a faluban. Az ő édesanyjától kért kölcsön három koszorú fokhagymát, azzal indította újra az üzletelést – szóval, mintha a világ visszatért volna a normális kerékvágásba.

Hogy a többiekkel, az eltűntekkel mi lett? De hiszen annyian tűntek el mások is – jött a sokszor ki nem mondott, de érzékeltetett válasz. Jellemző P. Máriaé (Korláthelmece), aki több kedves történetet idézett fel barátnőjéről és padtársáról, Weisz Szerénáról, akivel sok időt töltött együtt. Jó pár zsidó szokást idézett fel, mint kedves emléket a zsidó esküvők idejéből, ahol a menyasszonyt

egy széken felemelték, alatta trágya volt. A vőlegény pedig dalolva körbejárta őt. Ám amikor azt kérdeztük, mi történhetett Szerénával, mi történhetett ezekkel az emberekkel, miért tűntek el, akkor csak annyit felelt, hogy azt nem tudja. S arra sem emlékszik, hogy valaha beszéltek-e erről a faluban.

Különösebb együttérzés nem idéződött fel, de tegyük hozzá, olyan emberekkel beszélünk, akikkel rengeteg méltánytalanság történt – s ők is elég kevés szolidaritással találkozhattak hosszú életük során.

(A megmaradt, túlélő zsidóság egyik része a háború után, másik része a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján elment az országból – ezzel aztán végkép megszűnt az, ami emlékeztetett volna arra, hogy itt egykor zsidók éltek. A zsidósághoz kapcsolódó épületeket vagy lebontották, vagy új funkciót kaptak, s a háború utáni nemzedék már nem is tudta, hogy a mozi épülete – amely mostanában a legtöbb helyen üresen, lepusztulva áll – egykor zsinagóga volt. A legtöbb helyen a temető is szétrohadt, megsemmisült, köveit széthordták, bár akad kivétel, mint például Körösmező, itt tisztességesen rendbe rakták.)

Körösmező

A zsidók körösmezői összegyűjtéséről, Kamenyec-Podolszkijról még csak

nem is hallott senki. (1941 augusztusában a Szovjetunió német megszállás alá került részére több mint 23 ezer zsidónak nyilvánított embert toloncoltak ki Magyarországról, illetve így próbálták „zsidótlanítani” Kárpát-alját. A kitoloncoltakat borzalmas körülmények között Körösmezőn gyűjtötték össze, majd továbblokták őket a németeknek. Egy idő után a gyilkosságokat végrehajtó németeknek elégük lett az öldöklésből, és hagyták elszökni a maradék embereket, akik közül nagyon sokat a környékeliek vertek agyon. Alig maradt túlélő.) Az itt élők még csak nem is hallottak erről, s ez a metakommunikatív jeleket is figyelve őszinte válasznak tűnik. Még helytörténész ismerősünk sem tudott érdemben minderről, ahogy a környék történelmét kutató helyi történész sem. (Mindketten ukránok, bár egyikük meglehetősen jellegzetes magyar nevet visel: Béla Bélovics.)

Ennek az lehet az oka, hogy a helybeliek személyesen nem láthatták a zsidók összegyűjtését, a szovjetunióbeli, majd az ukrainai történetírásban pedig ez a „magyar” epizód nyilván nem szerepel – tehát utólagosan sem értesülhettek róla. Így a holokauszt első tömeggyilkosságáról az oral history interjúk során semmit sem tudunk összegyűjteni.

Elveszett még az emléke is.

Ungvár–Budapest, 2018/2019

Lesz-e ebből nemzet?

(Koszovóban jártam)

Nem fedeztem fel semmit. Amit leírok, az jórészt megtudható a Wikipédiából, cikkekből, tévéműsorokból. Vagy például fiatalon meghalt nagyszerű kollégám, Kakuk György riportjaiból. De a helyszínen látni, érezni a dolgokat mégis más. Ezt próbálom meg érzékeltetni. A helyszínen járva végig azon gondolkodtam: lehet-e egy lényegében mesterségesen létrehozott államból nemzetet faragni? Ha igen, hogyan?

Kíváncsi lennék, mit tanulnak az ottani gyerekek hazájuk történelméről. Hiszen Koszovó önállóan soha nem létezett. A római, utóbb a bizánci birodalom része volt, aztán a középkori Szerbiáé, majd bő ötszáz évig az Oszmán Birodalomé. Lakosságában a 19. században vált dominánssá a többségében muszlim vallású albánság. Utána jött Jugoszlávia, amelyben 1945 előtt néhány kezdeti évet leszámítva nem létezett önálló egységként. Tito idején pedig Szerbia autonóm tartománya volt. Ez az autonómia elég széles volt, bár idillről akkor sem lehetett szó, a vezető beosztásokban aránytalanul sok szerb ült Prištinában. Igaz, a Tito utáni rotációs rendszerben egy évig (1986–87-ben) még a jugoszláv államfői tisztséget is egy koszovói albán – a kommunisták szövetségének tartományi vezetője – töltötte be, de őt honfitársai inkább Belgrád emberének tartották. Ám viszonylagos nyugalom uralkodott, amíg a rendszerváltozáskor Milošević (előbb a Jugoszlávián belüli, majd a független Szerbia elnöke) meg nem fosztotta Koszovót az autonómiájától. Az egyre durvább fellépés váltotta ki 1999-ben Szerbia NATO-bombázását, amelynek következtében Milošević távozni kényszerült (életét a Nemzetközi Bíróság hágai cellájában fejezte be 2006-ban), Koszovó pedig a NATO felügyelete alatti ENSZ-protektorátussá vált, majd 2008-ban egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét. Ezt eddig 114 ország ismerte el, de az ENSZ Biztonsági Tanácsának vétőjogú állandó tagjai közül Kína és Oroszország nem, ezért a nemzetközi szervezet tagjai közé nem kerülhet be. Az Európai Uniónak is van öt tagja, amely – saját valós vagy kitalált szeparatistáitól rettegve – nem ismeri el Koszovót: Spanyolország, Szlovákia, Románia, Ciprus és Görögország.

A koszovóiak túlnyomó többsége albán. Nincs koszovói nemzet, ők az albán nemzet részei. Ám Nagy-Albánia létrehozásának, az Albán Köztársasághoz csatlakozásnak nincs sok esélye. A NATO-tag és EU-tagjelölt Albánia kormánya – szakítva a pár évvel ezelőtti retorikával – nemigen emlegeti már ezt, mert tudja, hogy a nagyhatalmak nem akarnak határváltozásokat. Mindhárom föderatív állam – a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia – úgy bomlott fel, hogy az addigi tagállamok közti belső határok váltak államhatárrá (ezt rúgta fel Oroszország a Krímben), de a külső határok nem vál-

toztak. Közben Koszovó vezetői is rájöttek, hogy független állam elnökének, miniszterelnökének lenni elegáns dolog. Még ENSZ-tagság nélkül is sokkal elegánsabb, mint Albánia új keleti tartományában lenni Tiranától függő helyi főnöknek. Másfelől az EU-tagságra vágyó Szerbia a szélsőjobboldali nacionalista uszítóból mérsékelt jobbközép politikussá átstilizált Aleksandar Vučić vezetésével aligha merné megpróbálni Koszovó visszaszerzését, amire ereje sincs, főleg amíg NATO-katonák is vannak ott. Mellesleg ha ez mégis sikerülne, ugyan mit kezdene a hétmilliós Szerbia 1,8 millió lázongó albánnal? Újra gyilkolna?

Vagyis úgy tűnik, hogy a független Koszovói Köztársaság a belátható jövőben megmarad. Akkor pedig ki kell alakítani valamiféle új identitást, nemzettudatot. Ezt helyszíni benyomásom szerint az 1990-es évek nem minden téren dicsőséges partizánmozgalmára alapozzák. Az ország tele van a függetlenség óta már nem létező, de a mai politikai vezetők zömének életrajzában szereplő egykori Koszovói Felszabadító Hadsereg (UÇK) harcosainak emlékműveivel. A szerb ortodox keresztény kolostor miatt még említendő Dečani központjában öt ilyen – mellesleg elég ronda – hatalmas szobor áll egymás mellett. Ahol bármilyen csetepaté zajlott tizenöt-húsz éve, ott emlékoszlop áll, esetleg egy kiegészített autó maradványait is ott hagyták. Rengeteg ilyet láttam. A priština-i történeti múzeum kétszintes. Lent az ókori emlékeket lehet látni: római sírkövek, cserépedények és hasonlók, mint bárhol a világon az e korszakot bemutató tárlókban. Az emeletre felmenve azonban az UÇK parancsnokainak, köztük az ország mai vezetőinek ereklyéi láthatók: ruhák, géppisztolyok, motorkerékpárok. Mintha közben 1600 évig nem történt volna semmi.

Ja, és Madeleine Albright egykori amerikai külügyminiszter kalapját is kiállítják a történeti múzeumban Koszovó múltjának emléktárgyaként. Teret neveztek el róla a fővárosban – néhány utca még ismeretlen beosztott amerikai diplomaták nevét is viseli –, főnöke, Bill Clinton elnök mérsékelten sikerült szobra pedig a Bill Clinton sugárúton áll, amelyet keresztez a George W. Bush sugárút. Vagyis a független Koszovó hálás az Egyesült Államoknak, amelynek létrejöttét köszönheti. (Tegyük hozzá: aligha volt akkor más reális lehetőség, mint Koszovót leválasztani Szerbiáról.) Ugyanakkor „a koszovói Gandhi”, a békés ellenállást hirdető Ibrahim Rugova nevét elfelejtik megemlíteni a kiállításon. Pedig tizennégy éven át, 1992-től 2006-ig ő volt Koszovó elnöke, de a függetlenséget nem érte meg. Ellenezte az UÇK kegyetlen módszereit, ezért – bár van egy szép nagy szobra a priština-i sétálóutca elején – nem kell túl sokat emlegetni. Pártja, a Koszovói Demokratikus Liga most ellenzékben van, de 2017-ig kormányon volt – az egykori kemény UÇK-s Hashim Thaçi köztársasági elnöksége alatt.

Kegyetlen módszerekért persze a szerbek sem mentek a szomszédba, bár az egyik fél rémtettei nem mentik a másikéit. Utastársaim között volt egy bajai bunyevác asszony, aki nyelvtudását kihasználva igyekezett beszélgetésbe elegyedni a helyi emberek közül azokkal, akik megértették őt. Egy Gjakova nevű, csaknem százezres város szállodájában a középkorú portás figyelmeztette: asszonyom, velem beszélhet szerbül, mert én még

jugoszláv iskolába jártam. De ha innen kimegy, nehogy megszólaljon így, mert rosszul jár. Ezt a várost 1999-ben felégették, lerombolták Milošević csapatai, a lakosságot elűzték. Amit a bazárban, az óvárosban lát, az mind újjáépített ház.

Adem Jashari az UÇK egyik vezére volt. Merényleteket, szabotázsakciókat szervezett a jugoszláv hadsereg és a karhatalom ellen, ezért Belgrádban veszélyes terroristának tartották. 1998 márciusában elhatározták a likvidálását. A hadsereg körülvette a nagycsalád által lakott néhány épületet Prekaz faluban, és nehéztüzérséggel megostromolta. Jashari nem engedte kimenni az asszonyokat és a gyerekeket sem, látványos kollektív mártíriumra vágyott. Megkapta. A házakat ágyúkkal szétlőtték, ötvennyolc halott maradt ott. Prekaz ma nemzeti szentély. A lerombolt főépületet az ágyúgolyók ütötte lyukakkal együtt konzerválták, sőt fel is állványozták. De nem azért, hogy újjáépítsék, hanem hogy a látogatók az állványra felmenve benézdhessenek a romos szobákba. Pár lépésre onnan van egy kis múzeum-emlékhely, szemben pedig egy nagy emlékmű katonai díszőrséggel, az ötvennyolc áldozat sírkövével. Mindegyiken ott áll a születési és halálozási dátum: a hatéves kisgyerekén és a hetvenéves nagymamáén is. Amikor ott voltam, éppen egy fiatalember magyarázta a kisfiának, hogy mit lát, de hordanak oda iskoláscsoportokat is. Bennem végig az motoszkált: természetesen szörnyű, amit a jugoszláv államhatalom művelt, de lehet-e egy új nemzet identitását a szomszéd ország elleni gyűlöletre alapozni? Hiszen Prekazban nem Miloševićről, hanem „a szerbekről” van szó. És a priština repülőtér Adem Jashari nevét viseli, vele találkozik először a külföldiek nagy része.

Szerbek egyébként már alig vannak Koszovóban, a még említendő északi részen kívül néhány „sziget” maradt meg. De hogy pontosan hányan vannak az 1,8 milliós országban, azt nehéz kideríteni. A II. világháború utáni statisztikák néhány évtizedig 23 százalékot mutattak ki, ami aztán 15-18 százalékra csökkent. A hivatalos 2018-as állami statisztikai évkönyv 3,4 százalékot ír – de 2011-es adat alapján, mert azóta nem volt népszámlálás. A tájékozottnak tartott CIA *The World Factbook* című kiadványa mindössze 1,5 százalékról tud. Ugyanakkor a 2017-es koszovói parlamenti választáson a Belgrádból támogatott Szerb Lista a szavazatok 6,12 százalékával (44 578 vokssal) szerzett kilenc mandátumot. (A százhusz tagú törvényhozásban tíz-tíz mandátum van fenntartva a szerbeknek és a többi, még kisebb nemzetiségnek, így a törököknek, bosnyákoknak. A szerbek tizedik helyét egy másik kis párt szerezte meg, amelyről még szó lesz.) Gyanítom, hogy e listára csak szerbek szavaztak. Ha a 41 százalékos részvételi arányból visszaszámolok – jobb híján feltételezve, de nem biztos, hogy a szerbek ugyanolyan arányban szavaztak, mint az albánok –, akkor az jön ki, hogy 108 000 körül lehet a szavazójogosult szerbek száma. Ha pedig azt feltételezem – bár ez sem biztos –, hogy a húsz év alattiaknak a statisztika szerinti 38 százalékos aránya a szerbek között sem sokkal kisebb, mint az egész lakosságban, akkor az e kategória zömét kitevő, még nem szavazó gyerekekkel együtt több mint 170 000 szerb lakos lehet, ami már majdnem 10 százalék. Bár valójában a 100-ról se tudni, hogy mennyi. Ugyanis miközben a statisztikai

évkönyv a legutóbbi népszámlálás alapján becsülve 2017-re a teljes lakosságot 1 798 506 főben határozza meg, a központi választási bizottság által közzétett hivatalos választási eredmény 1 888 059 szavazójogosultról szól. (Ennek 41 százaléka szavazott ténylegesen.) Ebből, ismét beleszámolva a 18 évnél fiatalabbakat, csaknem hárommilliós lakosság jönne ki. Ezek mind hivatalos állami szervek adatai. A rejtélyek megfejtésére nem vállalkozom. Az azonban biztos, hogy a szerbek kisebbségben vannak, sokkal kevesebben, mint a jugoszláv időkben.

A Szerb Listáról bekerült képviselők tagjai a kormánykoalíciónak. Szerbia kifejezetten biztatta a koszovói szerbeket, hogy erre a listára szavazzanak, miközben Belgrád ugyebár nem ismeri el azt az államot, amelynek a parlamentjéről és kormányáról szó van! Három miniszterük közül az egyik miniszterelnök-helyettesi rangot visel, miközben a szerb elnök szerbiai pártjának is tagja. Pontosabban most már csak két miniszterük van, mert a miniszterelnök ez év elején a lista egyik tagját, a mezőgazdasági minisztert lecserélte az említett másik, ugyancsak szerbeket tömörítő kisebb párt szintén szerb nemzetiségű politikusnőjére. Ez ellen mind a koszovói Szerb Lista, mind a Szerb Köztársaság tiltakozott – mondván, hogy az albán nemzetiségű Haradinaj koszovói miniszterelnök ne válogasson a szerbek között, és ez a nő nem képviseli a koszovói szerbeket, mert az ő pártja csak a szavazatok fél százalékát kapta –, majd a leváltott és megsértődött priştinai miniszter néhány nap múlva a belgrádi (!) kormány államtitkára lett. Érdekes. De azért a maradék két listás miniszter benn maradt a koszovói kormányban. (Feltéve, hogy nem történt újabb változás. A fentieket ugyanis számos, fotóval is illusztrált sajtóhírből és egyebek közt a miniszterelnök Facebook-oldaláról lehet összeszedni, de ellenőrizni nehéz, mert a kormány hivatalos oldalán e sorok írásakor nem található kormánynévsor, a mezőgazdasági minisztérium honlapján pedig nem szerepel a miniszter neve. Hihetetlen, de ez a helyzet.)

Mindezen politikai játsz máktól függetlenül nem lehet könnyű lelkileg a koszovói politikában tisztséget vállaló szerbeknek. Nemcsak anyaországbeli honfitársaik említett kegyetlenkedésének emlékeivel kell megküzdeniük (és azzal, hogy ezeket Szerbiában jórészt tagadják, elkövetőiket hősnek tartják, amit ők albánok között élve aligha tehetnek), hanem az azokat követő választásapásokéival is, amelyeknek a tetteseit, köztük a mostani kormányzat néhány vezetőjét az albánok mindmáig ünneplik. A szakirodalom pogromként emlegeti a 2004. márciusi szerbellenes rohamot, amelyet a nemzetközi fegyveres erők még fegyverhasználattal is képtelenek voltak megakadályozni. Sok ezer szerb kényszerült elmenekülni, néhány tucat halott is volt. A feltüzelt albán muszlimok mintegy ezer házat romboltak le, és harmincöt ortodox templomot gyújtottak fel. A talán legszebb, lehangulatossabb koszovói város, Prizren felégetett szerb negyedében például, amelynek újjáépített házaiban ma már albánok élnek, nem a jugoszláv hadsereg és karhatalom parancsnokai laktak, hanem boltosok, kézművesek, tanárok, kishivatalnokok. Évszázadok óta szomszédok. Mégis ők szenvedtek.

A világörökség részeként UNESCO-védelem alatt álló gyönyörű középkori szerb templomokra és kolostorokra éppen ezért még ma is kiemelten vigyázni

kell. A már említett harcias hangulatú város melletti Visoki Dečani műemlékeit a KFOR katonái őrzik, a látogatóknak le kell adniuk az útlevelüket. Így igyekeznek megakadályozni, hogy forrófejű albán hazafiak felrobbantásuk a freskóiról méltán híres székesegyházat. (Hívó egyébként nemigen akad, de a papok kitartanak.) Amikor ott jártam, éppen moldovai katonák voltak szolgálatban, a KFOR ugyanis, bár a NATO-erők része, ENSZ-határozat alapján jött létre, és ezért NATO-n kívüli országok is részt vesznek benne. Hasonlóan vigyázni kell a peći székesegyházra. Emlékeztem a történelemóráról, hogy a mai magyarországi szerbek a XVIII. század elején Csernojevics Arzen ipeki pátriárka vezetésével menekültek ide a török elől, de bevallom, nem tudtam, hogy ez a törökül İpeknek nevezett hely Koszovóban van. Szerbül Peć, albánul Peja. Ott is gyönyörűek a templomok, de egy angolul beszélő fiatal apáca elnézést kért, hogy nem tud körülvezetni. Nézzük meg egyedül, de nekik a pátriárka látogatására kell készülniük. Izgatottan szaladgáltak, takarítottak. Kérdésekre, hogy ez mennyire rendkívüli esemény, azt mondta: nem az, hiszen a belgrádi pátriárka, akihez ők egyházilag tartoznak, rendszeresen jár oda. Aztán mosolyogva hozzátette: legfeljebb áram nem lesz, de felkészültünk erre. Értetlenségemet látva elmagyarázta: amikor a főpap megjelenik, „véletlenül” áramszünet szokott lenni. Vagyis: a szerb állampolgárságú, szerb útlevéllel utazó Irinej pátriárkát, aki a Peć érseke címet is viseli, nem merik nem beengedni, mert abból nemzetközi botrány lenne, Koszovó pedig igyekszik demokratikus jogállamként megjelenni a közvélemény előtt. Tehát beengedik, csak az állami áramszolgáltató szórakozik egy kicsit.

Sokat lehetett olvasni a kettéosztott észak-koszovói városról, (Kosovska Mitrovicáról, de ezt is egészen más személyesen látni, és beleszagolni a levegőbe. A települést átszelő kis folyó hídját olasz carabinieri őrzik, az uttest le van zárva. Gyalog át lehet menni. Az északi városrészben mindenki szerbül beszél, kizárólag szerb – és Putyin-képekkel is díszített orosz – zászlók láthatók. Egy kétnyelvű felirat szerint „Koszovó szerb, a Krím orosz!”. Az árak csak szerb dinárban vannak kiírva, és az emberek azzal is fizetnek. A hídfőnél egy kis emlékoszlopot állítottak az albánok által megölt szerb hazafiaknak. Kétszáz méterrel arrébb, a déli oldalon csak albánul beszélnek, a fizetőeszköz euró (Koszovó ezt használja, nincs saját pénze), csak albán zászlók lengenek. A hídfőnél egy szobor emlékeztet a szerbek által megölt albán hazafiakra. Ez elvben egy város. Annak az országnak a zászlaja, amelyhez mindkét fél város tartozik, tudniillik Koszovóé, sehol nincs kitűzve. Amikor már mentünk volna tovább, csoportunk kisbuszának albán sofőrje hirtelen eltűnt. Azt láttuk, hogy szalad át a hídon. Mintegy tíz méterre behatolt a szerb területre, ahol még sosem járt, készített egy szelfit, majd visszatért. Szerintem azóta is erről az izgalmas kalandjáról mesél otthon a kocsmában.

Egy 700 lakosú szerb faluban, Velika Hoćában, a megmaradt szerb szigetek egyikén, ahol bizarr módon a szélsőséges Šešelj vajda kifakult plakátjai láthatók, érdekes történet illusztrálja a két nép viszonyát. Ennek bevezetéséül fel kell idézni, hogy a híres albán becsületkódex, az ősi – és sokáig íratlan – törvény szerint a legszentebb dolog a vendégjog és az adott szó.

Ha valaki befogadott egy éjszakára egy vadidegen embert, és azt megölték, mielőtt másnap kilépett volna a házigazda telekhatárán, a gazda köteles volt ugyanúgy vérbosszút állni érte – és ezzel a saját családjára rászabadítani egy akár száz évig tartó gyilkosságsorozatot –, mintha egy családtagját ölték volna meg. Ismerte ezt a törvényt az albánul tudó, sok albánnal jóban lévő Lazar Kujundzić szerb gerillavezér is, akit 1905-ben üldöztek a törökök, mert sikeres merényletet hajtott végre egy török csendőri egység ellen. Ezért amikor az akkor még jórészt albánok lakta Velika Hoćában befogadták éjszakai szállásra, azzal a nyugalommal hajtotta álmra a fejét, hogy nem érheti baj. Ám amint elaludt, a házigazda máris riasztotta a török csendőröket, akik tűzharcban megölték Kujundzićot. Hogyan szeghette meg a szavát az albán gazda, megsértve az ősi törvényt? Hiszen a török megszálló közös ellenségük volt! Nos, azért tette, mert úgy gondolta: ha a szerbek kiűznék a törököt, és ők lennének az urak, még gonoszabb elnyomók lennének, mint a szultán emberei.

Arról pedig, hogy az albánok a maguk urai lehessenek, kevesen álmodtak 1905-ben. Ennek hátteréről az említett Prizrenben lehet többet megtudni, egy gazdag kereskedő egykori házában, ahol 1878-ban megalakult a Prizreni Liga, az első albán függetlenségi mozgalom. Akkor ülésezett a berlini kongresszus, hogy 63 évvel a bécsi után, ezúttal a krími háború nyomán újrarajzolja Európa térképét. (Ott mi is nagyhatalom voltunk: Andrássy Gyula, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere az angol, francia, német, orosz és török vezetőkkel együtt döntött például a román és a szerb függetlenség, a bolgár autonómia elismeréséről.) A Liga a Berlinben összeült politikusokhoz fordult, de hiába. A törökök szétverték a mozgalmat, vezetőit bebörtönözték. Albánia csak 34 év múlva lett független. De hogy az lett, abban valószínűleg mégis szerepet játszott a korábbi kudarcos próbálkozás, mert bevitte a nemzetközi köztudatba, hogy létezik albán nép és albán kérdés. Viszont az is jellemző a közép-, kelet- és dél-európai történelemre, hogy az albán mozgalom szülőhelye nem Albániában található. Az emlékmúzeum idegenvezetője sóhajtozva mutatja egy térképen, hogy az albánok által lakott területek ma Albánián kívül öt további országhoz tartoznak: Montenegróhoz, Szerbiához, Észak-Macedóniához (még szokni kell ezt a nevet), Koszovóhoz és Görögországhoz. Igaz, hozzáteszi, hogy ezt tudomásul kell venni.

Csoportunk találkozott egy ott élő magyar asszonnyal. Felvilágosult nagyvárosi értelmiségi családban él, amelyben az iszlám előírásait nemigen tartják meg. Megkérdeztem, hogy nyugat-európai egyetemen végzett albán férjének vannak-e szerb kollégái, akikkel együtt dolgozik, esetleg összejár. „Ez elképzelhetetlen” – válaszolta érezhető szomorúsággal. Viszont az említett kis faluban, amikor az utasoknak különleges pálinkákat kínál a szerb szeszfőzdés megtudta, hogy a következő programunk a szomszéd településen egy albán borász meglátogatása, lelkesen mondta: „Ó, ő jó barátom, biztosan jól fogják érezni magukat nála.”

Ez az utóbbi reakció sajnos kivétel. Újabb háború talán nem várható, de nekem a pár napos utazás alapján az az érzésem, hogy igazi béke a fejekben és a lelkekben ott nagyon soká nem lesz.

„Részben tájékoztatlanságból, főként azonban rosszindulatból”*

IV. Késő antik és középkori keresztény antijudaizmus

Dolgozatom első részét a tőle megszokott figyelemmel és érdeklődéssel olvasta, s nagyon várta a folytatást. A második részt Heller Ágnesnek ajánlom, szeretettel, köszönettel és soha nem múló hálával, abban a biztos tudatban, hogy egy kicsit odébb, egy kicsit távolabb ugyan, de ez az írás sem kerüli majd el a figyelmét.”(G. Gy.)

A középkor kedvelt képi vagy plasztikus ábrázolása az Egyház és a Zsinagóga egy-egy nőalakban megismerésesített megjelenítése, ahogy a tipologizáló keresztény exegézisben Lea, az idősebb leánytestvér a zsidóságot, míg Ráhel, a fiatalabb és kedvesebb leánytestvér a kereszténységet szimbolizálta. Ennek megfelelően amíg az Egyház koronás büszke leányként mutatkozik, kezében hatalmának attribútumaival, addig a Zsinagóga rossz küllemű, elhanyagolt, ápolatlan öregasszony, koronája éppen lefelé csúszik a fejéről, szeme lezárva (a zsidó vakság jeleként¹), kezében törött jogar.

A zsidó nép szellemi és fizikai értelemben egyaránt vakká vált (Gautier de Châtillon az 1170-es évek elején írt Antikrisztus-költeményében – *Dum contemplor animo* – azt állítja, hogy maga az Antikrisztus volt az, aki Leát, azaz a zsidókat

megvakította), s ennek tudható be, hogy képtelen felismerni azt a jelentésváltozást, amelyen a Szentírás Krisztus eljövételét követően átesett. Guillaume de Bourges a vakságot Isten büntetéseként értelmezi, amivel a zsidókat azért sújtotta, mert nem voltak hajlandók meglátni Krisztusban a Messiást.²

A „leváltott” nép helyébe lépő kereszténység félreérthetetlenül kívánta tenni, hogy a régi szövetség értelmét veszítette Isten új szövetségének fényében, s Jézus eljövele betöltötte, egyben érvénytelenné tette a régi törvényeket, amelyek a keresztény allegorikus exegézis tükrében csupán előképei voltak az újonnan megkötött szövetségnek. Az első évszázadban világra jövő kereszténység számára az egyik legalapvetőbb kérdés az volt, hogy ki is valójában az Atya igazi örököse: az isteni kinyilatkoztatást Isten kiválasztott népeként hordozó idősebb („őszövetségi”), avagy az ő helyébe lépő, az örökséget megújító,

* A tanulmány első részét a *Mozgó Világ* júniusi számában közöltük. – A szerk.

¹ Pál apostol a *Rómaiakhoz* írott levelében (11,8) írja: „Isten mindmáig érteni nem tudó lelket és nem látó szemet, nem halló fület adott nekik.”

² Guillaume de Bourges: *Liber bellorum Domini* (ed. Gilbert Dahan), Les Éditions du Cerf, Paris, 1981. 212–241.

azt magáénak követelő s az Úrral a régi és „elavult” helyett új szövetséget kötő fiatalabb nép? Vagyis ki a *verus Israel*, ki az *igazi zsidóság*? A kérdés fennáll még akkor is, amikor a zsidóság fokozatosan elveszíti előképjellegét, s a kereszténység már nem a zsidóság küldetésének folytatóját és betetőzőjét látja önmagában, hanem egyenesen annak történeti és üdvtörténeti ellenségét, amennyiben a megváltásnak éppen az ószövetségi néppel, hittal és törvénnyel szemben kell megtörténnie.

Voltaképpen *Israel* igazi örökösének és jelentésváltozásának gondolatkörét vetette már fel Cassiodorus, azt hangsúlyozva, hogy a zsidók megkapták Istentől a szakítólevelet, s ezentúl a keresztényekre vonatkozik a zsidó elnevezés, hiszen „jogunk van rá, minthogy a Megváltó Juda törzséből származik”.³ Paschasius Radbertus – a fentieknek megfelelően – annak ad hangot, hogy az igazi Juda nem más, mint az egyház, a zsidók ugyanakkor méltatlanokká váltak arra, hogy viseljék nevüket, minthogy ők „a Sátán zsinagógája”.⁴

Miután tehát a régi törvényt a kereszténység mint elavult szabálygyűjteményt szemlélte, a héber Bibliát (az Ószövetséget) csupán az Újszövetség előképének tekintette,⁵ amely szó szerinti (*ad litteram*) értelmezés helyett allegorikus magyarázatot követel,⁶ s mihelyst a jelkép

nyilvánvalóvá válik, „eredetinek tűnő” értelmét rögvess el is veszíti.

A törvényét veszített nép tehát eljátszotta üdvtörténeti szerepét, s attól kezdve, hogy mindezt Isten gondviselő akaratának megfelelően a kereszténység vitte tovább, a régi népnek el kellett tűnnie a történelem süllyesztőjében, kifejezve az üdvrend módosulásának s a szövetség megváltozott tartalmának és hordozójának újdonságát és egyetemességét. A 70-es, majd a 135-ös évek tragikus eseményeit, melyek során a római légiók a zsidó lakosság egy részét elpusztítják, másik részét elűzik hazájából, kitiltják Jeruzsálemből, s a templomot, a zsidó vallási kultusz ősi szimbólumát földig rombolják, a keresztények az idők jeleként köszöntik, hiszen a pusztítást jogosnak, teológiailag igazolhatónak tartják. A pogány istenségek zászlói alatt felvonuló seregek az Úr méltó büntetésének közvetítőivé magasztosulnak: a keresztény szerzők többsége azt hangoztatta, hogy Izrael végzete, a város romba dőlése, az emberek legyilkolása, a zsidók szétszóródása jogos következménye volt annak, hogy a Megváltó elleni összeesküvéssel és keresztre feszítésével a zsidók elkövették az emberiség elleni legnagyobb bűnt, s e miatt a jóvátehetetlen vétek miatt Izrael most méltó megtorlásban részesül. „Így érte végül is utol az isteni büntetés a zsidókat, akik kezét mertek vetni Krisztusra”⁷ – írja Euszebiosz, lényegében követve Szent Pál sorait: a zsidók, „akik Urunkat, Jézust

³ Cassiodorus: *Expositio in Psalmum*, 75. Lásd ugyanezt Rabanus Maurus: *Expositio s. Ieremias*, 2, 3.

⁴ Paschasius Radbertus: *Expositio in Matthaeum* 1,1.

⁵ Lásd Henri de Lubac: *Exégese médiévale. Les quatre sens de l'Écriture*, I/1. Aubier, Paris, 1959. 305–363.

⁶ Guibertus de Novigento: *Tractatus de Incarnatione contra Judaeos*, VI.

⁷ Euszebiosz: *Hisztoria Ekklesziasztika*, II, 6, 8. *Euszebiosz egyháztörténete*, Szent István Társulat, Budapest, 1983. 66. Fordította Baán István.

és a prófétákat is megölték, minket pedig üldöznek, ezért az Isten előtt nem kedvesek, és az embereknek is ellenségei [...] Így betelik egyszer s mindenkorra bűneik mértéke, s már rajtuk is az Isten haragja, végérvényesen.”⁸ Jézus jövődöleése beteljesült,⁹ a szent város többé nem a zsidók városa, a régi törvény a régi törvény népével pusztul el, s adja át helyét az Egyháznak, az új szövetség új népének: a zsidók „minden vétkek közül a legsúlyosabbat követték el ugyanis akkor, amikor az emberi nem Üdvözítőjének életére törtek abban a városban... Minthogy itt szenvedte el Jézus ezeket, ezért kellett teljesen elpusztulnia ennek a városnak és a zsidó népnek kiűzetnie, s másokra, azaz a keresztényekre kellett a boldogságra történő hívásnak átszállnia...”¹⁰

A keresztény szerzők számára a templom lerombolása a zsidók kultikus gyakorlatának és ünnepeinek végső elutasítását jelentette, egyértelművé téve, hogy a zsidó kultusz illegitimé, a törvény pedig érvénytelenné vált. Hiszen ahogy Isten egykor elhatározta, hogy Jeruzsálemet a zsidó kultusz központjává teszi, úgy a templom lerombolásával éppen azt fejezte ki, hogy nem akarja sem a zsidó kultuszt, sem a zsidó vallás további fennmaradását, s „a zsidó vallás (*politeia*) épületének az összes maradványát is lerombolta”.¹¹

Az istengyilkos zsidók¹² nem szabad akaratukból ölték meg Krisz-

tust, hanem látva gyógyíthatatlan hibáikat, Isten gyilkossá tette őket, és pusztulásra ítélte valamennyit. A gaztett felelőssége az egész népet terheli,¹³ hiszen Krisztus meggyilkolása, s Izrael elvettetése jelzi az e nép természetében rejlő végtelen romlottságot s azt, hogy méltatlannak bizonyultak választott szerepükre: „Jézust megölve a legnagyobb bűnt követték el, s így teljesen magukra hagyták őket.”¹⁴ Krisztus keresztre feszítése végeredményben betetőzése volt a törvényszegés és mindenféle egyéb gaztett szűnni nem akaró történelmi folyamatának, amelyre az *Apostolok cselekedetei* tanúsága szerint István is kitér a Szanhedrin előtt mondott beszédében.¹⁵ Mindenesetre Prudentius sorában – „Krisztus vére visszafröcskölt rájuk”¹⁶ – *Máté evangéliumának* nevezetes kijelentése köszön vissza („Vére rajtunk és fiainkon”¹⁷), amit a 4. századtól kezdve a kereszténység mint a zsidóság elvettetésének és nyomorúságos helyzetének legfőbb magyarázó elveként szokta idézni.

Ugyanakkor az istengyilkosság bizonyos értelemben előképe volt a keresztényekkel szembeni folyamatos zsidó kegyetlenségeknek, így például azoknak, amelyeket a rómaiakkal szövetkezve keresztényekkel szemben követtek el a keresztényüldözések idején. A zsidókkal szemben állandó volt a vád, hogy a helyi üldözésekben rendkívüli buzgalommal vettek részt, s ezért válhattak a mártírakták – így például

⁸ 1Tesszalonikiakhoz 2,15–16.

⁹ *Máté* 24,15–16; *Márk* 13,14–15; *Lukács* 21,20–21.

¹⁰ Origenész: *Kontra Kelszosz* IV, 22. i. m. 270.
¹¹ Lásd Joannész Khrüszosztomosz: *Adveros Iudaeos*, IV, 6, 9. i. m. 121.

¹² Eusebiosz: *Vita Const.* 3,24; Nüsszai Ger-gely: *Or.* 5; Aszteriosz: *Hom in Ps.* 5,16.

¹³ Uo.

¹⁴ Lásd Origenész: *Kontra Kelszosz* IV., 32. i. m. 282.

¹⁵ *Apostolok cselekedetei* 7,51–52.

¹⁶ Prudentius: *Apoth.* 544.

¹⁷ *Máté* 27,25.

Szent Polükarposz vértanúaktája vagy *Szent Pioniosz presbiter és társai vértanúaktája* – az antijudaista propaganda és legendaképzés első dokumentumaivá, amelyekből meg tudhatjuk, hogy a mártír eleven megégetéséhez szükséges rőzse összegyűjtésében „a zsidók különösen készségesen segítettek, amint ez már ilyen esetekben szokásuk volt”,¹⁸ az elítélteken „résztétlenül nevetnek”,¹⁹ „Belfegornak áldoznak”,²⁰ s mintegy eljutván a végső konklúzióhoz: „Gomorra népe, akiknek keze vérrel van tele”.²¹ A kereszténység – felismervén az üdvtörténeti irányultságot, s annak harcos e világi szolgálatába szegődven – az ószövetségi nép hitét, vallását, nyelvét, hagyományait, szokásait, azaz teljes létmódját kívánva ellehetetleníteni, igyekszik újrahasznosítani a korábbi pogány vádak egész sorát,²² miközben antijudaista elkötelezettségét egyre határozottabban teológiai és egy-egy jól irányzott feljelentéssel is felérő politikai érveléssel próbálja alátámasztani. A pogány hagyományokhoz igencsak kritikusan viszonyuló kereszténység teljes egyetértéssel veszi át azokat az állításokat, miszerint a zsidóság „makacs, konok nép”,²³ melyet a „császárság iránti tiszteletlenség”²⁴ s az „örökös láza-

dás szelleme”²⁵ jellemez. Jóánnész Khrüszosztomosz, aki „*ethnosz polemopoión*”-nak mondja a zsidóságot, a zsidó felkeléseket „Róma elleni bűntett”-nek nevezi,²⁶ ezzel is bizonyítani igyekeztve a kereszténység alattvalói lojalitását a mindenkor hatalom iránt. „Rebellantes Judaei” – harsogják a latin egyházatyák, hogy aztán a római törvények megszegésének ürügyén²⁷ a leghatározottabb fellépést követeljék az uralkodóktól, s váljanak a különböző helyi pogromok lelkes szószólóivá. Órigenész már-már védelmére kel a zsidóságnak, amikor – talán éppen Tacitus vádjait visszautasítva („egymáshoz megátalkodottan hűségesek és készségesen könyöröletesek, viszont mindenki mást ellenségesen gyűlölnék”²⁸) – azt hangsúlyozza, hogy a zsidók nem az egész emberiséget gyűlölik, csupán a keresztényeket.²⁹ Mindamellett a kereszténység nem elégedett meg a pogányoktól örökölt imputációk újraélesztésével, hanem új ötletek egész sorát fogalmazta meg, mindenkor politikai vagy teológiai érdekeinek megfelelően. Így állíthatták keresztény szerzők, hogy a zsidó vallás a bálványimádás közeli rokonának tekinthető,³⁰ a zsidók pénzéhesek,³¹ szeretik a luxust, a bőség minden

¹⁸ *Polükarposz vértanúsága*, 13, 1.

¹⁹ *Pioniosz vértanúsága*, 4, 8.

²⁰ Uo. 4, 11.

²¹ Uo. 13, 2.

²² A zsidóságot ért hagyományos és rendre visszatérő pogány vádakról, illetve azok keresztény átvételéről lásd Jean Juster: *Les juifs dans l'Empire romain, leur condition juridique, économique et sociale*. I., Librairie Paul Geuthner, Paris, 1914. 45–48.

²³ Ambrosius: *Ep.* 74,3; Augustinus: *Tract. adv. Jud.* 9.

²⁴ Ambrosius: *Ep.* 40,21

²⁵ Joánnész Khrüszosztomosz: *C. Jud. et Gent.* 16.

²⁶ Joánnész Khrüszosztomosz: *In Matth. Hom.* 43,3.

²⁷ Lásd Ambrosius: *De Tobia*.

²⁸ Tacitus: *Historiae*: V, 5. i. m. 350.

²⁹ Lásd Órigenész: *Hom. in Ps.* 1,36

³⁰ Lásd *Levél Diognétoszhoz*, III; *Cod. Th.* 16,8,7.

³¹ Hieronymus a zsidók zsugoriságáról szándékozik lerántani a leplet, amikor arról számol be, hogy hébernyelv-tanára túl sok pénzt mert kérni (*Praef. in Job.* 1).

formáját,³² buják, érzékiek, gyilkolásra készek, s egyáltalán, mint a legfőbb rossz megtestesítői, minden tettük Isten elleni merényletnek fogható fel, azaz „az Úr gyilkosai, akik Istent gyűlölik és ellene láznak, a törvény gyalázói, a kegyelem elutasítói, atyáik hitének megtagadói”.³³

A „démonoktól megszállott zsidók – hangzik Khrüszosztomosz megállapítása – semmivel sem jobbak, mint a disznók vagy a bakkecskék feslett gondolkodásuk és túlzott falánkságuk miatt”, mert csak ahhoz értenek, hogy „megtömjék a hasukat, hogy részegre igyák magukat”.³⁴ Az Aranyszájú merész metaforával érzékelteti, hogy a zsidók munkára alkalmatlanok, s „már csak vágóbaromnak lettek jók”.³⁵ Istentelenek, kegyetlenek, embertelenek,³⁶ akik között „gyilkosság és vérontás tenyészik”,³⁷ s akik „tisztátalanok, törvénszegők, embergyilkosok és Isten ellenségei”.³⁸ Ünnepek, a bűnbánati nap csupán alkalom arra, hogy erkölcstelen módon féktelenkedjenek, mezítláb táncoljanak a piactereken, s „parázna nők feslett csőcselékét [...] a zsinagógába vonszolják”.³⁹ „De a zsinagóga nemcsak bordélyház és színház, hanem egyenesen rablók barlangja, vadállatok odúja is”,⁴⁰ „démonok lakhelye”,⁴¹ amelyeket „elbukottak, megvetettek és ítélet alá esők látogatnak!”,⁴² böjti sátraik

pedig nem különbek a fogadóknál, „amelyekben kéjnyók meg fuvoláslányok tanyáznak”.⁴³ Imádkozás vagy zsoltárecéklés közben hangjuk állatok artikulátlan üvöltésére emlékeztet: „disznóröfögés és számáror-dítás” – mondja Szent Hieronymus,⁴⁴ s egyáltalán: a zsidóktól, mint „az egész világot megfertőző betegségtől”⁴⁵ jobb elfordulni. Tertullianus számára pedig egyértelmű, hogy az ördög nem tesz egyebet, mint a „zsidók kicsinyesen pontoskodó törvényét utánozza”.⁴⁶

Arnaud Royard a *Synagogáról* írva a hét főbűn (*peccata capitalia*) közül mindjárt hármat is alkalmasnak talált arra, hogy általuk mutassa be a zsidóság legkarakterisztikusabb vonásait: a gőgöt (*superbia*), a fősévénységet (*avaritia*) és a bujaságot (*luxuria*). A gőg a Krisztus idejében élt zsidók legjellemzőbb sajátja, a fősévénység pedig, amely az egyik legelső előfordulása a későbbiekben közhellyé váló előítélet-típusnak, itt középkori értelmében bukkan fel, mint a „lélek pestise”, amely pénzsóvárrá és iriggyé teszi az embert.⁴⁷

Minden rossz a zsidóktól ered: a kutak és források mérgezésével ők az okozói a legkülönbélebb pusztító járványoknak, a leprának és a pestisnek.⁴⁸ Rémtörténetek terjednek

³² Lásd pl. Hieronymus: *In Is.* 2,8; *Ep.* 121.

³³ Nüsszai Gergely: *In Christi resurr. orat.* 5.

³⁴ Joannész Khrüszosztomosz: *Adversos Iudaios* I, 4, 1. i. m. 54.

³⁵ Uo. I, 2, 6. i. m. 50.

³⁶ Vö. Uo. I, 6, 8. i. m. 61.

³⁷ Uo. I, 6, 7. i. m. 60.

³⁸ Uo. II, 2, 8. i. m. 76.

³⁹ Uo. I, 2, 7. i. m. 50.

⁴⁰ Uo. I, 3, 1. i. m. 51.

⁴¹ Uo. I, 3, 3. i. m. 51.

⁴² Uo. I, 3, 7. i. m. 53.

⁴³ Uo. VII, 1, 2. i. m. 177.

⁴⁴ Hieronymus: *In Amos* 5,23.

⁴⁵ Joannész Khrüszosztomosz: *Adversos Iudaios*, I, 6, 7. i. m. 60.

⁴⁶ Tertullianus: *De praescript. haeret.* XL, 4.

⁴⁷ Lásd Gilbert Dahan: *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge*, Les Éditions du Cerf, Paris, 1990. 513. „Avaritia est anima pestis” (A fősévénység a lélek pestise) kifejezést Alanus ab Insulis használta. Lásd *De virtutibus et vitiis* (ed. Odo Lottin), in *Psychologie et morale aux XIIe et XIIIe siècles*, VI. Duculot, Gembloux, 1960. 72.

⁴⁸ Robert Anchel: „Pastoureaux, lépreux et

arról, hogy magas méltóságú, grófi családok egy-egy családi perpatvart végleg elsimítandó, miként veszik igénybe zsidó méregkeverők szolgáltatásait,⁴⁹ s az egyház rendre különféle határozatokban siet hívei segítségére, akkor is, amikor megtiltja a keresztényeknek, hogy zsidó orvosokhoz forduljanak, ám ha mégis kénytelenek ezt tenni, legalább a felírt orvosságot keresztény patikuskánál készíttessék el,⁵⁰ s akkor is, amikor zsidó hús- és élelmiszerárusoktól tanácsolják el az egyszerű népet.⁵¹

Izrael nem pusztán az üdvözülésből való kirekesztettség állapotába került, hanem az egész üdvrend veszélyeztetőjévé is vált, félelmetes ellenséggé, „minden vadállatnál elvetemültebbé”.⁵² Történelme a kereszténység számára a hitehagyás történetévé szimplifikálódott, s a szakadatlan törvényszegés gyakorlatát művelő zsidóság – üdvtörténeti értelemben – törvényeivel veszti el létjogosultságát: az Úr pusztulásra ítélte őket.

A 4–5. századi törvényhozónak a zsidóság már nem a császárság egy különös népe, hanem mint Krisztus gyilkosai, gyűlölt fajta, s így a törvénykezésnek az a célja, hogy Isten szent tervének történelmi realizálódását segítse elő és azt tükrözze. A semleges törvényhozással összeférhetetlen, sértő, bántó kifejezések a törvénykezésben felbukkanó teoló-

giai motívumokról árulkodnak: így fordulhatnak elő a törvénytárban olyan, az objektivitás látszatát is feladó megállapítások a zsidóságról, mint „vészes, istentelen szekta”, „utálatos, gyalázatos, visszatartó, babonás gyülekezet” stb.⁵³

A zsidók jogi státusza állandóan rosszabbodott, s noha léteztek rendeletek, amelyek például a zsinagógák védelmét szabályozták,⁵⁴ hangsúlyozván, hogy a zsidók vallása nem tiltott, s hitük miatt nem lehet ócsárolni őket,⁵⁵ vagy amelyek az ünnepekhez való jogukat deklarálták,⁵⁶ az őket érintő törvények legtöbbször mégis határozott zsidóellenes jelleget öltött. A kereszténységnek való alávetettség teológiai követelményének erősödésével párhuzamosan vált a zsidóság – életlehetőségének fokozatos korlátozásával – egyre kiszolgáltatottabbá. Az új keresztény társadalom kívülállóivá lettek, s a pogányokkal és eretnekekkel együtt potenciális felbujtókként jelentek meg.⁵⁷ A külvilág számára változatlanul vonzó s így a kereszténységnek a prozelita-jelenség⁵⁸ okán komoly konkurenciát jelentő zsidóságot rendeletek egész sorával próbálták izolálni, s a pogány világból betérni szándékozó kedvét véglegesen el-

juifs”, in *Les Juifs de France*. Paris, 1946. 79–92.

⁴⁹ Lásd pl. Guibert de Nogent: *De vita sua*, III, 16, i. m. 422.

⁵⁰ Valladolid (1322), *Canon 21*, in J. D. Mansi: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (továbbiakban: Mansi), 25. 720.

⁵¹ Vienne (1267), *Canon 18*, in Mansi 23. 1175.

⁵² Joánnész Khrüszosztomosz: *Adversus Iudaeos*. I, VI, 7. i. m. 61.

⁵³ „Feralis secta”, „nefaria secta”: *C. Th.* 16,8,1 (315-ben); „sacrilegi coetus”: *C. Th.* 16,8,7 (357-ben); foedum taetrumque Judaeorum nomen”: *C. Th.* 16,8,19 (401-ben); „nefanda superstitio”: *C. Th.* 16,9,4 (417-ben); „abominandi Judaei”: *C. Th.* 16,8,26 (423-ban).

⁵⁴ 412–423 között több ilyen rendelet lát napvilágot: lásd *C. Th.* 16,8,20; 21; 25; 26; 27.

⁵⁵ Lásd *C. Th.* 16,8,9; 21.

⁵⁶ *Uo.* 16,8,20; 8,8,8; 2,8,6; *C. Iust.* 1,9,13.

⁵⁷ *Uo.* 16,8,26.

⁵⁸ A prozelita-jelenséget meglehetősen kiterjedtnek és gyakorinak nevezi Marcel Simon: *Verus Israel*, i. m. 315–355.

venni attól, hogy lelki üdvét Jézus követése helyett a mózesi törvényekben találja meg. Míg a keresztény hitre áttért zsidó különleges védelmet élvezhetett,⁵⁹ s örökségéből nem zárhatták ki rokonai,⁶⁰ addig a zsidóságba betérő teljes vagyonelkobzásra számíthatott,⁶¹ s elveszítette annak jogát, hogy végrendeletet készíthessen.⁶² Rendeletek egész sora teszi meg a kívánt lépéseket a zsidókhöz meggondolatlanul közeledni vágyót illetően: a gettósításhoz vezető folyamatok egyik korai formájának tekinthetjük azt a rendelkezést, amely tiltotta a zsidók és keresztények közötti vegyes házasságot, s amit ugyanolyan szigorral bírált el, mint magát a házasságtörést.⁶³ Zsidók nem teljesíthettek katonai szolgálatot,⁶⁴ és sem ügyvédi,⁶⁵ sem bármilyen más nyilvános hivatalt nem viselhettek.⁶⁶

Az állami hatalom Istentől kapott megbízást, hogy az abszolút igazság birtokában lévő keresztény hitet védelmezze és hatalmi eszköztárat annak terjesztésére mozgósítsa. Az állami rendelkezéseket – ennek megfelelően – mintegy kiegészítették és specifikálták azok az egyházjogi határozatok, amelyek igyekeztek minél jobban távol tartani a keresztényeket a zsidóktól. A 4. század elején ülésező Elvirai Zsinat (kb. 300–303) XVI. kánonja a vegyes házasságot tiltja (ugyanazt erősíti majd meg a 451-es Khalkedóni Zsinat XIV. kánonja), kimondva, hogy

katolikus lányokat „sem zsidóhoz, sem eretnekhez ne adják, [...] mert hívőnek a hitetlennel nem lehet semmi közössége”,⁶⁷ s az L. kánon a zsidókkal való közös étkezésektől óvja az egyszerű hívőt és klerikust. De ugyanennek a zsinatnak a határozatából értesülhetünk arról, hogy a zsidók áldása „érvénytelenné és hatálytalanná” teszi a keresztények áldását, ezért az Istentől kapott termést óvni kell zsidó közelségétől.⁶⁸ A Laodikeiai Zsinat (4. század második fele) zsidó szokások gyakorlásától, a szombati pihenéstől tiltja el a keresztényeket, hangsúlyozván, hogy „ha mégis zsidó szokások követésén érik őket, legyenek kiközösítve Krisztus színe előtt”.⁶⁹ A XXXVII. kánon kimondja, hogy zsidókkal és eretnekekkel nem szabad közösen ünnepelni, s ajándékot elfogadni tőlük, a XXXVIII. kánon pedig azt emeli ki, hogy zsidóktól nem szabad kovásztalant elfogadni és istentelenségeikben részt venni. A II. Troulloszi Zsinat (692) bizonyos részletkérdéseknek tűnő elemeket is megemlít: „Keresztény nem ehet zsidók kovásztalan kenyeréből, nem közeledhet hozzájuk bizalmaskodva, nem fogadhat el tőlük gyógyszert, és nem fürödhet velük közösen.”⁷⁰

Az országot, földjét, politikai hatalmát és kultuszát vesztett s pusztulásra ítélt nép azonban életben maradt. Ám fennmaradása metafizikai ellentmondás, „botrány”, amelyet értelmezni s üdvtörténetileg indokolni kellett. A zsidóság léte a kereszténységgel együtt innentől

⁵⁹ Lásd *C. Th.* 16,8,5.

⁶⁰ *Uo.* 16,8,28; *C. Iust.* 1,5,13.

⁶¹ *Uo.* 16,8,7; *C. Iust.* 1,7,1.

⁶² *Uo.* 16,7,3.

⁶³ *Uo.* 9,7,5; *C. Iust.* 1,9,6.

⁶⁴ *Uo.* 16,8,16; 16,8,24.

⁶⁵ *Uo.* 2,6,8.

⁶⁶ Lásd *C. Iust.* 1,5,12,6.

⁶⁷ *Elv. Zs.* XVI.

⁶⁸ *Uo.* XLIX.

⁶⁹ *Khalk. Zs.* XXIV.

⁷⁰ *II. Troull. Zs.* XI.

kezdve a két civitasnak, Isten és a Sátán államának történelmi harcát jeleníti meg, ahol Krisztus népével szemben a zsidóság az Antikrisztus népévé démonizálódik, ám amely nép – a civitas diabolihoz hasonlóan – az idők végezetén végleg le fog győzni.⁷¹ A zsidóság az ördög népévé lesz,⁷² a „Sátán zsinagógájává”,⁷³ s míg a keresztények „az Úr Jézus Krisztustól származtatják magukat”,⁷⁴ addig a zsidók „az ördög ügyvédjei, viperafajzat, besúgók, sötét rágalmazók, az agyak elhomályosítói, az álszenteskedés élesztői, démonok gyülekezete, förtelmes átkozódók, lincselésre készek, ellenségei mindannak, ami jó”.⁷⁵ Joannész Khrüszosztomosz egy egész álló napot sem tart elegendőnek ahhoz, hogy felsorolja a zsidók bűneit,⁷⁶ de azért kitér harácsolásukra, kapzsiságukra, lopásaikra, piaci üzelmekikre,⁷⁷ s „krisztusgyilkosok közösségének”⁷⁸ nevezvén őket, végül eljut

a konklúzióig: nemcsak a zsinagóga démonok lakhelye, „hanem a zsidók lelke is az”.⁷⁹

Az egyházatyák közül többen már genealógiai értelemben is annak a határozott meggyőződésüknek adtak hangot, hogy az Antikrisztus a gonosz démon fia, aki a sátán és az ördög,⁸⁰ zsidónak született, s a zsidók, akik Krisztusban egykor az igazságot utasították el, most az Antikrisztus személyében elfogadják a hazugságot.⁸¹ Jeruzsálemi Kürillosz az Antikrisztusról szóló katekézisében említi, hogy eljövetelekor különböző mágikus mutatványokkal és szemfényvesztéssel fogja elkápráztatni és hatalma alá vonni a zsidókat, akik ettől kezdve benne látják majd a várva várt Messiást.⁸² Az ezredfordulóhoz közeledő középkori kereszténység aztán újra feleleveníti arról a Végző Elenségről szóló tanításokat, aki, miként Krisztus minden jóságot, úgy ő minden gonosztságot összefoglal, akinek a teste a legfőbb gonosz foglalta (*anakephalaioszisz, recapitulatio*), minden gonosztevő összessége, s – miként erre Rupertus Tuitiensis *Apokalipszis-kommentárjának* egy helyén rávilágít – mindennek látható jeleként teste magában foglalja a zsidókat, a rossz uralkodókat, a simóniakusokat, a mágusokat, továbbá a költőket és a filozófusokat.⁸³

Az Antikrisztus figurájára és tetteire, valamint követőire való különféle utalások a középkori gondolkodás fontos elemeivé váltak: a teológiai

⁷¹ Rendkívül jellemző, hogy a keresztények egymás között – afféle „belső szóhasználatban” – saját ellenfeleiket mintegy a rossz, a gonosz vagy a bűnös szinonimájaként zsidónak nevezik. Szamoszatai Pauloszt ortodox ellenfelei mondják zsidónak, így például Joannész Khrüszosztomosz (*Exp. in Ps.* 109,1), de az Aranyházájú ugyanígy szidalmazza a szabelliánusokat és az ariánusokat (*De sacerdotio* 4,4). Athanasziosz „új-zsidóknak” nevezi az ariánusokat (*C. Arian.* 1,38; 2,16,17; 3,16,27), és Augustinus is zsidónak mondja ellenfeleit, akik kegyelemtanával fordulnak szembe, és a szabad akaratra helyezik a hangsúlyt (*Ep.* 196,7).

⁷² Lásd ehhez: Joshua Trachtenberg: *The Devil and the Jews. The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Antisemitism*, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1983.

⁷³ *Jelenések könyve* 2,9.

⁷⁴ Arisztidész: *Apol.* XIV,1.

⁷⁵ Nüsszai Gergely: *In Christi resurr. orat.* 5.

⁷⁶ Joannész Khrüszosztomosz: *Adversos Iudaeos* I, 7, 1. i. m. 61.

⁷⁷ *Uo.* I, 7, 1. i. m. 61.

⁷⁸ *Uo.* I, 4, 5. i. m. 54.

⁷⁹ *Uo.* I, 6, 6. i. m. 60.

⁸⁰ Órigenész: *Vö. Kontra Kelszosz* VI, 45. i. m. 463.

⁸¹ Jeromos: *Epistola* 121,11.

⁸² Jeruzsálemi Kürillosz: *Katek.* XV,11–12.

⁸³ Rupertus Tuitiensis: *Comment. in Apocalyp.* IX,16.

bölcseletnek éppúgy megszokott részeivé lettek, miként a politikai argumentációnak, a költői nyelvezetnek vagy a maguk képzeletgazdag vizualitásában kibontakozó középkori művészeti alkotásoknak. S ha a középkor egyik legismertebb Antikrisztus-színjátékára (*Ludus de Antichristo*) gondolunk, ahol az Antikrisztust követő Gentilitast (pogányság) és Synagogát (zsidóság) az Ecclesia fogja legyőzni, vagy akár Signorelli freskójára az orvietói dómban, ahol a félreérthetetlen ikonográfiai jelzésekkel megfestett Antikrisztus prédikációját különös alakok hallgatják, leszögezhető, hogy a Gonosz népe között, a világtörténelmi Rossz mellett elkötelezettek táborában üdvtörténeti súlyuknak megfelelően nagy számban ott találhatók a zsidók is, akiket az idők végezetét megelőző végső összecsapásban Krisztus mesterükkel együtt fog legyőzni és megsemmisíteni.⁸⁴

A démonivá, sátánivá, az ördög népévé váló zsidóság véglegesen legyőzendő, pusztulásra ítélt ellenséggé, Izrael isteni örökségéből kitagadott története a jézusi esemény pusztá előhírnökévé vált a hitét nemegyszer masszív, babonás előítéletekre felcserélő kereszténység számára. Krisztus népének ellenségeként, az Antikrisztus népévé démonizálódva üdvtörténeti helyzete a világban munkálkodó „legfőbb rossz” (*Summum Malum*) szerepének betöltésére kárhoztatta a zsidóságot a késő

antikvitás és a középkor egyik legelterjedtebb teológiai műfajától, az *adversus Judaeostól* vagy *contra Judaeostól* kezdődően, magán viselve a démoni minden lehetséges attribútumát az istengyilkosságtól az Oltáriszentség meggyalázásáig, a rituális gyilkosságtól a kútmérgezésig, a legkülönbélebb járványoknak a terjesztéséig, avagy az egész világot behálózó s a többi népet ördögi uralma alá hajtó, titkos helyen (*in loco secretissimo*) megkötött összeesküvésig, a nemzetközi kapcsolatoknak a szűk pátria érdekei fölé való helyezéséig.⁸⁵ A zsidó tehát egyszerre válik szellemi, fizikai és politikai ellenséggé, akit már csak preventív okokból is jobb minél előbb kiűzni a különböző városokból és országokból, mert ellenkező esetben ő lesz az, aki megsemmisíti a számára eredendően gyűlöletes keresztény univerzumot.

A nevezetes újszövetségi források nyomán – „a sátán az atyátok”,⁸⁶ „a sátán zsinagógája”⁸⁷ – a zsidóság és az ördög között egyértelműen meglévő szoros kötelék mintha csak beigazolódni látszana a középkor lázas, képzeletet és valóságot sokszor tetszőlegesen fölcserélő világában, ahol akár a történelmi jelentőségű politikai események, akár a mindennapok praxisa vagy a természetben lejátszódó folyamatok sajátos alakulása, értelmezhetetlen volta olyan egyéni és kollektív félelmeket szült, amelyek végső tárgyukat

⁸⁴ Rendkívül áruklódó Felice Feliciano 1475-ben közzétett antijudaista „tudományos-asztrológiai” pamfletjének címe: *Pronosticum astronomicum de adventu antichristi, pseudo messie ac prophete hebreorum* (Asztronómiai jóvendülés az Antikrisztus eljövételéről a zsidók hamis Messiása, avagy prófétája képében).

⁸⁵ A konszekrált ostya meggyalázásában vagy a keresztény gyermekeken elkövetett rituális gyilkosságokban a kereszténység a legördögibb tetteknek, az istengyilkosságnak a folytatását, annak sorozatos megismétlését látta.

⁸⁶ János 8,44.

⁸⁷ *Jelenések könyve* 2,9.

a „legfőbb rossz”-ban, a „mi” vilá-
gunktól idegen, tehát szükségsze-
rűen ellenséges „másik” világában
találták meg. Az integrációs erővel
rendelkező isteni legitimációt ma-
gaénak tudó középkori keresztény
társadalom a saját univerzumán kí-
vülre helyezett zsidóságban – a pá-
rianépben – fedezte fel valamennyi
félelmének végső okát és mindenne-
mű frusztrációjának legfőbb kivál-
tóját, s a járványoktól, a háborútól,
a nyomortól és az éhezéstől való
rettegés légkörében az éppen adott
jelenség megértését megkönnyítet-
te a megbízható sztereotípiakészlet
jól bevált alkalmazása. A végső go-
nosz képét externalizálták a zsidó-
ságra (máskor a muszlimokra vagy
az eretnekekre) – „a zsidó a gonosz
szellemmel azonosítható [...] Őtőle
ered a Gonosz ezen a földön, min-
den, ami a társadalomban rossz”⁸⁸ –,
s a képzeletbeli bűnöket felsorakoz-
tató koholmányok ösztüzét zúdítva
Isten egykor még kedvelt népére,
diabolizálták, démoni vonásokkal
ruházták fel önnön üdvtörténeti elő-
képüket.

A zsidóknak a Sátánnal való köz-
vetlen kapcsolatát jelzi a középkori
kereszténység számára az is, hogy
mágikus tudományukkal hatal-
mukban tartják és praktikáikkal
képesek befolyásolni a démoni erő-
ket. Marbodus Redonensis költő és
püspök Teofil legendáját feldolgozó
munkájában a Teofil és az Ördög
közötti közvetítőről úgy emlékezik
meg, mint aki „pestises ember és
mágus, a zsidó nép szülötte, az ör-
dög minden hatalmával felruházva”,

s – miheztartás végett – egyenesen a
fenti alak szájába adja, hogy „a Sá-
tán az Uram”.⁸⁹

Legendák számolnak be a Gonosz
nevével visszaélő és a név kimon-
dásával pusztítani képes zsidókról:
a *Legenda aurea* mondja el azt az
esetet, amikor Zambri, a tudós zsi-
dó a Constantinus császár előtt zajló
zsidó–keresztény elméleti hitvitát
egy felbőszült bika megölésének em-
pirikus gyakorlatával próbálta befo-
lyásolni, ám Szilveszter pápa Jézus
Krisztus nevével életre keltette és
megszelídítette a fékezhetetlennek
tetsző állatot.⁹⁰ Angliában királyi
rendelet tiltotta a zsidóknak a ko-
ronázási ünnepségeken való részvé-
telt, ugyanis félő volt, hogy hitvány
praktikáikkal rossz irányba befo-
lyásolnák az eseményeket;⁹¹ zsinati
határozatok szólították fel a zsidó-
kat, hogy mielőbb szüntessék be az
istenkáromlást, az uzsoraszedést,
valamint a mágiát,⁹² s rendeletek
tiltották el a keresztényeket attól,
hogy zsidókhöz forduljanak gondjaik
varázslat általi megoldásának remé-
nyében.⁹³

A zsidóságnak fontos üdvtörténeti
helyet és teológiai szerepet szánva
Szent Ágoston egy felettébb érdekes
és nagyhatású elméletet dolgozott
ki. A Zsolt 58,12 („Ne öld meg őket,

⁸⁹ Marbodus Redonensis: *Historia Theophili metrica* (MPL, 171.) 1594–1595. Guibert de Nogent önéletrajzában jól informált szerzőként számol be arról a zsidóról, aki mágikus tudását felhasználva közvetített egy szerzetes és a Sátán között: *De vita sua* (ed. Edmond-René Labande), Belles Lettres, Paris, 1981. 202.

⁹⁰ Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*, Magyar Helikon, Budapest, 1990. 40.

⁹¹ Matthaeus Parisiensis: *Historia Anglorum*, II. (ed. F. Madden), Longman, Green, Reader & Dyer, London, 1866. 9.

⁹² *Canon 23*, in Mansi 23. 882.

⁹³ *Canon 30*, in Mansi 23. 530.

⁸⁸ Jean-Paul Sartre: *Vádirat az antiszemizmushoz ellen*, Cserépfalvi–Göncöl, Budapest, 1991. 37.

nehogy elfelejtse népem, bujdosasd őket hatalmaddal”) hermeneutikai interpretációjából kiindulva azt hangsúlyozza, hogy „azért nem lettek elpusztítva a zsidók, mert nélkülözhetetlenek a hívő népek számára”,⁹⁴ ugyanis ők a tanúság népe: „tanúi saját igazságtalanságuknak (*iniquitatis suae*) és a mi igazságunknak (*ueritatis nostrae*)”,⁹⁵ vagyis életükkel és a nemzetek közötti szétszórattatásukban ők a Krisztusról szóló prófécia tanúi,⁹⁶ „Isten élő törvényének relikviái”.⁹⁷ Megalázott létük, a Szentföldről való kirekesztettségük és a népek közötti szétszórattatásuk, s a keresztény világ kiszolgálóivá való süllyedésük híven jelzi, hogy mi vár azokra, akik Isten gondviselő akarataival szegülnek szembe. Ugyanakkor remélt, várt vagy éppen a kényszerkeresztelés intézményével kierőszakolt hitehagyásukkal és áttérésükkel maguk fogják igazolni a kereszténység elvitathatatlan elsőségét és végső, e világi és üdv-történeti győzelmét a zsidóság felett.

A keresztény zsidóellenesség, vagyis az antijudaizmus vallási-teológiai alapokon jött létre. A judaizmus köldökszínórjáról leszakadó kereszténységnek tisztáznia és értelmeznie kellett a viszonyát a zsidósághoz, saját üdv-történeti konkurenciájához. Mert – egyfelől – a judaizmust meghaladta az idő, a prófécia beteljesedett, s a törvény útjáról többször is letért nép pusztta létezése anomáliává, metafizikai képtelenséggé vált. Másfelől a zsi-

dóság a kereszténység szemében szörnyű bűnt követett el: vakságuk és megátalkodottságuk miatt Jézusban nem ismerték föl a próféták által meghirdetett Messiást, s amíg ez nem változik meg, addig bűnben és szennyben élnek, s a Sátán istentelen eszközeivé válnak. A történelmileg kibontakozó teológiai vita, amely a kereszténység hatalmi helyzetéből fakadóan idővel a politikai teológia érvrendszerével és az erőszak legkülönbözőbb megnyilvánulásaival is bővült, a megtérés két útját (héber *tesuva*, görög *metanoia*) egy szűkebb, „közös” ösvényre kívánta terelni. A választás vagy a hitbéli megvilágosodás hol szabad, hol kikényszerített módja és lehetősége – értelemszerűen – továbbra sem tud a faji predesztináltság biológiai szükségszerűségéről.

V. Antiszemizmus

Az antiszemizmus fogalmának parttalanná tett történeti és tartalmi kiterjesztése az anakronizmus jelenségének lényegét jelentő „kortévesztésből”, idő- és térbeli ellentmondásból következően inkább elhomályosítja és torzítja, mintsem megvilágosítja a vizsgált jelenséget. A kifejezést részben biblikus-történeti (Noé fiának, Sémnek a leszármazottai), részben nyelvtudományi (szemita nyelvek), részben pedig történet- és szellemtudományi (szemita népek) előzményeket követően a 19. század második felében kezdték el használni, az imént felsorolt jelentésektől lényegesen eltérő értelemben, a zsidóellenességnek egy újfajta elméleti („tudományos”⁹⁸) és a politi-

⁹⁴ Augustinus: *En. Ps.* 58, 1, 21.

⁹⁵ Uo. 58, 1, 22.

⁹⁶ Aurelius Augustinus: *De civitate Dei*, XVIII, 46. Szent Ágoston: *Isten városáról*, IV. Kairosz Kiadó, Budapest, 2009. 176.

⁹⁷ David Nirenberg: *Antijudaizmus. A nyugati hagyomány*, Kalligram, Budapest, 2016. 140. Fordította Felesuti Péter.

⁹⁸ Hitler nem véletlenül támadja azt az antiszemizmust, amely „faji alap helyett vallási

kai mozgalmakban is megjelenő gyakorlati formáját jelölve ezzel.⁹⁹

Schäfer helyesen jegyzi meg, hogy – egyfelől – a zsidósággal szembeni ellenségeskedésre sok más kifejezés is rendelkezésre állhat (1. Judenfeindschaft, hostility against Jews, zsidóellenesség, 2. Judenhass, hatred of Jews, zsidógyűlölet, 3. antijudaizmus), másfelől a fogalmi tisztázás érdekében meg kell találni a választ a két legfontosabb elvi és történeti problémára: a) vajon mindig ugyanaz képezte-e a zsidósággal szembeni ellenségeskedés tárgyát a történelem során? b) van-e valami egyedülálló a zsidókkal szembeni ellenségeskedésben, amely megkülönbözteti ezeket a formákat más etnikai csoportokkal való szembenállástól?¹⁰⁰

Ettinger, aki az antiszemitizmust nem az egyiptomi, görög vagy római zsidógyűlölet újabb megnyilvánulásának tekinti, hanem a keresztény és muszlim hagyomány inherens részének, minthogy – így Ettinger – a kereszténység és az iszlám egyaránt a zsidósággal szemben jött létre és

határozta meg önmagát,¹⁰¹ nem vezet közelebb a megoldáshoz, inkább eltávolít attól: Ettinger érve ugyanis annak a hibás argumentumnak a példázata, amely továbbra is a vallási dimenzió keresztl, avagy abból kiindulva kísérli meg leírni az antiszemitizmus jelenségét, eme idolumban remélve megtalálni az eredet és a magyarázat együttesét.

Továbbra is kérdés marad tehát, hogy a nációk fajelméleten nyugvó „végső megoldása”, amely kétségtelenül egyedivé teszi a zsidókkal szembeni gyűlölet megnyilvánulását, levezethető-e a korábbi zsidóellenesség ismert formáiból, s létezik-e átmenet, amely a judeofóbia és az antijudaizmus zsidóellenességének speciális jellegét valamiféle „szükségyszerűséggel” vagy „elkerülhetetlenséggel” kanalizálná az antiszemitizmusba?

Langmuir az antiszemitizmust az etnikai előítéleteket és a xenofóbiát pszichológiai és szociológiai metaszetben tárgyalva megkülönbözteti a „sajátcsoport”-ot (*ingroup*) a „külső csoport”-tól (*outgroup*).¹⁰² A külső csoportokra vonatkozó ellenséges állítások három kategóriáját különíti el: 1. *realisztikus állításoknak* azokat nevezi, amelyek felhasználják a „külső csoportról” rendelkezésre álló

kifogásokon nyugodott”. A „vallási alapokon nyugvó zsidóellenes mozgalom”-mal („mint ha a zsidóság újabb megtérítéséről lenne szó”), vagyis a „látszólagos antiszemitizmus-sal”, mint amely „rosszabb volt a semminél, mert az embert a biztonság érzetével töltötte el” a „tudományos” antiszemitizmust állította, amely – mint írja – „nagyon helyesen a faji kérdés jelentőségének felismerésén és nem vallási jellegen alapult.” (Adolf Hitler: *Harcom*, kiadó, hely és évszám nélkül, 101–103. <http://nemzeti.net/contents/library/01-HARCOMSS.pdf>

⁹⁹ Ehhez lásd Reinhard Rürup – Thomas Nipperdey: „Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története”, in *A modern antiszemitizmus* (szerk. Kovács András), Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 37–61.

¹⁰⁰ Peter Schäfer: *Judeophobia. Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, i. m. 195.

¹⁰¹ Shmuel Ettinger: „The Secular Roots of Modern Antisemitism”, in *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism* (szerk. Otto Dov Kulka and Paul R. Mendes-Flohr), Jerusalem, The Historical Society of Israel and the Zalman Shazar Center for Jewish History, 1987. 40–41.

¹⁰² Gavin L. Langmuir: *Toward a Definition of Antisemitism*, in *Uő: Toward a Definition of Antisemitism*, University of California Press, Berkeley, 1990. 311–352. Magyarul: Gavin L. Langmuir: *Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára*, in *A modern antiszemitizmus*, i. m. 62–79. Fordította Greskovits Endre.

információkat, s ezek az állítások kiindulásul szolgálhatnak az elleneséges attitűdhöz és cselekedetekhez; 2. Az *idegengyűlölő (xenofób) állítások* társadalmilag fenyegető magatartást tulajdonítanak a „külső csoportnak” és a csoport minden egyes tagjának, miközben elhanyagolják a „külső csoport” egyéb, nem fenyegető tulajdonságait, s nem ismerik el, hogy a „külső csoport” egyes tagjai között ugyanolyan különbségek vannak, mint a „saját-csoportot” alkotó egyének között. A „külső csoport” differenciálatlan, homogén erőként jelenik meg, ahol minden egyes tag tevékenysége egyéni és társadalmi fenyegetést jelent a „sajátcsoport” egészére. A zsidók így lesznek valamennyien Krisztus gyilkosai, s így tekinthető minden egyes zsidó uzsorásnak stb. Az idegengyűlölő állítások nem a „külső csoport” leírását veszik célba, hanem a fenyegetéseknek kitett „sajátcsoport” félelmeinek, az egyre nyilvánvalóbb vészhelyzetnek, s a káosz előérzetének indoklását és okadatolását hivatottak bemutatni. A 3. kategória a *kimérikus*¹⁰³ állításokat tartalmazza. Olyan jellemzőket tulajdonítanak a „külső csoportnak” és tagjainak, amelyeket empirikusan soha nem figyeltek meg: fantáziák, lázas képzetek, koholmányok együttese, amelyek mintha igazi embereket írnának le, valójában lelki folyamatok sosem létezett projekciói, amelyeknek semmilyen „igazságmag”-juk nincs, miközben ezek az állítások is minden létező

egyedre vonatkoznak.¹⁰⁴ Langmuir szerint a kimérikus állítások legerősebb fajtái, azok, amelyek a „külső csoportot” valamilyen veleszületett, természetadta, biológiai módon dehumanizálja, nem-emberré vagy emberalattivá fokozza le, s ezzel az egész emberiség megátalkodott ellenségévé teszi (embergyűlölők, összeesküvők, rituális gyilkosságok elkövetői).

Kétségtelen tény, hogy a kimérikus állításokban megfogalmazódó idegengyűlölet nem csupán a zsidóságot érintheti, hiszen sok más alanya is lehet e gyűlöletformának (történelmi helyzettől függően például a feketék, a cigányok, az eretnekek, a boszorkányok, az örmények, a menekültek stb.), ám Langmuir téved, amikor úgy véli, hogy jöllehet „a kimérikus ellenségesség más csoportokra és azok tagjaira is kiterjedhet, ám... az európai zsidók a teljesen irracionális okok következtében olyan módon szenvedtek, amely túlmegy mindenfajta leíráson, s a felmerülő kételyektől sok nem-zsidó – keresztények, nácik vagy mások – képzeletbeli vonásokat tulajdonítva a zsidóknak, sikeresen megóvták magukat.”¹⁰⁵ Langmuir téved: a szenvedés ereje – még akkor is, ha nagysága, mértéke és intenzitása nehezen objektíválható – természetesen nem megkérdőjelezhető, ám aligha állítható, hogy a szenvedések és kínok eltérő ereje és mértéke adná meg a választ a tartalmi különbözőségekre.

Langmuirnak ugyanakkor igaza van abban, hogy az ókori görögök,

¹⁰³ Khimaira = a görög mitológiában egy kigyótestű, oroszlánfejű, tűzokádó kecske, sosem látott vagy tapasztalt szörnyeteg.

¹⁰⁴ Gavin L. Langmuir: „Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára”, i. m. 63–64.

¹⁰⁵ Gavin L. Langmuir: „Toward a Definition of Antisemitism”, i. m. 17.

a rómaiak és a perzsák akár gyűlölik, akár csak kinevetik a zsidókat, identitásukban és persze hatalmi pozíciójukban semmiféle fenyegetettséget nem érznek, így zsidóellenességük számottevően nem különbözik az etnocentrikus ellenségeség – például a barbárok ellen irányuló – egyéb formáitól. Igaz, a kereszténység a zsidóságban mint üdvtörténeti konkurenciájában már egész tanítását érezhette veszélyeztetve, s ezért is utasította el a leghatározottabban, egészen a kezdetektől, a judaizálókat (iudaizein, iudaizare), a zsidóságba betérőket, rémisztgetvén és elrettentvén őket a zsidóságról összehordott legképtelenebb kimérikus állítások felemlegetésével. Csakhogy ez sem jelent a zsidósággal szemben valamiféle különös és specifikus érzületet, amelyet egyfajta bevezetőként vagy átmeneti szakaszként érzékelhetnénk az antiszemitizmus irányába, miként nem tekinthető egyedinek, különösnek vagy átmenetinek – annak minden iszonyatával együtt – az emberáldozatról és az antropofágiáról szóló apióni hazugság sem: a görög mitológiában Kronosz saját gyermekeit falja fel, Atreusz király saját fivérét annak gyermekei húásával eteti meg, s Catilina is feláldozott egy fiút, majd a beleire tett kézzel elmondott eskü után társaival felfalta az áldozatot.¹⁰⁶ A rituális kannibalizmus vádját a legkülönbözőbb történelmi és politikai kontextusokban alkalmazták, megerősítendő az ellenfél (ellenség) kegyetlen és állatias viselkedését, fertelmes szokását és embertelen magatartását. Nincs tehát átmenet, a határok nem mosódnak

el: a judeofóbia és az antijudaizmus nem „fejlődik” antiszemitizmussá.¹⁰⁷

Schäfer mindezek ellenére mégis felismer két olyan elemet, amelyek már az antik görög szövegekből is kiolvashatók, s amelyek a későbbi antiszemitizmusnak – meglátása szerint – szerves alkotóelemeivé lesznek: ez a két elem a *xenofóbia* és a *mizantrópia* vádja, amelyek egyértelmű bizonyítékai annak, hogy a zsidóság az egész emberiségre veszélyt jelent. Ennek sokatmondó példája VII. Antiokhosz Szidétész esete, aki i. e. 134 körül ostrom alá vette Jeruzsálemet. Bizalmasai nagy buzgalommal azt tanácsolták a Szeleukida Birodalom uralkodójának, hogy „rohamozza meg a várost”, és „semmisítse meg teljesen a zsidó népet”, ez utóbbit, annak jelentősége miatt, kétszer is megismételve).¹⁰⁸ A javasolt genocídiumot a zsidók istentelensége és mizantrópiája tette szükségessé és elkerülhetetlenné, hiszen ez a fajta embergyűlölet avatja a zsidóságot még a sokszorosan megvetett barbároknál is gonoszabbá és félelmetesebbé.

Schäfer tehát az idegen- és embergyűlölet vádjában ragadja meg az antiszemitizmus korai csíráját, ám a zsidókkal szembeni antik félelem és gyűlölet legszélsőségesebb megnyilvánulásának leírására összességében továbbra is a judeofóbia fogal-

¹⁰⁷ Cohen is azt hangsúlyozza, hogy az antiszemitizmus korlátlan visszavetítése anakronizmus és félrevezető. Lásd ehhez: Shaye JD Cohen: „Anti-Semitism in 'Antiquity': The Problem of Definition”, in *History and Hate: The Dimensions of Anti-Semitism* (szerk. David Berger), Jewish Publication Society, Philadelphia – New York – Jerusalem, 1986. 43–47.

¹⁰⁸ Diodórosz Szikulosz: *Bibliothéké*, XXXIV–XXXV, 1, 1.

¹⁰⁶ Cassius Dio: *Rómaiké hystoria*, XXXVII, 30.

mát tartja a legalkalmasabbnak.¹⁰⁹

Az antiszemitizmus nem az akár még oly elrettentő szokásokat és hagyományokat követő, s nem is a kereszténység hitét és a Megváltó személyét elutasító zsidókat veszi immár célba, hanem a természettől adott s a génjeiben idegen szubhumánusot. A zsidóság immár nem népként, vallásként vagy kultúraként konstituálódik, hanem fajként. Többé már nem történelmi fogalom, hanem pusztán természeti létező, nyers biologikum, parazita vagy kártékony féreg: „a történelmi népkarakterből fajkarakter lett”.¹¹⁰ Az antiszemita nem a vallást támadja, nem folytat hitvitát, s nem a meggyőzés reményével vagy szándékával, kizárólag propagandisztikus célokból űz gúnyt az idegen, szokatlan és zavaró szokásokból, nem is utasítja el azokat, hanem a szokásoktól és vallásától különválasztott,

¹⁰⁹ Peter Schäfer: *Judeophobia. Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, i. m. 209. Kétségtelen tény, hogy például a *limpieza de sangre* (vértisztaság) spanyolországi rendelete egy vallási kérdést faji jelle-gűvé fordított át, ám ez az egyházi hagyományon belül kivételesnek volt mondható, s nem vált általános követelménnyé. Az első erről szóló statútumot 1449-ben hozták meg, s a vértisztasági igazolvány előfeltétele volt számos munka, tisztség betöltésének az államparátusban és az egyházban egyaránt, de más szervezetek, például az egyetemek is saját hatáskörükben megkövetelhatték. A pápa elítélte, és kezdetben sok spanyol egyházi méltóság (például a converso származású Torquemada) is tiltakozott ellene, mert ez azt jelentette, hogy a zsidóságot még a keresztvíz sem mossa le, ami nem volt összhangban a keresztény tanítással. Később a mór, cigány vagy eretnek felmenőkkel rendelkezőkre is kiterjesztették a hatályát. A 16. századi Spanyolországban már általános volt az „új” és a „rég” keresztények (*cristianos nuevos* – *cristianos viejos*) megkülönböztetése.

¹¹⁰ Reinhard Rürup – Thomas Nipperdey: *Antisemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története*, i. m. 38.

szekuláris zsidóra szegezi tekintetét (az antiszemitizmus a szekuláris zsidóellenesség ideológiája), az emberiség legnagyobb biológiai ellenségére, amellyel szemben kizárólag a teljes megsemmisítés, az „írmagja se maradjon” végső megoldása vezethet eredményre. Antiszemita tudomány reprezentánsainak következtetése szerint „a zsidók hosszú történelmük folyamán gyűlöletes természetük és viselkedésük miatt maguk voltak szerencsétlenségük okozói”.¹¹¹

A korábbi naív, emocionális zsidóellenesség helyébe egy tudatos és – mint láttuk – „tudományos” (pszeudotudományos) igényű eszmeiség lépett, amely kimondta, hogy a „zsidó jelleg” veleszületett tulajdonság, amin változtatni nem lehet. Ez nem csak azt jelenti, hogy a zsidók képtelenek „részévé lenni a nemzeti és kulturális struktúrának”, mint-hogy „kulturális, szociális, vallási és morális” alacsonyabbrendűségük ezt eleve kizárja,¹¹² hanem annak kimondását is, hogy pusztán jelenlétük egyenesen bomlasztó, káros és végzetes. Ezért indokolt és elkerülhetetlen ellenük az állandó harc s annak tudatosítása, hogy a látható, külsőséges jegyekről lemondó, aszimilálódott zsidó álcázott életmódjával különös veszélyt jelent, hiszen belülről, rejtőzködve bomlasztja az európai társadalmat és a keresztény univerzumot.

Az antiszemitizmus az emancipáció csalódásából nőtt ki. Azt várták, hogy az emancipációval, s a gettó falának leomlásával végbemegy egy

¹¹¹ Jacob Katz: *Antiszemitizmus – korokon át*, in *A modern antiszemitizmus*, i. m. 145.

¹¹² Christhard Hoffmann: *A zsidóság mint antitézis*, in *A modern antiszemitizmus*, i. m. 135.

„dejudaizációs” folyamat, s a zsidó karakter véglegesen megszűnik és feloldódik a kultúrnemzet testében. Csakhogy a mindennapi életben, a politikában, a gazdaságban, a kereskedelemben, a kultúrában, a média világában újra és újra felbukkanó, s gyanús, nemzetellenes üzelmeiről, a háttérhatalom által támogatott és pénzelt politikai machinációiról, az anyanyelv megrontásáról és a kultúra dekadens tönkretételéről világosan és egyértelműen felismerhető a minden rossz okozójaként elkönyvelt zsidó ékes bizonyítékává lett az emancipáció és az asszimiláció kudarcának, a zsidó karakter megváltoztathatatlanságának, a téren és időn kívüli „örök zsidó” természeti állandóságának.

A szokások még elhagyhatók vagy felcserélhetők, a konvertita jelenség ismert (a kitérés akár komoly egyházi karriert is eredményezhetett), csakhogy a biológikumot, a természetadta faji jelleget nem lehet átcserelni, de nem is lehet kikeresztelkedni belőle.

VI. A holokauszt után – kitekintés

A fentiekben amellet érveltem, hogy a három fogalom, eszmei tartalma és történeti referenciája okán, nem csúsztatható egymásba, s nem keverhető egyik a másikával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy hatástörténetileg ne léptek volna egymással kapcsolatba, szinergikus módon ne hatottak volna egymásra, s kölcsönösen ne látták volna el munícióval a zsidóellenesség koronként változó, más-más alakzatot öltő megnyilvánulásait. A holokauszt bekövetkeztének felfoghatatlanságát nem értelmezi, csupán okadatolja az a tény, hogy évszázadok-évezredek

európai zsidóellenessége előkészítette a talajt a 20. századi zsidógyűlölet végzetes alakzatának, s ez a korokon átívelő „domesztikáció” szolgáltatta azt a keretet, amelyen belül a csendes közömbösség tudomásul vette vagy egyenesen helyeselte az aktív közreműködés gyalázatát.

Napjainkban az antiszemitizmusnak új vagy eddig kevésbé ismert formái és alakzatai jöttek létre: így például a nyugat-európai, valamiféle kompenzációs tudatból, rossz lelkiismeretből és egyfajta romantikus antikapitalizmusból táplálkozó baloldali Izrael-ellenesség; a tömegtársadalmak értelmiségellenességének populista nézeteiből származó szökkenő, valamint a keresztény fehér ember szupremáciájának ideológiájából merítkező zsidóellenesség, továbbá a főként kelet-európai, tradicionális nép-nemzeti (völkisch) alapokon újravirágzó, avagy a harcok politikai ideológiaként interpretált fundamentalista-izlamista zsidógyűlölet.

A kérdés az, hogy a fent felsoroltak mindegyikét – az előzőekben kifejtettek értelmében – indokolt és jogos-e antiszemitának nevezni?

Aligha kétséges: igen! A holokauszthoz elvezető jogfosztás folyamatának történelmi ismerete azt jelenti, hogy ma már tudható mindaz, ami a holokausztot megelőzően még sejthető sem volt. Jelesül az, hogy folyamatról van szó: a jogfosztás, a gyűlöletbeszéd, az emberi méltóság és az emberi jogok megsértésének folyamatáról. Arról a tapasztalaton nyugvó erőforrásról, amely – mert egyszer már megtörtént – immár képes felismerni a folyamatok menetét, irányultságát, azt, hogy a történések honnan indulnak, merre tartanak, s

potenciálisan vagy aktuálisan hová vezet(het)nek el. Az egész emberiség közös tapasztalatáról van szó, ahol az Assmann által leírt kommunikatív és kulturális emlékezet kettősségében¹¹³ a múlttal megtöltekezett memória sohasem a sehonnan „neutrális” univerzumából, hanem mindig az emlékező tudat jelennel terhelt világából kapja az impulzusokat.

Victor Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelvéről* írt munkájához, aligha véletlenül, Rosenzweig egyik

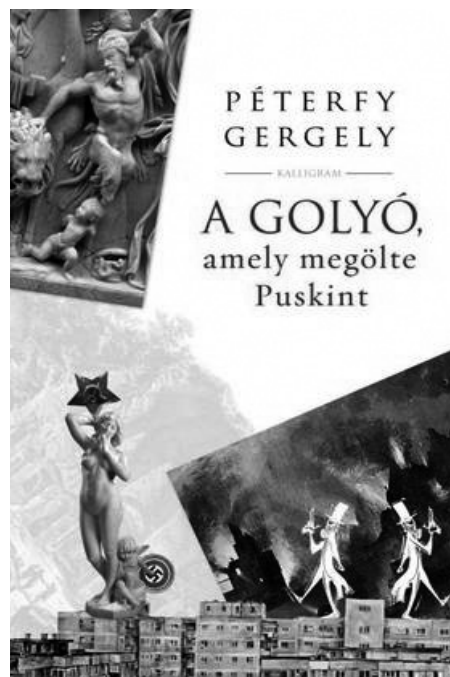
rövid sorát választotta mottóul: „A nyelv több, mint a vér.”

A judeofóbia és az antijudaizmus egy-egy történelmi korszak adott jelenségegyüttesének fogalmi leképzése. Az antiszemitizmus fogalma az érintett időszakokra és jelenségekre visszamenőleges hatállyal nem alkalmazható. A múltat a jelen matricáival nem lehet átragasztgatni. Csalfa és ostoba anakronizmus.

Ám a holokauszt megtörténte és emlékezete a rendelkezésre álló fogalmi készletet felülírta: a judeofóbia és az antijudaizmus múltbéli fogalmával a jelen már nem címkézhető fel. Hazug és végzetes eufemizmus.

¹¹³ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. Fordította Hidas Zoltán.

Szerzőink könyvei

Halmai Tamás

Előfedések (LXXXI–LXXXV.)

Felszín

Megfigyelem a gondolatait,
gyönyörködöm az ösztöneiben,
s szemem a szándékain elidőzik.
Tovább csak tudatváltók merészkednek.
(Felszínre szorítkozik az igazság –
mélyeket szeretet melege ér el,
és megértés, és irgalom, és angyal.)

Tilalom

Metafora az angyal, repül mégis.
Valóvá tudja a tényt a tudat,
létté a nyelv, a képzelet örömmé.
Mozart medítál fénnel bélelt szívben,
almává angyszellem gömbölyül.
Kilángolnál belőlem? Tűzgyújtási
tilalmat épp most nem rendeltem el.

Nyelvtan

Az érthetetlen sem érinthetetlen.
Ha nem ujjbegy: gondolat illeti;
ha nem gondolat: sejtés, érzet, álom.
Kik szó mögül egyszerre kandikálunk,
épp látjuk egymást, szavunk sem lehet.
Távolságokhoz férkőzünk, ihletve
a szeretet közkinsű nyelvtanától.

Mississippi

„Sometimes it's hard to stay cool”

Cedric Burnside

Ne a gitár: a fül improvizáljon.
Holtág vezet titkosabb tengerekre,
kék ördögöktől mennyvidék a mélydél.
Spirituálé sír szférák helyett?
Gospelek polgárjoga szabadít föl?
Torkollj árvízbe – révkalauzod
zenélő íj, delta blues, ég szerelme.

Csodák

Néma naplóig tisztul a tudat:
egy helyben sodródik a téridő.
Tettet bonyolít tettetés, ha otthont
úton épít vihar. Melegbe költözz,
ne hideglelés mítoszok közé!
S ne hallgass rám. Hallasd csillagok csöndjét.
Szavak élnek meg bennünket, s csodák.

129

Villányi G. András

Ariel

egyedül a rengeteg halk
érintését vágyja amint
ezer lombú szárnya
felkapja a koronák alatti
félhomályból s maga fölé
emeli zölden fényittas
suhogva szívében az erdő
rejtett dobbanásával
suhan ás túl a fényen is

Szavak hártyáin

Gondolatban távolodón földtől
súlytól s élő anyagtehetől
mit nehéz holttal hurcol
gyerekkori hegycsúcsoknak szállsz
nézni a szelet ágvégeken
borzol az érzés hogy madárként
milyen lesz visszajönni próbálsz
majdani szárnyad a szavak hártyáin.

Lassuló inga

a vonzás kora lejár
végül avas molyos
fülkében teszel-veszel
emlékeid poros polcánál
tündérre hiába vársz
hogy szikrázná zajló tavaszok
kristályüdeségét a
a suttogásba fakult falakra
tündérperce lejárt a
kulccsal sosem húzott
kongva-bongó ingának
összehajló falak alatt
vakult csend szítál
az elült porra

Barabás*

Két kis kínai

Az a legrégebbi emlékem – *kezd* –, hogy az apám nyakában ülök Szentendrén.
Mellettünk az anyám. Kora nyár.
Napszitta sárga házfalak, simára koptatott utcakövek. Por.
Mintha itt lalnánk a Bogdán utcában és nem a Berg nagypapánál – *írja*.

*

Nem „ő”, nem most, és nem így.

A „napszitta” az elbeszélő szava ugyan, de az például Forszt nagypapát emleget, hogy később Fehérre magyarosíthassa a nevét. Nekem meg jobban tetszik úgy, hogy Berg, és aztán Barabás. Bahr ah bah, Jesua bar abba, az imposztor, akit Pilátus a Názáreti helyett bocsát szabadon. Atya fia, ne tudd, ki. Akinek elképzelem magát, aki ír.

Én pedig őt képzem el, ahogy elképzelem, és tovább képzem.

Miközben muszáj azért nyilvánvalóvá tennem – és talán többször is jeleznem majd még –, hogy nem az ujjamból szopom én azt sem, amit elképzelek. Nemcsak azért nem, mert tájékozódtnam, hanem azért sem, mert van, amit éppenséggel tőle magától hallottam így vagy úgy, és ami sokszor, bármelyik változatában is, hihetőbbnek rémlik, mint az, amit vagy húsz éve számító-gépbe írt, és néhányunk kedvéért ki is nyomtatott. Ezt a szövegét ő, szemben a bibliai tárgyú és egyenként sok száz oldalnyi írásaival, tudtommal legalábbis, nem publikálásra szánta, annál feltűnőbb tehát, hogy fikciónak álcázta. Nemcsak a neveket változtatta meg benne, hanem – őszintén szólva eléggé irritáló – irodalmias keretet is adott neki: a vacsorának már előre örvendező tohonya vénember a 176 gépelt oldalnyi visszaemlékezés végén megfullad kedvenc karosszékében, mert („szívecském, nagyon jól sikerült a krumplileves!”) félrenyelte kedvenc ételét. Ennek fényében pedig még feltűnőbb, hogy – túl a megformálás fölösleges, de végső soron természetes elnézhető suta trükkjein, illetve a reflexiók már sokkal kevésbé elfogadható esetlegességén, sőt, esetenként nyilvánvaló hamisságán is – milyen sok benne a feloldatlan talány és az elhallgatás.

A történet hiányzó mozaikdarabjait illetően én csak találgatni tudok. Kérdéseket ma már hiába is teszek föl neki, szinte biztos, hogy a válasz, ha érkezik még egyáltalán, csak fokozni fogja a zűrzavart. Részint azért, mert a választ maga sem ismeri, vagy ha ismerte is valaha, hát elfelejtette, részint pedig azért, mert – jobb híján – mindig is a zűrzavarban érezte ő otthon magát, mert lételeme az ambivalencia.

* Részlet egy készülő regényből.

Ha mármost a talányokat feloldani, a megválaszolatlan kérdéseket megválaszolni én sem vagyok (márpedig nem vagyok) képes, ugyanakkor mégis úgy vélem (márpedig úgy vélem), hogy bármennyire hihetetlen történet is az övé, van olyan olvasata, amely talán sajátos adalékul szolgálhat az identitáskényszer huszadik századi tébolyának meg- vagy legalábbis felismeréséhez, akkor tehát esetenként persze hogy csak találgatni tudok. És akkor viszont, mármint amennyiben ilyenkor – hogy úgy mondjam, jobb híján – magam is képzelgek csupán, tovább képzelve olyasmit is, amit ő képzel el, mindenekelőtt az elbeszélés pózát, hadd játsszak én is (aki pedig, a magam úgyszintén zűrzavaros módján, enyhén szólva, érintett vagyok ebben az – ismétlem: hihetetlen – történetben), szóval, engedtessek meg, hogy akkor én is elbeszélőt játsszak.

De Barabás Endre története ettől még nagyon is igaz. És talán éppen ezért annyira hihetetlen.

*

Nagyon kicsi vagyok még *(folytatja tehát)*, és félek, mert a bolond Imre is előbukkan néha a házunk nagy, sötétbarnára festett kapujából, és mindig olyan furcsán nevet, ha meglát bennünket. Ilyenkor fényes fog villan ki a szájából. Hamm! De nem tudok szólni a szüleimnek, nem tudok panaszkodni. Anyámtól tudom, hogy kétéves koromban még nem tudtam beszélni. Egyszer útját álltam egy nagy kutyának, és mérges karattyolásba kezdtem.

– Milyen nyelven beszél ez a gyerek? Mongolul? – nevettek rám az emberek. Az anyám is nevetett.

Megyünk a Dumcsa lejtő felé. Fel a hegyre, nagypapához, nagymamához. Miért nem lakhatunk mi is abban a szép nagy házban ott fenn a hegyen, a temetőnél? Valahogy érzem, hogy az anyám miatt van ez. Az anyám is furcsán beszél. Orosz.

*

Később már Pesten lakunk, a Miksa utcában. Körfolyosós ház, de az egyik oldal felé nyitott az udvara. A folyosóról a bejárat a konyhába nyílik. Jobbra-balra egy-egy szoba. A bal oldali szoba kicsike, a másik elég tágas. Klozet a folyosó végén.

Az első emeleti utcai lakás a házínéié. Övé a ház. Ősz hajú, töpörödött asszony, mindig feketében. Neki viszi minden hónap elején apám a lakbért. Nagyon szigorú a néni. Ha lármázom, azonnal nyílik az ajtaja, és éles hangon kiszól, hogy csend legyen.

Jó itt lakni. Közel a Körút, az Olimpia és a Vesta mozi. Apu, anyu, ha moziba mennek, mindig magukkal visznek, mert nincs engem kire bízni. Milyen jó nekem! Mert vannak, akikre nem vigyáznak úgy, mint rám. A múltkor kisebb csődület támadt az esti csillogásban, mi is megtorpantunk. Két kínai gyerek állt a fal mellett, keservesen zokogtak. Megrángattam apám kabátujját:

– Miért sírnak?

– Elvesztették a szüleiket – hajolt le hozzám az apám.

Rettenetesen megrémültem. Most mi lesz velük? Soha többé nem találkoznak a szüleikkel? Mihez kezd majd a két kis kínai a körúti éjszakában? És mi lesz, ha egyszer én is elveszek? Soha többé nem fog már kézen, nem vezet többé senki?

Ehhez hasonló rémülettel tölt el, és ugyancsak maradandó nyomot hagy bennem *A megfagyott gyermek*, életem egyik első moziélménye, amelynek végén az árva kisfiú az ő halott édesanyjának a sírjára borulva leli halálát. A mozizongorista dalát – *Ily késő éjszaka ki jár ott kinn a temetőn...* – anyám is sokáig énekelgeti aztán még mosogatás közben.

A szüleim ugyanis mindig magukkal visznek, ha moziba mennek, mert nem akarnak egyedül otthon hagyni a kis vaskályhával fűtött szobában. A feliratokat én természetesen nem tudom elolvasni, apám pedig csak annyit magyaráz el nekem a cselekményből, amennyi őszerinte nekem való. Én meg persze értem, ahogy értem.

Egyik este a mozi előcsarnokában várakozunk, és hallom ám, ahogy az apám oroszul beszámol róla: most mondta valaki, hogy az aznap esti film főszereplője, minden nő bálványa, Rudolph Valentino hirtelen meghalt. *(„Minden nő bálványa!” De nem Ramon Novarro, akit az elbeszélő tévesen emleget, az csak negyvenhárom évvel később, hatvankilenc éves korában lett rablógyilkosság áldozata. Fiatalon és váratlanul, 1926 augusztusában Rudolph Valentino halt meg. Vagyis az elbeszélő négy és fél évesen várakozik a szüleivel egy mozi előcsarnokában. Most.)*

Akkor még fel sem tűnik nekem *(folytatja, folytatom)*, hogy az orosz beszédüket ugyanúgy értem, mint amikor magyarul szólnak hozzám. Legtöbbször oroszul beszélnek egymással. *(Oroszul, igen. „Zdravstvuj, Nyina”, köszön mindig a nagypapa, ha vendégségbe jönnek hozzánk a nagy fogú Dolly néni-vel – „finom ez a sütemény, Marikám, te sütötted?” –, és nagymama idegesen szipákolva becsoszog a foltos kék munkaköpenyében, hogy kivigye a mosat-lant, vagy hamutartót cseréljen, sőt, nagypapa néha utána is megy a szűrős szagú kisszobájába. Sosem értettem egészen, hogy mi közük egymáshoz, az elegáns nagypapának az ő Dolly nénijével, a bolond ruszki nagymamához. „Hülye, marha, kaki, szar!” – kiabáltunk rá a húgommal a takaró alól, ha este ránk nyitott, hogy leoltsa a lámpát.)* Hozzám viszont az anyámnak csak magyarul szabad szólnia. Apám minden eszközzel meg akarja akadályozni, hogy oroszul is megtanuljak. Esténként, vagy ha beteg vagyok, az ágyam mellé ül, és Arany-balladákat vagy *János vitéz*-részleteket olvas fel nekem gyönyörűen. De az anyámmal azért oroszul beszél.

*

Még mindig Pest. Már nagyobb vagyok. Megyünk a Körúton.

– Nézd csak, anyu! A Sanyi bácsi!

A kopasz Sanyi bácsit pillantom meg, csíkos, barna öltönyt és nyakkendőt visel, a forgalmas körúti járdán valami színes nőkkal vihorászik vidáman. Oldalvást mintha ránk pillantott volna, de úgy tesz, mintha nem vett volna észre bennünket.

– Miért nem köszönsz oda a Sanyi bácsinak, Anyu?

Anyám kézen ragad, és megindul velem az ellenkező irányba.
– Hallgass! Nem ő az, ne törődj vele.
Nem értem.

*

Berg nagypapa az ezüst fogantyús fekete botjával, a szépen kipödrött Vilmos császárbajuszával, kihajtott sarkú keménygalléros, fehér ingben, fekete nyakkendősen, fekete ruhában sétál le a hegyről a főtér felé.

Berg nagypapa nyugalmazott járásbíróági irodaigazgató. Hajnalka és Margit néni is ott dolgoznak most, a járásbírószágon. A nagypapa szép nyugdíjat kap, de nagypapa háztartásában él a legidősebb lánya, Éva néni, és Éva néni lánya, a Kató is. Éva néni csontos, szikár, és hadiözvegy, Kató pedig hadiárva, és az Árpádházi Boldog Margit kereskedelmi iskolába jár. Hadiárva! Megborzongat ez a szó. Kató tandíjmentes, de a pénzt jól be kell azért osztani. Amióta a nagymama meghalt, Éva néni vezeti a háztartást. A férje, néhai Weinberger Dezső, foglalkozására nézve sofőr volt, és úgy mondják, éppen csak hogy megnézhetette az újszülött kislányát, már vonult is be valamelyik honvéd gyalogezredhez, hogy hamarosan a világháború egyik legelső halottja legyen a Kárpátokban.

Éva néni élete végéig visszavárja a férjét. Hátha nem is halt meg, hátha csak fogságba esett! Van az úgy, hogy valakit sok-sok év múlva engednek csak haza az oroszok. *(És néhai Weinberger Dezsőről az elbeszélőnek itt nyilván a saját története jut az eszébe. De ez is az ő története már.)*

Malenykije nozski

Nem sokkal az után, hogy apám és az ő Jenő bátyja Barabásra magyarosították a nevüket, kitört a nagy háború. Nem honvéd-, hanem k. u. k. gyalogezredbe kerültek mindketten. Jenő bácsi, mint szentendrei fiú, beszélt valamennyire szerbül, és a bosnyákoknál lett géppuskás századparancsnok. Apám a 32-es gyalogezredbe, a budapesti háziezredbe vonult be. Törökbálinton kapott kiképzést, majd a menetszázaddal, még hadapród őrmesterként, azonnal a frontra vitték.

Másfél év frontszolgálat, egy sebesülés és két vitézségi érem után, az egyik nagy orosz offenzívakor esett fogságba, miközben zászlóaljának a visszavonulását kellett volna mindenáron fedeznie. Száraz, kora őszi nap volt – emlékszik vissza –, az oroszok hajnal óta támadtak, a zászlóalj pedig délre már súlyos veszteségeket szenvedett, amikor ő, mármint az apám, azt a parancsot kapta, hogy késő szürkületig tartsa a frontot két szakasszal, a sötétség beálltakor pedig kísérelje meg a kitörést. Azt mondja, nyilvánvaló volt, hogy reménytelen helyzetbe fog kerülni. Ezt az új zászlóaljparancsnok és ő is tudta, de hát a parancs az parancs.

A zászlóalj visszavonása utáni első rohamot még sikerült visszaverniük, de a sokszoros túlerejű oroszok több hullámban folytatták a támadást, és apámék frontszakaszán több helyen áttörték már a drótkadályokat. Apám tehát – mint hangsúlyozza majd: kényszerűségből – ellentámadásra adott parancsot, nehogy a lövészárokból találja őket az oroszok rohama.

Elsőnek ugrott ki az árokból. Az emberei majdnem mind követték. A visz-

szamaradókra a bevodkázott orosz gyalogság kézigránátjai vártak. A rohamozó bakákat viszont szinte legázolták az oroszok. Az apám nem először vett részt szuronyrohamban. Rendszerint, mint most is, csak a revolvere volt nála, de azt sem használta, mert tartotta magát ahhoz, amit a parancsnokai mondtak: egy tiszt ne úgy viselkedjen, mintha fácánvadászaton volna, hanem az embereivel törődjön, őket irányítsa. De most csakhamar lerohan-ta néhány jól megtermett orosz, két oldalról karon ragadták, és harsány „*oficér! oficér!*” diadalkiáltással hátravonszolták.

Hadifogolyként először is a csizmájától kellett megválnia: a foglyokat elvezető őrpáncsnok azonnal lehúzatta vele, a saját rongyos bakancsát adva érte cserébe.

A nagy offenzíva során elejtett foglyok tömegeit az oroszok vonatra rakták, az apámék szerelvénye is megindult lassan a félelmetes északkelet felé. Néhány hét múlva is úton volt még, amikor nagy havazással, erős lehűléssel beköszöntött a tél. Szerencséje volt, mert egy tisztjársa neki adta a tartalék bakancsát. A fogoly tisztek amúgy személyvagonokban, eléggé kényelmesen utazhattak, és tizenöt rubel hadifogolytiszti zsoldot is kaptak. Az Urálon túl ráadásul az őrizet szigorúsága is enyhült: az állomásokon leszállhattak, és körül is nézhetek a közelben, élelmiszert – krumplit, répát, pár kopekért akár sült csirkét – vásárolhattak a helybeli parasztoktól. Képzelmem el – meséli apám –, még kopogósra fagyott tejet is kínáltak, zsákokban.

Apám több táborni is megjárta Szibériában, Barnaul és még egy-két hely után végül Novonyikolajevszkbe került. A forradalom kitörése után Novonyikolajevszkben egy ideig szabadon közlekedhetett, sőt – miután a polgárháború miatt egyelőre nem sok remény volt a hazatérésre – még állást is vállalt az Anglo-Ázsiai Bankban. Megismerkedett a népes Kozlovskij-Volk családdal, bejáratos lett hozzájuk. Lakni persze továbbra is a hadifogolytáborban lakott, de amúgy teljesen normális, polgári életet is folytatott, már amennyire ez egy szibériai vasúti csomóponton, ebben a faházakból épült nagy faluban lehetséges volt.

Igen ám – fűzi majd a szót –, de az 1919-es magyarországi kommün leverése után a szibériai magyar hadifogoly sorsa is rosszabbra fordult, hacsak be nem állt a Vörös Hadseregbe. A legénységből sokan ezt a lehetőséget választották, hiszen így ruhához, ételhez és fegyverhez jutottak, ráadásul korábbi fogvatartóikkal is leszámolhattak.

Ő viszont – szemben például azzal a Münnich Ferenc nevű dzsentrí huszárszászlós ismerőssel, aki összezördült fogoly osztrák zászlóaljparancsnokával, és emiatt végül is belépett a Vörösbe (szeret emlékeztetni gúnyosan Magyarország majdani kommunista miniszterelnökére az apám) –, ő tehát igaz magyar hazafiként hallani sem akart arról, hogy megszegje a katonai esküjét. Ráadásul nem is titkolta, milyen véleményrel van azokról a tisztársairól, akik lepaktáltak a kommunistákkal. Lesz is majd baja ebből.

A kommün népbiztosait mármost – magyarázza – Magyarországon perbe fogták és halálra ítélték. A szovjethatalom erre a fogoly magyar tiszteket, köztük őt, az apámat, letartóztatta, túszként bebörtönözte és kényszerszolgálatra fogta. Szigorú őrizet mellett zsákolniuk kellett az Ob kikötőiben. A hatóságok bejelen-

tették, hogy minden kivégzett magyar népbiztosért harminc magyar túszt végeznek ki. A magyar kormány végül hajlandónak mutatkozott a túszcserére. A szovjetek mintegy hatszáz magyar tisztból álló csoportot állítottak össze. Megengedték, hogy aki időközben megnősült, az orosz feleségét is magával vihesse.

Hogy ő, az apám mikor és miképpen ismerkedett meg az anyámmal, arról én huszonéves koromig nem sokat tudok. Sokáig csak annyi biztos, hogy Olga nagynéném mutatta be őket egymásnak – Olga néni anyámnál vagy tíz évvel idősebb, művelt és okos nő volt, aki iskolás éveiben tanította is anyámat –, meg hogy az anyám a túszcsera meghirdetésének idején már jócskán terhes volt velem, és hogy mire a transzport elindult nyugat felé, ők már férj és feleség voltak.

A hadifogoly-szállítmány lassan araszolt. Az anyám pedig időközben anynyira előrehaladott állapotba került, hogy még Moszkvában, az ő Szonya nevű nővérénél időztek, amikor megszülettem. Ott akkor meg is kereszteltek – az anyám ragaszkodott hozzá –, a keresztségben az Andrej nevet kaptam.

*

– *Én útközben születtem meg. Tulajdonképpen átszállás közben. Véletlen volt. Szülehettem volna Helsinkiben is.*

– *Jobban jártál volna. Bár Moszkvával is jól jártál.*

– *Nem, nem jártam jól. A negyedik elemista tanítóm például...*

– *Jó, akkor még nem. De az ötvenes években jól jött.*

– *Akkor sem. Kicsit gyanús volt. Hogy ugyan hogy születhetett ő Moszkvában. Hazudja, vagy...*

– *Gyerekkorodban Európa tele volt orosz menekültekkel.*

– *Hát a mi szomszédunkban volt egy orosz nő, a Natasa, aki a Babrik bácsinak volt a felesége, a szomszéd házban, az ikerházban pedig egy Sura nevű tatár nő volt, egy részeges borbélynak a neje.*

– *Azt a borbélyt hogy is hívták? Nem Káger bácsinak? Emlékszem egy Káger bácsi nevű borbélyra, Nagymama vitt hozzá néha, a világ végére. Csattogtatta a hajvágóját, nem értettem, miért kell hozzá menni. De kaptam tőle ördöglakatot.*

– *Nem, a részeges nem a Káger volt, hanem... Nem jut eszembe a neve.*

– *Akkor mindegy, azt hittem.*

– *Na és volt ezeknek egy fiuk. Aki az orosz cserkészekhez elvitt engem, de azok nem szívesen álltak velem szóba, merthogy Moszkvában születtem.*

– *Az ő szemükben az egy rossz pont volt? Hogy te csecsemőként már jártál Moszkvában?*

– *Rossz pont volt, igen.*

*

Az anyámék szállítmányával utazó magyar túsztiszteket Moszkvából alig néhány nap múlva Helsinkibe irányították – hangzik tovább a történet –, ahova addigra szintén megérkezett tizenkilenc magyar kommunista népbiztos, és megtörtént a túszcsera. A tiszti transzport aztán Németországon és Ausztrián keresztül jutott el Magyarországra, mert Csehszlovákia nem

volt hajlandó magyar tisztet szállító vonatot átengedni a területén. De haza még mindig nem mehettek a volt hadifoglyok, többheti vesztégzár várt rájuk Csóton. A többség ugyanis még útközben tifuszos lett. Anyáméknak is fölment a lázuk, de szerencsére kiheverték a bajt. Nekem már pár napos koromban vészes hasmenésem támadt. A transzportot kísérő orvos azt tanácsolta az anyámnak – ő legalábbis így emlegeti –, hogy mivel ő is megkapta a tifuszt, az anyatejjel még inkább megfertőzne, úgyhogy jobban teszi, ha nem táplál tovább, és hagyja, hogy elpusztuljak, ne kínlódjak fölöslegesen. Csakhogy ő titokban mégiscsak megszoportatott – büszkélkedik majd újra és újra el vele, merthogy orvosokra, úgymond, sohase hallgasson az ember –, én pedig életben maradtam. Mire megérkeztünk Csótra, már mindhárman egészségesek voltunk.

Csóton aztán következett még a politikai ellenőrzés. A magyar elhárítás emberei kész névjegyzék alapján emelték ki a kommunista- és kémgyanús tisztet, a többiekkel pedig közölték, hogy aki akarja, akár vissza is küldheti a szibériai feleségét. És állítólag volt is, aki élt a lehetőséggel, pedig ezekre az asszonyokra talán a halál várt. Az én anyám mindenestre nem volt köztük.

*

Végül is 1922 kora nyarán hajóval érkeztünk meg Szentendrére. Levélben már jó előre üdvözölte apámat a bátyja, aki főhadnagyként szerelt le, és köszöntötte az új családtagot, a „kis kozákot” is, de az új feleségről nem tett említést. A hajóállomásra aztán az egész Berg család kivonult. Elborzadva fogadták a szakadt jövevényeket, gyanakodva méregették a rongyokba pólyált gyereket szorongató, idegen asszonyt, akivel csak azért értettek úgyahogy szót, mert Szentendrén mindenki tudott valamicskét szerbül. A helyzetet végül is Berg nagymama, született Rosemarie von Spitzstein mentette meg: magához ölelte anyámat, ő meg elsírta magát.

A Berg család többi tagjának viszont nem oldódott a gyanakvása, pedig úgy szólt a mese, hogy tulajdonképpen az anyám is zsidó származású. Ez persze viccnek is rossz volt, mert az apám hiába próbált belésulykolni néhány zsidó kifejezést, ő csak halandzsászott. Amivel később egyébként nagy sikereket arat Angyalföldön, jókat nevetnek rajta a szomszéd prolinók, miközben pontosan tudják, hogy a Szív utcai orosz templomba jár. Őszintén szólva magyarul sem sikerül tisztességesen megtanulnia soha.

Nyilván ezzel függött össze, hogy a szüleim halogatták a polgári házasságkötést, és én csak kétéves koromban kaptam meg a Barabás családnevet. Rosemarie nagymama viszont sosem érezte velem, hogy baj volna a származásommal. Ötéves ha lehettem, amikor meghalt. Hatalmas termetű, szőke nő volt. A népes családban mindig az ő szava döntött, a lányai hozzá fordultak félve engedélyért, ha valami szokatlan kiadásra szánták el magukat. Nagymama ráadásul nemcsak Szentendrén, hanem Pesten is nagy tekintélynek örvendett sokfelé. Apám például, aki Budára, a Ponty utcai kereskedelmi iskolába vonatozott be minden áldott nap, tizenhét évesen már leérettségizett, és főpolgármesteri ajánlással a nagymamának köszönhetően kapott állást azonnal az Angol-Magyar Banknál. A budapesti városházán a

kilencszázas évek elején ugyanis – tudom majd meg ezt is, mint annyi minden mást, az apámtól – szentendrei szerbek, nagymama régi iskolatársai foglaltak el vezető állásokat.

Annak idején egyébként már a férjét is ő vitte be a szentendrei járásbíró-ságra. A protekcióra szükség is volt, mert Berg nagypapa, aki fiatal korában braunhaxler svábok közt kapálta a szőlőt Óbudán, nem számított iskolázott embernek. A szülei persze előkelőbb szakmát szántak a nagyapámnak: rézművesnek adták, ő pedig a tanulóévekben Münchenbe is elkerült, ahol a rokon Stein családnál lakott. Megjárta a hadsereget, részt vett a boszniai okkupációs hadjáratban (a szentendrei ház egyik szobája falán ott lógott az egyenruhás fényképe, a mellén az érdeméremmel), végül aztán hazakerült Szentendrére. Itt megismerkedett von Spitzstein kisasszonnyal, és szépen kalligrafált, választékos németiséggel fogalmazott szerelmes leveleket írt neki, míg végül el nem nyerte a kezét. A biztos jövőt jelentő állami állást pedig már a feleségeként szerezte neki könnyedén Rosemarie.

A tényleges családfő mindenestre a nagymama lett, és az is maradt, nekem pedig ez volt a szerencsém. Nagyon szerettem őt. Rosemarie nagymama elnézte, úgy is, mint a család hosszú ideig egyetlen fiúunokájának, a mindenféle gazságaimat, már csecsemőkoromban nevetve figyelte, milyen mohón nyelem a pálinkába mártott kiflit. Merthogy azzal vagy kávéskanálba tett rumos kockacukorral etetett az anyám, hogy elaludjak, ha vásárolni készült, én meg ordítottam, mint a fába szorult féreg. Csak egyszer történt egy kis malőr: anyám tévedésből leveseskanállal adta be a pólyásbaba-alatát, majd sietve elment, én pedig még akkor is aludtam, amikor hazatért, sőt, este sem ébredtem fel. De nem haltam meg, csak berúgtam.

*

- *Miért mondtad kiskorunkban mindig úgy, hogy sváb volt a nagyapád?*
- *Az volt. Braunhaxler. Ilyen... szőlőműves. Sváb.*
- *De hát zsidó volt.*
- *Zsidó. Sváb. Nem mindegy?*
- *Nem.*
- *Ha nem, nem.*
- *Viccelsz?*
- *Viccelelek, igen.*

*

Kétéves koromban tehát Pestre költözünk. Bár a szentendrei nőtestvérei folyton-folyvást piszkálják apámat, mert nem tudnak belenyugodni, hogy a testvérük ilyen barbár nőt vett feleségül, ő évekig kitart még mellettünk.

Tény, hogy az anyám semmihez, a házimunkához sem ért. A tizennyolc testvér közt otthon ő valamiért kivételezett kis kedvencként nőtt fel, telente csukcs szolgagyerekek húzták a szánkóját, nyáron fürödni vitték az Ob-partra, lesték minden óhaját. A testvérei persze irigykedtek rá, és – tudom majd meg a nővérétől, Olga nénitől, aki valamiért úgy, olyan sejtelmesen említi ezt, mintha titkot árulna el – gúnyosan *Genyeralsának*, vagyis

tábornoknének szölongatták. De jól megvoltak azért, és az anyám mindig is úgy emlékezik majd vissza az ő novonyikolajevszkiji gyerekkorára, mint a nyugalom, a bőség és a gondtalanság idejére. Hogy mindent tejföllel készítették, ebédhez is tejet ittak, és nyaranta Turkesztánból érkezett a dinnye. És az időjárás is csodálatos volt: folyóparti fürdőzésre való, jó meleg nyarak, és gyönyörű, havas telek. A szibériai nagy orosz teleket külön is visszasírja haláláig. Szentendrén, vagy később, élete vége felé, a Svábhegyen mindig szertartásosan üdvözlí az első havat: kora reggel mezítláb kioson a kertbe, és halkán rázendít egy régi románcra. Aztán elsírja magát, és szidja a kommunistákat, amiért halálra éhezttették a szüleit.

*

– *Amikor nagymama eljött onnan, a szülei éltek még?*

– *Éltek.*

– *És aztán mi lett velük?*

– *Aztán meghaltak.*

– *Bántották őket?*

– *Meghaltak.*

– *De történt velük valami?*

– *Hiába nyaggatsz, nem tudom.*

– *Leveleztek egymással?*

– *Leveleztek. De nem valami sűrűn. Elég bizonytalan volt a levelezés.*

– *És semmi láger? Semmi Gulag?*

– *Az anyai nagyapám... A te dédapád...*

– *Jó, igen.*

– *A dédapád. Novoszibirszkben halt meg. Úgy tudom, annak idején valami protekcióval került a vasúthoz, de hamar nyugdíjazták. És aztán ki se mozdult többé Novonyikolajevszkből... vagyis Novoszibirszkből. Csak vadászatott. Csapdával, azt hiszem.*

– *Csapdával?*

– *Csapdával. A nyugdíjából persze nem tudtak megélni. A felesége, a nagymamám indult fel időnként beszerzőútra egylovas szánon, egyedül, az északi hogyishívják... vogul vagy milyen rokonsághoz.*

– *Vogul?*

– *Vogul. Csukcs. Nyenyec. Mit tudom én. Ő Moszkvában halt meg, a Szonyánál. A Szonya nevű nagynénémnél. Az is tanárnő volt. Gimnáziumban.*

– *Tyotya Szonya. Így emlegette őt a nagymama.*

– *Totya Szonya. A lánya, az pedig a Nyina volt. Szintén Nyina. Aki Moszkvában, amikor én megszülettem, rám csodálkozott, hogy milyen kicsi lábam meg kezem van, malenykije nozski, malenykije rucski... nagy lakli kamasz koromban nevetve idézte ezt az anyám.*

*

Nem csoda hát, hogy rosszul érzi magát a hol burkoltan, hol akár nyíltan is ellenséges szentendrei környezetben, ahol felróják neki, hogy még egy lágytojást sem tud rendesen megfőzni. Így aztán örömmel fogadja apám

döntését, hogy – már csak a pesti munkahelyre való tekintettel is – Budapestre költözünk.

Én megszeretem ugyan a Miksa utcát, a nagyvárosi zajt, a Nagykörút mögötti szűk utcák kispolgári környezetét, de az otthonomnak sokáig mégis Szentendrét tartom. Nyaralni mindig ott nyaralok, de sokszor télen is ki-könyörgöm magam Szentendrére, a nagymama védőszárnyai alá. Apám is örül, ha nem mindig az anyám mellett, hanem inkább a családjával vagyok, miközben ő a hivatalban dolgozik.

A szentendrei városvég, a Szamárhegy még csak nem is kisvárosias, hanem igazi falu. A legtöbb házhoz istálló is tartozik, lóval vagy legalább egy tehénnel. A teheneket minden hajnalban a tehénpásztor kürtjélére hajtják ki, este pedig a legelőről visszatérő csordából a legtöbb tehén önállóan válik ki, amikor a saját kapuja elé ér. Szentendrén én igazi falusi gyereknek érzem magam. Az udvar, a fáskamra, a mély és nyáron is hűvös pincebejárat fölötti nyári konyha, a tornác, a mosdáshoz és mosogatáshoz használt esővízzel teli nagy hordók, a kissé magasabban fekvő hátsó kert szélén nagypapa féltett és pipamocsokkal tetvetlenített, gyönyörű rózsafái: ez az én igazi otthonom.

A parasztportáktól csak abban különbözik a nagyszülői ház, hogy nincs istállója. Tehenet mi nem tartunk, kecske is csak rémlik. Első itteni emlékeimben már csak a hátsó baromfiudvar dereng, tyúkok kapirgálnak benne egy kakas társaságában.

*

140

A környező utcákban többnyire szerbek és svábok laknak, sőt itt-ott egy-egy tót család is, ők a pilisi falvakból szivárogtak be Szentendrére. Alapvetően négynyelvű környék tehát ez, és valamennyit mindenki tud is mind a négy nyelven. A népszokások is közősek, a Duna-parti búcsúkon kólót járó szerb lányok táncát együtt szemlélik meg szerbek, svábok, tótok és magyarok. Akadálytalanul keverednek a babonák is, a sváb háziasszony ugyanúgy döfködi meg a haragosát képviselő viaszfigurát éjszaka a temetőben, mint a szerb szomszéd, ha pedig nyaranta aszály fenyeget, a zöld lombokba öltözött falu bolondja az utcákat járva „Itt a stodola!” kiáltással mindenkinek a portája előtt megáll, hogy a kijövők egy-egy bögre vizet loccsantsanak rá, és egy krajcárt is a kezébe nyomjanak. Mi, kisebb gyerekek rettegünk a poros utcákon lépegető zöld bokor, a félelmetes stodola látványától. Meg a környék boszorkányától, az utcákon mankóval végighicegő, piszkos, sötét ruhába öltözött, fekete fejkendő, ősz banyától is félünk, aki a legtöbb kapu előtt megáll. A bent lakók persze szabadulni akarnak tőle, hiszen szerencsétlenséget hoz, ráadásul szaga is van, gyorsan adnak hát neki valamit, egy-egy krajcárt, pohárka bort vagy pálinkát, amit ő gyorsan felhajt, és továbbáll. Ha sokat ivott, a lábát szétvetve könnyít magán, mint a hugyozó tehén. Mi, gyerekek, persze kerüljük őt, nem akarunk a boszorkány szeme elé kerülni, nehogy megszólítson bennünket. Én is mindig rettegve bújok a kerítés mögé, várva, mikor tűnik el végre.

Aztán ott vannak még a Sztara Voda-i kirándulások. Társas séták ezek, végcéljuk a Sztara Vodának vagy Ókútnak nevezett forrás. Egészen kicsi

koromban ölben hoz-visz apám-anyám, később nagy nyafogások közepette, de egyre önállóbban gyaloglom már végig a három-négy kilométernyi utat. Itt telepedünk le a főtérről környékéről érkezett előkelőségekkel együtt, és ki-pakoljuk az elemózsiát, ki-ki a magáét, inni pedig tiszta és jéghideg forrásvizet iszunk hozzá.

Ötéves vagyok, amikor meghal Rosemarie nagymama. Anyámat a nagynénik tovább piszkálják ugyan, nagypapa pedig sosem éreztetni velem úgy a szeretetét, mint Rosemarie nagymama, de az azért nyilvánvaló, hogy mint egyedüli fiúunoka, továbbra is védettséget élvezek. Utódokban valahogy egyébként sem bővelkedik a család. Berg Antal bácsi lányai közül a nagyszájú Etusnak – Radó Sándor feleségének – és a kecses, finom arcú Hajnalának, aki csak később megy férjhez, nincs gyereke. Apám Jenő bátyjának és Olgának csak egy-egy kislánya született. A szorgos Margitnak, akit egy erdélyi székely menekült kollégája vett feleségül, egy fia és egy lánya is van, de ő még a házasságkötés előtt katolikus hitre tért. Így hát a Berg család egyetlen igazi fiúunokája, a családfa egyenes ági folytatója én vagyok. A családban ezért persze, már csak a nagypapa kedvéért is, zsidónak kellennem.

Egész jól megy is ez nekem, pedig miután már elváltak, otthon az anyám – talán a szentendrei sógornóktól elszenvedett sérelmei miatt – gyakran szidja a zsidókat, és sűrűn hangoztatja, hogy énnekem semmi közöm hozzájuk. Haláláig hálás lesz apámnak, amiért megmentette őt a vörösöktől, de a zsidó neveltetésemmel nem tud megbékélni.

Kicsi koromtól rendszeresen elvisz magával a Szív utcai orosz templomba, ahol az orosz iskola is van. A tömjénfüst, a félhomályos gyertyafényben is aranyosan csillogó ikonosztáz, a monoton gregorián dallamok – az orosz tanítónő, Viktoria Vasziljevna szopránt, a férje basszust énekel – mindig magukkal ragadnak és elbódítanak. A pópát, a jóságos és szent életű Szerгий szerzetes atyát (míg vissza nem tér a hazájába, ahol állítólag egykettőre kivégzik) anyám többször is vendégül látja.

Homályos utalásokat azért gyerekként is hallok már a nagynénemtől, aki Nyina húgának példáján felbuzdulva egy másik magyar zsidó hadifogoly tiszttel, apám barátjával vetette el magát, és már egy normális hadifogoly-szállítmánnyal került tiszti feleségként Magyarországra. Ez az Olga néni önálló, céltudatos nő, nem olyan, mint a húga. Bánáti származású férjét, Tabák Marcell tartalékos hadnagyot még az esküvőjük előtt megkereszteltette. Magyarországon hamarosan megszületett a kislányuk, Vera, és együtt is maradt a család.

*

– Az Olga néniéke szerelmi házasság volt?

– Kérdezd meg tőle.

– Meghalt vagy negyven éve. Csak mert a nagymamáék...

– Ők tízéves koromban elváltak. Az Olga néniék nem váltak el.

– A Vera nénire jól emlékszem. A vastag hangjára. Meg hogy Újpesten laktak, és komcsik voltak.

– Ügyész volt a férje, Palinak hívták. A nagyobbik fiuk is Pali volt. Az öccse meg Pista. Mindketten meghaltak már, fiatalon. A Pista is. Agyrák.

- *Ő volt a Brumi.*
- *Nagyon rendes gyerek volt. A Pali is.*
- *Ő meg katonatiszt lett, ugye?*
- *Igen.*
- *Utoljára a nagymama temetésén találkoztam vele. Himbálta a pópa a füstölőjét vagy mijét, hogy Goszpogyi, pomiluj. Az is jó régen volt.*

*

A szentendrei ház, nagypapa háza tehát a Szamárhegyen van, amit az ott lakók szégyenlősen Angyalhegynek titulálnak. Hatéves koromig többnyire anyámmal, később, a szüleim válása után már nélküle, minden nyarat ott töltök. A telek se rosszak, de a nyár csakis Szentendrén, nagypapáéknál az igazi. Ebédre angyalbögyörőt, tízóraitra hatalmas karaj puha kenyeret kapok. A kenyérsütés igazi ünnep amúgy. Héjában főtt krumpli is kell belé, én azt suttyomban már előző este megdézsmálom. A dagasztóteknő aljáról kikapart maradékból lángos készül, ami a nagy, kerek kenyerekkel együtt megy a pék kemencéjébe, merthogy a hegyi családok pékhez viszik a sütnivalót. Még melegen, tollal vékonyan megszírozva-befokhagymázva esszük a ropogós kenyérlángost, a tornácon, hatalmas üvegekben érlelődik hozzá a kovászos uborka. Ha meg édesség kell, a nénikéim bögrét nyomnak a kezembe, és felküldenek vele a szederfára, hogy szedjek belé nekik is. A frissen fejt tejet a szomszédból, Melichéktől hozza esténként Éva néni mázas köcsögben.

142

Melichék gazdagok, talán két tehenük meg egy lovuk is van. Ők svábul beszélnek, a közeli szomszédok többsége pedig szerbnek vallja magát, de lakik a közelünkben néhány se ilyen, se olyan család is. Ilyenek a hátsó udvari, sokgyerekes szomszédok, velük nem vagyunk jó viszonyban. Melich Tónival szabad barátkoznom, de a hátsó udvari gyerekektől eltiltottak. Nincs is túl nagy kedvem velük pajtáskodni, mert szegények, koszosak és rendetlenek. A részeges apjuk ráadásul – ahogy a nagynénéimtől megtudtam – vörös őrvolt a kommün idején, és a kamrájuk tetejéről átlótt egyszer mihozzánk a puskájával. Épp nálunk volt aznap Radó Sanyi bácsi, aki a mesés nevű Doberdót is megjárta, és őrmesterként szerelt le. Sanyi bácsi azonnal kirohant az udvarra, és ordítva követelte, hogy bújjon elő az a gyáva féreg, aki lesből lövöldöz. Le is puffanthatták volna, de ő nem félt, és a felesége meg a sógor-női ijedt sopánkodására – hogy hát a papa járásbírósa alkalmazott, most aztán majd jönnek a vörösök, és elviszik – szintén csak legyintett. És neki volt igaza, mert rövidesen össze is omlott a kommün.

Sanyi bácsiék egy ideig amúgy a főtéren, a Perlusz hentes házának első emeletén bérelnek lakást. Nekik nincs gyerekük, kiskoromban néha napokig is önáluk lakom. Etus néni jókat főz. Különösen ünnepélyesen zajlanak a vasárnapi ebédek. Pontosan délben Etus néni behozza a gőzölgő húslevest, a rádióban pedig – merthogy bár vízvezeték és angolvéce még itt, a város közepén sincs, hangszórós rádiót azért már beszereztek – megszólal a Himnusz. Sanyi bácsi ekkor katonás vigyázzba vágja magát, és nekünk is állva kell kivárnunk a Himnusz végét, csak utána szabad visszaülnünk a leveshez. Egyszer elrontom a gyomromat szilvás gombóccal – talán huszonötöt is be-

vágtam belőle –, és miután jobban leszek, vigasztalásul kapok tőlük egy kis pénzt, vegyek rajta magamnak valamit. Már szaladok is a vasáruboltba – ott van a főtér és a városháza közötti széles utcában –, és kiválasztok magamnak egy gyönyörű, hosszú csövű, kapszlis pisztolyt. Erős rugójú, nagyon jó kis pisztoly, és jó nagyokat durran, de már az első utántöltéskor véletlenül elhúgom a ravaszt, a pisztoly kakasa ráver a hüvelykujjamba, én pedig felüvöltök, mint a sakál. Sanyi bácsi átrohan hozzám a szomszéd szobából, és amikor látja, mi történt, azonnal kézen fog, és nagy dühösen visszamegy velem a vaskereskedésbe, hogy Lichtenstein Simivel, az ijedt tulajdonossal kicseréltesse azt a gyönyörű darabot egy jóval ártalmatlanabb ismétlőpisztolyra.

Sanyi bácsi indulatra hajlamos ember, hamar fölmegy benne a pumpa. De nagyszerű képességei is vannak. Nála jobban senki sem tud például juhtúrós körözöttet készíteni: a pirospaprikán, újhagymán és köménymagon kívül ő sört is kever belé. Sörözni amúgy a család többi férfitagja mérsékelten szokott, de ő egyedül megiszik egy egész üveggel. Na persze – hallok egyszer Jenő bácsitól, amikor a diófa alatti asztalt üljük körül nagypapáék udvarán –, ő megengedheti ezt magának, elvégre sörkereskedő, és a sajátját issza.

– De jól megy egyeseknek! – évődik vele Jenő bácsi.

– Nem panaszkodhatom – törli meg a száját Radó Sándor –, most jól fogynak a sör. Akár egész vagonnal rendelhetnék belőle, akkor a sörgyár jeget is küldene a tároláshoz. Az persze rizikós volna. Mert mi van, ha jön a rossz idő? Na, mindegy – legyint aztán –, nincs énnekem pénzem arra – mondja, és kutató pillantást vet a sógoraira.

Apámék csak hallgatnak, szemük se rebben. Őket sem veti fel a pénz, de Sanyi bácsinak a húguk kedvéért sem hiteleznének, mert kissé komolytalan embernek tartják őt. És érteni én leginkább ezt értem most még csak az egészből: hogy megmosolyogják a Sanyi bácsit, aki a sajátját issza.

– Nehéz idők járnak – szólal meg végül mégiscsak Jenő nagybátyám. – Örülünk, hogy élünk.

– Mit szóltok a tartalékos főhadnagyi kinevezésemhez? – tereli ekkor másra a szót játékos hengeccsel az apám.

– Büszkék vagyunk rád – dicséri meg Jenő, aki a századosságig vitte.

– Gratulálok a tiszt uraknak – mondja Sanyi bácsi. – Én meg maradok továbbra is őrmester. Pedig én se bújtam az ágy alá, amikor az ég zengett! A nagyezüstöm nekem is megvan, és én azt nem ingyen kaptam. Doberdónál, a sziklák között én nagyon is megdolgoztam érte, miközben a tiszt urak a fedezékben dekkoltak.

– Na persze – jegyzi meg Jenő –, Rosenzweig Salamon névvel nem könnyű katonai karriert csinálni.

– Én nem a katonai karrier kedvéért magyarosítottam a nevemet – csattan fel Sanyi bácsi, és pulykavörös lesz. – Vagyok olyan jó magyar, mint ti! Énnekem harctéri kitüntetésem is vannak! Lehetnék vitéz is akár!

– Vitéz Rosenzweig! – nevet fel az egész társaság, nagypapával az élen. Margit katolikus férje, Széll Gergő, aki erdélyi menekültként a Rongyosgárdát is megjárta, és az Ébredő Magyarok Egyesületének szentendrei csoportvezetője lett, a térdét csapkodja. Sanyi bácsi meg majd megpukkad.

– Mit törödsz vele? – szánja meg őt az apám. – Mindegy, hogy vitéz-e valaki, vagy nem vitéz. A rendes embert anélkül is megbecsülik.

– Nana, csak vigyázz – jegyzi meg Jenő bácsi. – Még mi is járhatunk úgy, mint a német rokonok.

– Miért, ők hogy jártak? – hajolok oda zavartan az apámhoz. A müncheni Steinékről meg a berlini Wiesenthalékról máskor is hallottam már, és eddig úgy tudtam, hogy csupa tekintélyes, köztiszteletnek örvendő emberről van szó.

– Hagyjuk ezt – legyint az apám.

– Nem jó ott mostanában zsidónak lenni – szögezi le fennhangon Jenő bácsi.

– De nekünk jó, ugye? – nyaggatom tovább fojtott hangon az apámat. – Anyu azt mondja, hogy...

– Hallgass, nahát! – súgja vissza bosszúsan az apám. – Eridj, menj játszani inkább a Szuli kutyával.

De nagypapa már felfülest ránk.

– Mit kérdez a gyerek? – veszi ki a pipát a szájából.

Apám elvörösödik.

– Úgy hallom, nem kap vallási nevelést.

– Tudod, milyen állapotok voltak ott Szibériában – magyarázza az apám zavartan. – De semmi baj, én majd kézbe veszem most már a Bandi nevelését.

– Tudom ám, hogy körül sincs metélve – csóválja a fejét nagypapa. – Pedig lett volna rá mód, amikor megérkeztetek.

Most aztán egészen zavarba jön az apám.

– Mamuska sem akarta. Ebben egyetértettek Ninával. És mamuskával én sohasem vitatkoztam.

Nagyapa krárog.

– Templomba azért csak járjatok – mondja aztán. – És Pesten majd a kórusba is berakathatnád. Jó hangja van a gyerekeknek, nem olyan botfűlű, mint mi.

– Anyukával is sokszor megyünk templomba – mesélném nagypapának büszkén a Szív utcai élményeimről, de apám megint belém fojtja a szót.

– Senki se kíváncsi rád – mondja. – Szaladj át inkább Melichékhez, kérdezd meg a Tónitól, mikor lesz fejés.

De Melichéknél nincs maradásom, mert nem találom otthon a Tónit, vízért küldték a szanatóriumi kútra, az pedig elég messze van, lent a hegy alján, a Bogdán utca végén, közel a hatalmas Buday-Goldberger-villához. Engem is leküldenek oda néha, mert a szanatóriumi húzós kútnak a legjobb a környéken a vize. Visszaszaladok tehát a hírrel, hogy egy óra múlva lehet menni tejért, de addigra abbamarad az érdekes beszélgetés, mert a nagynéném időközben letakarították az asztalt, és előhozták a megboldogult Rosemarie nagymama kedvenc tölcseres gramofonját a hozzá való lemezekkel.

Valamelyikük tekeri is a kurbli – engem persze félretol, pedig mennyire jó volna, ha én tekerhetném! –, és már rakosgatják is fel sorra szépen a *Halványsárga rózsát* meg a *Csicsónénak három lányát*. Szívesen hallgatom én is ezeket a dalokat. Két nagy kedvencem van, a haldokló vén cigányról szóló,

meg az, amelyikben a betörő virágot vinne a babája sírjára, és még a rendőrkapitány szíve is megesik rajta. Nagypapa nagyokat sóhajt, hogy szegény mama, mennyire szerette ő ezeket, a néném pedig egymás szavába vágva elevenítik fel a családi történeteket. Anyám ezt hamar elunja, és a társaságot otthagyva, elvonul a nyári konyhába mosogatni. Nem sokkal később én is követem, hogy az ő csendben dúdolgatott orosz románcait hallgassam tovább, amikben szomorú szerelmes bámul a kandalló tűzébe, és marcona banditák találgatják, vajon mit forgat fejében a szigorú atamán. Közben egy-egy apámtól eltanult magyar bakanóta is becsúszik – *Ne sajnáld a csókot tőlem, rubintos virágom...* –, de eléggé sajátos változatban, mert hát az apámnak botfüle van.

*

– *A Jenőt aztán a nyilasok Csillaghegyre meneteltették, de rossz volt a lába, és agyonlőtték útközben. Az ő kislánya volt az Ágnes.*

– *A Jutka mamája. Ugye? A Dunnyuskáé. Aki a gyerekoszobája falára a Rátonyi Róbert képét rakta ki, mert szerelmes volt belé. Nem értettem, hogy lehet egy kövér kislány egy táncos-komikus kabarészínészbe szerelmes. Nem szerettem hozzájuk járni. Minket mindig kiküldtek, hogy na, gyerekek, most menjetek játszani. Sötét és rossz szag volt a lakásukban. Azt éreztem, hogy ők mások.*

– *Az Ágnes nagyon utált engem.*

– *Miért?*

– *Kérdezd meg tőle.*

– *Ne bosszants ezzel mindig.*

– *Amúgy meg volt róla győződve, hogy én zsidó vagyok. Például egyszer az intézetben azt mondta rólam egy Forbát nevű, hogy én egy antiszemita vagyok, vagy mit tudom én... Hát eléggé antiszemita pofám volt... És akkor azt mondta az Ági: az az unokabátyám! Ugyanolyan zsidó, mint én vagyok! Hát ő nem tudta, hogy... Nem tudott részleteket. Úgy tudta, hogy zsidó az anyám. Nem tudták elképzelni, hogy valaki ne legyen zsidó, aki a családba tartozik.*

– *Hány testvére is volt még a nagypapának?*

– *Összesen hatan voltak. Két fiú és négy lány. A legidősebb, az Éva, az apjukat, a nagypapát ápolta. A nagypapa 1940-ben halt meg, az Éva nem sokkal később, gyomorfekélyben. Az Éva lánya volt a Kató, aki aztán a férjével együtt kivándorolt Ausztráliába. A következő volt az Etus, akinek a férje Rosenzweig Salamon volt. Ő Radó Sándorra magyarosított, és rettenő nagy magyar volt. És amikor összegyűjtötték Szentendrén a zsidókat, akkor ő kitűzte a kitüntetéseit. Mert ő az első világháborúban... Rohamosztagos őrmester volt, mert nem volt érettségije. Sok kitüntetés lett, csak az arany vitézségi érmet nem kapta meg, mert zsidó volt, de a nagyezüst, kizezüst, bronz, satöbbi, minden megvolt neki, amit egy magyar baka vagy altiszt megkaphatott. És kirakta mindet. A nyilasok meg letépték a kitüntetéseit, ő meg elsírta magát. A nyilasok pedig erre úgy pofon csapták, hogy hanyatt esett. Szóval ez volt az Etus férje, és aztán Mauthausenben halt*

meg. A következő volt a Margit, akinek a férje a Széll Gergely volt. Ők aztán Sopronba költöztek. És két gyerekük született, az Andris meg a Márta. Aki a húgod keresztanyja lett.

– Az Andrisra mintha emlékeznék. Létezik, hogy ezzel a Margit nénivel is találkoztam?

– Honnét tudjam?

– Kicsi koromban egyszer mintha miattuk mentünk volna el együtt Sopronba. Szállodában laktunk, tévé volt a szobában, és a Betörő az albrélm ment, együtt néztük négyesben. Se előtte, se utána, soha többet nem tévéztünk négyesben együtt.

– Na ne mondd.

– Nem is volt tévénk.

– Tényleg? Ilyen részletekre én nem emlékszem már.

– Nem volt. Mami gyűlölte.

– Valami rémlik.

– Szóval akkor velük, ezekkel a Szélléssel találkozhattunk Sopronban?

– Lehet. Na és hát a Margit mindenesetre hithű katolikus lett. A Széll Gergely pedig szélsőjobboldali, a Héjjas-különítményben szolgált.

– Akkor nyilván ezért nem esett a Margit néninek bántódása.

– A legkisebbik húgukat viszont, a Hajnalkát, aki szintén a szentendrei járásbírószágon dolgozott... Ő volt a legkisebb és a legszebb közöttük, és nem tudom milyen Sándornak volt a felesége... Hát őt ugyanúgy, mint az Etust, elvitték.

– És akkor hányan is maradtak meg a családból?

– Senki. Apám is meghalt.

– Szerintem érted a kérdést. Akit nem hurcoltak el.

– Aha. Hát a Margit maradt meg, és az apám... És az Ágnes is, igen.

*

Szeretem ezeket a szentendrei hétvégéket, amikor együtt a család. De nyáron a hétköznapiak is nagyon élvezetesek tudnak lenni. Néhány korombeli gyerekekkel egy szál klottgatyában kiszaladunk például a pismáni határba megnézni, érik-e már a pizske vagy a szőlő, és aztán tömjük a bendőnket, amíg fel nem tűnik egy öklét rázó gazda vagy a puskás mezőőr. Egyszer nagyon kikapok nagypapától, vacsora helyett a fáskamrába zárnak be büntetésből, mert egy őr azon kapott minket a töltés mellett, hogy a görögkeleti püspök gyümölcsösére, az ő éretlen körtéjére szabadultunk rá. Aznap ráadásul ebédre se mentem haza, inkább a Pap-sziget fölötti kavicsos Dunaparton hancúroztam, fürödtem, úszkáltam a többiekkel. De jó is ott lenni a Dunánál! Csak meg ne lásson valami ismerős, és be ne áruljon az otthoniaknak, mert akkor kapok csak ki igazán. Szidás, fáskamra. De másnap reggel a hátsó kerítésen át kimászva már indulok is megint. A patakhhoz például: gáttal elrekesztem a vizet, apró halacskákat fogok, és hallevest főzök belőlük egy ócska csöbörben.

Ilyen csodálatosan telnek a nyaraim.

Magdolna

Tajvi hirtelen azt kívánta, bárcsak szőröstül-bőröstül elfogadná őt újdonsült felesége. Sári szeme kinyílt, a fiú türelmetlenül beszélni kezdett, megmegreccsent alatta az ágy. – Nem véletlen, hogy téged mutattak be nekem, Sári, és az sem véletlen, hogy én jom kippurkor születtem. Negyvenhárom rokonom pusztult el a Nagy Katasztrófában. Én helyettük születtem. – Sári ébredvezve megjegyezte, hogy agyonfélthették a szülei. Tajvi gondolkodott egy kicsit, aztán azt válaszolta, hogy vigyáztak rá. Nincs tévéjük, tiltott dolog, és nem akarták a szülei, hogy esetleg szörnyűségeket lásson, nagyszerű emberek a szülei, akik pontosan tudták, hogyan kell egy gyerekre vigyázni, talán ezért se mozdulhatott ki ebből az utcából gyerekkorában, meg később se nagyon.

– Én ezt nem bírtam volna elviselni, Tajvi! – nevetett az asszony. Círogatni kezdte a férje lángvörös szakállát, Tajvi mozdulatlanul tűrte. Egyszer csak halkán kitört belőle: – Csodálatos dolgok történtek velem!

Az asszonyka szeplői mintha világosabbá váltak volna, mert a szoba lett hirtelen világosabb. Kuncogni kezdett, de amint észrevette Tajvi tekintetét, beléfagyott a nevetés. Fölemelte Tajvi földre csúszott takaróját, és betakarta a fiút.

– Csodálatos dolog a születés. Meg a mozi. Ezek a legszebb dolgok az életben.

A házaspár nem sokkal Tajvi rabbivá avatása után kivett egy lepusztult bérlakást, úgy-ahogy rendbe hozatták, és beköltöztek. Élvezték, hogy megszabadultak szüleik aggódó tekintetétől, vettek egy használt tévét, és sokszor éjfélig bámulták. Az utcán kézen fogva jártak, mint egy szerelmespár. Pedig Tajviba néha belenyilallott a keserűség, hogy egy idegennel eszik egy asztalnál, és egy ismeretlen nővel bújik ágyba.

Elhatározta, hogy kevesebbet fog tévézni, és gondosabban fogja megírni a dróséit, egyáltalán legelsősorban a híveiért fog élni.

Mióta egy kis belvárosi templom rabbija lett, arra várt, hogy a hívei felkeressék, és tanácsot kérnek tőle, ha nehéz élethelyzetben ütközik a sorsuk valamelyik micvével. De a Nagy Katasztrófa óta nem volt szokás tanácsot kérni a rabbitól.

Tajvi péntek esténként megáldotta híveit a szülőföldje nyelvén és héberül is. A kiduson kettétörte és megáldotta a közösség barheszét, jom kippurkor a templom padlójára borult az Egyetlen előtt, szukkótkor pedig megrázta a lulávot egyenként a négy égtáj irányába. Nem volt igazi kapcsolata a híveivel, sokszor úgy érezte, hogy színjáték, amit éppen csinál.

Teltek az évek. Tajvi rövidre nyírta haját, pajeszát és szakállát, mely még élénkebben lángolta körül arcát, mint fiatal korában. Tekintete sötét volt, és elhivatottan lángolt, ráncos arca megfiatalodott, ha szónokolt. Időközben taní-

tani kezdte a leendő rabbikat a Talmudra, Tórára és a rabbinikus feladatokra az Irgalom Házában. (A Nagy Katasztrófa után aggatták rá e nevet hivatalos szervek a többemeletes rozzant épületre, mely azelőtt jesiva volt. A birodalom, mely bekebelezte Tajvi szülőföldjét, minden épületnek nevet adott, némiképp minden épületet rendbe hozatott, habár a tanárokon, a diákokon meg a szüleiiken kívül csak kevesen tudták, hogy újra tanítás folyik a golyó lyuggatta falak között.) A diákok vallástalan szülők gyerekei voltak, többnyire vegyes házasságból valók. Érdekelte őket a Tóra mint a zsidóság múltjának kiszínezett darabja. Emlékezetükben nehezen ragadtak meg a héber mondatok.

De hát hogy is emlékezne az ember egy másik világ szavaira, ha nem hisz bennük. Isten nélkül a Tóra semmivé lesz – gondolta Tajvi.

Szabadidejében a rabbi a Gemarát és különböző bölcseleők kommentárjait tanulmányozta. (Miután meghaltak a szülei, felhagyott a tévézéssel.) Tajvi maga is kommentárokat írt, azaz leírt egy egy gondolatot, majd áthúzta vagy zárójelbe tette, leírta másképp, aztán azt is át kellett húznia. Egy nyári délutánon fölleskésítette saját gondolata, szinte szárnyalt a tolla a papíron, de másnap este ugyanazt a gondolatot bombasztikus közhelynek találta. Fülelt. Tulajdonképp magának se akarta bevallani, hogy sugallatra vár. De csak Sári porszívójának a zúgását hallotta. Olvasott és írt, majd újra olvasott, és végül áthúzta, amit addig írt. Egész valóját ennek a munkának szentelte, így észre sem vette, hogy a Birodalom, amelyben élt, egyszer csak a gazdasági csőd szélére jutott.

Forradalmak robbantak ki itt is, ott is, Tajvi szülőföldjén is. A rabbi alig vett tudomást a bombariadókról, a tüntetésekről, a szoborgyalázásokról és rendőrvetésekéről, a mindenfelé röpködő lövedékekről és arról sem, hogy a forradalom gyümölcseként végül a régi politikusok helyét újak foglalták el. Azt azért mégis hümmögve nyugtázta, hogy az addig éppen csak megtúrt iskola, amelyikben tanított, főiskolává lett. A hitközség elöljárói pedig legnagyobb meglepetésére igazgatóvá nevezték ki őt.

Tanácstalan volt. Ide, a világ talán legkisebb főiskolájára alig-alig jelentkeztek diákok. Némelyik búskomor volt, és akadtak vidám jelentkezők is, akik ontották magukból az együgyű vicceket. Szinte csak azok jelentkeztek, akiket máshová nem vettek föl. Sok-sok év telt el a Nagy Katasztrófa óta, de a zsidók nagyjából még mindig nem akartak zsidók lenni.

Járt-kelt a rabbi a főiskola kongó falai között, és arra gondolt, milyen divatossá vált a zsidó vallás a klubokban, a színházakban a nem zsidók között.

– Talán épp az én küldetésem – gondolta Tajvi –, hogy a betérni szándékozók segítségemre abban, hogy igazán zsidóvá váljanak.

Kutatni kezdett a döntvények, a gáonok értekezései között a betérésre vonatkozó olyan utalásokra, amelyek eddig elkerülték a figyelmét. Egyik vasárnap elszenderedett Maimón művére borulva, és álmában olyan közel került a filozófushoz, hogy hallani vélte a hangját. – A szegények egyre szegényebbek, és egyre védtelenebbek. – Mindössze erre a mondatra emlékezett, mikor felébredt, és nem tudta, mit kezdjen vele.

A főiskolán nemcsak leendő rabbik tanultak, leendő tanárok és tanárnők is. Tajvi minden jelentkezőt meg akart ismerni. Egyenként elolvasta a je-

lentkezési lapokat, és hosszan nézegette a fiúk, lányok fényképét is. Megpróbálta elképzelni, milyen embert takar a fényképezőgépre mosolygó arc. Magdolna volt az egyetlen, aki nem mosolygott. Olyan volt, mint egy dacos árva gyerek.

A betérni szándékozókkal a rabbi egyenként elbeszélgetett az irodájában, így Magdolnával is. Mikor a rabbi megkérdezte, miért szeretne betérni, a lány csak nézett rá könnytől ragyogó sötét szemmel. Aztán gyorsan magyarázni kezdte: – Én afféle széplélek vagyok. Szeretem az irodalmat, a történelmet, érdekelnek a vallások, különösképp a zsidó vallás. Érdekelnek a zsidó emberek, és szeretnék közéjük tartozni.

A lány orrában pirszing csillogott. Orrlikai néha kitágultak. Tajvi ridegnek, kissé strébernek találta őt, ugyanakkor volt benne valami kiszámíthatatlan és izgató.

Természetesen fölveték Magdolnát is, mint minden jelentkezőt, a főiskolára. A rabbi csak a folyosón vagy a portánál találkozott vele össze néha, és persze a kötelező istentiszteleten és kiduson is láthatta a lányt. Tajvi, ha csak tehette, önkéntelenül őt nézegette. Csípője aránytalanul széles volt. Az arca, a végtagjai olyan soványak, hogy Tajvi látni vélte a csontvázat a bőre alatt. A lány selymes fekete haja a derekáig ért, karját sebhelyek éktelelítették. Sokat nevetett. Tajvinak úgy tűnt, nem sokban különbözik ez a csukladozó nevetés a zokogástól.

Egyszer csak, még ősszel, a szombat délelőtti tóraolvasás után, a kiduson Tajvi fülébe súgta egy betért asszony, hogy Magdolnát kiutálták a szobatársnői, és emiatt a kollégium előtti parkban alszik egy padon. – Az a bajuk, hogy be akar térni – gondolta Tajvi dühösen. Máris eldöntötte, hogy bérlekást szerez a lánynak.

Aznap éjjel azon töprengett, vajon beleegyezne-e Sári abba, hogy ők fizessek a lakbért. Volt egy kis felújításra félretett pénze az iskolának, amivel gyakorlatilag ő rendelkezett. A rabbi arra gondolt, hogy a jóindulatú kollégák egyetértésének vele, de hónapokba telne, mire hivatalosan is megszűlné a döntés. Ősz van, a nappalok egyre rövidebbek, az éjszakák meg egyre hidegebbek azon a padon, a szabad ég alatt.

Másnap Tajvi pénzt vett ki a főiskola bankszámlájáról.

A lány egy lakóparkban kapott bérlekást. Nem kellett beállítania a mobilját az undok ébresztőprogramra, mert hajnalban fölébresztették odakintről a madarak. Mikor vasárnap délelőtt kinyitotta az ablakot, mélyen beszívta a vadvirágok illatát és a nap szagát.

Tajvi megkérte a lányt, hogy senkinek ne beszéljen a lakásról, egyelőre legyen ez az ő titkuk. De Magdolnát boldog izgalommal töltötte el a titok, feszítette őt, mint egy kisgyereket. Képtelen volt magában tartani. El kellett mondania legalább azoknak, akik kedvelték őt. Megkérte a portást, a házánt, Tajvi sameszát meg az egyik csoporttársnőjét, hogy az isten szerelmére, egyelőre senkinek ne szóljanak a dologról.

Az elkövetkező hónapok nagyon gyorsan teltek Tajvi számára. Folyton izgatott volt, folyton rohant valami felé gondolatban. Ha meglátta Magdolnát, gyorsabban vert a szíve. Már nem szimhát Tóra volt az ünnep számára, nem

a hanuka, és Isten bocsássa meg, nem a pészah, hanem az, ha a lánnyal beszélgethetett a vallással kapcsolatos tudnivalókról. A rabbi még soha nem élte át így a tavaszt: az évszak kimondhatatlan erőfeszítését, hogy a halott természetet életre keltse.

A folyosón vagy néha-néha az irodájában tett fel kérdéseket a lánynak, amelyekre Magdolna gyorsan, pontosan felelt, mint egy eleven lexikon. Alig egy tanév alatt többet tanult meg a zsidó vallással kapcsolatos tudnivalókról, mint sok rabbi szakos fiú. Érdekelte őt a zsidók története is. A bírák kora, a királyok kora, a szétszórás és az emancipáció kora is. Sőt a cionizmus is lelkesítette őt, a zsidók Jeruzsálem iránti sóvárgása.

De ha Tajvi a zsidók szenvedéseiről beszélt neki, a nagy katasztrófáról, akkor a lány ideges lett. Előfordult, hogy rekedten fölnevetett. Mintha azt gondolta volna: ugyan, kit érdekel a zsidók szenvedése, mikor most szemlátomást jól élnek. És vajon összehasonlítható-e szüleik meg az őseik szenvedése azzal, amin én eleven valómmal mentem keresztül a szülőföldemen.

A rabbin átvillant a gondolat, hogy talán éretlen ez a lány arra, hogy betérjen, és talán évek múlva is az lesz.

Nem tudni, kitől eredt a szóbeszéd, hogy szélsőjobboldali téglák vannak az iskolában. Az az asszony, aki félénken elmondta ezt Tajvinak a folyosón, semmi konkrétummal nem szolgált. Tajvi mindenesetre szólt a biztonsági-aknak, hogy szereljenek fel poloskákat a tantermekben. Ezután szabadon hallgatózhatott.

150

A diákok időben értesültek a poloskákról, Tajvi semmi gyanúsat nem tapasztalt. Viszont hallotta, ahogy egyik-másik tanár, így a tulajdon felesége is burkoltan ironizált a Sulhán Aruh rendelkezésein és a Tórában megírt csodákon is. Tajvi most már abban sem volt biztos, hogy a felesége betartja-e a kasrutot, és ő nap mint nap, Isten mentsen, nem tréflit eszik-e.

Csütörtök délelőtt a jóképű, délceg Péter rabbi, aki mellesleg tanár is volt, az Ágáda egyik Mózesről szóló történetét fordítgatta a diákokkal együtt. Tajvi feszülten figyelte, ahogy lassan, lassan kibontották a történetet a helyenként kissé zűrös talmudi nyelvezetből. A megöregedett Mózesről volt szó, aki sehogy se akart beletörődni abba, hogy meg fog halni, és hogy ezáltal el kell hagynia a híveit. A tanár a saját szavaival leírta az öreg Mózes külsejét, húsos, görbe orráról beszélt, dörgő hangjáról, és arról, hogy valószínűleg cukorbeteg lehetett. Tajvi döbbenetben tapasztalta, hogy őrá illik a jellemzés. – Vajon lehet-e vallási vezető olyan férfi, aki már minden szempontból megöregedett? – mondta halkan a tanár, aztán gyorsan valami másról kezdett el beszélni.

– Undorító – suttogetta Tajvi. Levette a fejhallgatót, és a fiókjába tette. Megfogadta, hogy nem fog többet hallgatózni.

A feleségén kezdett töprengeni. Tehetetlen lenne nélküle. A zokniját nem tudná kimosni. Mivel gyerekük nem született, elválhattak volna, de Tajvinak ez eszébe se jutott.

A rabbi aznap este szemügyre vette a feleségét. A kicsi görnyedt hátát nézte a kék virágos hálóingében. Egyik pillanatban olyan volt, mint egy ijedt kislány, a másikban, mint egy megtört öregasszony. Haragudott rá.

– De miért órá haragszom? Mért nem arra a taknyos tanárra? – morfondírozott. – Azért haragszom a feleségemre, mert megfélemlíti a diákokat. Aki nem halad a kellő tempóban az óráin, az meghalt mint diák. Nincs szíve ennek az asszonynak. Másfelől viszont... Tajvi szíve összefacsarodott a büntudattól, amiért segített Magdolnának. – Elég. Eleget tud az a lány – gondolta. – Merítkezzék meg a mikvében, mint az anyaméhben, én majd megáldom, mint újszülött zsidót, kap valami jól hangzó nevet, és többé nem kell foglalkoznom vele.

A svüesz utáni első szombatra tűzték ki a betérési ceremóniát. De minden balul ütött ki. Magdolna azt kérte, hogy a rabbi a Náva Malka nevet adja neki, ami azt jelenti, szép lány. A rabbi nem örült a kérésnek, de beleegyezett, mert nem akarta megbántani a lányt.

A megmerítkezés napján a mikve nők számára épített részlegében csőtörés volt, így Magdolnának a férfiak medencéjében kellett megmerítkeznie. Magdolna természetesen egyedül volt a vízben, csak a fürdős néni volt tanúja annak, hogy a megszentelt víz alá bukott. A rabbi és a hitközség elöljárói odakinn várakoztak a folyosón. A lány később azt mesélte a diákoknak, hogy szőrszálak lebegtek a víz színén, vagyis valaki, egy férfi fürdött öelötte. És azt is sejti, csak nem akarja elárulni, hogy ki volt az a férfi.

Szombaton betértek töltötték meg a főiskola kis tantemplomát. A Tóratartó asztaltól jobbra a hitközség elöljárói foglaltak helyet, balra a fiatal rabbijelöltek. Diákok is álltak a falak mentén, akiket meghívott Magdolna, és tanárok is ültek a hitközségi elöljárók között.

Tajvi sokáig beszélt Magdolnáról. Dicsérte szorgalmát, emlékezőtehetségét, tudását, amire alig egy év alatt tett szert.

Végül megáldotta rabbinikus áldással. Odament hozzá egészen közel, felhajtotta kék csíkos táliszát, és a fejére tette, szinte beburkolta őt a szent ruhadarabbal és a kezével. Hosszan mormolta az áldást, feje a lány beburkolt feje mellett. Magdolna reszketni kezdett, mintha tűz járta volna át. Hosszú percekig gajdolt a rabbi mély, atyai hangon, és a lány a tálisz alatt hangtalanul zokogott. Amikor Tajvi levette a táliszt a lány fejéről, hátralépett, és csodálkozva nézte őt, mert könnyek folytak végig az arcán. Szívfájdítóan szép volt a lány ebben a pillanatban, tiszta, nyílt tekintete, mint egy kisbabáé. Egy pissenés se hallatszott. A betértek együtt lélegeztek a síró lánnyal. Azok a diákok pedig, akik eleve zsidónak születtek, és a hitközségi elöljárók és a tanárok is mind csak bámultak. Mert ők, akik folyton értelmezték az értelmezések értelmezését is, most olyasvalaminek voltak tanúi, amire nem akadt szavuk.

Valaki hátul mégiscsak megszólalt halkán, de ebben a mélységes csendben hallhatóan. – Betérés ez vagy esküvő?

És a csoda, mint egy szivárványos szappanbuborék, szétpattant. Mindenki nevetett. Még Tajvi felesége is kényszeredetten nevetgált.

Aznap éjjel, alighogy elaludt a rabbi, álmok rohanták meg vad, buja öszevisszaságban. – Csak álom volt – nyögte, mikor verejtékezve fölébredt.

Egy légy zümmögött a szobában. Az ablakhoz szállt, megfürdött a júniusi napfényben, aztán megpihent Tajvi gyapjútakaróján. A rabbi azon töprengett, vajon álmodnak-e a legyek.

Ezen a vasárnapon folyton csörgött a telefon. A tanárok keresztkérdéseket tettek fel Magdolnával kapcsolatban, egyikük még tréfásan gratulált is „újdonsült nejéhez”.

Sári egész nap csöndben jött-ment a lakásban. Szókére festett félhosszú haja energikusan hullámozott. De aznap megfeledkezett a sminkelésről. Az arca halovány volt, tele hajszálvékony barázdával, a tekintete fénytelen.

Közeledett a tanév vége. Tajvinak már csak néhány órát kellett volna megtartania, de lemondta őket. Továbbra sem hagyták békén az álmok. Éjjelente alighogy elszenderedett, megjelent előtte Magdolna; és még sok-sok leányt és asszonyt látott a férfi álmaiban, Lilitek arctalan, ruhátlan kavalakádját. Már ott tartott, hogy nem mert elaludni. Éjjelente kávé főzött magának, és a konyhaasztalnál olvasott. Így néha napközben, az irodájában nyomta el az álm. Már nem volt benne biztos, mi az, ami csak álom volt, és mi az, ami igazán megtörtént vele.

Némiképp önmaga lett ismét, mikor a tanév utolsó péntek esti kidusán felhajtott egy pohár bort. Még csettintett is utána, és fölsóhajtott.

Évzáró beszédében a férfi Jóbra emlékezett, aki mindenét elveszítette, pedig soha nem vétkezett.

Az egyik tanársegédje, aki nemrég még a tanítványa volt, vele szemben ült a hosszú asztalnál, ahol a hitközség elnöke és a vallási előljárók ültek. Szúrósan méregette Tajvit a fiú, a férfi hangja megremegett, arra gondolt: ez a fiú olvas a gondolataimban. Talán azokról a bűneimről is tud, amiket még el sem követtem.

A fiú le nem vette róla a szemét, szúrós, állhatatos tekintete az elevenébe vágott. Tajvi alig tudta végigmondani beszédét, s a végén nagyot fújtatott. Ekkor határozta el, hogy nyugdíjba megy. Még aznap közölte ezt a hitközség elnökével, aki cseppet sem csodálkozott, de azért udvariasan megkérdezte: – Jól meggondoltad ezt?

Az elkövetkező napokban futótűzként terjedt a hír, miszerint Tajvi és per sze a felesége is valószínűleg nyugdíjba megy.

Miután Sárival elutaztak Erebe, a jeruzsálemi házukba, Tajvi sms-ben értesítette Magdolnát, hogy nem tudja tovább segíteni őt, és e-mailt küldött annak a betért rabbijelöltnek, aki a nyári szünet alatt helyettesítette őt a tantemplomban. Gyuri rabbijelölt úr péntek este a templomban beszédet mondott Élijáhuról, aki csak a vihar zengő hangjaira figyelt, de nem hallotta meg a szélben a suttogást, és ezért menekülnie kellett.

Most már szinte biztosra lehetett venni, hogy Tajvi elhatározásra jutott.

Ült a tágas, fehérre meszelt izraeli házban, és cseppenként ízlelte a kávéját. Itt nem őrizgettek kacatokat. Csak a legszükségesebb bútorokat vették meg. Ez a vidék nem tűrt meg semmit, ami fölösleges. Itt világosabb volt az ég, a házak, az utcák, mint máshol. És egyszerűbb is volt minden. – Míg győzünk a villámháborúban, addig élünk – mondogatták az emberek. A nyugalom szigete volt ez a rabbi számára.

Azonban ezen a nyáron nem találta a helyét a házban. Minden idegszálával visszavágyott a szülőföldjére és az ottani egyre zűrösebb életébe.

Tisá beávkor, mikor az első és a második szentély felgyújtására emlékeznek a zsidók, és még számtalan év hónap kilencedikén történt tragikus eseményre, hajnalban a rabbi hóna alá dugta a fürdőszobai zöld sámlit, bement az óvárosba, és elgyalogolt a siratófalig. Ott leült a sámlira, és előre-hátra hajlongva motyogni kezdte Jób könyvét. Eljött a reggel, a délelőtt és a dél. A rabbi horgolt kipájára tűzött a nap. Cukorbaja miatt nem lett volna szabad böjtölnie, de ő az előző nap alkonyata óta nem evett, nem ivott. Karikák táncoltak a szeme előtt, szája kiszikkadt, torkában mintha tűz égett volna. Azt várta, hogy talán olyan mély ájulatra zuhan, ahonnan nincs ébredés. Egy kinotot kántált füstös mély hangján és a szavak, a mondatok átjárták őt, mint a zene; Tajvi úgy érezte, hogy a teste egyre könnyebb és könnyebb, és a sámli megemelkedik alatta, és ő repül, mint egy vörös gyötrődő madár Jeruzsálem fölött. Kékeszöld füst szállt a madár felé egy fölrobbant autóbusból. Férfiak és nők fátyolos éneke gyöngyözött felé hatalmas poros autókból. Alkudozó zsidók és arabok kiáltozása visszhangzott fülében a kelet-jeruzsálemi piac felől. És hallotta azt is, mikor az öregek otthonában egy veterán sírva fakadt légkondicionált szobájában, mert eszébe jutott a szülőföldje. A nap lemenőben volt. Mint egy óriási vörös szemgolyó, nézte a vörös madarat, aki újra Tajvi volt már, mert valami a lábának ütődött. Egy gyűrött kockás papírdarab volt az, a siratófal réseiibe dugdosott cédulák egyike. Az ivrit szöveget valaki sebtiben vetette oda. Az öregember nagy nehezen kibetűzte: *Ne menj nyugdíjba!*

Ilyet még nemigen kértek Istentől – gondolta a rabbi.

Úgy hatott rá a cédula, mint egy pohár víz. Küzdött ellene, de bizonytalanul bujkált benne a megérzés, hogy ez a mondat talán jel lehet.

Hazaérve már nyitotta is a postaládát, de csak reklámcetliket talált. Most jutott csak eszébe, hogy egész nap böjtölt. Elbotorkált a konyháig, ájulás kerülgette, míg a bögréje megtelt vízzel. Ivott és evett is valami levest hidegen, ahogy a hűtőből elővette. Zsíros kolbászkarikák és káposztadarabok úszkáltak benne. Lassanként magához tért.

Sári felsikoltott, mikor benyitott a konyhába. – Azt hittem, már haza se jössz! És uramisten, hidegen eszed a levest?!

Tajvi bement a dolgozószobájába, odaült a számítógépéhez, hogy megnézze az e-mailjeit. Mindössze két levele érkezett. Az egyiket a hitközségtől kapta. A nyugdíjazásával kapcsolatos teendőkről írt benne a hitközség elnöke. A másikat egy kétségbeesett betért lány írta, akinek az édesanyja meghalt.

Aznapi éjjel Tajvi egyszer csak gyengéden megfogta a felesége vállát, és megrázta. – Azért se megyek nyugdíjba.

Az asszony lassan megértette, amit hallott. – Tajvikám, megint a küldetés-tudat gyötör? Remélem, nem fogjuk megbánni. De én itt maradok, Izraelben.

*

Az iskolában a tanévnyitó istentiszteleten tömve volt a tantemplom. Tajvi droséja egy titokról szólt, amit annak idején, a középkor hajnalán egy zsinagóga közössége valahol a Szentföld sivatagában mélyen őrzött. Csupán egy illatszer összetételéről volt szó, de a rabbi bensőséges mély hangja ennél többet sejtetett.

Az ebédlőben a kiduson a diákok egymás szavába vágva kritizálták az öreg, lassan magyarázó tanárokat, az egyesek szerint elavult tankönyveket, azt, hogy nincs egy csenevész fa sem az udvaron. A tantemplom színes tárgyakat, tanachi történeteket meglevenítő mozaikokból álló ablakait most hirtelenjében valamelyik tanár giccsesnek találta. A számítógépes teremben dolgozó technikus felháborodottan magyarázta, hogy ami lényeges lenne, például a kézmosás utáni áldás, azt nem verik bele a judaisztikásokba. De a zsidó történelem sötét időszakait agyonmagyarázzák itt. A megaláztatásokat, a pogromokat, a nagy katasztrófát.

– Ez az élet vallása, csesszétek meg! – magyarázta égő fekete szemekkel a technikus. – Az élet vallása, és nem a halálé.

*

Lépcsőfokról lépcsőfokra lesüllyedt a folyosó, homályos, kopott bársonyfolees kuckóvá, derengő pletykaodúvá szélesedett, aztán lépcsőfokról lépcsőfokra fölemelkedett a folyosó a rabbi lába alatt. Fiatal tanárok pusmogtak a folyosón egy megnevezhetetlen úrról. Akármerre járt is a rabbi, a tanárok, a diákok elnémultak, ha meglátták kicsi, egyenes alakját.

Egyszer csak Magdolna jött vele szemben. Fekete ruhában volt, orrából hiányzott az ezüstös pirszing, a szemében vad, fekete gyűlölet.

Másnap visszatért szülőfalujába a lány, és hiába kérlelték őt a fiatal rabbik, nem volt hajlandó folytatni a tanulást.

154

A fiatal rabbik azt gondolták, Tajvi tette tönkre a lányt. Rendkívül izgatottak lettek. A konferenciákon, a zsinagógákban tartott droséikban, a kidusokon, az iskolai órákon burkoltan bár, de folyamatosan támadták a rabbist. Szinte minden gondolatuk hozzá vezetett. Képzeletük eddig zárva volt a Biblia előtt, most viszont egyszerre Tajvi lett a főszereplője jó néhány történetnek. Maguk előtt látták Mózesként, aki türelmetlenségében rávágott botjával a sziklára. Tajvi volt Lót, aki a részegítő ital bódulatában saját lányaival szeretkezett. Tajvi volt Ézsau, aki fölfalta a saját elsőszülöttségét, s aki vérszomjasan űzte a vadakat.

Az egyik fiatal rabbi előadása közben Tajvi bemenekült az irodájába. Belei görcsbe rándultak. Benyitott a titkárnője, és ahogy meglátta őt összegörbedve kuporogni, azonnal hívta a mentőket.

A kórházban megalázó és fájdalmas vizsgálatokon esett keresztül. Áldást mondott minden ételre, amit kapott, de undorodott még a kenyértől is.

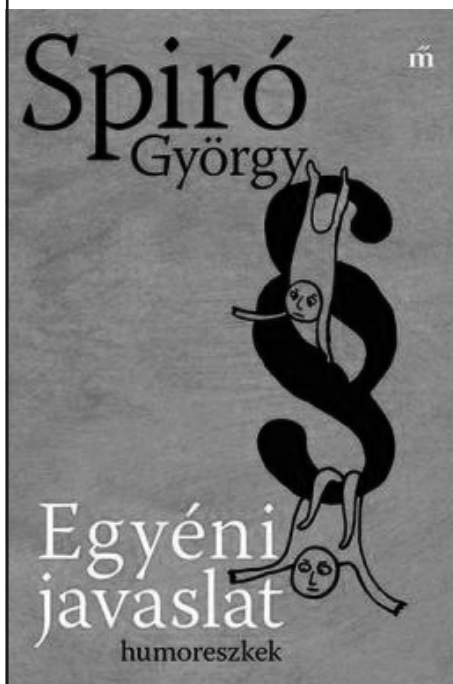
Egy unokatestvére meglátogatta időnként, meg egyszer az igazgatóhelyettes hozott neki bonbont az iskola nevében. Az anyja ott ült az ágya szélén minden álmában. Tajvi egyre gyengébb lett, az orvosok nem tudták, mi a baja, a vizsgálatoktól csak rosszabbul lett, éjszakánként fulladt, néha úgy érezte, antiszeviták karmai közé került, pedig a zsidó kórházban volt. Tajvi, ha csak tehetett, aludt. Álmában egyszer csak hangokat hallott. – Nincs senki és semmi odaát. Csak a jéghideg úr! – Mikor fölébredt, nem tudott megmoccanni. Nincs se pokol, se mennyország, a halál után semmi, de semmi nem folytatódik – gondolta. – Semmivé lesz az életed, miként a világ. Újra elaludt, úgy érezte, zuhan, zuhan a jéghideg úrban, egyre távolabb és távolabb, ahonnan már nincs ébredés.

Szürke ködön át a feleségét látta közeledni. Kicsi, törékeny volt az asszony, Tajvi úgy érezte, hogy bármikor elszállhatna, olyan könnyű és sebezhető.

– Olyan ez nekem, mintha eljött volna a Messiás. Az, hogy itt vagy – motyogta Tajvi. – Ha tényleg eljön, akkor kevesebb lesz a szenvedés – tette még hozzá. Az asszony fölsóhajtott: az még jó sokára lesz. – Tekintetében együttérzés és gúny bujkált. Szappant, vécépapírt, diabetikus üdítőt tett az éjjeliszekrényre.

Szerzőink könyvei

155

Dán-magyar-spanyol mandala*

2. Ország- és családcseré

Édesapám két fő októl vezérelve ment Dániába. Az egyik ok a számító józan ész volt, a másik egy érzelmi delírium.

Apám alkalmazott matematikus volt, a logika mesterembere, telve alkotóvággal a szakterületein és jószándékkal a kollégái és tanítványai iránt. Sajnos a budapesti kutatóintézetben egyre inkább a politikai iszapbirkózás emésztette fel az idejét és energiáját. Felszabadulás volt számára a koppenhágai egyetem állásajánlata 1985-ben. A következő húsz évben azt és úgy kutathatott és oktathatott, amit és ahogy akart. Szakmailag révbe ért.

Akkor már sok éve recsegett-ropogott a házassága. Már régen tervezgettek anyámmal, hogy új életet kezdenek Nyugaton, ahol „sokkal több a lehetőség”. Alig hiszem, hogy azt is kitárgyalták volna, hogy vajon miként oldja majd meg az új, idegen társadalmi környezet a köztük lévő nyilvánvaló (és nem csak férfi-női) alapvető emberi inkompatibilitásokat.

Apám egy évvel előttünk ment ki, hogy előkészítse a terepet a kiköltözésünkhöz. Rendezte az adminisztrációs teendőket, vett egy lakást, engem és egy évvel fiatalabb öcsémet beíratott iskolába és napközibe, mindeközben új munkahelyén szakterületet váltott.

Távollétében anyám sem lopta a napot Pesten. Megismerkedett N. Bercivel, aki később további négy gyereke apja lett.

Az az év nagyon jól telt, kivált mert utazgattunk országszerte. Mint később kiderült, leendő közös lakhelyüket keresték és meg is lelték: egy két-száz lelkes eldugott kis falut a Bakonyban.

Berci iskolázatlan, de roppant kedves és hihetetlenül jószívű ember. Esztétikai érzéke abszolút tiszta, nemcsak úgy érte, hogy a tárgyi ízlése, természetes formakultúrája hibátlan, hanem ahogy konkrét élethelyzetekben, az adott pillanatban viselkedik. Kisgyerekekkel való bánásban egyenesen zseni. Jó fej volt velünk is, Feri öcsémmel és velem, s nem holmi számításból, hanem alaptermészetéből fakadóan. A dolog morális nézete nem különösebben foglalkoztatott, akkor csak azt láttam, hogy ez a koboldszerű ember olyan közvetlenül beszél hozzánk, ahogyan apánk, mint racionálisan hipertrofiált lény, nem volt képes. Mellesleg apát alig láttuk, amíg Pesten élt, akkor se, mert többnyire sokáig dolgozott, vagy japánul tanult. Berci

* Részlet a szerző készülő esszéregényéből. A nyitófejezetet a *Mozgó Világ* 2018/11-es számában közöltük.

totális lazasága meghódította anyámat, aki bizonyára azt is előre látta, hogy a későbbi közös projektben ő viselheti majd a nadrágot, és ez nagyon a kedvére való volt. Bercit magát soha egy pillanatra sem hibáztattam családom szétmállásáért. Gyerekként, majd kamaszként, később fiatalként egyszerű, kedves, jószívű, ezért tiszteletre méltó embernek láttam, és felnőttként sem változott a véleményem.

Eljött az indulás napja. A vonatút Budapestről Koppenhágába egy álló napig tartott. A hosszú zötyögésből leginkább a határokra emlékszem. Különösen a ma már nem létező Csehszlovákiából a szintén nem létező NDK-ba való átlépés emlékezetes: arra riadunk álmunkból, hogy farkaskutyák lihegnek és csaholnak az arcunkba, a vámos pedig rámutat a legnagyobb bőröndre a csomagtartó tetején. „Aufmachen!” – ordítja.

Koppenhága egy szigeten van, és akkor még nem kötötték hatalmas hidak a szárazföldhöz. A vonat nagyot zökkenve felhajtott a kompra a Balti-tengeri átkeléshez, és ahogy már a komp begyében hajtottunk tovább, az apróbb zökkenések visszhangjából érződött, hogy egy tágas, de zárt, acélosan zengő térben görög tovább a vagon.

Kiszállva már a komp belsejében is rögtön érződött a hűvös, nedves levegő, a fedélzeten pedig éles szél csapott az arcunkba. Akkor láttam életemben először tengert, azaz inkább csak szagoltam és éreztem, mert még sötét éjszaka volt. Először persze izgalmas volt az újdonság miatt. Később aztán nagyon is rühelltem, és mogorván néztem a sötétszürkén vibráló végtelen vízfelületet, mely elválaszt az én földemtől. Húszéves múltam, amikor először láttam és szagoltam a Földközi-tengert; nohát, mondhatom, annyira más, mint a Balti vagy az Északi, hogy nem is volna szabad ugyanazzal a *tenger* szóval illetni őket.

Apa a Nordvest nevű negyedben vett lakást, és viszonylag szépen bebútorozta, a padlószőnyegtől eltekintve, amely azonban, azt hiszem, a lakás tarozéka volt. Az ágyat valami okból fölöslegesnek tartotta, matracokon aludtunk a földön. (Amikor nyolc évvel később elköltöztem, vettem magamnak egy ágyat; apa végig matracon aludt.) Stratégiailag jó helyen volt a lakás. Biciklivel negyedóránnyira az egyetem, 20-25 percre a városközpont, az ellentétes irányba pedig ugyanannyira a természet, illetve amit kis jóindulattal annak nevezhetünk. Mindenhová biciklivel jártunk. A hétköznapi életvitelhez nem volt autóra szükség, meg aztán a magas adó miatt luxus lett volna.

A lelkülete viszont sajnos nem volt valami pompás Nordvestnek. Nem volt gettó, de majdnem. Régebben munkásnegyed volt, de amikor mi landoltunk, már nem, és még nem kezdődött meg az a pozitív urbanisztikai transzformáció, ami manapság már nagyban zajlik. Akkor még kultúrháza se volt. Kívülünk sok más bevándorló is élt a környéken, főleg törökök, pakisztániak és jugoszlávok.

A lakásban nem volt fürdőszoba, a zuhanyozás a két négyzetméternyi véce közepén zajlott. Ez mellel sok koppenhágai lakásban a mai napig így van – nem gond, meg lehet szokni. A mosógép (szintén szokványos) hiánya már

kellemetlenebb volt, mivel el kellett vinni a szennyes ruhát az önkiszolgáló mosodába, ahol szárítógép is működött. Apánk minden házimunkát racionálisan kiszámolt és kiosztott. Nem a legközelebbi mosodába kellett mennünk, hanem egy (szerinte) hatékonyabba. Nagyobbnak csakugyan nagyobb volt, ez igaz, de minden második vasárnap bő negyedórát kellett hozzá biciklizni, két nagy fekete zsákkal a csomagtartón. Eleinte hármasan, aztán váltogatva, egyszer velem, másszor Ferivel ment. A reggelikészítés és a mosogatás is fel volt osztva köztünk; a vacsorát egyedül apa csinálta, a menü konzerv és fagyasztott félkész étel volt váltakozva. Tizennégy-tizenöt évesen pateroltam ki a konyhából, és ragadtam magamhoz a főzőkanalat.

Nem volt drámai jelenet, sőt talán be sem konferálták nekünk, hogy jó anyánk – aki akkor már terhes volt az első babával Bercitől – hamarosan visszamegy Magyarországra, és nem marad velünk az eredeti közös elképzelés szerint. Apa is csak ott és akkor tudta meg a szcenárió gyökeres változását, mégsem volt egyetlen rossz szava sem hűtlen asszonyára sem akkor, sem később. Arról sem beszéltünk soha, hogy az új felállás miatt esetleg újra kéne gondolni, hogy ki hová kerül. A fix pont Dánia volt: apát odakötötte a jó munkahelye, bennünket, gyerekeket pedig a lehetőségek tárházával kecsegtető absztrakt Nyugat tartott Koppenhágában. Ha feleség és anya nélkül, hát úgy.

Az első két nyáron apa nem engedte, hogy Magyarországra látogassunk, mondván: mi van, ha ott ragadunk? '56-ot tizenhét évesen élte meg Pesten, és harminc év múltával is elképzelhetőnek tartotta, hogy egyszer csak kirobban egy új forradalom.

Egy szó, mint száz, öcsém meg én anya, nagyszülők és barátok nélkül maradtunk egy távoli, idegen országban, egy kezdetben kvázi idegen apával. Ez így, nyersen tálalva drámaian hangzik. Az is volt: drámai. Életem nulladik órájaként könyvelem el a Dániába költözést, de ne aggódjon, kedves olvasó, nem az érzeményektől csöpögő, édesbús venezuelai szappanoperákat tekintem elbeszélésem modelljének.

Már akkor, a nyolcvanas években is egyre gyakrabban szakadtak a családok. Magyarországon is, külhonban is, bár talán kevesebb az olyan eset, hogy az anya lép meg, többnyire, ugyebár, a férjek vonják ki magukat a képletből. Ilyen szempontból egzotikusabb volt a mi helyzetünk, vagy ha úgy tetszik, modernebb: a női egyenjogúsodás tételeként is besorolhatnák bennünket egy képzeletbeli statisztikába.

Mint hamarosan meglátjuk, semmi, de semmi meglepő nincs abban, hogy szüleim útjai elváltak, a bontást majdnem természettudományos pontosságú törvényszerűségek intézték. Érdekesebb kérdés, hogy egyáltalán miért álltak össze. Mi vezényelte ezt a két, külön-külön érdekes és értékes, de egymással inkompatibilis személyt, hogy egy hosszú évtizeden át együtt haladjanak? Miféle delej rántotta össze a két különböző világban élő lényt? A saját biológiai létem alatt fűrészelem a metafizikai ágat (értsd: miért születtem meg egyáltalán?), de akkor is itt az ideje, hogy közelebről szemügyre vegyük drága szüleimet, konkrétan, külön-külön is, meg viszonyuk délibábján keresztül is.

3. „Ikebana” jeligére

Nem figyelmetlenség vagy tiszteletlenség részemről, hanem nagyon is tudatos megfontolás eredménye, hogy anyám szeretőjéről s későbbi férjéről, Berciről, már az előző fejezetben szoltam, tehát előbb skicceltem portrét róla, mint tulajdon édesapámról. Mint ahogy a kínai festményeken lényeges az üresen hagyott tér, a papír fehérje, melyet például a sziklaszirt, a rajta lógó törpefenyő és a mellette lebegő felhő közösen adnak ki, a két szóban forgó férfi jelleme majdnem tökéletes komplementer párt alkot. Berci kemény dohányos és néha alkoholista, apám roppant mértéktartó volt mind az evésben, mind az ivásban. Nem ette magát degeszre, és soha nem részegedett le, egy-két pohár lassacskán elkortyolt bor vagy egy (ritkábban két) üveg sör után mindig leállt. Legfeljebb szilveszterkor szívott el egy szál cigarettát, ha megkínálták, de azt se tüdőzte le.

Mielőtt tovább boncolgatnám szüleim jellemét és természetét, nem mulaszthatom el, hogy egy kis kitérőt téve fel ne elevenítsem megismerkedésük történetét. A hivatalos verzió szerint Egerben találkoztak. Anyám tizenkilenc éves volt, biológia–rajz szakos hallgató az ottani tanárképző főiskolán. Apám, harmincöt éves, tekintélyes férfiú, állítólag egy matematikai kongresszusra ment a városba. Megismerkedtek, egymásba szerettek, magasan szárnyaló terveket szőttek, és hamarosan összeházasodtak. A részleteket sokáig nem furcsállottam, gondoltam, valami ünnepségen vagy házibulin sodorta őket össze a sors, van ilyen. Aztán egy szép napon, mikor már idősebb voltam, mint apám a szóban forgó események idején, mégiscsak rákérdeztem, hogy konkrétan miképp is zajlott az a Nagy Egri Egymásra Találás. Anyám felnyerített a telefonban: nahát!, úgy látszik, én vagyok az utolsó, aki nem ismerem az igazságot.

Merthogy az az igazság, hogy apám társkeresési hirdetést tett a *Népszabadság*ba, anyám arra válaszolt. A szöveg ilyesmi volt: „Pesti értelmiségi, saját belvárosi lakással, széles érdeklődési körrel...” stb. Az „érdeklődési körbe” beletartozott a néprajz és a népművészet, ami anyámat már akkor különösen vonzotta. „...*Ikebana* jeligére a szerkesztőségbe.” Ikebana! Ez a szó a távoli egzotikum ígéretével valósággal megbűvölte a zsenge hajadont. Olyannyira, hogy válaszolt a hirdetésre. A beérkezett válaszok közül messze az övé volt a leghóbortosabb – ezt évekkel később állapította meg, amikor már Pesten együtt éltek, és véletlenül megtalálta a többi válaszlevelet. (Mellesleg soha nem volt képes kidobni olyan papírt vagy akár cetlit, amire valami – bármi – írva van. Az évek óta elromlott és kidobott rádió számláját is őrizte.)

Felmerül egy-két kérdés. Először is: honnan a bús fenéből támadt jó anyám azon igénye, hogy tallózzon a társkereső apróhirdetések közt, ráharapjon egy másfél évtizeddel idősebb úr csalijára, és nagy ügyesen ki is fogassa magát? Igazán nem volt ráutalva, hogy eltartassa magát. Egy alföldi kisvárosban nőtt fel, ahol nagyapám főorvos volt. Nem voltak különösebben gazdagok, de a városka elismert polgárai közé tartoztak. Tágas belvárosi lakás, a falakon magyar festők katalogizált képei, nagy fekete zongora... Amúgy az én gyerekkori emlékeimben ragyogó hely – drága nagymamám az anyám helyett is anyám volt. De erről majd később. Azért

adott nagyigényű választ a palackpostára, mert magányos lett volna? Á, dehogya! Több udvarlója is visszavárta a szülővárosába. A diáktársai közt is lehettek barátai, és hogy volt társasága, az biztos, unatkozni nem unatkozott. Nem a magafajtnak találták ki a társskereső hirdetések, hanem olyanoknak, akik sürgősen házasodni akarnak, és máshogy nem megy. Azt hiszem, anyámat az a gondolat nyomasztotta, hogy a körülmények kényszerítő ereje folytán vissza kell térnie a kispolgári létbe. Az elől menekült, keresett – és talált – kiskaput.

A frigy titkait felderítő kitérő után, vissza apámhoz! Fényes tudományos kutatói karrierje mellett – ahogy azt *Ikebana* jelíge meg is hirdette – csakugyan széles körű volt az általános műveltsége. Nyitottsága rendszeresen új és új felfedezőutakra hajtotta. Egyik nagy érdeklődési területe a nyelv volt, rengeteg időt és energiát befektetve megtanult angolul, franciául, oroszul, japánul, dánul, végül spanyolul és valamennyire szanszkritül is. Szóbeli kommunikációra a magyaron kívül főleg az angolt s valamennyire a dánt használta. Az orosz a kandidátusi diplomájához volt kötelező. A többire főleg az sarkallta, hogy kíváncsi volt a nyelvi struktúrákra, a szókincsre, és eredetiben akarta olvasni a különböző irodalmakat. Spanyolul bonyolult irodalmi szövegeket olvasott, de a spanyol családommal való beszélgetés egy-két egyszerű mondatra korlátozódott.

Szintén Bercivel szöges ellentétben apám pillanat- és helyzetérzéke nem volt valami fényes. Próbált ő közel kerülni a gyerekekhez, de legfeljebb azzal tudott átlendülni önnön korlátain, hogy rajongott a társas- és logikai játékokért. Én csak a bonyolult japán stratégiai táblajátékban, a *góban* voltam partnere – partnere, de nem ellenfele, mert rendszeresen megvert. Soha senki mással nem góztam, csak vele.

Mint már említettem, apám matematikus volt. Matematikusnak lenni nem pusztán szakma, hanem antropológiai kategória. Bizonyos mértékig persze minden szakma összefügg az azt gyakorló egyedek személyiségével. A vonzás, amit pályaválasztáskor egy tevékenység iránt érzünk, lényünk mélyéből fakad, s a tanulási évek során tudatunkat is az adott szakma logikája szerint parcellázzuk fel – a szerint vagy azzal ellentétben alakulnak ki nézeteink. De a matematikusok minden porcikáját átjárja a szakmájuk. Elmondása szerint apám már akkor tudta, hogy matematikus szeretne lenni, amikor még nem is ismerte a szót. Igen, már egész kiskorában vonzotta játékaiban az absztrakció, a számok – kívülről nézve zárt, belülről nézve végtelen mozgási lehetőségekkel kecsegtető – világa.

Középtermetű volt, körülbelül 170 centi magas. A ruházat iránt közömbösséget tanúsított, csak az érdekelte, hogy se ne fázzon, se ne legyen melege. Volt egy konkrét bordó szín, minden pulóverválasztáskor azt kereste.

Arcvonásai szlávosak, keskeny ajka egyenes vonal, kék szemében majdnem mindig az összpontosítás fénye csillog. Amíg fiatalabb volt, szigorúnak tűnt a tekintete, de ez valójában csak az igényességét tükrözte, és akitől vagy amitől minőséget kapott, az iránt könnyen lelkesedett. Idősebb korára az „alaptekintete” is meglágyult. Általában lassan, kimérten beszélt, a mondatok végén levitte a hangsúlyt. Beszélgetőpartnereinek minden szavára

odafigyelt, de a kommunikáció nem verbális részét majdnem ugyanúgy elhanyagolta, mint a ruházzkodást. Kedvelte a szójátékokat, többnyire enyhén fárasztó darabokat fabrikált. A vicceket is kedvelte, de a repertoárt Dániában már nemigen bővítette, ugyanazokat ismételtegette, szerencsére nem túl gyakran. Mindent összevetve a humora nem volt valami fejlett, de ő meg volt győződve az ellenkezőjéről.

Elképesztően nyitott volt az újdonságok iránt. Illusztrációként hadd mondjak el egy régi esetet, amely azért is kedves számomra, mert egyike nagyon kevés családi emlékemnek, amelyben mind a négyen szerepelünk. Még együtt éltünk Budapesten, amikor az ABC-ben megjelent egy bolgár narancslekvár *Zum-zum* felirattal. Öcsém is, én is, anyánk is első kóstolásra pocséknak nyilvánítottuk. Apám a *szokatlan* minősítést találta helyénvalónak, és bizonyítandó, hogy alkalmasint csak megszokás kérdése a megkedvelés, mindennap megevett egy kávéskanálnyi rémes Zum-zumot. Akkor minket ez meglehetősen irritált. Ha mind a hárman egyetértünk, miért nem ismeri el ő is, hogy ehetetlen?! Végül egy nap leesett és összetört a lekváros üveg, lehet, hogy nem egészen véletlenül.

Az étel majdnem annyira közömbös volt számára, mint az öltözködés, képzelhetni hát, mennyire nyitott volt minden iránt az érdeklődési területein: irodalom, képzőművészet, színház, tánc, zene. Példájával megtanított az értelmiségi lét *sine qua non*jára: a világ sokfélesége végtelen erőforrás, de a diverzitás észrevétele és kihajtogatása nem automatikus, hanem aktív folyamat. Ezt a *gyakorlati* tudást az apámmal való sokéves együttélésnek köszönhetem.

Tanító szenvedélyének voltak vadhajításai is. Ha valami nagyon megtetszett neki, például a japán esztétika vagy egy új talpmasszírozási módszer, tüstént erőt vett rajta a térítés szenvedélye. Akit csak lehet, okvetlenül meg kell győznie felfedezése hatalmas értékéről! Nem volt tudatában, de egyszerű beszélgetések során is passzív agressziót alkalmazott: teljes figyelmet és odaadást várt el, azonosulást avval a megfellebbezhetetlen ténnyel, hogy a téma, *az ő témája* hihetetlenül fontos minden ember számára. Koppenhágában nem esett nehezemre, hogy alávessem magam a mániájának, kettesben élve vele akár sok órán át is, akár vacsorafőzés közben is kedvére téríthetett. Hanem amikor aztán meglátogatott bennünket Madridban, a három kis gyerek mellett bizony nem szólózhattott, a csapatjáték pedig nála szóba se jött. Olyankor kiruccantunk kettesben két napra valahová, minden évben máshova; Córdoba, Sevilla, Cuenca, Leon, Cáceres volt egy-egy elvonulásunk helyszíne.

Apám egész életében imádott fényképezni. Anyám évtizedek múltán is borzadva mesélte, ahogy a nászútjukon tulipánokat fotózott, hosszan elbabrálva a beállítással (akkor ugyebár még nem volt automatika a gépeken). Visszatekerve az életfilmet, talán már akkor felvillanhatott anyám fejében, hogy talán mégsem volt annyira briliáns ötlet az a házasság, mint eleinte hitte.

Jó anyám problémáinak jelentős része, úgy vélem, a túlmozgásos természetére vezethető vissza: amíg a kor be nem törte, krónikus energiatöbbletben szenvedett, és a fölös energiát nem kontrolláltan vezette le, hanem

spontán módozatokban, ahogy éppen eszébe jutottak, sziporkázóan vad ötleteket megvalósítva, egyszerre több irányba szórva szét magát.

Másik nagy problémája, hogy nem tisztázta magában a polgári világhoz való viszonyát. Szilajul lázadt a vidéki kispolgáriság, tehát önön társadalmi háttere ellen, de közben minden (nem kevés) erejét beveti, hogy a mélyen beleivódott polgári értékrendnek megfeleljen. Otthagyva a konszolidált pesti polgári létet apámmal, lemenekült Bercivel az apró bakonyi faluba, annak is az utolsó házába, mögötte már csak a rét és az erdő. De ott aztán az eredeti öreg vályogház helyére lassacskán egy hatalmas új házkomplexumot emelt. Soha nem volt sok pénze, de ami becsorgott, az ment évekig a fáraói építkezésbe. Végül még kotrógépekkel egy jókora medencének szánt gödört is ásatott a ház mögé. Az uszodaprojekt annyiban maradt, gyékény fürdik, és békák ugrándoznak a természet által elbirtokolt tavacskában.

Bercitől származó elsőszülöttje áldozatul esett az új otthonteremtéssel kapcsolatos tömérdek munkának. (Egy szomszéd család vigyázott a kisfiú-ra, megszerették, s gyakorlatilag örökbe fogadták két jóval idősebb lányuk mellé.) A három leányzó aztán mindent megkapott; anyánk ezzel kompenzálta, hogy három fiúgyermekét viszont elhanyagolta. Egy föld eladása árán még státuszszimbólum számítógép is került a házhoz.

Anyám alacsony, vékony nő, de egész életében kemény fizikai munkát végzett, és hét terhességen ment át (egy baba holtan született). Megtestesült minitornádó: folyton tesz-vesz, pörög, magyaráz, erre, arra, amarra, aztán megint erre. Tetemes orra és markáns vonásai miatt tárgyilagosan nézve fiatalon sem volt szép, de étellel telítettsége és kedvessége vonzóvá tette. Korosodván elkezdte rikító vörösre festeni a haját, így már messziről látszik, hogy közeledik.

Szenvedélyesen szeret jól enni, és nagyon jól főz.

Ha valami ellenszenves neki, annak azonnal hangot ad, méghozzá igen harsányan. Amiképpen a frenetikus humorérzékének megnyilvánulásaitól is zeng a ház. Az anya iránti kötelező tisztelet azt kívánná, hogy azt írjam: hangosan kacag, csak hát amit édesanyám tesz, az nem kacagás, hanem szívből jövő röhögés. Amiben viszont nincs semmi vulgáris, legfeljebb néha a káröröm enyhe mellékszengzete. Az anyatermészet megáldotta ezzel a szeleppel, amelyen keresztül levezetődik egy kevéske energiafelesleg. Jó kedve (egy jóságos boszorkány fehér mágiája) azonnal magával ragadja a körülötte lévőket; engem bizonyosan. Már pusztán ezekért a magasba repítő pillanatokért megbocsátom anyám minden akaratlan bajkeverését.

Idegen nyelvekhez való érzéke kimondhatatlanul gyatra. Ennek teljes tudatában van, de nem adja fel a harcot. Egyszer, levelet írván nekem, csak a lapot megfordítva vette észre, hogy a hátulján van egy megkezdett angol gyakorlat. Áthúzta és zavartalanul folytatta a levelet. Huszonöt évnyi angoltanulás után a gyakorlat még mindig a „to be” létigénél tartott, azt ragozta: „I am, you are, he/she/it is...” Mindazonáltal verbális nüanszok nélkül is tökéletesen megérteti magát a magyarul nem tudó külföldiekkel, sőt természeti erőkkkel feltöltődött lény lévén fél tucat szóval és kézzel-lábbal

emberi kapcsolatot is képes teremteni. Apám egy dán egyetemi munkatársa, aki többször járt nálunk Pesten, évtizedekkel később is tisztán emlékezett anyámra meg az általa szervezett házibulikra. Konkrétan a *livsstykke* szóval illetve. Az kicsit régies kifejezést (= egy darab élet) manapság vidám fiatal hölgyekre használják.

Anyám országos pályázatokon díjakat nyert munkái többnyire egyszerűek, archaikus „fazekassárgák”, barnák vagy zöldek (mellesleg pont ugyanezeket a színeket használják sok hagyományos spanyol fazekasműhelyben is), minimális dekorációval.

Van abban valami sorsszerű, hogy *Ikebana* jeligére találtak egymásra a szüleim. Anyám szép tárgyait az egyszerű, japánosan letisztult formák, a megérzett-megtalált arányok lelkesítik át. Apám, rajongva szerette a japán kultúrát, és a hagyományos virágrendezést a japán művészet egyik csodálatos megnyilvánulási formájának, az *arányok ünnepének* tekintette. Elvileg el lehet képzelni, hogy a zseniális kézműves és az elvont szellem hercege kiegészíti egymást, de a szüleim – a másikat irányítani akaró két konok ember – két egymással alig érintkező világban mozogtak. Reménytelen vállalkozás volt, hogy egy életre együtt maradjanak, együtt maradjunk, és mégis: láthatatlan szálak szövik át meg át közös történetünk szereplőinek amúgy is szövevényes kapcsolatrendszerét. Abban az évben, amikor édesapám meghalt, elsőszülött fiam tizenegy éves volt, pont annyi, amennyi én voltam idegen országba vettetése, dániai létem nulladik órájában, s éppen apám halála napján született anyám és Berci első unokája. József Attila *Eszmélete* züm-mög a fejemben:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

Aibonito csöcsei

(részlet egy tényregényből)*

1

Az esős évszak kezdetén érkeztem. Sűrű, fekete felhők borították a szigetet. Hosszú út volt a lábaimban. Ausztria, Németország. Lágerek, menekülttáborok. A francia asszony. Most pedig megint csak egy szál magam. Mögöttem romok. Felrúgott életek. Ez volt az első hely, ahová meghívtak. Kifizették a hajójegyemet.

Az északi parton kötött ki velem a gőzös. A Flandres, egy utasszállító. Esett az eső, nem várt senki. Az érkezésemről senki se tudott.

Ez volt a szerencsém. Mert – mint az hamarosan kiderült – a bennszülöttek egy számomra szokatlan nyelvjárást beszéltek. Nem értettem őket, mindent háromszor meg kellett ismételniük.

Nehéz lett volna tanítani ilyen körülmények között. De hát az iskolaév kezdetéig volt még két hónapom. Elhatároztam, hogy nem jelentkezem a munkahelyemen. Hogy ez alatt a két hónap alatt a nyelvet tanulom. A nyelvet és a szokásokat. Végül is erről a talpalatnyi földről semmit se tudok.

Coca, történetem színhelye, kisváros a hegyekben Puerto Ricón, az Atlanti-óceán és a Karib-tenger között félúton. Város és hegyek! Az én szókészletemnek itt, a szigetvilágban, nem sok értelme van. Eszembe jut, hogy talán települést és magaslatot kellene mondanom. Mert ez itt egy apró, Kisalföld méretű sziget.

Hosszában hegygerinc – helyi szóhasználattal *cordillera* – szeli ketté. Coca, a munkahelyem amolyan átkelőhely az atlanti és a karibi part között. Átjáró, amit nem vesz igénybe senki. Egyszerűbb lent, a part mentén megkerülni a hegyeket.

Szinte hihetetlen, hogy itt fent is élnek emberek. Mondják, hogy ide szorultak ki a tainó indiánok, amikor a spanyol konkvisztádorok elfoglalták a szigetet. Ennek azonban kevés ma is fellelhető nyoma van.

Később a fehérek is felhúzódtak a hegyekbe. Cukornádültetvények foglalták el a sík terepet. És a rabszolgák: az afrikaiak.

Coca lakosai kezdettől fogva szegények. Sápadt és girhes fehér emberek. Segélyekből élnek, mióta – még 1932-ben – egy *San Cipriano* nevű hurrikán letarolta a kávéültetvényeket.

Itt fél évszázada megállt az élet: nem történik semmi sem. A túléléshez nélkülözhetetlen táplálék magától is megterem a trópuson. Az itt élők igénytelenek. Bilharzia és malária tizedeli a sok trópusi anémiában szenvedő beteget.

* A regényrészletet a Scolar Könyvkiadó hozzájárulásával közöljük.

A településen az amerikai kaszárnya az egyetlen emeletes épület. Mert a századfordulón a spanyol korona feladta és az Army örökölte a szigetet. A nagy váltás, a *cambio de soberanía*, amint azt erre mondják, békésen zajlott le. Fent, a hegyekben észre se vették az emberek. Hacsak abból nem, hogy az Army három épületből álló impozáns kaszárnnyát építtetett.

Annak idején nyilván működött is ez a laktanya, a század elején még haditámaszpont volt a sziget. Amikor azonban megnyílt a Panama-csatorna, a Navy felszámolta a szárazföldi bázisokat. Mire én a szigetre kerültem, már üresen álltak ezek a fehér, emeletes épületek.

A város főtere – mert mint minden spanyol településnek, Cocának is díszes temploma és tágas főtere van – ma is megvan. Egyetlen koszos bankfiók árválkodik a sarkon, és egy füstös, kávéházszerű pavilon. Naphosszat e három góc körül ácsorognak a férfiak.

A keskeny völgyön – el ne felejtsem! – végigcsordogál egy patak. Egy itt-ott lebetonozott csatornaszerűség. Akik erre laknak, idehordják, ebbe a folyócskába dobálják a szemetet. A hulladékot: ételmaradékot és üvegcserepet. Nagyobb esőzések után – az esős évszak hónapokig eltart a szigeten – a víz magával ragad minden mozdíthatót.

Ha felnézünk – de ki néz itt fel az égre? –, nem látunk mást, mint sűrű, tűskés bozóttal borított törpehegyeket. Délen, a karibi part felől két apró, hegyes kúp emelkedik. *Las tetas de Aibonito*, a „Jajdeszép” nevű szomszéd-falu, Aibonito Csöcsei. Izgalmas látvány, ha az ember a folytatást is hozzáképzeli.

A régi út mentén van egy magaslat, ahonnan tiszta időben jól látni az atlanti és a déli partokat. Elérhetetlen messzeségben, az égbolt búrása alatt.

Odalent zajlik az élet. Délen a rabszolgák unokái dobolnak, északon szállodákat építenek az amerikaiak. A hegyek népe – a *jibarók* – álmodoznak Aibonito, Jajdeszép Csöcsei alatt.

*

A kikötő közelében találtam szobát. Az ablakomból apró térre látok. Felnyitom a táskám, előszedem a fogkefémeket és a fényképalbumomat. Hirtelen zuhan le az éj. Kezdődik az új életem.

A zuhanyrózsából langyos víz csorog. Elalszom. Amikor felébredek, zene szól. Bekapcsolom a rádiót, hirtelen azt sem tudom, hol vagyok. Hírek: ünnepi fogadás a francia konzulátuson. Július tizennegyedike van.

Felkelek, taxit hívok.

– Tudom! – legyint a sofőr. A követség! Mind oda tartanak.

Megérkezünk. Az apró épület mögött, az udvarban, pezsgővel kínál egy alkalmazott. Akik itt ácsorognak, mind ismerik egymást. Csak én érzem egyedül magam.

Nem sokáig.

– Jöjjön! – a háziasszony körbevezet, bemutat.

– Most érkezett? – kérdezik.

Az, hogy csak ma, érdekes. Azt hiszik, francia vagyok. Persze csak amíg meg nem szólalok. Elénekeljük a *Marseillaise*-t. *Allons enfants de la Patrie!*

Gyerünk! *Rouget de Lisle* még azt is tudta, hová. A konzul beszél. Elegáns fiúk állják körül, formás, barna bőrű asszonyok.

Egy darabig Miss Mundóval, egy kreol szépséggel csevegek. Amíg csak meg nem érti, hogy valami obskúrus kelet-európai országból származom. És hogy szállodában lakom.

Később egy szemüveges fiú vesz a szárnya alá. Luisito orvos, patológus.

– Tegyéek jégre! – rendelkezik, valahányszor csörög a zsebében a telefon. Kórboncnok, sürgős esetei nincsenek.

Záróra után kettesben maradunk. Társam ’56-ról faggat. Hogy mi robbantotta ki. És igaz-e, hogy győzött Budapesten a forradalom. Szeme csillog, szorítja a karomat. Elmondja, hogy itt is működik egy independista párt. Függetlenségi mozgalom.

– Az Egyesült Államokban? – álmélkodom.

– Ez itt – feleli mérgesen – nem az Egyesült Államok!

Eddig úgy tudtam. Az USA konzulátusán kaptam a vízumomat. Most kiderült, hogy nem ilyen egyszerű a dolog.

*

A spanyollal már úgy-ahogy elboldogulok. Talán, mert akikkel eddig összehoztam, franciák. Vagy legalábbis úgy tesznek, mintha értenék, amit dadogok.

A Viera családban, ahová elvisz Luisito, francia a háziasszony. A férfi orvos, Genovévát Párizsból hozta magának. Féltekenyen őrzi, kétszer is rá szól, ha kigombolja a blúzát, vagy ha félrecsúszik a szoknya a térde alatt.

A másik vendég Axel, egy francia gróf, akinek – mint mondja – kétezer holdja volt valahol Nagyvárad és Berettyóújfalu között. Itt, a szigeten főúr volt egy svájci étteremben. Most nyelvtanárnak alkalmazza az egyetem. Így ér véget főúri pályafutása.

Egyébként ő is a forradalom után került ide, mondja. Amikor Nagyváradra is bejöttek az oroszok.

– Mint ide – bólogat a doktor – az amerikaiak!

Hát igen. A részletek nem számítanak.

Viera doktor érdekes ember. Az utolsó forradalmárról, Albizu Camposról mesél. Don Pedro és társai fegyverrel támadtak a kongresszus épületére. Ő maga házi őrizetben van, bénán fekszik, és Viera az egyik orvosa.

– Az utolsó nemzeti hős! – Meg akarom-e látogatni, kérdezik.

– Ezek a trópusiak! – sóhajtja a gróf.

Útközben magyarul beszélünk.

– Autót kell vened! – magyarázza Axel. Addig is talál nekem egy szoba-konyhas tanári lakást. Tágas, világos szoba, de szúnyoghálók nincsenek az ablakon.

Fáradt vagyok. Éjjel zene szól, és jajgatnak – zizegnek – a szúnyogok.

*

Mászkálok, nézelődöm. Félálomban élek. A fakultásomra még nem merek bemenni. A papírjaimban az áll, hogy perfekt spanyol vagyok. De hát van még időm: tanulok.

A piacra azért mindennap kimegyek. A csarnok körül mindig történik valami, és az árusokkal beszélgetni lehet. Ma reggel például véres hulla fekszik a téren. Valami íródeák. Akik körülállják, neki diktálták a leveleiket. Mindenkinek él hozzátartozója északon. Családtagok, akik hazaküldik a fizetésüket.

Szóval vigyázni kell, hogy mit ír le az ember. Előbb-utóbb kiderül minden turpisság. Ha hazudsz, az analfabéták elvágják a torkodat.

Délután felkeres Viera doktor:

– Don Pedro meghalt! – mondja. – Eljön velem?

Sok temetést láttam a forradalom alatt, de erre a mostanira egész életemben emlékezni fogok. Mi odaát hőseket temettünk. Itt, a szigeten az álmaikat temeti a nép. A reményt.

A capitolium lépcsőin szorítottunk magunknak helyet. Véges-végig, a kötőtől a szárazföld kapujáig sűrű sorokban állt a tömeg. Amikor elhaladt előttük a koporsó, beálltak a sorba. Nők, férfiak, fiatalok és öregek. Nekem úgy tűnt: az egész sziget. Nagy kerülővel értünk vissza a temetőbe. Azok, akik a hegyekből jöttek, mezítláb lépegettek. Ősz hajú parasztok. Fekete ingesek. Nehéz leírni ezt a megalázott, néma menetet. A legmegdöbbentőbb ez a feneketlen, néma csend. Amikor a capitoliumhoz ért a koporsó, egy fiú felrohant a lépcsőn, és félárbócba eresztette az ötven csillagot. Akkor egy pillanatra megremegett a föld: felmorajlott az áradat. Fájdalmas nyüsztés tört fel, és már ment, ment is tovább a fekete menet.

Barátom, a doktor némán állt mellettem a lépcsőn. Szótlanul váltunk el. Esteledett.

*

A Carnegie-könyvtárban foglaltak az asztalok.

– A sziget történetét? – kérdezte csodálkozva az alkalmazott.

Aztán egy Tomás Blanco nevű szerző kézikönyvét hozta ki. Egy másfél-száz oldalas tanulmányt.

„Azért írom ezt a dolgozatot – áll az első oldalon –, hogy összefoglaljam és megmagyarázzam magamnak, amit népünk és hazánk kialakulásáról tudok.” Eddig minden rendben volt: ez lett volna az én célom is. Ezután azonban egy fájdalmasan ismerős történet következett. A szigetet hol a spanyolok foglalják el, hol az angolok. Végül pedig, 1898-ban az amerikaiak.

Itt is kitör minden évszázadban egy felkelés. Egy halálra ítélt forradalom. 1868-ban a spanyolok ellen, és amikor végre életbe lép a keservesen kiharcolt autonómia, partra száll a *Navy*, megérkeznak az amerikaiak.

A huszadik századról kevés szó esik. „Az amerikai lobogó szegény, de elégedett népet talált a szigeten – olvasom. – Ma egy olyan kereskedelmi kirendeltség felett lobog, amelyben rabszolgák robotolnak. Zsellérek, akik elvesztették a földjüket, és hamarosan el fogják felejteni dalaikat és anyanyelvüket.”

A könyv adatokkal szolgál arra is, hogy – az északi propagandával ellentétben – a sziget saját erejéből is fenn tudta volna tartani magát. Ehhez szerény, de elegendő forrással rendelkezik. „Az Egyesült Államok kiskorú

népnek tart minket – állapítja meg a szerző. – Festői, de elmaradott provinciának, amely védelemre szorul.” És ami egyszer még híd lehet két kultúra – a latin és az angolszász – között.

Blanco ezután nevetségessé teszi ezt az öngyilkossággal felérő hídelméletet.

– Záróra! – figyelmeztettek. Befejeztem az olvasást.

– Nálam folytathatja! – Apró, ötvenes hölgy fogta meg a karomat.

– Ön ugye idegen?

– Két hete érkeztem – válaszoltam.

– Gondoltam. Magát is most szerződtette az egyetem. Sztrájkőrőnek! – tette hozzá barátságosan.

A bennszülött tanárokat elbocsátották egy véget nem érő sztrájk után. Mentünk az Óceán park felé. Donna Nilita – ez volt a hölgy neve – a közelben lakott.

– Tehát magyar – állapította meg. ’56 forradalmáról – akárcsak Luisito – ő is sok mindent tudott. Régies, úgynevezett koloniális faházban élt, a szobák falát könyvespolcok borították.

– Itt – mutatott körbe – mindent megtalál. Mindent akkor sem tudtam volna elolvasni, ha életem végéig Nilitánál maradok.

*

Házigazdám azonban nemcsak olvasott. Hamarosan Kommentárok című jegyzeteit is a kezembe adta. „Jelenünket a zavar jellemzi” – írta. Az elbizonytalanodás. A politikusok lázadóknak tartják a gondolkodó embereket. Ezek pedig azt vetik a szemükre, hogy a nagyobb jólét érdekében elárulják a népüket.

Elfelejtik – írta Nilita –, hogy a történelmet mindig a lázadók vitték előre. Az elégedetlenek. A nagy írók azért váltak nemzetközivé, mert nemzetiek.

Ezen sokat vitakoztunk. Házigazdám az angol nyelvű oktatás bevezetéséről, az elszaporodó katonai támaszpontokról beszélt. Az első világháború idején hirtelen állampolgárságot kaptak és tömegesen a frontra kerültek a fiatalok.

A huszadik század függetlenségi mozgalmairól azonban itt sem találtam sokat. Nilita nem merte vállalni a nacionalistáknak (náciknak) bélyegzett szabadságharcosokat.

Az utolsó, 1950-es felkelés után Pedro Albizu Campos megszervezi az amerikai kongresszus elleni emlékezetes terrortámadást. Újabb tíz év, és bénán, betegen kerül házi őrizetbe. Azt, hogy milyen kísérleteknek vetették alá, Viera doktortól tudom.

Ekkor már egész Latin-Amerika számára ő a fegyveres harc szimbóluma. Szülőhazájában azonban küzdelmes élete mindmáig tisztázatlan, zavaros. Nilita papírai között csak sárguló röpiratokra találtam. Ezeket – könyvembe ragasztva – ma is őrzöm. Az elbizonytalanodás! Illyés Gyula meghatározása jut eszembe: „A patriotizmus jogot véd, a nacionalizmus jogot sért!” Nagyon elkelne itt is egy Illyés Gyula!

*

Máskor egy *Véres versek* című sárguló nyomtatványra találtam. Három költő verseire.

– Erről miért nem beszélt? – Meglobogtattam a foszladozó gépiratot.

Harapófogóval kellett kiszednem belőle. Március 21-én, virágvasárnap, tüntetést szerveztek a függetlenség hívei. Sok ezren vettek részt a felvonuláson, békésen, énekelve lépegetett a tömeg. Aztán egy kisváros, Ponce utcáin tüzet nyitott rájuk a hadsereg. Tizenkilenc halott maradt az utcán. Senki sem számolta a sebesülteket.

– Régi történet – sóhajtotta barátnőm.

– Még élnek? – kérdeztem.

– Kik?

– Hát a költők.

Nilita bólított. Élnek. Megtört, csalódott öregemberek.

*

A tengerpartra most jutottam ki először. Egy jövődóbeli kollégám vitt ki, amikor megtudta, hogy még nem jártam a *playán*.

A tenger! A pálmák ritkás árnyéka, a békésen csobogó kék habok. A lanygos vízben ringatódzó párok. A hullámok fehér sörénye a láthatáron. Valahol messze, keleten.

A kocsiban kifaggattam Sámuel: mástól is hallani akartam a *Véres versek* igaz történetét. Nehéz volt tudomásul vennem, hogy itt, ebben a földi paradicsomban is öldöklük egymást az emberek.

Furcsa beszélgetés volt. Társam a kocsiban mindent tagadott.

– Különben is – mondta – csak tizenhét terroristát lőttek agyon! A tizenkilenc úgy jön ki, hogy a tűzharcban két katona is elesett.

Kint értettem meg: bent, a kocsiban lehallgatják a beszélgetéseket. A fontos dolgokat kollégám csak kint, a szabadban mondhatta el.

*

Az idő gyorsan telt. Augusztus, szeptember, minden összefolyt. Meg kellett szoknom: nincsenek évszakok a trópuson.

A választások is közeledtek. Nilitától jövet, a Magdaléna parkban, én is végighallgattam egy kortesbeszédet. Rubén, a fiatalok szónoka körül tucatnyi tüntető kiabált. Megéljenezték, és tapsoltam én is. Eszembe jutott, hogy mi lesz itt, ha az independisták megnyerik a választásokat.

Luisito, a patológus ezzel biztatott.

– Most vagy soha! – mondogatta.

Elvitt a párt nagygyűlésére, és még az elnöknek is bemutatott.

– Európai képviselőnk – mondta büszkén.

Megszorítottam don Gilberto kezét, sok száz lelkes ember között, egy mozikban. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy a függetlenség kivívható. És hogy – ami nekünk nem sikerült Budapesten – le fogjuk győzni – ezúttal az Egyesült Államokat. Luisito rábeszél, hogy a párt szónokaival járjuk körbe a szigetet.

Első állomásunk egy Añasco nevű városka lett. Őrzök egy újságkivágást: Héctor, a párt szónoka beszél. Ketten hallgatjuk, Luisito meg én. A tér üres.

Kis népek a világ közvéleményére szoktak apellálni. Nehéz tudomásul venni, hogy a nagyvilágban nem ismeri őket senki. Elhatároztam, hogy írok a szigetről. Odaát, Európában senki se tudja, hogy itt, a korlátlan szabadság honában is vannak gyarmatok.

Egész kis sorozat született így, egy távoli, festői világ, ami – úgy képzeltem – érdekelni fogja a párizsiakat. Nem gondoltam arra, hogy ebben a térségben a franciáknak is vannak tartományaik. És hogy nyilván ezeknek is vannak függetlenségi törekvéseik.

Írásaimat elvittem Viera doktorékhoz, ahol átnézte őket a francia asszony. Csak utána küldtem el a folyóiratoknak, ahol annak idején közreadtam a mi '56-unkról szóló riportjaimat. Trópusi beszámolóim azonban nem váltottak ki Párizsban osztatlan lelkesedést. Visszhangjuk inkább csak itt volt, a szigeten.

A Viera család állandó vendége lettem. Részt vettem az independisták összejövetelein, és Genovéva lelkesen gépelte kézíratos szövegeimet.

Közeledett az évnytő, összeszedtem a bátorságomat, és jelentkeztem a munkahelyemen. Ahol – úgy vettem észre – nem számítottak már rám. Az új tanerőket szétosztották, aláírták a szerződésüket. Én a sor végére maradtam.

– Önről sok rosszat hallottam – mondta a dékán.

– Mégis mit? – kérdeztem.

– Hát hogy mindenféle zavaros ügybe keveredett.

Amitől tartottam, hiányos nyelvtudásom, nem zavarta. Végig angolul beszélt velem.

– No, mindegy – jelentette ki végül –, próbaidőre felveszem.

Így kezdődött tanári pályafutásom. A világ végén, Jajdeszép, Aibonito Csöcsei alatt, egy kaszárnnyában, a Coca nevű helyen.

2

Públicóra – hogy is mondjam? –, közös taxiba szálltam, busz nem járt fel a hegyekbe. Másfél órát vártunk a templom előtt, a téren, a sofőr be sem ült, amíg az ötödik útitárs meg nem érkezett. Utána azonban már ment minden, mint a karikacsapás. Keskeny, kátyús utak kanyarogtak a dombok között, vezetőnk verejtékezve tekergette a zsíros, fekete kormánykereket.

Kétszer álltunk meg, egyszer hányt egy asszony, másodszor pedig leszállt valaki egy apró, kékre pingált ház előtt. A *flamboyanok* vérvörös sátra alatt lakatlannak tűntek a hegyek. Dél felé végre csupasz fennsíkra értünk. Coca határában pedig átaraszoltunk egy – nyilván még a spanyol időkből itt maradt – keskeny, fehérre meszelt kőhídon.

A kaszárnnya bejáratánál én is kiszálltam. Keresztülvágтам egy hosszú réten, a jövődöbeli kampuszon. Aláírtam a jelenléti ívet, kaptam egy lakáscímet.

Másnap reggel, ugyanabban a földszinti szobában, megismertem a kolégáimat. Két nő, négy férfi, első látásra meglehetősen szárnyaszegett kis

csapat. Két spanyol, a polgárháború menekültjei, és az igazgató, egy olasz pap, aki – mint mondta – tábori lelkész volt a világháborúban.

Bemutakoztunk, mindenki motyogott valamit.

– Helyes! – bólintott a páter, amikor rám került a sor. – A magyar jó katoná!

A másik magyar, egy Sánta Böllér nevű kis kopasz ember, argentinnak mondta magát. Volt aztán még itt madridi ügyvéd és dékán a havannai egyetemről. Egy békésen szivarozó kubai.

Az ismerkedés után igazgatónk bejelentette, hogy Coca értelmisége fogadást ad a tiszteletünkre. A főtéren gyülekeztünk, a polgármester, a bankigazgató és mi heten. Az asszonyok – soha nem felejttem el – könnyes szemmel, egymásba kapaszkodva énekelték, hogy megérkeztünk. Hogy megérkeztek „az idegen doktorok”!

Sánta Böllér vitte a szót, nyilván az ő nevét volt a legkönnyebb megjegyezni. Nem múlt el sok idő, a faluban „Szent Böllérről” Böllér névre keresztelt a pap egy leánygyermekét.

Én a spanyol ügyvédnővel barátkoztam össze. Egy egész garázst bérelt ki a könyveinek, és megengedte, hogy a polcok alá állítsam az összecsukható tábori fekhelyemet. Jól jártunk mind a ketten: én fizettem a lakbér felét, és őriztem a könyveket. Az udvar végében volt egy rozoga budi, mosdáshoz pedig kinyitottam a kerti vízcsapot. Munkából jövet nap mint nap lucskosra locsoltam magam.

A garázsnak ugyan – *et pour cause!* – nem volt ablaka, de annyi baj legyen! Ha magamra csuktam a szárnyas ajtót, az ágyam mellé állított karbidlámpa zavarta el a csótányokat.

Az ajtót egyébként éjjel is nyitva hagytam. Odabent, a könyvespolcok mögött fullasztó volt a meleg.

Meg voltam elégedve magammal. A munkahelyem itt volt a közelben, reggel gyalogszerrel sétáltam át a téren és a csatorna felett átívelő kőhídon.

Azután megérkeztek a diákok. És akkor egy csapásra minden megváltozott.

*

Csak annyit tudtam, hogy az én korosztályom a tizennyolc évesek. Elvégezték a középiskolát, de az érettségi – a *bachillerato* – egyetemi cím Amerikában, és nem kerül rá sor, csak négy év kollégium után. Négy év alapozás. *Estudios generales*. A jövődöbeli szakterületem.

Hát erre a négy évre – hamarosan rájöttem – nagy szükségük volt a hallgatóknak. Ma sem értem, hogy a középiskolákban mivel töltötték a napokat. Földrajzot például egyáltalán nem tanultak, történelemről vagy irodalomról nem is beszélve. A tanterv, ha jól emlékszem, szociológia címszó alatt foglalta össze a humán tudományokat. Térképet még sosem láttak, azt hitték, hogy a sziget akkora, mint az Egyesült Államok.

Tehát megérkeztek a diákok. Félezer rémült fiatal. Harmincan szorongtak szemben velem a teremben. A lányok izgatottan húzogatták a térdükre színes szoknyácskáikat. Beléptem, köszöntem, ők is morogtak valamit. Úgy gondoltam, az őszinteség a leceélravezetőbb. Elmondtam, honnan jövök, és

miért vagyok itt. Kértem, hogy javítsanak ki, ha rosszul mondok valamit.

Ekkor történt, hogy első ízben felnevettek. Névsort olvastam, próbáltam helyesen kiejteni a neveket. Így telt el az óra. Amikor megszólalt a csengő, felálltam. Ekkor ért az első meglepetés. A fiatalok odajöttek hozzám, és egyik a másik után kezdetet adott.

Ültem a katedrán, és a tenyerembe hajtottam a fejem.

A tanterv szerint a görögökkel kellett volna kezdenem. Amikor menet közben megemlítettem az egyiptomiakat, egy fiú megkérdezte, jól tudja-e, hogy az ókori Egyiptom nem volt az USA tagállama.

Nem volt kétséges: mielőtt belevágok az anyagba, fel kell térképeznem a diákok tudását. Kérdőívek gyártásával és feldolgozásával teltek az első napok. Megtudtam, hogy otthon a legtöbb családban nem tartanak könyveket. A diákok kötelező olvasmányokat idéztek. Néhányan napilapokat.

Mindez ma már okvetetlenkedésnek tűnhet. Fél évszázad alatt nagyon változott a világ. De az én időmben egy fiatalember számára egyedül az irodalom adhatott választ az élet nagy kérdéseire, és aki nem tud kérdezni, hiába keresi a válaszokat. A középiskolában a diákoknak úgynevezett tesztekre kellett válaszolniuk. Apró keresztek rajzolni gondolataik értelmes megfogalmazása helyett.

Végül a hallgatók szókincsét is felmértem. Vajon értik-e egyáltalán a tananyagban szereplő kifejezéseket? Arra a szomorú eredményre jutottam, hogy diákjaimnak alig húsz százaléka tudja értelmezni a kurzusunkban használt szavakat.

Amíg én a kérdőívekkel bajlódtam, kollégáim kivégezték Szókratészt, Arisztotelészt és Platónt. Engem megróttak: elmúlt egy hónap, és még mindig nem kezdtem el az előadásaimat.

*

Múltak a hetek, egyre jobban megismertem a diákokat. Egész kis csapatok ültek az irodámban, a kezdeti félénkségnek hamarosan nyoma se maradt. Egy Portáció nevű fiú volt az első, akit otthon is meglátogattam. Kint, a kávéültetvényeken. Carmen, egy szénfekete lányka a déli parton lakott. Az édesanyja spiritiszta volt, és fehér mágiával gyógyított. Az ültetvényeken nem működtek orvosok.

Ebből a két világból érkeztek a diákjaim. Egyrészt a hegyek vadonában vegetáló konkvisztádorok leszármazottait tanítottam, másrészt a rabszolgák unokáit, akik Cocába költöztek, amikor híre ment, hogy az Army épületeiben megnyílik az egyetem. Meglepett, hogy a rasszizmus legkisebb jelét sem tapasztaltam közöttük. A maguk módján mind tanulni akartak. Megszédítette volna őket az *American dream*? Meg akarták változtatni az életüket. Segélyekből, ösztöndíjakból tartották fenn magukat, és esténként kint a téren, az utcai lámpák fényénél betűzgették a jegyzeteiket.

Ezeknek a fiataloknak kezdtük el tanítani Platónt és Arisztotelészt.

Ami engem illet, próbáltam magyarul is megírni a tapasztalataimat. Többnyire eredménytelenül. A sok magyarázkodásból nem születtek, csak töredékek. Lábjegyzetek.

Eleinte párizsi fórumoknak is elküldtem őket. Franciatudásom azonban bizonytalanná vált. Helyét átvette a spanyol. A Cocában eltöltött idő a fejemben – és a papírjaim között is – sokáig fehér folt maradt.

Pedig hányszor nekifogtam! Tényregényeket, autofikciókat írtam, egymás után találtam ki magamnak az ilyen új műfajokat. A franciák még sokáig közölték ezeket a kétségbeesett próbálkozásaimat.

Az úgynevezett politikai emigrációval nem tartottam a kapcsolatot. Még a legjobbakkal sem tudtam szót érteni. Kovács Imre, a parasztpárti politikus például arról értekezett, hogy a Vietnám dzsungelében elpusztult magyar önkéntesek – idézem – ugyanazokért az eszmékért haltak meg, mint társaik Budapest utcáin, a forradalom alatt!

Hiába erősködtem, hogy az imperialisták ellen vagy mellettük harcolni mégsem ugyanaz. A párizsi *Irodalmi Újság* nem közölte válaszomat. No de mindegy. Ki tudja ma már, hogy Galliában az Idegenlégió, Amerikában pedig az Army önkéntesei lettek a védtelen ötvenhatosok.

Az ilyen árulókat itt, a szigeten *pitiyankeenek* – nem tudom jobban mondani: az USA seggnyalóinak – nevezték. És én ezekkel közösködjek? Ezekkel tartsam a kapcsolatot?

Pedig ez néha elkerülhetetlen volt. Egy órák kellős közepén maga Achilles páter hívatott:

– *Teléfono!* – kiabálta.

Felkaptam a kagylót, a vonal végén angolul beszélt valaki. Amikor megmondtam a nevem, a hang magyarra váltott. Egy ötvenhatos író, Kabdebó Tamás keresett.

Az északi partról, a repülőtérrel jött a hívás. Elmagyaráztam, hogy fenn a hegyekben, a fővárostól félnapi járásra élek. Aztán mégis felkerekedtem. Működött közöttünk valamiféle szolidaritás: nem hagytuk cserben egymást, ha valamelyikünk bajba jutott.

Kabdebó Angliába került a forradalom bukása után. Karriert csinált, ő lett a guyanai könyvtár főigazgatója. Aztán Brit Guyanán győzött a függetlenségi mozgalom, és a bennszülöttek kiebrudalták az angolokat.

– Sikerült lelépnem – mondta az író. – Kimásztam a végcéablakon.

Így került a szigetre.

– Miután befejeztem a munkám – magyarázta.

Hogy mi dolga volt még? Hazaküldték uraiknak a könyvtár egész felszerelését. A komputereket és az írógépeket. A könyvritkaságokat. Ez volt a szokás. A konkviztádorok még egyszer, utoljára kifosztották a gyarmataikat.

Így ért véget ez a szálnalmas találkozás. Meglátogatott a művelt Nyugat.

*

Nemcsak Európa, Amerika is kíméletlenül bedarálta azokat, akik az Államokban kaptak menekültjogot. Soroljam? Egy másik magyar betűvető, Sztáray Zoltán felszólított, hogy ne akarjam – megint csak idézem – a szegény szigetlakók fejére húzni a szabadság kényszerzubbonyát.

Ő maga egyszerre volt a nemzeti szabadság bajnoka Keleten és a modern gyarmatosítás apostola Nyugaton. A nyugati magyar irodalom kiadványai

– mondanom sem kell – nem közölték az ilyen megnyilatkozásokra írott válszaimat.

Ma is őrzöm a párizsi *Irodalmi Újság*ba betördelt, majd kihúzott riposztomat.

Felméréseimnek a jelek szerint mégis lett hatásuk. Néhány hónappal érkezése után a rektori hivatal *Az oktatás reformja* címen fórumot hirdetett. Kolumbiai, jamaicai és bostoni szakemberek részvételével, de óvatosan, Cochában, egy teljesen ismeretlen helyen.

A rendezvénynek én voltam az egyik felkért előadója. Egy chicagói professzor *A tanítás mint felforgató tevékenység* című könyve volt a tanácskozások alapja, a kiindulópont csakis *yankee* lehetett.

Kétlem, hogy a chicagói tanulmányt minden résztvevő elolvasta volna. Ami engem illet, végre alkalmam nyílt nyilvánosan is felsorolni észrevételeimet.

Menet közben tettem javaslatokat is. „*El texto como pretexto.*” A szöveg csak ürügy – ismételtettem később híressé vált jelszavamat. És hogy a társadalom reformját talán nem az egyetemen kellene kezdeni.

Felvetéseimre egyedül a rektor válaszolt. A társadalom..., sóhajtotta, és azt javasolta, hogy mi, pedagógusok, ne a társadalommal foglalkozzunk. Mi itt csak műveljük kertjeinket. Candide mondta? Vagy Pangloss mester? A rektor összekeverte a neveket.

Így fejeződött be az oktatás reformja Coca kaszárnyaiban. Előadásom nyomtatásban is megjelent, egy sárga, rongyos példányát ma is őrzöm. Tudomásul vettem, hogy senki sem vette fontolóra javaslataimat. A Humán Tudományok Tanszéke továbbra is a görögöket tanította a rabszolgák unokáinak.

*

Az egyetlen félénk kísérlet új igazgatónk nevéhez köthető. Ezt a fiatal ügyvédet sikerült meggyőzőnöm, hogy rendezzük meg a Karamazov testvérek perét. Úgy gondoltam, hogy egy büntény és egy bírósági tárgyalás fel fogja rázni a fiatalokat. A terv bevált: Coca kollégiumában hetekig mindenki Dosztojevszkijt olvasott.

A négy testvérnek védőügyvédet rendeltünk ki, és négy ügyész képviselte a vádiratot. Összesen nyolc szereplő, de a tárgyalás során mindenki felszólalhatott. Érvelni – pró vagy kontra – csak könyvvel a kézben lehetett.

Eredetileg másfél órára terveztük a tárgyalást, ami egész nap tartott, és véres vitákat váltott ki a diákok és a tanári kar között. Még az oktatók is egymásnak estek, Castorát, a madridi nőt és a tábori lelkészt úgy kellett egymásról leszedni. Behizonyosodott, hogy a diákok olvasnak! Ha úgy érzik: róluk van szó. Hogy érdemes.

Külön elemzést érdemelnének az ítéletek. A bíróság ugyanis felmentette a bűnösöket. Ártatlan volt Dmitrij, a gyilkos. Ivan, a felbujtó. Aljosát, a tiszta lelkű fiút viszont halálra ítélték a diákok. Mert nem lépett közbe. Mert passzív maradt. Valami ehhez hasonló, váratlan érveléssel, ami nekem mindaddig eszembe se jutott.

Nyilvánvalóvá vált, hogy itt nem érvényesek a jóról és a rosszról, bűnről és bűnhődésről alkotott vélekedések, amelyeket az ember valahonnan az Óvilágból magával hozott. Az Ótestamentumban élünk, és a Megváltó itt a szigetvilágban még nem született meg.

Mindegy. Bebizonyosodott, hogy a munkám nem hiábavaló. Az oktatás megreformálható. Változtatni igenis lehet.

Egy másik eredmény. A Karamazovok után előadásaimnak váratlan, új közönsége lett. A kampuszra megérkeztek a szekták.

Először csak arra lettem figyelmes, hogy dobolnak és énekelnek az ablak alatt. Egyre nagyobb hangerővel, hamarosan már nem is hallottam a hangomat.

Szóltam a hallgatóknak, hogy támasszák be az ablakot.

– Ne kezdjen velük, tanár úr! – figyelmeztettek a gyerekek. – Ezek veszedelmesek!

Némán hallgattuk a recsegő megafonból ömlő szózatot. Zavaros szöveg volt, átkozódtak, fenyegettek. Az Úr – kiabálták – kizavarja templomából a farizeusokat!

– Félnék! – állapítottam meg. Beijedtek. A babona, a sötétség ellenszere a józan ész. A tudás. Érzik, hogy kicsúszik a kezükből a hatalom.

A dolgok azonban nem voltak ilyen egyszerűek. Néhány diák nem merte tovább látogatni a kurzusomat. Volt, akit az éneklők között láttam viszont, lent, az ablak alatt.

Amikor meghallgatásra jelentkeztem a rektorátuson, és elpanaszoltam, hogy nem tudom megtartani az óráimat, a hivatalnok vállat vont, és azt válaszolta, hogy azt mondanak, amit akarnak. Ez itt egy szabad ország, tette hozzá, és megveregette a vállamat.

Nem érveltem azzal, hogy a szekták szabadsága nem korlátozhatja az én szabadságomat. Megszeppentem? Csukott ablaknál, fullasztó melegben folytattam az előadásaimat.

„...az anyádat, meg azt is, aki felhatalmasított”

– káromkodások és emberek –

Az első nadrág a háború után

Ha 1945-ben még nem is, 1946-ban már nemcsak tudni, de érezni is lehetett, hogy befejeződött a háború. Nagyapám naplója szerint 1945. szeptember 8-án ismét megszólalt a harang. Rendes időben. A háború alatt csak ellenséges repülők közeledése esetén kondultak meg a harangok. (Azzal, hogy amint változtak a városi vezetőségek, változott annak megítélése is, hogy melyik repülő ellenséges.) Becskereken a főtéren van a katolikus templom, itt szólalt meg a harang 1945. szeptember 8-án – ismét hagyományt és nem repülőt jelezve. Ez akkor nagy esemény volt, de 1946-ban már természetessé vált. A különlegességnek annyi nyoma maradt csak, hogy egy darabig több ember ment ki az utcára a déli harangszó idején. Nem csak katolikusok, és izgalom nélkül.

176

Irodákban még csapkodtak hitek (és ezt sok ember megérezte). Börtönökbe inkább az elmúlt évek sodrása irányította az embereket, mint a jog útmutatása. De az utcákon ismét békebeli idő volt. Lovas kocsik jártak, a tankokat kezdtük elfeledni. Megjelentek a fiákerek is – ha a tulajdonos lova és kocsija túlélte a háborút. Leginkább a vasútállomás volt az úti cél. Nem tudom, hogy ez magánvállalkozás maradt-e, vagy alakultak fiákeres szövetkezetek. Arra viszont emlékszem, hogy voltak kortársaim, akik potyautasként odaültek a lécre a kocsi hátulján, az utasülés alá. Nem azért, mert a fiáker arra tartott, amerre ők is igyekeztek, hanem hogy élvezhessék a kocsikázást.

1946-ban történt az is, hogy az apám elvitt Hagara szabómesterhez. A Messinger iskola közelében volt a műhelye, tőle pedig kétháznyira következett a Tunner kőfaragó cég. Nadrágra volt szükségem. Üzletekben még nem lehetett venni. Vásznat vagy szövetet sem. Nem emlékszem már, hogy mi lett a megoldás. Lehet, hogy a Hagara bácsi, nyaka körül mérőszalaggal forgolódva előszedett valami megmaradt vásznat. Az is lehet, hogy egy ruhadarab át lett szabva. Mindenesetre kaptam nadrágot. Arra is emlékszem, hogy milyen sok válltömést láttam az asztalon. Szóba került, hogy a szarított fű vagy a szalma alkalmasabb-e. Én csak kis vászonzacskókat láttam. Hogy sok volt, az valami induló lendületet jelzett.

Szóval az utcákon és a műhelyekben mintha már felszívódott volna a háború. De mi volt a családi házakban, lakásokban, udvarokban?

Az iratok ebbe is betekintést nyújtanak.

Egy esemény 1946. október 29-én Felső Muzslyán a 215. számú házban

Tudom például, hogy mi történt Felső Muzslyán a 215. számú házban 1946. október 29-én. De mielőtt erre rátérnék, közölni szeretnék az olvasóval néhány fontos adatot Muzslyáról. Ennek a helységnek külön identitása van, de szavazáskor leggyakrabban egy körzetet alkot Becskerekkel. Ez fontossággal bírt nagyapám életében. 1905-ben, amikor országgyűlési képviselővé választották (Magyarország Országgyűléséről volt szó), fontosak voltak a muzslyai szavazatok. Nagyapám ellenfele Makfalvay Géza földművelésügyi államtitkár volt. A jelöltek mellett ismert politikusok is felléptek. Nagyapám mellett Apponyi Albert, Makfalvay mellett Tallián Béla alispán. 1905. január 28-án volt a választás, de nem volt kampánycsend. Január 27-én is zajlottak még az események. Tallián Bélát nem fogadták lelkesen Muzslyán. Ezt nagyapám naplójából tudom, de más források is megerősítik. Nagyapám naplója szerint „[...] a Makfalvay társaságot a muzslyai magyarok, különösen a hangos szavú asszonyok záptojásos kartáccsal és szakadatlanul kiabáló ordítózásokkal fogadták [...]”. Tallián Béla alispán igyekezett rendet teremteni „[...] s felhívta az asszonyokat, menjenek haza, mert nem asszonynak való a politika [...]”. Ez nem tetszett a muzslyai hölgyeknek. Lehet, hogy volt közöttük, aki elment néhány héttel később (1905. március 3-án) Becskerekre, ahol Messinger Karolin a feminizmusról tartott előadást. Ebben nem vagyok biztos. Tudom azonban, hogy egy muzslyai hölgy (Biacsi Lajosné) markáns gesztussal mutatta, hogy nem ért egyet Tallián alispánnal. Odaállt ugyanis az alispán kocsija (egyben szószéke) elé, és – a nagyapám naplója szerint „[...] a körülállók óriási röheje között felmutatva [...]” kiáltotta, hogy „nézzen ide az úr”. Gyerekkoromban még keringő magyarázatok szerint Biacsiné tulajdonképpen felhúzta a szoknyáját, és a fenekét mutatta fel ellenérvként Tallián bárónak. Ezt valószínűsíti nagyapám naplójában is a „felmutatva” kifejezés. Mindenesetre Muzslyán veszített Makfalvay és Tallián alispán. A muzslyai szavazatokat a II. számú szavazatszedő helyiségben kellett leadni. Hetvenöt muzslyai magyar szavazott Makfalvayra, és 205 a nagyapámra. Becskereken kisebb volt a különbség, de itt is jól alakult a helyzet, úgyhogy megválasztották a nagyapámat.

Egyébként Magyarországon – és a Balkánon is – a nők előbb-utóbb mégis szavazati jogot nyertek. Igaz, nem rögtön a muzslyai események után, nem is hamarosan, de korábban, mint mondjuk Svájcban. Arról persze vitatkozni lehet, hogy ebben volt-e szerepe Biacsiné tetteinek.

Aztán 1992 őszén én is korteskedtem Muzslyán. Milošević kihívójaként Milan Panić Becskerekre és Muzslyára is elment. Mindketten felszólaltunk. Neki egy rövid (ha jól emlékszem, egyoldalas) beszédvázlatot készítettem. Ő szerbül beszélt, én magyarul. Panić azzal kezdte, hogy élt már Németországban is, Kaliforniában is, de úgy érzi, hogy egy teljes életpálya megköveteli, hogy Muzslyára is eljöjjön. Eredmény is volt. Muzslyán nem Milošević nyert, hanem Panić. Csak ezúttal a muzslyai többség sajnos nem volt perdöntő a szerbiai választáson.

De most visszatérek az iratokhoz. Hogy mi történt Muzslyán 1946. október 29-én, azt pontosan tudom, mert K. Erzsébet napszámosnő másnap (1946. október 30-án) bejött az irodánkba, és elmondta. Nyilatkozatot is adott, melyet a Göttel bácsi pontosan rögzített *Tényállás* címmel, K. Erzsébet pedig aláírta.

A nyilatkozat szerint:

Férjem B. János elhagyott és összeállt C. Máriával. Válopert indított ellenem, amelyben beleegyeztem a válásba. A bíróság ennek alapján 1946. X. 19-én tartott tárgyaláson a házasság felbontását ítéletileg kimondotta.

A perben férjem kijelentette, hogy anyagi követelése nincs.

Azóta többször nálam járt a volt férjem, szidalmaz, és követeli, hogy adjak ki neki különféle holmikat.

Tegnap este fél 7-kor megint nálam járt, szidalmazott, becsületeset sértette, és erőszakkal elvitte a következő holmikat:

7 drg kidolgozott báránybőrt,

4 pokrócot,

saját ruháját

A következőt mondotta: baszd meg az anyádat és azt is, aki felhatalmasított.

Ezen a ponton látom, hogy a Göttel bácsi abbahagyta az egyszerű jegyzetelést, és magyarázatot kért. Az, hogy „felhatalmasított”, nem volt éppen szabályos, bár tükrözte az ügyfélnek azon igyekvését, hogy irodába illő szavakat használjon. Erzsébet környezetében nemigen léteztek hivatalos szavak. Inkább mintha kerítés mögül nézte volna őket, és a deszkaréseken keresztül észrevett képek gyakran nem teljesek, kiegészítésre szorulnak. Ebben a helyzetben a nyelvújítás is esélyt kap. Viszont nem a „felhatalmasítást” kellett magyarázni. Nyilvánvaló volt, hogy Erzsébet azt akarta mondani, hogy „meghatalmazott”, vagy „felhatalmazott”. Mást kellett tisztázni. A kontextusból az következik, hogy azzal is közöszlennie kellene Erzsébetnek, aki őt (Erzsébetet) meghatalmazta. Viszont maga Erzsébet volt, aki meghatalmazta az ügyvédet, és nem fordítva. Erzsébet magyarázatából kiderült, hogy B. János mégis az ügyvédre gondolt. A magyarázat is ott van a feljegyzésben:

t.i. én kijelentettem, hogy az ügyvéd felhatalmasított, hogy ne adjak ki semmit.

Így valóban világosabbak a dolgok. Tehát az apám olyasmit mondhatott K. Erzsébetnek, hogy mivel a válóper folyamán a férj közölte, hogy nincsenek anyagi igényei, és ezt a bíróság is tudomásul vette, ezért nem kell semmit odaadni, míg nem rendeződnek az esetleges anyagi követelések. Erzsébet ezt úgy értelmezte, hogy őt az apám „felhatalmasította”, hogy ne adjon oda semmit, és ezt közölte is volt férjével. B. János ezek után a felhatalmasító ügyvédet is a szidalmazó célszemélyei közé emelte.

Erzsébet még közölte Göttel bácsival, és bekerült a rögzített *Tényállás*ba, hogy B. János továbbá mit mondott:

Továbbá: még az Isten fasza ügyvédje sem veszi el tőlem a dolgokat.

Így most minden világos. Azon töprengök még csak, hogy a „7 drg kidolgozott báránybőr” tételben a „drg” csak elírás-e, és „drb” volna-e helyesebb, „darabot” jelezve. Viszont a báránybőrök világa nem az én világom, itt én leselkedem a kerítés mögül, és nem tudom kizárni, hogy a „drg”-nek is lehet valamilyen számomra ismeretlen jelentése.

Próbálok elképzelni K. Erzsébetet, amint Göttel bácsi előtt ül, és elmondja a történetét. Később magam is láttam ilyen közléseket, valamennyire emlékszem a gesztusokra és a hangvételekre is. Valószínűnek tartom, hogy B. Erzsébet felhúzott nyakkal (egyszersmind a közölt megbotránkoztató viselkedés fölé húzott nyakkal) ült, és a térdén lehúzta a szoknyáját. Feltéhető, hogy lila blúzban volt.

A büntetőfeljelentés meg lett alapozva. Látom azt is, hogy B. János – aki otthagyta a feleségét, „összeállt” C. Máriával és utána szidalmazott, erőszakoskodott – szintén napszámos, és a Berberski telepen él C. Máriánál. Vélhetően házban laktak. A Berberski telep a Bega túloldalán van, a vágóhid után, Muzslya irányában. Kis falusi házak voltak arrafelé, és nagy füves területek.

Az egyik ilyen ház mögött volt egy nagy füves terület, melyhez egy érdekes családi emlékem fűződik. Nem sokkal a háború után (talán éppen 1946-ban) Bubus nagynéném eljött látogatóba holland férjével. Vonattal jöttek, az apám várta őket a belgrádi vasútállomáson. A jövetel emlékét egy nyelvbtlás tartósította a családban. Apám a peron elején várt. Amikor Bubus néném és a férje leszálltak a koffereikkel, egy csomaghordó felajánlotta a szolgálatait, sőt azonnal meg is markolta az egyik koffert. Bubus néném közölni akarta szerbül, hogy nincsen szükség segítségre, mert jön a fivére. Ez így sikerült: „Moj brat dodoš.” A „dodoš” tulajdonképpen egy gúnyolódva csiholt kifejezés. Körülbelül „jövevény”-nek lehetne fordítani. Szóval „jön a fivérem” helyett az hangzott el, hogy „jövevény a fivérem”. A már régóta Bánátban élő szerbek a „dodoš” szóval illették a frissen idetelepedett boszniai és horvátországi szerbeket. A lokális magyar nyelv is befogadta ezt a kifejezést, azzal, hogy a magyar környezetben kicsit fel is erősödött a „dodoš” (vagy „dogyos”) gúnyaromája. Mindenesetre többször voltam tanúja, hogy a szüleim és ismerőseink mulattak azon, hogy nagynéném szerint az apám „dodoš”. Holland nagybátyám ezt nemigen tudta követni. Viszont ő vitt el engem (talán hétéves lehettem) a Berberski telepre. Szenvedélyes golfozó volt Jan nagybátyám. Golfabdákat is hozott magával Hágából. Arra már nem emlékszem, hogy honnan került elő a golfütő. Ezt is magával hozta vonaton? Ez furcsa lett volna, de nem lehetetlen. Családi golfütő nem volt. Valamilyen gereblyéből formált golfütőt (esetleg a Hulina asztalos segítségével)? Nem találok logikus magyarázatot. Viszont pontosan emlékszem, hogy Jan nagybátyám golfozott a Berberski telep egyik füves térségén. Arra is emlékszem, hogy ez nagy érdeklődést váltott ki. Talán amiatt is, mert a háború után ő lehetett az első külföldi

vendég Becskerekén. Rendőrök is figyeltek. Az is fokozhatta az izgalmat, hogy – ellentétben az ismert sportokkal – itt nem volt világos a nézők számára, hogy mi az ütések célja. Igaz, ezúttal még maga Jan bácsi sem állt elég biztos talajon, mert nem voltak szabályos lyukak, mellettük zászlókkal, és így nem volt egyértelmű eredmény sem, mely magyarázná az erőfeszítéseket. Jan nagybátyám próbálta minél messzebbre ütni a golfabdát. Néha az váltott ki izgalmat, hogy a bokrok közé esett a labda. Egyszer-kétszer én találtam meg. Arra is emlékszem, hogy miután Jan bácsi vagy én már elvitük a labdát, utána még a rendőrök is odamentek, és átvizsgálták a bokrot.

Arra is emlékszem, hogy valahányszor Jan bácsi meglendítette a golfütőt, teljes csend lett. A nézők elhallgattak. Mintha az idő is megállt volna. Lehet, hogy ez adott ihletést Slobodan Berberskinek, aki becskerekai születésű, ismert szerbiai roma költő. Egyes találgatások szerint a családneve azt mutatja, hogy Becskerekén belül éppen a Berberski telephez kötődött. Tovább találgatva, az is feltehető, hogy ott volt a nézők között, amikor Jan bácsi golfozott. Slobodan Berberski akkor 27 éves volt. Észrevehette, hogy megáll az idő, míg Jan bácsi ütéshez készülődik. Berberski két ismert verssora ide kötődhet:

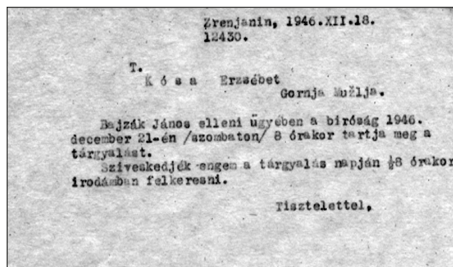
Az idő halott

nem nő se az árnyék se a nappal

Nem tudom, lehet, hogy B. János és C. Mária is ott voltak azok között, akik feszülten követték Jan bácsi mozdulatait. Ha ott voltak, feltehető, hogy János átkarolta Mária vállát, és magyarázta neki, hogy mi is történik. Nem volt nehéz. Az adott tökéletes tájékozatlanságban minden magyarázatnak esélye volt. Remélem, János nem tudta, hogy az „Isten fasza ügyvéd” fia keresi a bokrokban a labdákat. Ez sajátos magyarázatokra adhatott volna indíttatást.

A büntetőfeljelentést 1946. november 11-én adta át az irodánk a Zrenjanini Járásbíróságnak. A cselekmények minősítése: személyi szabadság és biztonság elleni bűncselekmény, valamint becsületsértés. Az indoklásban valami visszafogottságot is érzek. A „felhatalmasító” (az akkor 34 éves apám) nem akarta a dolgokat azzal bonyolítani, hogy önmagát is említi azon célszemélyek között, akiknek a megbaszására fel lett szólítva Erzsébet. Így a büntetőfeljelentésben (mely 1946. november 11-én lett beadva) az alapszidalmazás („baszd meg az anyádat”) mellé csak az lett szerbül hozzátéve, hogy „i tome slično” – azaz, meg lett magyarázva, hogy B. János „és ehhez hasonló” trágár szavakat használt még.

A 12430. számú iratcsomóban ott van még az idézés a bírósági tárgyalásra. 1946. december 21-én volt a tárgyalás, a 60. számú szobában reggel 8 órakor. Mivel valószínű, hogy Erzsébet korábban nem járt a bíróságon, az apám levélben azt javasolta neki, hogy jöjjön el már fél nyolckor az irodájába (ahonnan tízpercre volt a bíróság). A levél magyarul van írva, csak Felső Muzslya lett Gornja Mužlja, az akkori hivatalos nyelvhasználatához alkalmazkodva. A le-

vélből azt is látom, hogy szombati napon volt a tárgyalás. Sok elintézendő torlódott össze 1946-ban.

A tárgyalást megtartották. Az iratcsomó borítólapjára az is rá van írva vörös ceruzával, hogy „Bef. 1947.I.8”. Tehát akkor születhetett az ítélet. Hogy a bíróság milyen büntetést szabott ki, azt sajnos nem tudom, mert az ítélet nem maradt meg az iratok között. (Nyilván K. Erzsébet vitte el az egyetlen példányt.) Viszont következtetni tudok, mert néhány év múlva egy hasonló ügyben páros büntetést szabtak ki (büntetést kapott mindkét veszekedő fél), és az ítélet megmaradt az iratok között. Tehát van párhuzam.

A párhuzam

B. Mária és M. Milica becsületsértési perében a végeredmény is látható. Gligorov Milorad bíró 1000 dinár pénzbüntetésre ítélte M. Milicát, azzal, hogy ez az összeg öt nap szabadságvesztéssel helyettesíthető. B. Mária büntetése valamivel súlyosabb volt. Ő hét nap börtön vagy 1500 dinár megfizetése között választhatott. A kérdéses tettek nem azonosak B. János cselekményeivel, de összehasonlíthatók. Szóval feltehető, hogy B. János is ebben a nagyságrendben kapott büntetést.

De hogy az olvasó közelebről is lássa a párhuzamot, elmondom, hogy mit tettek M. Milica és B. Mária 1950. szeptember 20-án délután 3 órakor – és hogy ezt hol tették. A helyszínnel kezdem. Az esemény a November 29. utca 19. szám alatti ház udvarában történt. Ezt az utcát magam is ismerem, és ezen a néven ismertem meg. A titói Jugoszláviában november 29. a köztársaság napja volt. Egyébként nálunk több átfedés – vagy majdnem átfedés – volt a szocialista Jugoszlávia ünnepnapjai és a családi ünnepnapok között. Kisebbik fiam november 28-án született, csupán egy nappal a köztársaság napja előtt. Feleségemmel december 21-én kötöttem házasságot, egy nappal december 22., a Jugoszláv Néphadsereg napja előtt. Én pedig május 25-én születtem, csakúgy mint Tito. Ma már sehol sem ünneplik Tito születésnapját. A Jugoszláv Néphadsereg napja is eltűnt a köztudatból. Jugoszlávia sincsen már. A becskerekai November 29. utca pedig lassan a közé a sok utca közé sodródott, melyeknek a nevét ismerjük, de nem tudjuk, honnan ered a név. Aztán néhány évvel ezelőtt a név is megváltozott. Most Emil Gavril a az utca neve. Ellenőriznem kellett. Látom, hogy cincár származású volt, de ő szerkesztette 1893-tól a Zastava (Zászló) nevű lapot, melyet szerb patrióta lapként ismernek. Szónokolt is több szerb népgyűlésen a Monarchia idején. És az utóbbi években az Osztrák–Magyar Monarchia legyőzése fontosabbá vált, mint a Hitler feletti diadal.

Nemrég (2019 júniusában) elmentem, hogy személyesen is meggyőződjem a névváltozásról. Az internet szerint egyértelműek a dolgok, magán az utcán kevésbé. Emil Gavril a utcanévtábla sincsen sehol. (Igaz, a November 29-t sem mutatja már egy tábla sem.) Az egyik ház előtt egy magánvállalkozó fehér színű autója állt, erre rá volt írva a vállalkozó neve és lakcíme – mégpedig Emil Gavril a 11. Tehát van bizonyíték. De jogászösztönöm azt sugallta, hogy folytassam az igazságkeresést. Azt is láttam, hogy több házon (például a 7-es és 25-ös szám alatt) a vörös számtáblán meg November 29. áll. Itt van az ellenbizonyíték:

Tehát nem egyértelmű, hogy mi is a múlt. Viszont a szócsata színhelye, a 19. szám alatti ház, kétségtelenül elvonult a jelenből. Nincsen már. Ma autótút vágja keresztbe a November 29. utcát, és ennek megépítésekor több házat le kellett bontani. A 19. szám alatti házat is. Nyoma sem maradt. De valami jelzés még ott van. A házszámok továbbra is egy azóta már lebontott logikát követnek. A 15-ös szám után, az autótút másik oldalán nem 17 és 19 következik, ha jól emlékszem, nem is 21, hanem rögtön 23. Mintha ki lenne írva, hogy „valami volt itt”.

Azok között a házak között, melyek megmaradtak, ott van az az épület is, melyben annak a Kálmán Franci bácsinak a fogorvosi rendelője volt, akinek az álválóperéről írtam korábban. (A német megszállás alatt felesége válókeresetet indított ellene, hogy megszabaduljon a zsidó férj miatti megbélyegzéstől. A válóper döcögött, mert „a férj ismeretlen helyen tartózkodik”, de ezalatt a felesége ellátogatott erre az ismeretlen helyre – Palicsra –, és közösen kedves levelezőlapokat írtak a nagyapámnak, a válóperes ügyvédnek. Kálmán Franci a közé a kevés becskerekai zsidó közé tartozott, aki túlélte a világháborút, és megmaradt a rendelője is az utca bal oldalán.)

A helyszínnel kapcsolatban saját emlékeim is vannak. Azért is ismertem a November 29. utcát, mert a nyári napokban rendszeresen végigmentem rajta a Brankovan uszoda felé tartva. Ebben az utcában lakott Iduska néni is, akihez angolórákra jártam gimnazista koromban. A November 29. és a Svetosavska utca kereszteződésénél egy egészségügyi otthon volt (és van). Egyetemista éveimben ott ismertem meg egy ápolónőt. A Svetosavska keresztutcát a Monarchia éveiben Szerb templom utcának nevezték. Ebben az utcában volt Hagara bácsi szabóműhelye és a Tunner-féle kőfaragó műhely is – ezeket a tényeket a bevezető mondatokból sem tudtam kihagyni. Most még hozzáteszem, hogy a Tunner cégtábláján az állt, hogy TUNNER ALOIS. Az, hogy „Alois”-ként lett írva a név, melyet „Alojz”-ként ejtettünk, csak erősítette annak tudatát, hogy hagyományos cégről van szó. És az is volt. Igaz, az „Alois” más irányba is nyitott lehetőséget. Egy muzslyai osztálytársam, szülei körében nyert értesülések alapján, egyszer rámutatott a cégtáblára, és azt mondta, hogy ez úgy olvasható, hogy „Tunner a ló is”. Városszerte keringett ez az élce. Ma már azt kérdezem, hogy keletkezhettek-e még magyar szóviccek Becskereken? Elegen vagyunk-e még ehhez?

Nem tudom. Inkább rátérek arra, hogy milyen vitára került sor a November 29. utca 19. szám alatti ház udvarában 1950. szeptember 20-án. Két főszereplő volt. A bírósági adatok szerint az egyik B. Mária munkásnő, magyar, írástudó, „autodidakta”, 35 éves, konkubinátusban él, egy

gyermek anyja, vagyontalan, büntetlen előéletű. A másik szereplő M. Milica háziasszony, szerb, írástudó, két gimnáziumi osztályt végzett, 28 éves, egy gyermek anyja, vagyontalan, büntetlen előéletű. Az nem derül ki az iratokból, hogy kivel élt vadházasságban (konkubinátusban) Mária, és kitől lett Milicának is gyereke. Bennem felmerül az a kérdés is, hogy milyen nyelven folyt a szóváltás. Az irodánk B. Máriát képviselte, és vele magyarul folyt a levelezés. A másik fél keresztnéve és családneve szerb, de vannak magyar irányba mutató adatok. M. Milica Tóban született, ez majdnem tiszta magyar falu volt. Ezenfelül magyar családneve és keresztnéve volt Milica apjának és anyjának is. Nem tudom, hogyan lett a lányukból Milica. A szerb családnevet talán egy férj révén szerezte. Szóval az a valószínűbb, hogy magyarul folyt a szóváltás, de szerbül van megírva a feljelentés és az ítélet is, úgyhogy vissza kell fordítanom magyarra a kulcsszavakat.

B. Mária azzal vádolta M. Milicát, hogy 1950. szeptember 20-án délután 3 órakor azt mondta róla az udvarban, hogy ő „kurva és gyilkos”. Ezt tanúk is hallották. Büntetőfeljelentésében az apám javasolta Heinermann Anna és Zorović Julianna meghallgatását. Amikor eléem került Heinermann Anna neve, kellemes izgalmat éreztem, mint mindig, amikor felbukkan egy ismerős név. Ezzel közelebb kerül és valószínűbb lesz az ügy. Rögtön írtam is Heinermann Péter barátomnak, aki az újvidéki Matica Srpska könyvtár munkatársa. Péter még aznap válaszolt. Neki közvetlen kötődése is van a színhelyhez. Idézem a tőle kapott e-mailt, melyben leírja, hogy Heinermann Anna a nagyanyja, akit Annának neveztek, de tulajdonképpen Paula volt a hivatalos keresztnéve. (Ezt nem tudhatták, sem az apám, sem Gligorov bíró. Valószínű, hogy B. Mária sem tudta, aki tanúnak javasolta.) Péter ezt írta nekem:

„Köszönöm az érdeklődésedet. Valóban, Heinermann Anna (a hivatalos keresztnéve Paula volt, lánykori vezetékneve pedig Fülöp) az ómamám, anyukám édesanyja. Drága jó asszony volt! A nevezett cím ulica 29. novembra 19, születésem helye (ha jól emlékszem anyukám szavaira). Ebben az udvarban, ha jól számolom, legalább tíz állami lakás volt, s az egyikben (egy egyszobásban) anyukámmal éltem 1966-ig. A mellettünk levő udvari lakásban (egy egyszoba-konyhásban) lakott ómamám és ótatám, Heinermann Ádám.”

Szóval összekapcsolhatók a dolgok. Egyébként az események azzal indultak, hogy az udvaron az autodidakta B. Mária pont ott ment át a ruhaszárító kötél alatt, ahol M. Milica ruhái lógtak. Az ítélet ezt nem említi, de igen valószínű, hogy a fejével vagy a vállával félresodorta őket. Az sincs kizárva, hogy egy bugyi le is akadt a csipeszről. Erre már M. Milica is lépett, és kijelentette, hogy B. Mária kurva és gyilkos. Hogy ezt kimondta, azt bizonyították a tanúk. Egyértelműen tanúskodott Heinermann Anna és Julianna is (csak az utóbbiról kiderült, hogy nem Zorović, hanem Todorović a vezetékneve). Még két hölgy jelent meg tanúként (Dojkov Saveta és Turinski Smilja), és ők is megerősítették, hogy Milica kurvának és gyilkosnak minősítette Máriát. Maga Milica sem tagadta, hogy mit mondott. Számolva a peres feleket és tanúkat, most azt is látom, hogy 1950. szeptember

20-án délután legalább hat hölgy lehetett az udvarban, ruhateregetés vagy más tevékenység okán. Valamennyire ismerve az akkori helyzetet, feltételezem, hogy fejkendőket viseltek.

Az igazságszolgáltatás számára az igazi nagy kihívás annak megállapítása volt, hogy mit is mondott (ha mondott) B. Mária. Milica szerint Mária azt mondta róla, hogy „kurva, és azért jött a faluból a városba, hogy férfiakat és faszokat cserélgesse”. Ezen túlmenően egy kannával meg is ütötte (Mária Milicát). Mária szavait (ha kimondta őket) közvetve alátámasztaná az a tény is, hogy Milica Tóbáról jött Becskerekre.

Mária tagadta Milica állításait. Azt nyilatkozta, hogy nem viszonzta a sértéseket. Heinermann Anna és Todorović Julianna sem erősítették meg, hogy konkrétan mi hangzott el, bár azt elmondták, hogy sor került szóváltásra. Turinski Smilja egyenesen azt mondta, hogy Mária nem sértegetett. Egyedül Dojkov Saveta erősítette meg, hogy Mária valóban lekurvázta Milicát, hozzátéve pontosításként, hogy miért jött a faluból a városba. Nem tudom, mit tettem volna Gligorov bíró helyében. Lehet, hogy valamilyen hozadékuk lehetett volna a keresztkérdéseknek és a tanúk szembesítésének – de nem biztos. Úgy látom, hogy a bíró leginkább azt a fonalat követte, hogy a kialakult körülmények között mi a valószínű. Nem tartotta valószínűnek, hogy az adott helyzetben Mária ne reagált volna Milica szavaira. Itt volt ugyan Turinski Smilja vallomása, mely szerint Mária egyáltalán nem szidta Milicát, de itt volt az a tény is, hogy Milica és Turinski Smilja össze vannak veszve. Ez vagy a bírósági eljárás során derült ki, vagy amúgy is tudvalevő volt. Többsikű és árnyalt volt az élet a November 29. utca 19 szám alatti udvarban. Nem csak jobboldal-baloldal típusú polarizáció és besorolás osztotta meg a lakókat. Gazdagabb volt a választék nézetek és kötődések között. Feltehető, hogy Turinski Smilja egyáltalán nem volt jóban Máriával (ezért nem is javasolta őt Mária tanúnak). De Smilja mégis Mária mellé állt, amikor Milicáról volt szó.

Tehát Gligorov bíró szerint Turinski Smilja vallomása hiteltelen. Ítéletében a bíró hozzáteszi, hogy ha pontos szavakat nem is igazolnak, Heinermann Anna és Todorović Julianna is megerősítik, hogy Máriának voltak valamilyen replikái. Itt van az is, hogy a bíró szavai szerint „önmagában nagyon kevésbé valószínű, hogy Mária csak hallgatott volna, miután sértegették”. Eljárásjogilag vitatható arra támaszkodni, hogy mi valószínű (amikor arról van szó, hogy valaki elkövetett-e egy tettet vagy sem), de hozzá kell tennem, hogy magam is afelé hajlok, hogy Gligorov bírónak adjak igazat.

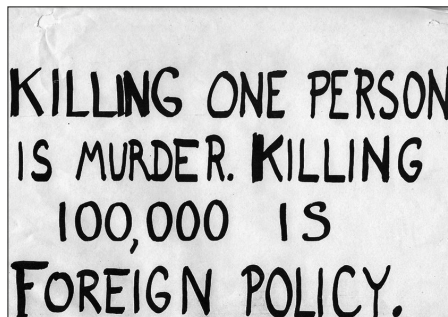
Miután arra a következtetésre jutott, hogy Máriának is kellett, hogy legyenek replikái, maradt a kérdés, hogy mit is mondott konkrétan. Heinermann Anna és Todorović Julianna igazolták, hogy volt válasz, csak nem pontosították, hogy mi volt a válasz. Ebben a helyzetben a bíróság úgy döntött, hogy Dojkov Saveta tanúvallomását fogadja el, mely világos szavakat idézett – és ezeket Gligorov bíró életszerűnek tartotta. Ezek után a jog arra a következtetésre jutott, hogy Mária mégis kimondta, hogy Milica „kurva, és azért jött a faluból a városba, hogy férfiakat és faszokat cserélgesse”.

Azzal nem foglalkozott részletesebben a bíróság, hogy megütötte-e Mária egy kannával Milicát. Az ítéletben nincsen említve testi sértés – de ki van mondva, hogy mindkét peres fél becsületsértést követett el.

És aztán itt volt az egyensúly kérdése is. Mi sértőbb? Ha a „kurvához” azt teszem hozzá, hogy „gyilkos”, vagy ha azt mondom ráadásul, hogy a szóban forgó szomszédasszony csak azért jött Tóbáról Nagybecskerekre, hogy férfiakat és faszokat cserélgesen. Nem könnyű a kérdés.

Azt sem könnyű eldönteni, hogy mi nevezhető gyilkosságnak. Egyszer Atlantában a lakásom felé indultam az Emory Egyetemről, és útközben felvettem a földről egy kézzel írt háborúellenes plakátot. Egy fára volt ragasztva az egyetemi könyvtár előtt, de lesodorta a szél. Legszívesebben visszaragasztottam volna, de ehhez nem volt nálam eszköz. Így zsebre tettem. Nemrég a kezembe került. Most már nem tudom, melyik évből való. Több évben volt Amerikában ihletése ilyen plakátoknak:

Szóval: MEGÖLNI EGY SZE-MÉLYT AZ GYILKOSSÁG. MEGÖLNI 100 000-ET AZ KÜLPOLITIKA.

A November 29. utcában nem külpolitika vagy a külpolitika kritikája, hanem belpolitika (házudvaron belüli politika) irányította az értelmezést. A szereplők tudatában voltak annak, hogy itt nagy a mozgástér. Bevetve a „gyilkos” kifejezést, Milica egy előzés esélyét láthatta. Mert egy gyilkos kurva nem akármilyen kurva. Gligorov bíró azonban érezhette, hogy az adott kontextusban a „gyilkos” szó nem emberölés vádjával tetézi a dolgokat. Durvul az egész, de egyben háttérbe szorul egy olyan igyekvés, mely el is akarná hitetni a hallgatósággal a sértő állításokat. Konkrétumok is hiányoznak. Szóval tény, hogy a „gyilkos kurva” sokkal durvább, de feltehető, hogy kevesebb konkrét gyanút ébreszt a szidott személy erkölcsi magatartását illetően. B. Máriára hétnapi fogházat szabott ki a bíróság, M. Milicára csak öt napot. Tehát a bíró, miután mérlegelte a dolgokat, arra a következtetésre jutott, hogy hét-öt arányban több tényleges sérelmet okoz a „kurva, aki azért jött a faluból a városba, hogy férfiakat és faszokat cserélgesen”, mint a „gyilkos kurva” megjelölés. Nem tudom. Talán lehetett volna valamivel szorosabb az eredmény. Mondjuk, hét-hat.

Az ítéletet a nép nevében hozták. Feltételezem, hogy utána nem alakult ki béke és barátság. Egyezség sem. De visszafogták magukat a résztvevők. Míg készítem ezt a szöveget, ma (2019. június 1-jén) olvasom, hogy Oroszország és Japán mégsem fogják aláírni a békeszerződést, mellyel hivatalosan is berekesztenék a II. világháborút. Az egyezményt az Oszakában tartandó G20-csúcsértekezleten kellett volna aláírni, ez év június végén. A patthelyzet folytatódott. Lehet, hogy a November 29. utca 19. szám alatt is ez a „nincs már háború, de nincs is vége a háborúnak” állapot szabott kereteket a további életnek az udvarban.

**Vissza 1946-ba – ott ezúttal kacsák,
férjek emlegetése, majd egyezés**

A fülemile című versében Arany János magyarázza, hogy hajdanában

„Így beszélt a magyar ember:

Ha per, úgymond, hadd legyen per!”

Így gondolkodhattak a becskereki és muzslyai napszámosnők, napszámosok, munkásnők és háziasszonyok is, akik az eddig említett perekben szerepeltek. (Milica háziasszony nem biztos, hogy magyar volt, de ő is így vélekedhetett.) Szóval hadd legyen per, és már csak azért is, mert így a releváns emberek közé lehet emelkedni. Figyelmet érdemel, hogy ezek anyagi érdekektől és igényektől független perek voltak. Mária és Erzsébet nem azért fordultak bírósághoz, mert egy adós nem fizetett, vagy mert kikapcsolták az áramot, esetleg csökkentették a nyugdíjat. Ők úgy látták, hogy becsületcsökkentés okán és becsületnövelés céljával is lehet (és kell) bírósághoz fordulni. A November 29. utca 19. szám alatti udvarral és a felső-muzslyai 215. számú házzal ellentétben a bíróság egy olyan színpad, ahol fellépnek párttitkárok is, kormányközeli vagy kormánytól távoli értelmiségiek is, a sajtó kiemelkedő emberei és milliomosok is. És ez a színpadváltás azt mutatja, hogy mi is számítunk. Így egy Erzsike vagy Milica nemcsak takarítónői minőségben lehet a színpadon, hanem valódi szereplőként is. És a színen az ügyvédje által vázolt koreográfiát követi, csakúgy, mint a vállalati vezetők, vagy mint a tényleges gyilkosok. Változnak az érvek is. A lekurvázással szemben most nem az áll, hogy „te vén kurva” vagy „te gyilkos kurva!”, hanem az, hogy: „Kérem! Ilyet mondanak rólam!”

186

Korábban a párbaj pástja volt a tekintélyt biztosító színpad, és a függöny legördülése után ráadásként néha még bírósági eljárás is következett. Az eredmények valamennyire összehasonlíthatók az 1946-os vagy az 1950-es eredményekkel. Írtam már nagyapám egyik kardpárbajáról, melyet Papp Géza országgyűlési képviselővel vívott. A csörte azzal végződött, hogy egy kisebb seb alakult Papp Géza homlokán. („Két nap gyógyulási időt igénylő seb.”) Ezúttal bírósági ráadás is volt. Az ítéletet 1903. december 22-én hozták. Nagyapám öt nap büntetést kapott, Papp Géza három napot. Tehát öt-három, míg Mária és Milica esetében hét-öt.

Azért voltak más különbségek is. 1903-ban a bíróság a harmadik szint volt, és nem ez jelentette a feljebb lépést. Maga a párbaj volt az emeltebb színpad, a bírósági eljárás pedig csak egy nem kívánt fárasztó új futókör, célba érés után. Nem a résztvevők kezdeményezték a bírósági eljárást. Így inkább a párbaj vethető össze a Máriák, Milicák, Erzsébetek és Jánosok között folytatott bírósági eljárásokkal. Azzal, hogy közöttük maga a párbaj nem jött számításba. Az 1946-ot követő években azért nem, mert akkor már nem voltak párbajok. A korábbi években azért nem, mert napszámosok és napszámosnők nem párbajozhattak. Háziasszonyok sem. Ennek akkoriban két oka volt. Az egyik az, hogy tiltották a párbajra vonatkozó nem hivatalos, de fenntartás nélkül tisztelt szabályok. A másik ok pedig az, hogy elképzelhetetlen volt.

A Clair-féle általánosan tisztelt Párbaj-Codex 4. paragrafusa kimondta, hogy csak az párbajozhat, aki „[...] a sértések mérlegelésére és megítélésére megfelelő férfias érettséggel bír [...]”. Szóval Mária, Erzsébet és Milica nem párbajoz-

hattak. Sőt grófnők sem. Aztán itt volt az a feltétel is, hogy csak az párbajozhat, akit erkölcsi élete „lovagias fegyverekkel való elégtételre minősít”. B. János ezt a feltételt nem teljesítette. A fő problémát vele kapcsolatban nem az okozta, hogy elhagyta muzslyai feleségét, és összeállt C. Máriával a Berberski telepen, hanem inkább az, hogy a lovagias elégtétel egy olyan lehetőség volt, mely magasabb társadalmi osztályokra korlátozódott. B. János napszámos volt.

És aztán itt van a másik gát: elképzelhetetlen volt, hogy Máriák, Milicák, Jánosok vagy Erzsébetek párbajozzanak. A párbajhoz kapcsolódó gesztusok, párbajsegédek bevonása és az általuk írásban lefektetett feltételek, a párbajt irányító személyek választékos és szárnyaló felvezető szavai, a protokoll iránti szakavatott hűség – mindez egy elérhetetlen távolságban levő világhoz tartozott.

Aztán változott a világ, és az Erzsébeteknek és Milicáknak is esélyük lett egy társadalmilag megbecsült színpadon (bírótság előtt) taglalni és értékelni az egymáshoz intézett káromkodásokat. És ez nem a kommunizmus hozadéka volt, a két világháború között is voltak már ilyen perek.

És ma? Újabb tiltás nincsen, de az elképzelhetetlenség visszalopakodott. Persze ma is szidják egymás anyját és le is kurvázzák egymást napszámosnők és napszámosok (mint ahogyan ezt teszik politikusok, sportolók, írók, ügyvédek és vállalati vezetők is). De a bírótság mint színhely nincsen többé a valós opciók között. Erről több bennfentes emberrel is beszéltem. Slobodan Beljanski, aki valamikor Rózsa Sándort védte a *Symposion*-perben, és aki hosszú évekig volt a Vajdasági Ügyvédi Kamara elnöke, azt mondta, ma már elképzelhetetlen, hogy bírótság elé kerüljenek napszámosok közötti káromkodási perek. Józsa László ismert szabadkai ügyvéd is az „elképzelhetetlen” szót használta, hozzátéve, hogy nemcsak a társadalmi eltávolodás, hanem a költségek is hozzájárultak, hogy a lehetetlenség felé sodródjon a bírószági per mint opció. Ezt erősítette meg néhány belgrádi jogászismerősöm is. Fontolgatást érdemel Arany János meglátása is, aki szerint:

„De hol is akadna ügyvéd

Ki a *fülemile füttyét*

Mai napság felvállalja?”

Úgy látszik, ez van. Viszont így talán még érdekesebb a per, melynek iratait a 12397. számú aktacsomóban találtam.

L. Mária és J. Gyuláné peréről van szó, és ebben több részlet összevetethető *A fülemile* című versben leírt tényállással. *A fülemilében* egy közös faág (Péter és Pál közös faága) kapcsán indulnak a perlekedések. Arany János pontosan rögzítette a tényállást, és kiemelte, hogy „a fentírt fülemile ép’ a közös galyra üle”. L. Mária és J. Gyuláné pere idején már szocializmus volt, és még közősebb volt a helyszín. Itt egy baráról volt szó és abban kacsákról. (Már korábban is próbáltam, de a „bara” szót nem sikerült bánáti magyarról pesti magyarra fordítani. Egy vizes területről van szó, mely terjedelemben és hangulatilag is a tavacska és a pocsolya között mozog.) A bara volt közös (a kacsák nem). 1946-ban ez már a nép barája lehetett. Korábban, a szocializmus előtt, feltehetően a Henlein családé volt, mert a Henlein-malom előtt helyezkedett el.

Az iratcsomó elején egy kéziratban rögzített tényállás van, melyet Göttel bácsi jegyzett le L. Mária elmondása alapján 1946. május 17-én. Pontosan másolom, kivéve két szót, melyeket nem sikerült elolvasnom:

E hó 12-én estefelé lementem a barára a kacsáimért. Itt volt J. Gyuláné Konstantin Danila ul. lakós, aki belémkötött, hogy kacsáimat nem gondozom, nem etetem. A bara Konst. Danila utcában van.

Másnap, 13-án reggel lementem a barára a kacsáimat etetni. Ott volt J. Gyuláné is. Köszöntem neki, és azt mondtam, látja etetem én is a kacsáimat. Velem volt Tót Istvánné Szabó Mária muzslyai lakós.

Erre ő rámtámadt: ondoláltasd meg a fejedet, szaladj a fiatal emberek után, hogy basszák a szeretős picsádat.

Erre felkeltem, azt kérdeztem: mit mondott? Erre ő elkezdett szaladni. Én azt mondtam: „ne mérje a [olvashatatlan szó] földet, elég hosszú már.” Ő visszafordult és egy követ dobott felém, és azt kiabálta: odaadom az uramat, bassza meg azt a retkes picsádat. Azt feleltem: nem kell az ura, öreg az hozzám.

Juhászné hazaszaladt a lányáért és vele együtt jött, aztán: Baszd meg azt a kurva anyádat, köpködött, piszkos [olvashatatlan szó] szemét, a két lánynak a kezét és az ő kezét nem kerülöm el.

A lánya nem avatkozott a dologba. Kérdeztem, miért akarsz megverni Bőzsi, bántottalak, – azt mondta nem.

A szomszédok hallották a veszekedést, de nem mernek tanúskodni, mert félnek, hogy nem lesz nyugtuk J-nétől.

A bara mentén volt néhány pad. Az egyik árnyékban, fa alatt, de egészen közel a vízhez. Május 13-án reggel ezen ülhetek Mária és muzslyai vendége, Tóth Istvánné. Itt beszélgetni is lehetett, és ülve dobálni a kacsáknak a kukoricamagokat és esetleg kölest – közben odaszólva J. Gyulánénak is, hogy figyelje, milyen gondosan történik a kacsáetetés. A szomszédok közül néhányan feltehetően kutyát sétáltattak a közelben. Lehetek, akik teknősbékákat nézegettek. A lejegyzett tényállásból nem derül ki, hogy J. Gyuláné is padon ült-e. Valószínűbb, hogy állt. Így természetesebben és hangzatosabban lehetett kimondani, hogy „ondoláltasd meg a fejedet, szaladj a fiatal emberek után...”, stb. Mária is felállt, amikor erre válaszolt. A „mit mondott” inkább replika lehetett, mint érdeklődés. Gondolkodom, hogy pontosan fogalmazott-e Mária, és J. Gyuláné ezután valóban szaladni kezdett-e, vagy csak tüntető energikus gyors lépésekkel távozott. Az utóbbit tartom valószínűnek. Feltehető, hogy mielőtt lefordult volna a Konstantin Danil utcába, Gyuláné egy darabig a bara mentén szaporázta a lépéseket – és ez ihlette azt a megjegyzést, hogy ne mérje már azt a földet, elég hosszú már. (A „föld” előtt van egy szó, melyet nem tudok elolvasni. Mintha „pann” lenne, de ennek nincs értelme. Nem hiszem, hogy változtatna a mondanivalón, ha ki tudnám betűzni.) Azt valószínűnek tartom, hogy J. Gyuláné nem beszélgetett Bőzsi lányával, míg jöttek visszafelé. Hanem csak forrt benne a méreg, és közben fogalmazott. Így alakult a „retkes picsádat” megfogalmazás is.

Sok minden történt és hangzott el 1946. május 13-án reggel. A büntetőfeljelentés megfogalmazásakor szemeztetésre volt szükség. Válogatni kellett

a feljegyzett tények és nyilatkozatok között. Felmerültek fordítási problémák is – jelesül a „retkes picsádat” megjelöléssel kapcsolatban. Nem könnyű szerb nyelven tükrözni a „retkes”-t. A büntetőfeljelentésben a „rotkvasta” szót olvasom, ami „retekszerű”-ként érthető. Így az utalás nem volt egyértelmű, viszont érdeklődést kelthetett. Míg szemezgetett, nem tudom, voltak-e kétségei az apámnak ezen a ponton (J. Gyuláné felajánlásával kapcsolatban). Gyuláné úgy láthatta, hogy amivel egy férj a feleségnek tartozik, az nemcsak hűség, hanem bevethetőség is. Lehet, hogy Gyuláné védője (Mijatov ügyvéd) valami asszonyi nagyvonalúsággal is próbált volna érvelni, ha nem lett volna ott a „retkes picsádat” jelzés, mely kizárt minden jóindulatot (akkor is, ha a „rotkvasta” szó áll a feljelentésben). Mindenesetre az „odaadom az uramat...” kezdetű mondat, melyben J. Gyuláné pótfeladatot rótt a férjére, bekerült a feljelentésbe. De kimaradt Mária replikája, mely szerint „nem kell az ura, öreg az hozzám”. Mária ügyvédje (az apám) ebben inkább ingerlést, mint távoltartást érezhetett. (Egyébként Máriának is volt férje, János volt a neve, de ő nem nyert említést a viták során.)

A büntetőfeljelentés 1946. május 24-én lett beadva. Említést nyert benne minden Mária felé irányuló káromkodás, mely elhangzott a Konstantin Danil utca végén, a bara partján. Nem lett kihagyva az sem, hogy J. Gyuláné azzal heccelődött, hogy Mária nem eteti a kacsáit. Kimaradt az az állítás, hogy Gyuláné Mária felé dobott egy követ. Szóval volt valami válogatás és lektorálás, de a beadvány arra támaszkodott, ami Mária szerint valóban elhangzott.

Jelen levő szomszédok nem lettek tanúnak javasolva, mert a beadvány szerint „félnek, hogy nem lesz nyugtuk J-nétől”. De hajlandó volt tanúskodni Tóth Istvánné Szabó Mária, aki felső-muzslyai, tehát nem érintett szomszéd, és aki bátran vállalta a feladatot (talán egy Biacsiné típusú hölgy lehetett). A feljelentés azzal a javaslattal zárul, hogy a bíróság állapítsa meg, hogy J. Gyuláné becsületsértést követett el, mondjon ki szigorú ítéletet, és kötelezze J. Gyulánét a költségek viselésére.

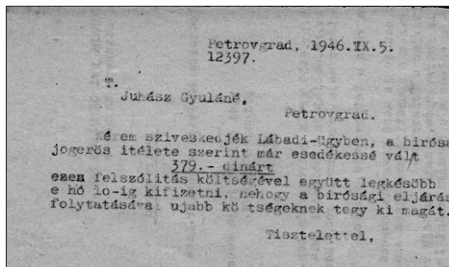
A vádlott címeként a Konstantin Danil utca volt feltüntetve. Házszámra nem volt szükség. Az utca névadójához is sok vita fűződik. Vitatják például, hogy hol született. Egyesek szerint Écskán. (Az utca a becskerei pravoszláv temető közelében van, nem messze az Écskára vezető úttól. – De ez nem elég közvetlen bizonyíték.) Az sem biztos, hogy mikor született. Feltehetően a 18. század utolsó éveiben. Történészek szerint vándorfestő volt, élt Bécsben, Münchenben, Erdélyben. Aztán Becskerekre költözött, és néhány évig Karácsony báró családjának festett arcképeket. Több festménye ortodox egyházat ábrázol. Konstantin Danil sikeres festő volt, és házat is vett a Váraljai utcában. (Ebből később Cara Dušana lett, és én is ebben az utcában születtem.) Ezek elfogadott dolgok, de továbbra is kemény viták tárgya, hogy milyen nemzetiségű volt. Eredetileg több opció is volt az asztalon, a nevét is több módon írták (Danil, Dániel, Danilo, Dănilă), de a végén az igazi vita arra szűkült, hogy szerb vagy román. Veljko Petrović ismert szerb író szerint szerb. Moise Molkuc szerint román. (Molkuc ügyvéd apámmal egy irodában dolgozott a szocializmus első éveiben, amikor nem létezhetek magánirodák.

Ehhez a szövetkezethez tartozott Sava Gruić is. Aztán, amikor már nem volt kötelező, szétvált az ügyvédi szövetkezet, de megmaradt a barátság mindkettőjükkel. Moise Molkuc regényeket is írt románul. Konstantin Danilról szóló esszéjét elolvastam szerb fordításban.) Én Molkuc érveire állok közelebb, de továbbra is vitatott és nyílt kérdés, hogy milyen nemzetiségű volt az a festő, akiről azt az utcát nevezték el, melynek végén kemény szóváltások alakultak 1946. május 12-én. Nem tudom, el fog-e egyszer dőlni, hogy szerb vagy román volt Konstantin Danil. Talán csak az segíthetne, ha politikusokat is bevonnánk. Trump elnök valószínűleg nem habozna állást foglalni, de őt mégsem akarom megkérdezni.

Hogy közelebbről lássam a dolgokat, nemrég elmentem a Konstantin Danil utcába. Tudtam, hogy melyik ez az utca, térkép is bizonyította, de táblát nem láttam, mely megerősítette volna, hogy ez az. (Ez volt a helyzet a November 29. és az Emil Gavrila utcával is.) Aztán a tapasztalatokból kiindulva, nézegetni kezdtem a házszámokat. Legtöbb esetben így sem kaptam útmutatást, viszont a 6. szám alatt igen. Ott áll, hogy Konstantin Danil.

Szóval mégis jó helyen járok. Az is lehet, hogy J. Gyuláné is éppen a 6. szám alatt lakott, de ez a kérdés eldöntetlen maradt. Viszont a per kimenetele tekintetében minden világos. Egyezség született. J. Gyuláné bocsánatot kért, majd az igazságszolgáltatás nyilvánossága előtt visszavonta sértő szavait és javaslatait is. Tehát, többek között, visszavonta azt a javaslatot, hogy L. Mária ondoláltassa meg a haját, szaladjon fiatal emberek után, hogy basszák meg a szeretős picsáját. Visszavonta azt az indítványát is, mely szerint odaadja a férjét, hogy házastársi pótfeladatot végezve bassza meg a felperesnő retkes picsáját. Minden vissza lett vonva. A perköltségek 379 dinárt tettek ki – ezeket J. Gyulánénak kellett viselni. 1946. szeptember 5-én, az apám felszólította Gyulánét, hogy fizessen.

Ez is meglett. Ezt egy másik, szerbül írt levélből látom, melyben az apám 1946. szeptember 13-án közli Mijatov ügyvéddel, hogy a költségek ki lettek fizetve. Így minden megoldódott. L. Mária erkölcsi elégtételt kapott, és J. Gyulának mégsem alakultak pótfeladatai L. Mária irányában (melyeknek végzését Mária is ellenezte). Azt hiszem, a végén a kacsák jártak a legjobban. Biztos vagyok benne, hogy ezután L. Mária tüntető módon, gáláns adagokkal etette kacsáit a barán, ezzel is bizonyítva, hogy J. Gyulánénak mennyire nem volt igaza.

Hónapló

Végel László

Bujálkodás a homállyal

Megjártam Zágrábot és Fiumét, ahol bemutatták a horvát nyelven megjelent regényeimet. Fiumében néhány szép napot töltöttem, aztán az idő hirtelen rosszra fordult: egész nap esett. Az ilyen esős napok kifejezetten depressziósak. Ezzel a gondolattal kezdtem a könyveim promócióját a Vrisak Fesztiválon. Elmondtam, hogy Camus esszéit olvasva találkoztam először a Mediterráneummal. Napfény és Camus – így képzelem el ezt a vidéket, hiszen még a gimnazistakoromban olvasott Camus-regényekben állandóan ragyogott a nap. Camus nem ismeri a borongós Mediterráneumot. Ortega y Gasset is a fényt emlegeti vele kapcsolatban. „Aranyos ábrándnak” nevezi azt, hogy az olaszok, a spanyolok a romlás óráiban világossággal vigasztalták magukat. A fényről álmodoztak akkor is, amikor a peremvidék traumája kínozza őket.

Fiume sokarcú város. Itt találkozik a Mediterráneum csillogása és a kelet-közép-európai perem melankóliája. A polgárok szerint városuk kozmopolita és baloldali. Valóban, itt a nemzeti oldal az elmúlt közel három évtized alatt sosem nyert választást.

Ezzel kapcsolatban elmondtam, hogy csakis a Monarchia peremvidéke – Triesztől Újvidéken át egészen Temesvárig – őrizte Közép-Európát. Nem osztom Kundera véleményét, hogy az oroszok rabolták el, ők legfeljebb hozzájárultak a leépüléséhez. Közép-Európa „elrablása” valójában 1918-ban, a Nagy Háború után, a Monarchia megsemmisülésével, a nemzetállamok megszületésével kezdődött. Megszűnt a nagy etnikai tarkaság, mert a nemzetállamok ráerőszakolták a vegyes etnikai összetételű lakosságra a domináns nemzeti kultúrát, a fővárosok nemzetileg homogének lettek. Gondolok Zágrábra, Ljubljánára, Pozsonyra vagy Budapestre. Ezek a városok csak mímelik a közép-európaiságot, viszont a peremvidék évtizedeken át szívósan ellenállt, őrizte az etnikailag tarka Közép-Európát, ahogy bírta. De napjainkban a peremvidék ereje is fogytán, a fővárosok erőszakosan egyneműsítik etnikailag a peremvidéket. Egyedül Bécs a kivétel, ez a főváros nem engedett a nemzetállami csábításnak. Egyszerre vagyok két világ halálának tanúja: a soknemzetiségű Jugoszlávia szétverésének és az etnikailag tarka peremvidék durva megsemmisítésének. A jelenlegi kelet-közép-európai és balkáni nemzetállami eufória megadja a nemzeti kisebbségeknek a kegyelemdőfést, a lojalitás mámorában ünneplő kisebbségi politikusok asszisztálnak hozzá. De mi mást tehetnének? Keresztre vannak feszítve. Az anyaországban is a nemzetállami reneszánszt ünneplik. Ha erre szavaznak, akkor mi joga utasítsák el a szerb vagy a román nemzetállami reneszánszt?

Hazatérve először körülnézek Szerbiában. Barátaim szerint a helyzet napról napra rosszabbodik. Ezt hallva fülembe cseng Szijjártó Péter pár hónappal ezelőtti mondata, miszerint Szerbia máris tagja lehetne az Európai Uniónak. Ezt jelentette ki a Szerb Haladó Párt belgrádi tömeggyűlésén, amelyen az ultranacionalista énekes, Bora Ćorba szórakoztatta a tüntetőket. A tömeg hatalmas tapssal jutalmazta a szerb nyelven szónokló magyar külügyminisztert. Ezek után következett a hideg zuhany: az Európai Bizottság jelentése szerint Szerbiában csorbult a jogállamiság, a sajtószabadság állapota romlott. Aleksandar Vučić államelnök és Ana Brnabić kormányfő elkeseredetten jelentették be, hogy ha az EU nem akar bennünket, akkor nem fogunk tolakodni. A kommentátorok egy része szerint ezzel megtörtént a döntő lépés az „orosz úton”.

Sztoikusán fogadtam a hírt, azonban alig múlt el egy nap, s a Freedom House jelentésében azt olvastam, hogy a szerbiai szólásszabadság egyre romlik, ha így haladunk, akkor beérjük Magyarországot.

Ilyen hírre még álomban sem mertem volna gondolni! Évtizedeken át úgy véltem, hogy Magyarország példát mutat Szerbiának, s most hirtelen megfordult a kocka.

A jogállamiság építése megtorpant, a sajtószabadság mélyzuhanásban van, ám Szerbiában a kormányzati az optimizmus töretlen. „Szerbia katonai nagyhatalom”, olvasom a belgrádi *Kurir* honlapján. A cikkíró azzal dicsekszik, hogy nagy ütemben fegyverkezik az ország. Ljuban Karan, a katonai kémelhárító szolgálat nyugalmazott alezredese szerint ugyan nem bírjuk legyőzni a NATO-t, de olyan súlyos veszteséget okozhatunk neki, amelyet képtelen lenne elviselni. Aleksandar Vulin hadügyminiszter megnyugtatja a lakosságot: versenyre kelhetünk a környező országok haderejével. Ahogy látom, a környező országok tagjai a NATO-nak. A dél-szerbiai Nišben látványos és hatalmas katonai parádét tartottak. A köztársasági elnök gyakran ecseteli a haderő korszerűsítését.

A vállamat vonogatom. Miért ne fegyverkezzen Szerbia, ha az egész világ fegyverkezik?

A katonaság fegyverkezik, a parlamenti képviselők közben egymás torkának esnek. A Koszovóról folyó vita kezdetekor a képviselőház bejárata előtt a Hágában háborús bűnösként többéves börtönre ítélt Vojislav Šešelj népképviselő sofőrje baseballütővel rontott neki az egyik kormányellenes képviselőnek. Miért? Mert Šešelj autója előtt egy Vučić-ellenes molinót feszítettek ki. Hogy lehetnek a háborús bűnösök képviselők, vetik fel a kérdést sokan. A szerb kormánytagok válasza egyértelmű. Ezt nem tiltja a törvény. Elvégre jogállamban élünk, vagy nem?

Odakinn a baseballütőt suhogtatták, miközben Vučić a parlamentben a koszovói szerbek életveszélyes helyzetéről szónokolt. Úgy látszik, a jövőbe látott. Másnap a szerbiai hírközlő szervek közölték, hogy a koszovói rendőrség „lecsapott” a koszovói szerbekre. Zubin potoknál a szerb polgárok barikádokat emeltek, ám a rendőrségi alakulat lebontotta őket. Lövöldözések. Sebesültek. A koszovói hatóságok szerint bűncselekmények (csempészet, tiltott kereskedelem) miatt 28 polgárt (húsz szerbet, hét albánt és egy bosnyákot)

tartóztattak le. Vincenzo Grasso a KFOR parancsnoka szerint valóban szervezett bűnözéssel gyanúsított csoport tagjainak letartóztatásáról volt szó.

Vučić elnök azonban nem fogadta el a magyarázatot, harckészültségbe helyezte a szerb hadsereget. Ki mond igazat? A koszovói rendőrség? A KFOR képviselője? Aleksandar Vučić államelnök? Végül mi, magyarok lettünk a mérleg nyelve, Pásztor István a Vajdasági Magyar Szövetség elnöke bejelentette: „A koszovói albánok azt hiszik, hogy mindent megengedhetnek maguknak”, nyilatkozta a Szabadkai Magyar Rádió *Napindítójában*.

Közben lezajlottak az Európai Parlamenti választások. A hivatalos magyarországi hírközlő szervek az európai szélsőjobb előretörését jósolták. Marine Le Pen megelőzte az antinacionalista Macront. Így választott Franciaország! Olaszországba visszatért a Mussolini-nosztalgia. A közép- és a kelet-európai zűrzavaros helyzetre gondolni sem merek. Kezdem érteni, hogy a Nagy Nemzetépítés korában miért folyik a régióban az általános fegyverkezés. Építkeznek és fegyverkeznek.

Fegyvercsörgetés közben olvasom a hírt, hogy aztán csak elmaradt a szélsőjobb döntő győzelme, helyette a liberálisok és a zöldek erősödtek meg.

Európa haladékokat nyert, de meddig?

A választások után Márai Sándor *Európa elrablása* című könyvét veszem a kezembe. A II. világháború után európai körúton tartózkodó magyar író döbbenet szögezte le, hogy a fasizmus felett győzelmet arató földrésznek sincs közös ihlete. Keserű érzéssel lapozgatom a könyvet. A berlini fal ledöntése után én is reméltem, hogy Európa felfedezte a közös ihletet, de nem ez történt, a nemzetállami vitézek és a brüsszeli mandarinok párbajoznak és egyezkednek egymással.

Két Nobel-díjas író, Kertész Imre és Szvetlana Alekszijejics évekkel ezelőtt új világháborút jövendölt. Szerettem volna mosolyogni, de idővel az arcomra fagyott a mosoly. Ezzel a mosollyal olvastam Claudio Magris pár hónappal ezelőtt kijelentését, miszerint a III. világháború már elkezdődött, csak mi nem tudunk róla. Rangos írók és értelmiségiek, Orhan Pamuk, Elfriede Jelinek, Milan Kundera és Mario Vargas Llosa, Ljudmila Ulickaja, Salman Rushdie, Claudio Magris, Adam Michnik figyelmeztet a fasizmus újabb térhódítására. Danilo Kiš és Mirko Kovač szerbiai örököse, Filip David interjújában a lopakodó szerbiai és európai fasizmusról nyilatkozik.

Ilyen rossz közérzettel végeztem a *Temetetlen múltunk* című regényem végső csiszolgatásával. Nehéz szívvel engedem ki a kezemből a regényt, fáj, hogy annyi mindent szerettem volna még elmondani, de a szerkezet nem adott rá lehetőséget. Éjszaka előveszem Danilo Kiš *Fővenyóra* című regényét, csodálom Kiš világos és pontos mondatait, és némi sajnálattal állapítom meg, hogy napjaink modern prózája nagyon is eltávolodott ettől az írásmódtól. Kiš poétikájának egyik fontos mozzanata, hogy mélységesen megvetette a homállyal való bujálkodást. Regényeit olvasva minduntalan eszembe jut Elias Canetti egyik gondolata, miszerint az utolsó műveit úgy szeretné megírni, mintha soha semmit nem hallott volna a modern irodalomról. Szeretné, ha a saját korában olyan régimódi írónak tünne, mint Stendhal a saját idejében. Ezek után mi másra gondolnék, mint a jelenkori irodalmi modernizmus buktatójára.

Szorongva sorolhatnám a példákat korunk rossz közérzetéről. Mi, értelmiségiek és írók lóhátról ostorozzuk a politikusokat, a pártokat. Nyilván megérdemlik, de az „írástudók felelősségéről” egyre kevesebb szó esik, ezt a témát átengedtük a demagógoknak, akik vissza is élnek vele.

Az értelmiségiek szinte kötelező romantikus pesszimizmusától elhidegültem, úgyhogy a zágrábi köztelevízióknak adott egyórás interjúmban csak azért is kijelentettem, hogy remény nélküli optimista vagyok. Ha nem lehetek optimista, akkor inkább vállalom a lázadó pesszimizmust, mint a jelenlegi fősodró romantikus pesszimizmust. Talán ez a hitvallás késztet arra, hogy elrugaszkodjak a kötelező kánonoktól, a regényírásban kerüljem a homállyal és a többértelműséggel való bujálkodást, akkor is, ha igen gyakran bravúrosnak tűnik. Ez a mai kánon, figyelmeztetnek a hozzáértők. Én azonban továbbra is kétkedem. Úgy látszik, egyetlen dologban mégis igazat kell adnom az egyébként nagyon ellentmondásos, önmagát „haladó szellemiségű reakciónak” nevező Régis Debray-nek. „A neokapitalizmus az ellenkultúra összes erényével ékeskedve nyer teret”, írta. A hatvannyolcas kapitalizmusellenes lázadás híveként el kell ismernem, hogy a lázadás ki-
fulladása után megjelentek a vereség haszonélvezői, és kezdődött a nagy irodalmi eltaknyolás. A bujálkodás. A híres-nevezetes irodalmi szalonokban a hatalom jóindulatú felügyelete alatt a széplelkek művészeti forradalomról csevegtek, kockázatmentes ellenzékieknek vélték magukat. Így kezdődött a bujálkodás a homállyal... Egymás torkának estek a nemzeti selyemfiúk és a liberális széplelkek. A vallonok és a flamandok. A nagy csata a belgák totális vereségével ér véget.

Parászka Boróka

Az irracionalitás kora

Június elején Kolozsvárra látogatott Lovász László, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. A (még létező) MTA itt tartotta a területi bizottságok éves közgyűlését, a Magyar Akadémia elnökét pedig beszélgetni hívta a Román Akadémia elnöke, Ioan Aurel Pop is. A találkozót támogatta Néda Zoltán, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság elnöke, és ugyanakkor közleményt adott ki, amelyben arra kérte a „felelősen gondolkodó sajtóorgánumokat”, hogy a találkozót ne használják fel hangulatkeltésre a „román és magyar tudományosság” között, sem „más önző politikai célokra”. Ekkor már hónapok óta folyt a vita az MTA átszervezéséről, de még váratott magára a július eleji parlamenti szavazás az akadémiai intézetek átszervezéséről és az intézmény jövőjéről.

Az erdélyi magyar tudományos élet szokatlan érzékenységgel reagált a magyarországi vitákra, és kísérletet is tett a szolidaritásra. Tiltakozó szövegek jelentek meg, magyarázó videók, petíciók, a közösségi oldalakon támogatói csoportok szerveződtek az elmúlt hónapokban, erre mondják manap-

ság, hogy „modern marketing és kommunikáció” folyt. A tiltakozó tudósok, kutatók közül többen korábban az MTA-t átszervező magyar kormány lojális támogatóiként váltak ismertté – ezért is volt meglepő a gesztusuk. A tudományos szolidaritás, Kolozsváron legalábbis, fölülírta a politikai lojalitást. Nem túl nagy eredményességgel. Modern kommunikáció ide, politikai elkötelezettség oda, ezek az emberek lassan-lassan a saját szakmai közösségükön belül is egyedül maradtak.

Az RMDSZ a füle botját sem mozdította a tiltakozó akciókra, egyetlen állásfoglalás sem született a magát amúgy kulturális szervezetként is meghatározó érdekvédelem részéről. Nemcsak hogy az MTA nem érte el a szövetség ingerküszöbét, de az erdélyi kutatói közösség véleménye, állásfoglalása sem: az RMDSZ nem reagált a tiltakozásokra, észre sem vette, mi folyik kolozsvári, erdélyi tudományos-kulturális körökben. Figyelembe véve, hogy az RMDSZ-nek is voltak az elmúlt években értelmiség- és elitellenes intézkedései (kirágások, nyilvános megszégyenítések, elhatárolódások), leszámolt az (amúgy sosem túl erős) szellemi háttországaival – ez a közömbösség nem váratlan. Bár még mindig érvényben van a romániai magyar szervezet kultúrárt, tudományosságot támogató programja, és ezzel ez a hallgatás, közömbösség nehezen összeegyeztethető.

Lovász júniusi látogatására azonban még valami világossá vált: nemcsak kívülről, a politika felől nem jön támogatás az (erdélyi) magyar tudományos közösség számára, de belül sincs egység és összetartás. Ha úgy tetszik, a közösségben sem egyértelmű, mi a jelentősége az MTA státuszának Erdélyben, az MTA mellett az erdélyi kiállásnak, vagy hogy milyen kockázatokat érdemes-lehet-kell vállalni az MTA-ért Magyarország határain belül és kívül. Néda Zoltán kérő hangon írt, már-már könyörgő keresete a „felelősen gondolkodó sajtóhoz” az „önző politikai célok” elkerüléséért a suta szófordulatokat lehántva nagyjából azt jelenti: senki se menjen bele éles vitákba Lovász látogatása kapcsán, ne tegyen fel kényes kérdéseket, és egyáltalán, ha lehet, ne beszéljünk az MTA sorsáról Kolozsváron. Mert – érvel Néda – ez nem egyeztethető össze a „közérdekű” tudományos munkával. Az is lehet, hogy a félelem diktál vagy az érdek: ki-ki döntse el maga. Egy a lényeg: ne beszéljünk az MTA-ról Kolozsváron.

Arról se beszéljünk, figyelmeztet a közlemény, hogy milyen aktuális problémákat vet fel a (tudományos szféra felől megerősített) román és magyar nacionalizmus. Hogy is beszélnének erről, amikor Lovász László meghívója a román tudományos akadémia vezetője, Ioan Aurel Pop ennek a nacionalizmusnak az egyik legismertebb, legvehemensebb képviselője: ha bármi ilyesmi szóba kerülne, már nem lehetne az akadémiai környezetben, tudósportrék, könyvespolcok alatt békésen, az együttműködés látszatát fenntartva fotózkodni. Más típusú tudományos-diplomáciai érzékenységre, eszközökre, viszonyokra lenne szükség. Kinek hiányzik ez most, az épp összedőlő MTA árnyékában? A román–magyar konfliktusokat kezelni nem tudó, saját elitjével leszámoló RMDSZ mellett? Ússzuk meg: ez volt a legerősebb remény és elvárás Lovász látogatása kapcsán. A „felelősen gondolkodó sajtó” tette a dolgát, nem volt nehéz neki, mivel sajtó már nem létezik Erdélyben, gondol-

kodó sajtó különösen nem. A felelősség amúgy is teljes kontrollt és igazodást jelent: ebben a maradék, tartalomnak látszó szöveget és képes tartalmat publikáló iparosok pedig Erdélyben is nagyon jók.

Nem tudom, mi lett volna, ha néhány héttel a budapesti parlamenti szavazás előtt kialakul Erdélyben az MTA körül egy valóban erős szolidaritási akció. Ha a Kolozsvári Akadémiai Bizottság nem nyomja, fojtja, rejti el azt az álláspontot, amit a saját tudósai, munkatársai, tagjai hónapokon át magánakciókban vagy intézményes kereteken kívül képviselnek. Ha a szervilizmus és a félelem nem ilyen blikkfangos fogalmazványokban jelenik meg. Talán lett volna súlya annak, ha Erdélyből szólal meg az ellenállás. Talán nem: a magyar kormány számára már rég nincs jelentősége, talán sosem volt jelentősége az autonóm transzszilvanizmusnak. (Nagyon valószínű, hogy nem is érti, mi az.) Az a szimbolikus tőke, amit az „erdélyiség” képviselt, rég elkopott – hála a kormányzati és ellenzéki, továbbá a hathatós erdélyi erőfeszítéseknek. Talán láthatóvá vált volna, hogy a budapesti eseményeket nemcsak a magyar tudományos közösség figyeli árgus szemekkel, hanem a teljes kelet-európai, ideértve a román is. Nagyon pontosan érzi mindenki, hogy a tudományos élet fölötti politikai kontroll, a tudományos élet korrumpálása (nevezzük nevén az MTA-botrányt), az innovációra, kutatásra fordítható pénzek, források eltérítése átvehető példa. És ettől tart mindenki, függetlenül attól, hogy egyébként román nacionalistaként szolidáris-e vagy épp ellenséges a magyar tudósokkal.

196

Kolozsváron végül is nem történt semmi. Akik korábban tiltakoztak, azok háttérben maradtak, vagy azokat háttérbe szorították. Akik hallgatni vagy igazodni akartak, hallgattak és igazodtak. Budapesten pedig újra és újra az a kérdés merül fel: meddig mehet el a tiltakozás, mi a tiltakozás hatékony formája. Az MTA helyzetéről szóló parlamenti szavazás után újabb közleményt adott ki a Stádium kör, ebben többek között ez szerepel: „Akadémia-védő tevékenységünk hatástalan volt, vereséget szenvedtünk. Amire nem vállalkozunk: nem tudunk és nem akarunk ellenállni, túlélési stratégiákat propagálni”. Miért nem? Ezt Kolozsvárról, Marosvásárhelyről még nehezebb megválaszolni, mint Budapestről. Az elmúlt hetekben elég sok formáját láttam a tiltakozásoknak, ellenállásoknak. Most épp a malagai kikötőben ülök, menekültügyi aktivistákkal, szakértőkkel találkozom, néhány órán belül indul a kompunk Marokkóba. Átfutott az agyamon, mi lenne, ha a Marokkó felé hajózva Európa felé menekülőkkal találkozoznánk. Mi lenne, ha nekik, a habok között hányódóknak mondanánk: elnézést, mi, itt a kompon ülök, nem tudunk és nem akarunk ellenállni, túlélési stratégiákat propagálni. (Vajon ez a KAB-nyilatkozatban, a Stádium körös nyilatkozatban visszatérő bikkfanyelv tényleg az elit szellemi állapotát és képességeit jelzi?)

Az MTA botránnyával párhuzamosan zajlott az Úz-völgyi temető botránya. Látszólag egymástól távol eső, egymással semmilyen viszonyban nem lévő ügyek ezek. Az Úz völgyében első és második világháborús sírok fölött tört ki a vita az egykori Osztrák–Magyar Monarchia egykori határán. A temetőhöz közeli (román) Dormánfalva önkormányzata álsírokat, szélsőjobbos jelképeket állított fel, hogy jelezze, az emlékhely „román jellegű is”. A helyi

magyar közösség pedig a történelemhamisítás miatt tiltakozott. Az indulatok néhány hét leforgása alatt a tettelegesséig fajultak. Ellentétben az MTA ügyével az RMDSZ politikusai itt megszólaltak, a helyszínre siettek: igaz, megnyugtató megoldást nem találtak és nem kínáltak a magyar közösség számára, a románokkal pedig nem tudtak tárgyalni. De a helyszínen voltak, és az ellenállás látszatát fenntartották. Kevesen vannak olyanok, akik erre a két történetre egyszerre figyeltek. Pedig ha lenne tudománydiplomácia, ha Ioan Aurel Poppal nem kerülték volna olyan buzgó igyekezettel a kényes kérdéseket Kolozsváron – akkor talán az Úz völgyében is enyhülhettek volna a konfliktusok. És ha a román és a magyar kutatók az Úz völgyével kapcsolatban vetik be kapcsolataikat, tudásukat, tekintélyüket, akkor a tudományosság értéke, haszna, mozgástere, jelentősége is másképp válna érthetővé a civilek számára. Jellemző, hogy a kormányzati propaganda az MTA-val szembeni leszámolást azzal teszi népszerűvé, hogy az „magyarellenes”, „idegen érdekeket követ”.

Egyelőre senki és semmi sincs a helyén. Az ellenállásról kétféle kép alakul ki: vagy a kolozsvári–pesti verzió, mely szerint annak semmi értelme, helye nincs a mai (tudományos, közérdekű blablabla) közéletben. Vagy az, hogy az ellenállás egyenlő a test test elleni küzdelemmel, a zászlórudakkal való verekedéssel, artikulálatlan, nacionalista indulatokkal. Elitizmus, balos (?) tehetetlenség vagy szélsőjobbos erőszak. Ezek az alternatívák, és a két szélsőséges álláspont között nincs más minta, lehetőség. Az Úz völgye és az akadémiai regionális bizottsági ülések közötti térben az utóbbi hetekben színes óriásplakátok jelentek meg: Erdély-szerte az ősök örökségének ünneplésére hívnak a Kurultaj hirdetményei. Olyan hirdetési felületeken, amelyeket csak kemény pénzért lehet bérelni, amelyekhez egyébként csak a tőkeerős multinaci cégek férnek hozzá. Azokon a helyeken, ahol egyébként kitör a balhé egy rosszul elhelyezett magyar felirat miatt, most senkit sem zavar, hogy a fizetett hirdetésen tündöklő jurtás, nyilazós ősmagyar plakátfiúk és a székely rovásírásos feliratok, a szélsőjobbos propaganda. Miért zavar, hogy a fizetett hirdetés – pénzért, sok pénzért mindenki azt csinál, amit akar. Ahogy azt az MTA szétverése is szemléltette, sajnos sokkal kevésbé átlátható és érthető példán keresztül. Másrészt, a kurultajos rendezvény nem veszélyezteti senkinek sem a hatalmi pozícióit. Kurzusakció, kiváló területi elosztással: a román sírhamisítók maradnak Romániában, a magyar szélsőjobbosok mennek Magyarországra ősök örökségét ünnepelni. Nem zavarják egymás köreit. Az Akadémia és a sajtó pedig hallgat, mert nem létezik, felszámolták. Az irracionalitás mint társadalmi struktúra: hosszas, kitartó munka, stratégia, és befektetések eredménye valósul meg most, ezekben a hetekben.

Soros Tivadar

Érettségi találkozón voltam. Nem is akármilyen: a hajdani osztályomnak – annak az egynek, mert mindössze négy évig voltam gimnáziumi tanár – az ötvenedik évfordulóján. És abban a jeles élményben lehetett részem, hogy békesség és barátság honolt a résztvevők között. Húszan ültünk a hosszú asztalnál, vagy beszélgettünk kisebb csoportokban álldogálva, és senki nem utált, nem szidott és nem akart kirekeszteni senkit. Nem arról van szó, hogy tudatosan kerültük volna a politikailag kényes témákat, itt-ott még érintőlegesen akár szóba is jöttek, de nem ez volt a fontos. Vagyis: ez nem volt fontos. Az a nagyszerű fiú, aki összehozta a találkozót, mindent megszervezett, és mindenkihez volt néhány kedves szava, azt mesélte, hogy az egyik lány megkérdezte tőle, lehetünk-e még barátok, hiszen egymás ellenében szavazunk, szemben álló pártokra. Attól még lehetünk barátok, mondta a fiú, és az asztal mellett óvatosan felhangzott a tetszés tapsa.

Egy olyan országban, amelynek vezére és nyomában a szolgahad gőzerővel nyomja, hogy kit kell gyűlölni, kitől kell félni, ki az ellenség, igazán örülni lehet egy ilyen hírnök. A Soros-terv, a Stop Soros kampány árnyékában, amikor a mi pénzünkéből súlyos tízmilliárdokat szórtak el brüsszelezésre és sorosozásra, amikor még a drámai klímaváltozást is sorosista zöldpártok trükkjének hazudják, és a Soros Alapítvány támogatásával létrejött, a közelmúltunk történelmét őrző Oral History Archivum létét fenyegetik, és még sorolhatnám a bűnöket, ebben a mai világban néhány órányi öröm volt ez a kispesti találkozó a hajdani tanítványokkal. Azzal együtt, hogy én nem szívesen tapsolnám meg a barátságot a Fidesz-szavazókkal, pártjuk és vezérük túlságosan sokat ártott az országnak, az emberséges gondolkodásnak, a szolidaritás szellemének.

Azért jutott mindez eszembe, mert olvasom a nemrég megjelent Soros-könyvet, és legszívesebben mindenkinek a kezébe nyomnám ebben az országban: olvassátok, és okuljatok! Én már akkor olvasni akartam, amikor Csepeli György írt lapunkban a „meghasadt identitás” kapcsán Soros Tivadarról, és ha nem jutottam idejében hozzá a könyvhöz, az én hibám.

Soros Tivadar jó apa volt. A kor szokásaihoz képest modern apa, törődött a fiaival, sok időt töltött velük, vitte őket úszni, evezni, korcsolyázni. De szemérmes apa is, és őszinte vallomástevő. Például az ostrom alatt, fegyverroportásban, amikor kisebbik fia, Gyuri a légnymástól betört ablakot próbálta vastag papírral pótolni, rákiabált, hogy azonnal hagyja abba. Fia megkérdezte, miért nem fejezheti be. Innen idézem:

„Könnyen felelhettem volna két szóval is:

– Mert féltelek.

De valamilyen szemérem vagy nevelési skrupulus megakadályozott ebben. Egyszerűen rászóltam hát:

– Nincs semmi miért. Azért, mert ezt parancsolom. Azonnal hagyd abba!
A gyerek rosszkedvűen eljött az ablakból, talán ezt gondolta:
– Most már apám meg én sem értjük meg egymást.”

Az egész történetben ez volt az egyetlen mozzanat, amikor Soros Tivadar parancsol. És akkor is, látjuk, miért. Gyuri fia egyébként azt írja az előszóban az apjáról: „nagy mestertől tanultam a túlélés tudományát”. És élete legboldogabb időszakának nevezi azt a tíz hónapot 1944-ben, amikor tizennégy éves volt. „Életveszélyben forogtunk, de apám látszólag ura volt a helyzetnek.” Ez az apa sokaknak segített, ekkor érezte magát leginkább elemében. Az emberek megsegítéséről azt tanítja fiainak: ne sajnáljunk semmit, ha a megsegített többet nyer, mint amennyit mi veszíthetünk. Fiai egész életükben ehhez tartották magukat. Na és ahhoz, hogy a jótékonykodás velejárója kell legyen a sikernek.

A könyvből egy megnyerő ember képe bontakozik ki, egy művelt polgárré, aki békebeli modorával sikeresen teremt kapcsolatokat, találékony és leleményes a végzetesen ellenséges világban. Tudtommal nincs még egy ilyen írás a bőséges holokausztirodalomban. Ez a zsidó ügyvéd a náci uralom idején árja papírokkal uszodába, kávéházba, színházba jár, nem hajlandó feladni addigi életmódját, sem lemondani az élet élvezetéről. Humorát sem veszíti el, bár joggal kapja az önirónia fekete árnyalatát, amikor a Kamenyec-Podolszkijról vagy a varsói gettólázadásról szóló hírek kapcsán megjegyzi: „Bennünket e sorscsapások nem értek el, így fensőbbes lelki erővel némán túrtuk mások szenvedését. Beértük annyi önvédelemmel, hogy nem hittük el az embertelenségeket.”

Túlélni címmel jelent meg a Múlt és Jövő kiadásában az impozáns kötet, amely más írásokkal, több elő- és utószóval, interjúval, tanulmánynak beillő jegyzetekkel, bibliográfiával és gondos szerkesztéssel gazdagítja az *Álarcban – Nácivilág Magyarországon* című, eredetileg eszperantó nyelven írt, magyarul először 2002-ben kiadott írást. Akkor a könyvet meglepő módon hallgatás övezte, amit Kőbányai János a jelen kiadás utószavában egyenesen kicenzúrázásnak nevez.

A nagyszerű memóriáról tanúskodó, naplószerű emlékezés a német megszállástól, 1944. március 19-től 1945. január 12-ig tart, amikor Soros Tivadar, most már a két fiával együtt, az ostromlott Pesten végre szembe talákozott az orosz katonákkal. Azért emelem ki, hogy akkor már együtt volt a fiaival, a 18 éves Pállal és a 14 éves Györggyel, mert a rettenetes hónapokat a családtagok külön töltötték. Tivadar meg volt győződve arról, hogy nem elrejtőzni kell, hanem beolvadni a környezetbe, hamis papírokkal álkeresztényként élni, a családtagoknak külön lakva, mert úgy biztonságosabb. Ahogy az állatok is, ha veszély van, hasonulnak a környezethez, beolvadnak, hogy ne vegyék észre őket – magyarázta. A módszer bevált.

1944. március 19. Békésnek látszó, napsütéses vasárnap. Kávéházban reggelizve hallja a hírt. Ismerkedünk a megszállással. „Én eddig úgy vettem az életet, mint valami nagy kalandot.” A jelek szerint a továbbiakban is. Tivadar ügyvédként törvénytisztelő, de az erkölcs és a jog őt támogatja, amikor nem engedelmeskedik a jogokat felrúgó állam rendeleteinek. Hamar

dönt, mit kell tenni, és nyomozni kezd hamis papírok után. A szerepjátásban van gyakorlata, földézi egy gyerekkori csíny példáját és a szibériai fogságból történt szabadulását, amikor sikeresen játszotta el egy osztrák polgár szerepét. Következnek a próbálkozások iratszerzésre, több hiábavaló találkozás után – regénybe illő, életszerű jelenetek – egy hálás házmestertől kap végül keresztény iratokat.

Aznap, amikor a sárga csillagot bevezették – a felesége „minden öltésével mintha a saját halottas ruháját varrta volna” –, Gyuri fiával korán reggel tanulmányútra mentek, mit tart a közvélemény az új helyzetről. Az emberek inkább úgy tettek, mintha nem vennék észre a sárga csillagot. Később is hasonlóképpen látja a „közvéleményt”, amikor egy légiriadónál lemegy egy óvóhelyre, s úgy találja, az embereket sem lelkesedés, sem gyűlölet nem fűti, inkább fáradtak, és nyugalomra vágnak.

Feleségét vidéken helyezi el, reményei szerint biztonságban. Fiainak külön-külön lakást szerez („ilyen drágán csak hadiszállítók, könnyűvérű nők és bujkáló zsidók béreltek lakást”), „papírszerző” ember lesz, ennek az üldözöttek között híre terjed. Sokan kérik a segítségét, segít is mindenkinek, közben egy békebeli, profi hamisítóval őszinte barátságba keveredik; tiszteli a jól végzett munkát. Ekkor már Szabó Lexi hegyaljai bortermelő az ideiglenes identitása.

Suttogva terjednek a rémületes hírek, a vidéki gettókat már kiürítették. Többen öngyilkosok lesznek. Soros Tivadar, ez a jó modorú, elegáns úr, aki szereti az életet, és igen szépen ír a történet női szereplőiről, nem akart engedni magas életszínvonalából. Összkomfortos búvóhelye volt, ahol vészcsengő és belső telefon kötötte össze a derék házmesterrel, és sok jó könyv várta, reggelente úszott egyet a Rudasban, s közben ingyenes jogi tanácsadást nyújtott az uszoda személyzetének. Aztán ejtőzés, olvasás, beszélgetés, este séta a Duna-parton. Mielőtt hihetetlennek, sőt akár ingerlőnek találnánk ezt az életmódot, ne felejtjük el, hogy mindehhez állandó lélekjelenlét kellett, és rendszeres lakásváltás, minden családtagnak külön-külön. A beolvadással próbálkoznak a halál árnyékában.

Tivadar hamispapír-készletéből sokakat ellát, pörög a halálos álarcosbál. Sok és sokféle figura vonul végig a lapokon, feltűnik egy megszállott lány, aki zsidómentő, mert ők a kiválasztott nép, vagy egy kelekótya kamasz, aki fegyvereket rejteget és szabadcsapatot akar, de még nem döntötte el, hogy az oroszokhoz vagy a németekhez álljon. Ez csak csipetnyi ízelítő a szereplők tarka sokaságából.

1944. október 15. Horthy kiugrási kísérlete. A kiáltványt a könyv szó szerint közli, aztán bemutatja az úri lakásokban összegyűltek hangulatát: derűs jövőkép, zserbó sütik, krémes palacsinta, italok, kártyázás a szalonban, általános megkönnyebbülés. És amikor befut a hír Szálasi hatalomátvételéről, nem hiszik el. Egy ideig.

Innentől már jóval sötétebb a kép, 13-14 éves civil ruhás suhancok, bőrövkön történytárral ütik-verik az embereket. A Tivadar által látott utcai jelenetekről és minden másról is az alapos jegyzetekben megerősítést, pontosítást vagy kiegészítést olvashatunk történelmi forrásokból; kár, hogy nem

könnyíti meg a gyakori hátralapozást egy könyvgerincbe beépített könyvjelzőszalag.

Tivadar időnként úgy látta, a nyilas rendszer nem volt népszerű: például új rendőröket toboroztak a nyilas tagságból, mert a régiek nem akarták a nyilasokat szolgálni. Máskor viszont másként látta: „A legtöbb ember elhitte a nyilas újságok propagandaszövegeit a zsidó-bolsevik-plutokrata összeesküvésről.”

A borzalomra és szörnyűsége már nincsenek szavak, de Tivadar ragaszkodik az emberi méltósághoz, bérleteket vesz a nemzetibe meg az Operába, és rátukmálja a munkaszolgálatból szökött fiúkra. Közben peregnék a nyilas hétköznapiak. „Legjobb ügyfelemnek”, írja, minden délben cselédlány viszi a meleg ebédet a régi lakásból az újba, ahol elrejtőztek, a sarki rendőr csapja a szelet a lánynak, aki kifecsegi, hová szokta vinni az ebédet; a nyilasok az egész családot belelövik a Dunába. Másik jó ügyfele nem bujkál, mert bízik abban, hogy jóban van a rendőrfőnökkel; a gyára udvarán lövik agyon.

Tivadar nem beszél félelemről, de elgondolkodik azon, hogyan viselkedne, ha elkapnák. És a gyötető gondolattól, hogy vajon elég erősnek bizonyulna-e, rettenetes rémálmok kezdik gyötörni.

Aztán a valóság rémálma is a végéhez közeledik, az utcán eldobott fegyverek, már senkin nem látni nyilas jelvényt, karszalagot. Sokan be akarják biztosítani magukat, elkezdenek bejárni a gettóba, tanúkat és kapcsolókat gyűjtenek. Alibi-babáknak hívják őket.

Soros Tivadar és két fia számára január 12-én véget ért a háború. Utolsó kalandos fordulatként ezen a napon egy német kiskatonát találtak a fürdőszobájukban, aki az oroszok elől menekülve a világítóudvaron át esett be oda. Kikérdezték, tizenhét éves volt. Elengedték. „A fiúk még fölsegítették az ablakpárkányra, majd a német birodalom fegyveres képviselője elhagyta a zsidó fennhatóság alatt álló területet.”

Szerethető könyv, szerethető ember. „Micsoda pasi volt, randevúznék vele”, jegyezte meg egy barátnőm, és ezzel csak egyetérteni tudtam. A gondosan összeállított kötet tartalmazza *Szibériai Robinsonok* címmel az orosz fogságból való szökés kalandos történetét is. Tajga, lovak, legyek, szúnyogok, pontonhíd, lóp, vadon, nomádok, emberevés-történetek, a humanista Tivadar végtelen derűje és életszeretete („az a kedves, jó könnyelműség, amellyel a vándorélet ruházza fel az egészséges embert...”).

Milyen kár, hogy ilyen reménytelenül ketté van vágva ez az ország. A szégyentelen kerítés, amit a háború, kínzás, éhínség elől menekülők ellen állít fel pártunk és kormányunk, javában áll, láthatatlanul, a sorosozók és a humanisták között, hogy két egyszerűsítő kifejezést használjak. Ráférne már e házra az elmaradt múltfeldolgozás és a gyázmunka is. Hogy erre akár ennek a könyvnek az országos vitája is alkalmas lenne, az nyilván gyerekes ábránd.

Ráérünk

Voltaképpen fölösleges volt minden sor, amit eddig leírtam: ugyanott tartunk, most is, mint amikor elkezdtem, az alapkérdéseknél. Hogy tényleg melegszik-e a bolygó, valóban van-e köze a klíma megváltozásához az embernek, és van-e tennivalónk nekünk, magyaroknak ezzel az egésszel, vagy jobban tesszük, ha úgy állunk hozzá, mint a Földet kicentiző aszteroidához vagy a világbékéhez, azaz hátradólunk, és kívádjuk, hogy mi lesz.

Mostanában úgyis recseg-ropog a *Himnusz* pozíciója – nem vice, állítólag komoly erők dolgoznak rajta, hogy Kölcsey költeménye helyett inkább a nemzeti stadionrock örökzöldje, a *Nélküled* legyen Magyarország hivatalos dala, de nekem lenne egy sokkal jobb ajánlatom. Élt itt valaha egy költő, szlovák szülőktől ugyan, de Kiskőrösön született, forradalmár és szabadságharcos mi-voltát százhetven év alatt egyetlen rendszer sem vonta kétségbe, vagyis a megbízhatósága megkérdőjelezhetetlen. Azt írja a lexikon: „himnusz (főnév) – dicsérő ének, vers, amely egy személy vagy közösség jó tulajdonságait, érdemeit, kiváló tetteit, győzelmeit zengi, magasztalja”. Petőfi, akiről szó van, úgy telibe találta a mi kis közösségünk „jó tulajdonságait, érdemeit, kiváló tetteit”, mint a Tunguzka meteorit Szibériát. Idézem: „Bár apái nékie / Mindent oly bőven hagyának, / Soha sincsen semmije. / De ez nem az ő hibája; / Ő magyarnak születék, / S hazájában ősi jelszó: / Ej, ráérünk arra még!” Valamely érdemdús zeneköltőnk (Kovács Ákos? Mága Zoltán? Esetleg valaki, akinek ez irányú tehetségét még nem ismerjük, de szokott ultizni Orbán Viktorral?) fabrikál majd hozzá muzsikát. Mire legközelebb kijutunk az EB-re, már az új nemzeti imádsággal köszönhetjük a csapat győzelmeit.

S hogy mi köze a himnusznak a hőséghez? Most, amikor e szöveggel birkózom, a szerkesztőségben 29 fok van, kint az utcán 39-et mutat a hőmérő. Még csak nyár eleje van, de már túl vagyunk a tizedik kánikulai napon. Szerzői munkásságom első húsz esztendeje alatt kilenc volt az évi átlag; én magam több alkalommal is elítélően írtam azon honfitársainkról, akik klímát szerelnek föl odahaza a lakásukban, mondván, hogy azt a kilenc napot igazán kibírhatnák a nyári áramfogyasztást (és vele a szén-dioxid-kibocsátást) megdobó légkondicionáló nélkül. Ma már a 2010 óta eltelt nyarak adatainak ismeretében, statisztikai alapon nehezebb volna a klímaberendezések ellen érvelni. Morális és ökológiai érvek lennének ugyan jócskán, de olyan országban élünk, ahol a morális érvek nem szokták befolyásolni a történeteket, az ökológiával pedig már csak azért sem szívesen hozakodnék elő, mert még úgy járnék, mint Pokorni Zoltán a balneológusokkal (apropó, Pokorni úr, amikor mostanában összejönnek a régi fideszes cimborákkal, nem szokott nehézséget okozni a kézfogás?¹). Mindenesetre vannak

¹ Pokorni Zoltán a Fidesz alelnökeként Ajkán egy lakossági fórumon jelentette ki, hogy ha ők lesznek hatalomban, az nem jelentheti azt, hogy „eddig ők loptak, most meg ti fogtok lopni”.

jelek, amelyek arra utalnak, hogy a felmelegedés nem teória, hanem valóság. A brit fogadóirodákban már nem lehet fogadni rá – világvégére és ufótámadásra például lehet, vagyis a klímaváltozást ezeknél valamivel biztosabbra vesszük.

Már éltem, sőt dolgoztam is akkoriban, amikor ez az egész klímahiszti bejött, jól emlékszem az akkori jóslatokra. Tudományos rovatnál dolgoztam, a kezemen átfutott előrejelzések jellemzően tudósoktól származtak, és meglepően pontosnak bizonyultak. A hőségnapok számának növekedése egészen biztosan szerepelt a prognózisokban, mint ahogyan az időjárási anomáliák gyakoriságának növekedése és az átmenetek eltűnése is. Vagyis nem azt állították a kutatók, hogy ezentúl sosem lesz hideg, hanem azt, hogy több lesz a hőségcsúcs, az árvíz, az aszály (igen, mindkettő); hogy a csapadék időbeli eloszlása egyenlőtlenebbé válik, a tavasz és az ősz összezsugorodik, a hideg- és a melegfrontok érkezését pedig sokkal gyakrabban kísérik majd viharok, mint korábban. Nem arról van szó, hogy mindez megtörtént, hanem arról, hogy viszonylag pontosan lehetett előre tudni, hogy ez fog történni (olyannyira, hogy például az ingatlanbiztosítók be is árazták a változásokat, hiszen számukra a fentiek kézzelfogható kockázatot és kiadást jelentenek). Ha egy politikus, aki régebben van a nagypolitikában, mint én a sajtóban, 2019 nyarán úgy tesz, mintha most találkozna először ezzel a tematikával; az olyan, mint az az apa, aki fölteszi a család megtakarításait, az otthonukat meg a gyerekek diákhitelét a rulettre. Simán előfordulhat, hogy bejön, csak nem valószínű, és az ilyen apát jobb helyeken beutalják valami szenvedélybeteg-klinikára, nem csinálnak belőle miniszterelnököt, hogy még nagyobb tétekben játszhasson.

Jelenleg a magyar klímapolitikában – miután a környezetvédelmi minisztérium kilenc éve megszűnt, és a klímaügyet szétdobták a megmaradt tárcák között – országos és nemzetközi szinten két komoly szereplő tudott megmaradni. Egyikük, Jávor Benedek egy különösen jól sikerült pártpolitikai manőversorozat véttlen elszenvedőjeként épp most vált állástalanná, ami egyrészt szomorú, másrészt viszont jellemző: garantáltan mi vagyunk az egyetlen tagállam az EU-ban, ahol az a politikus, aki ért a klímaproblémához, meg dolgozni is hajlandó a megoldásáért, elveszíti a munkáját azokban a napokban, amikor kontinensszerte látványos áttörés történik az éghajlatvédelemben. Mindegy, van másik, mondhatnám, merthogy kétszereplős a hazai mezőny. Nos, a dolog úgy áll, hogy a másik magyar klímaszakértőt – nem minden alap nélkül – egy ideje bajszos fekáliaként emlegeti a hazai választók egy része. A B variáns, vagyis a köztársasági elnök az az ember, akiben igen sajátos módon találkozunk a fentebb említett kettős (morális és ökológiai) szempontrendszer. Erkölcsi tartásáról már azon törvények egyre terebélyesebb listája is sokat elárul, amelyeket csont nélkül átengedett, utóbb viszont az Alkotmánybíróság megsemmisített. Áder a végzettségére nézve jogász lenne, a szakmájára nézve meg politikus – valójában egyetlen ilyen ügyet sem engedhetne meg magának jelentős presztízsveszteség nélkül, miközben lassan már megszámolná is nehéz, hogy hányszor kellett őt korrigálni az egyébként szintén nem a függetlenségéről ne-

Egy teljesen új világot kell kezdeni, s az elsőnek, aki belenyúl a pénztárba, annak „le fogjuk vágni a kezét” – mondta a Fidesz politikusa. (*Népszabadság*, 2010. március 26.)

vezetes AB-nek. Én azt gondolom, hogy mondjuk a második esetenél le kellett volna mondania – mármint a második olyan esetenél, amikor egyszerre bukott meg jogászként és a magyar államot képviselő politikusként, demonstrálva, hogy a nemzet egységének megtestesítése és az alkotmányos rend fölötti örökös helyett, ami alkotmányos feladata lenne, pártutasításokat teljesít.

De van lejjebb is. Az államfő ugyanis kitalálta, mi lehet az a terület, ahol nem kerül összeütközésbe a főnökének tekintett kormányfővel: a környezetvédelem, ami Orbán Viktort egyáltalán nem érdekli. Orbán – saját, nem reprezentatív, de alapos keresgélésem eredménye szerint – eddig két alkalommal szólt hozzá a klímakérdéshez. Először, még 2017-ben sürgető feladatnak nevezte a megoldását, másodszer most, az emberi civilizáció történetének legforróbb nyarán viszont Pató Pál legjobb korunkbeli tanítványaként kijelentette, hogy ráérünk arra még.

Áder előfeltételezése tehát hamisnak bizonyult, de kibújt ő már ennél szorosabb hurokból is – például akkor, amikor a teljes ellenzék kérése ellenére azzal az indoklással nem kezdeményezett népszavazást a paksi atompaktumról – holt elnökként joga lett volna rá –, hogy nemzetközi szerződésről nem szavazhat a nép; majd ugyanazzal a lendülettel aláírta az Orbán–Putyin-megállapodást törvénybe foglaló javaslatot. Gesztusával egy egész országot hazudott szembe, ugyanis a törvényjavaslat épp az ő aláírásával vált törvénné (mind a magyar jog, mind magának a paktumnak a szövege szerint), vagyis amíg nem szignálta, addig semmi akadálya nem lett volna a különféle trükkökkel azóta is sokszor visszavert népszavazásnak – de hát ez egy ilyen ország, ilyen elnökkel. Az előzmények fölidézése viszont kifejezetten indokolt abból a szempontból, hogy egyértelmű legyen, miért volt teljesen fölösleges bármit is várni Áder Jánostól azután, hogy a főnöke, Orbán Viktor lesöpörte a klímadilemmát (konkrétan a 2050-es uniós klímacélhoz történő magyar csatlakozást) az asztalról. Áder valahogy úgy képzelhette korábban, hogy ha nem viselkedhet igazi elnökként, nem mondhat ellent Orbánnak, de legalább az Orbán Viktor számára teljesen indifferens környezetügy és azon belül is a klímaváltozás az ő kis játéksarka lesz, ahol kedvére tologathatja a kockákat, és talán még valamiféle emlékművet is összelegőzhat magáról az utókornak, mintha tett volna valami hasznosat az államfőként eltöltött évei alatt. Orbán azonban betrappolt Janika gyerekszobájába, és fölrúgta a játékokat. A mi elnökünk kényszeredetten helyeselt hozzá.

Számomra ez volt az ideai politikai szezon mélypontja, de még csak az év felénél járunk. Egyelőre az látszik, most, hogy az ökológus Jávor (átmenetileg?) kiesett, a még a joghoz sem értő, az ökológiát távolról ugató Áderre hárulna a feladat, hogy a ma élő és a következő generációk érdekében szembeszálljon a Pató Pál-kormányral, ő viszont már az első konfliktushelyzetből feltett kézzel kihátrált. Innen indulunk: ütközetek sora következik még a klímaharcban – nincs minden veszve, de egyelőre az az állítás is mellélövésnek tűnne, hogy rosszul állunk; nem állunk sehogy, mert harcosok nélkül nem lehet csatázni. Pedig apáinktól tényleg sokat örököltünk – Európa legnagyobb felszín alatti ivóvízkészletét, dúsan termő földeket, erdőket, virágos réteket –, de ha csak a fele igaz annak, amit a klímatudomány jövendöl, mindent elveszítünk a tétlenség miatt.

Úgyhogy jöjjön csak az az új himnusz. A jókedv és bőség helyett a „ráérünk” lesz a mi igazi nemzeti karakterünk.

Semleges témák

Szombathely, Budapest, 2019. június

A hetvenes években épült szombathelyi nagyszállót a nyári szezon kezdetén meglehetősen kevés vendég keresi fel – ilyenkor gyakorlatilag mindössze néhány ötödik emeleti szoba funkcionál. A helyszínt azért részesítjük immár több éve előnyben A.-val, mert esténként az erkélyen üldögélve a szemközi tópartra és zöldes domboldalra látunk. A szomszédos szobáktól vékony kőfal választ el bennünket, ám ennek alsó harmada valami okból nyitott. A különös építészeti megoldásra mindeddig nem figyeltünk fel. Az idei nyáron azonban, amikor a hőség enyhültével egy kellemes csevegés keretében értékeltük a Weöres Sándor Színház aznapi produkcióját, egyszer csak méltatlankodó női hang szólt át a szomszédból, mondván, hogy túl hangosak vagyunk, márpedig ők – nyilván ketten – aludni szeretnének. Este tizenegy volt, és bár mi magunk nem éreztük túlzottnak a hangerőt, a beavatkozás kedvünket szegte, és aludni tértünk.

Másnap reggel megkérdeztük a hotel igazgatónőjét, mit tegyünk, ha netán aznap este is társalogni szeretnénk elalvás előtt. Az igazgatónő elismerte, hogy az áthallásos erkélyek másokat is zavarnak. Mentő ötletként az merült fel benne, hogy lehetőleg semleges témákról beszélgessünk, noha arra nézve, hogy miben álljon a semlegesség, nem adott tanácsot. Nos, ha úgy vesszük, bármely téma lehet semleges.

Más okból is éreztük, hogy kissé kikoptunk a hotelből, ezért séta közben futó pillantásokat vetettünk új potenciális szálláshelyekre. Különösen egy földszintes kis fogadó csábított olasz fantázianevével és azzal, hogy majdnem közvetlenül a tó partján helyezkedik el. Próbaképpen be is mentünk a recepcióra, és megszemléltük egyik-másik szobát. Legtöbbjük ablaka kietlen udvarra nézett, s belül is vigasztalan látványt nyújtott alacsony mennyezetével és hosszúkás, cellaszerű alakjával. A tóra és a domboldalra csak a luxusapartmanból nézhettünk volna. Közben, ahogy szobáról szobára, folyosóról folyosóra haladtunk, engem mindinkább elfogott a gyanú, hogy valaha már jártam, mi több, meg is szálltam itt. S valóban: a háromcsillagos vendéglátóipari egység egyszer, réges-régen fedelet nyújtott nekem, igaz, akkor még nem hotelként, hanem egyszerű munkásszállásként működött.

1969-ben az államhatalommal történt összekoccanásom következtében egyebek között állásomat is elveszítettem, s leginkább alkalmi tolmácmunkával tengettem életemet. Már nem emlékszem, milyen vonalon, kapcsolatba kerültem a Tudományos Akadémia nemzetközi főosztályával, és igencsak előnyös, mert két hónapra kiterjedő megbízást kaptam tőlük: két észak-koreai mérnököt kellett kísérem az intézeti hálózat különféle színhelyeire. Oroszul csak egyikük beszélt, rajta keresztül lehetett kommunikálni a másikkal. Speciális területük a híradástechnika volt, s így kerültek budapesti

körutunk után Szombathelyre, a Remix kihelyezett gyáregységébe, valamint a hozzá tartozó munkásszállásra. Külön-külön szobát kaptunk, igaz, a mellékhelyiségen és a zuhanyzón az egész folyosónak osztoznia kellett.

A két mérnök számára ez a szolgálati út rendkívüli élmény lehetett – már maga az is, hogy abból az országból egyáltalán eljöhettek. Nyilvánvalóan spóroltak, hogy ajándékokat vehessenek a családjuknak – műszak után mindennap egy-egy liter tejet és egy-egy szál kétforintos kolbászt vettek a közértben vacsorára. Egyszer meghívtam őket az akkor megnyílt Isis Szálló kávéházi részébe Coca-Colára – borzongó örömmel élvezték az imperialista főellenséghez kötődő italt minden cseppjét.

Munkájukat rendkívül komolyan vették, egész nap jegyzeteltek, s a kulcsszavakat – feszültség, ellenállás, áramerősség – magyarul is megtanulták. A műveletet, amelyet okvetlenül el akartak sajátítani, hogy azután Phenjanban maguk tanítsák be, „sapkázásnak” nevezték, ami, ha jól emlékszem, mikroprocesszorok felvitelét jelentette, s e művelethez a liechtensteini Balzers cég drága devizáért beszerzett foncsorozógépeit használták. Én persze az egészből egy kukkot sem értettem, csak azt, hogy koreai védenceimet főleg ez a masina izgatja, legszívesebben tüstént hazavitték volna. Ezzel szemben az én fantáziámat a szerelőcsarnok bilincselte le, ahol több mint száz munkás mérnöki felügyelet alatt, napi félórás ebédszünettel, nyolc órán át „sapkázott”.

De nem is ez volt az érdekes, hanem az a körülmény, hogy a csarnok közepén padlótól plafonig húzódó sűrű drótháló feszült, s amögött ugyanezt a munkát végezték a szombathelyi büntetés-végrehajtó intézet rabjai. Soha ilyen szemléletesen nem éltem meg a szabadság és a fogság közötti különbséget, s benne saját viszonylagos szabadságomat. Munkaidő után bevillamosoztam a városba, a főtéri hírlapboltban megvettem az Osztrák Kommunista Párt burgenlandi szervezetének napilapját, amely alig volt informatívabb a *Népszabadságnál*, de nyugati termék volt, másként zizegett. Jóllehet tudtam, hogy alig néhány kilométer választ el a vasfüggönytől, ám a Remix dróthálóján innen bizvást elmondhattam Petri Györggyel, hogy „Cipőmre nézek, fűző benne! / Nem lehet, hogy ez börtön lenne!” Mindez – te jó isten! – kis híján kerek fél évszázada történt. Azóta Szombathelyen sok minden megváltozott: nincs többé vasfüggöny, megszűnt a Remix, hotel lett az egykori munkásszálló. Csak egy villamoskocsi maradt meg – egyetlen példányban, a Schmidt Múzeum udvarán.

*

A hőségben az esti séta nyújt valamelyes enyhületet – Pestről Budára és vissza. A Margit híd közepe táján egy pillanatra önkéntelenül megállok. Nem azért, hogy megcsodáljam a páratlanul szép városképet, hanem a baljós hírek miatt, amelyek napok óta nem hagyják nyugodni az embereket. Alattunk több méter mélységben fekszik a kis sétahajó, amelynek egy nála mérhetetlenül nagyobb vízi jármű nekiütközött, és felborította. A tragédiának huszonegy halálos áldozata lett, a kétfős magyar személyzetten kívül dél-koreai utasok haltak meg. Ottjártamkor a bűvárok épphogy megközelítették az elsüllyedt roncsokat, és nem ért a helyszínre az óriásdaru, amelynek a Hableányt kellett felszínre hoznia a hullámsírból.

Semmi sem áll tőlem távolabb, mint az a buzgalom, amellyel a közvélemény egy része szinte azonnal ráállt a felelős keresésére. Természetesen tudom, hogy minden ilyen katasztrófában egyaránt szerepet játszhat technikai hiba és emberi mulasztás, s utólag mindig jelentkezik valaki, aki már előre sejtette a bajt. Bőven elképzelhetőnek tartom, hogy a folyó viszonylag szerény áteresztőképessége is magában hordta az efféle balesetek veszélyét. Mégis fontosabbnak vélem a történetek sorsszerűségét és a tragédia mértékét, az általa kiváltott sokkhatást. És itt nem csupán a Dél-Koreából különrepülőgépen érkezett családtagokra gondolok, hanem az otthon maradt hozzátartozókra is. Nyilvánvaló, hogy a történetek a Viking Sigyn szállodahajó utasaira sem maradtak hatás nélkül, miután végignézték a Hableány alámerülését, utasainak kétségbeesett vergődését. A néhány megmentett is alighanem életre szólóan viszi magával utastársainak tragédiáját, és nem tudom, milyen érzésekkel száll fel valaki a Viking Sigynre vagy éppenséggel – ha egyáltalán rendbe hozzák majd – a Hableányra. Politikumot semmiképp sem keresnék az ügyben, vagy csak annyit, hogy érzékenyebb kormányok ilyenkor gyorsabban szoktak reagálni a szomorú hírre, mint a miénk. Ugyanakkor vigasztaló jelnek tekintettem, hogy volt spontán társadalmi gyász. A folyóparton és a hídon rengeteg ember helyezett el virágokat és gyertyákat.

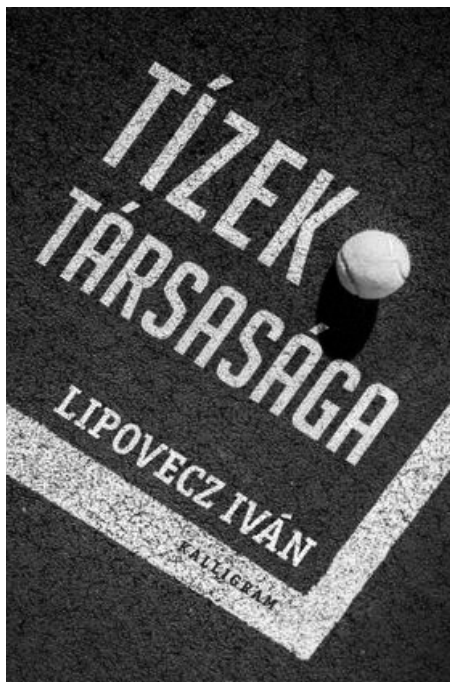
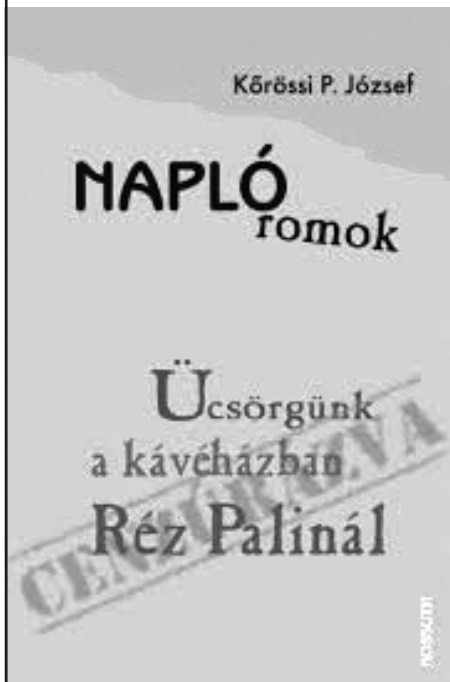
Közvetlenül a margitszigeti bejáróval szemben a virágok és gyertyák között üvegezett képkeretben egy „T. A.” monogrammal jelzett, 2019. május 30-i keltezésű versre bukkantam. Jóllehet nem hivatásos szerzőről van szó, a szövegből annyi melegség és együttérzés árad, hogy idézem, mielőtt eltűnne a híd korlátjáról és kihullana a napi emlékezetből: „Esti fények, / Pesti képek / Világít a város / Az esőtől sáros / Ringatózunk a Duna vizén / Fekete-zöld kavalkád / Örvénylő Föld, badarság / A Parlament itt látható / Úszik a kicsiny hajó / (...) Rándulás / Ámulás / Csobbanás / Robbanás / Épp levegőhöz kapna / Beleharap a habba / Hideg víz ölel / Hableány közel / Szegény csak felfele úszna / Valami másmerre húzza / Elindult egy örök útra / Végetért az esti túra / 7 ember sírja / 7 ember bírja / Maradt 3 × 7 / Meg kell hogy keressék.”

*

Igazán nagyra tartom Kálmán Olgát, és semmi kivetnivalót nem találok abban, hogy főpolgármesterként indulna az őszi önkormányzati választáson Tarlós István ellenében. Mégis úgy érzem, hogy a DK részéről ez ügyben történt megszólítása tünetszerű, s valamelyest az ukrán példát idézi: ott Volodimir Zelenszkij médiaszemélyiség elnökválasztási győzelme mutatott rá egy nálunk is jellemző jelenségre: a profi politikusok sorra-rendre elhasználnak, karaktergyilkosságoknak vagy -öngyilkosságoknak esnek áldozatul, a frissen felbukkanókat eleve füttykoncert fogadja, és legalább annyi, ha nem több ellendrukkerük van, mint amennyi hívet szereznek maguknak. Mindez az ellenzékre igaz, a kormánypárt elfogadottsága e pillanatban változatlan, választóinak – legalábbis maga úgy hiszi – nincs szükségük új arcokra.

Aki a médiából lép át a politikába, annak kétségkívül kommunikációs és ezzel retorikai előnye van – eleve vitaképesebb, mint egy taktikai megfontolásoktól gátolt pártvezér. Ugyanakkor számolnia kell a műfaj „adok-veszek” jellegével, a háttéralkuk és szükségmegoldások kisszerűségével, ez mindenképp szűkíti a személyes mozgásterét.

Persze, ha odáig jut a dolog, hogy Kálmán Olga vagy a másik két jelölt, Kerpel-Fronius Gábor és Karácsony Gergely egymaga mérkőzik meg a főpolgármesteri posztért, ész nélkül az illetőre fogok szavazni, hiszen a főváros visszanyerése már önmagában is komoly haditett volna. Ugyanakkor még egy viszonylag sikeres szereplés sem zárja ki a választási vereséget, ami egyben szárnyakat adhat a kormánypárt térfoglaló kedvének. Kerpel-Fronius és Karácsony ez esetben tovább vívhatják harcukat a hisztérikus gyűlöletkultúra terepén, de vajon Kálmán Olgának sikerül-e visszatérnie a médiába, vagyis hát, kérdezem egyszerű fogyasztóként, lesz-e még valaha régi értelemben vett képernyős média?

Felvilágosodástól felvilágosodásig

Kende Péter önmeghatározása: magyar republikánus (*Egy magyar republikánus életútja*, Kozák Gyula és Kőrösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel, Osiris, 2019, 344 o.). A Magyar Nagylexikon republikanizmus címszavát tartalmazó kötet 2002-ben jelent meg, és ehhez a címszóhoz irodalomként egyetlen tételt adtak meg, Kende Péter 2000-ben megjelent művét, *A köztársaság törékeny rendjét*. Aki a lexikon rövid címszavától továbblép az irodalomként megadott könyvhöz, ezt olvassa benne: „A republikánus és demokratikus állam specifikuma, hogy a közérdeket, közbiztonságot, közjólétet *az individuális jogokkal és szabadságokkal kapcsolja össze*. A republikanizmus fogalma... azt fedi le, hogy az állam a polgárok közös birtoka, ennél fogva »a politika« nem mások dolga, hanem potenciálisan mindenkié, akik ezt a közösséget alkotják. Ebben az államfelfogásban a közjó nem állítható szembe a szabadságokkal és az alapvető jogokkal, hanem mindenkor azok korlátai között fogalmazódik meg” (kiemelés az eredetiben, 33–34. o.).

Kende ugyanitt elveti az „éjjeliőr állam” koncepcióját, mely szerint elegendő a korlátokat lebontani, aztán a felszabaduló térben a civil társadalom és a piac majd szabályozza önmagát az állam által felügyelt és gondozott törvényes rend keretei között. Ezzel szemben a működőképes köztársaságban az államvezetésnek van jövőképe, vannak céljai, hatá-

rozott elképzelései arról, hogy mi a közjó és a közérdek, és van bátorsága is „arra, hogy ezt még a társadalom diffúz inerciáival szemben is keresztülvigye” (34. o.). Tehát akkor is, ha a szabad, jogaival rendelkező és élő, gyülekezési, szervezkedési, szólás- és sajtószabadságával, valamint választójogával a mindenkori államvezetéssel szemben fellépni képes polgárok jelentős része rühelli, amit a kormányzó erők keresztül igyekeznek vinni.

Ilyen rendszerrel kellene tehát azonosulnia 1989 után a rendszerváltás polgárának. Ebben kellene aktívan politizálnia, és döntéshozó közösség tagjának éreznie magát. Abban az országban, amelyben csak ahhoz szokhatott hozzá, csak ahhoz szoktatták hozzá, hogy a politika az így vagy úgy kiválasztottak dolga. Valami köztársaságfélét apja, nagyapja is csak a nagy háborús vereségek, összeomlások után, a legnagyobb össznemzeti nyomorban látott, azok sem voltak igazán demokratikusan legitimálva, és nem is bizonyultak sikeresnek, fenntarthatónak. És akkor még a polgárnak „úgy kellene az állammal azonosulnia, hogy eközben ne vegye figyelembe, politikailag az övéi vannak-e nyeregben... Akik erre képesek, föltehetőleg nagyon kevesen vannak. A többi, ha egyáltalán politikatudatos, legfeljebb akkor érzi magáénak a rendszert, amikor az általa preferált párt kormányoz, s még akkor sem föltétlenül... annak, hogy köztársaságban él... az átlag

magyar nem tulajdonít nagy jelentőséget” (31–32. o.).

Nem csoda, hogy Kende Péter ezt a köztársaságot húsz évvel ezelőtt olyannyira törékenynek látta. Azóta össze is törött. Kende Péter meg is állapítja interjúkötete végén, hogy „az 1989 után közös erőfeszítéssel létrehozott új Magyar Köztársaságot” „minden szempontból kiforgatták” „a maga eredetileg elképzelt és megvalósítani akart valójából”. Ez a szépen kialakított antirepublikánus rendszer pedig azért szilárdulhat meg, mert ebben a politikai közösségben annak előlétele folytán is „a közember hallani sem akar a politikáról. Oly mértékben meg van győződve arról, hogy ezt az ő feje felett és számára elérhetetlen szinten művelik, hogy bölcsebbnek látja, ha az ott történő dolgok minősítésétől is tartózkodik” (327. o.).

A 92. életévében járó Kende Péter az 1918-as republikánus kísérlet szellemében nevelődött és kezdett el szenvedélyesen érdeklődni a politika iránt gyermekkorában. Mikor nagykorú lett, az 1945–47-es kísérletet leverő kommunista armadában harcolt. Egy valódi, gyökeres és szilárd respublikában, Franciaországban vált jelentős társadalomtudóssá, társadalomtörténésszé és emigráns politikussá, s a Pierre Kende-ként és Franciaország republikánusaként eddig leélt bő hat évtizedből legfeljebb kettőben érezhette magát Kende Péterként egy republikánus Magyarország politikai közösségében is részesnek. A rendszerváltás előtti évtizedekben pedig kevesen tettek nála többet azért, hogy az 1956-os forradalmat a republikánus szocializmus forradalmaként fogadja el és be a „szabad világ”.

Az életét végigkövető két interjúból összegyűrt kötet végén a 20. század elejének szabadgondolkodását nevezi meg világnézete alapjaként, és a felvilágosodás híveként és védelmezőjeként határozza meg magát. Olyan emberként, aki „az emberi együttélésre vonatkozó minden szabályozást (normát) az értelmes, szabad és kritikai gondolkodás fennhatósága alá kíván helyezni” (324. o.).

A felvilágosodásnak nevezett világnézeti fordulatból, mely szellemtörténeti értelemben lezárta a középkort, minden levezethető, amit Kende Péter élete során képviselt. Republikánizmus, szocializmus, kommunizmus. Minden levezethető, de nem minden egyeztethető össze egymással, és nem minden képviselhető egyszerre. Ám mégiscsak van valami, ami összeköti ezeket az összeegyeztethetetlen dolgokat, ami jogosulttá teszi, hogy ezt a heterogén szellemi masszát egy kategóriában fogjuk össze, még ha a felvilágosodás nem is igazán találó szó rá.

Ezt az összefüggést és összeegyeztethetlenséget egyszer már megfogalmaztam öt évvel ezelőtt ezeken a hasábkokon Ludassy Mária *Felvilágosodás és elsötétítés* című könyve kapcsán: „A felvilágosodáshoz kétféleképp lehet viszonyulni. Elutasítóan vagy kétértelműen. Egyértelműen elfogadni lehetetlen, mert két összeférhetetlen értelme van neki. Két különböző dolgot jelenthet a felvilágosodás, vagyis az a törekvés, hogy a világ az irracionalitás, a babonaság, a feudális zsarnokság sötétségéből az értelmes emberi lét világosságába emelkedjék. Egy: a szabad embereket, illetve azok összességét valamiképp az értelem vezérli, ezért a szabad emberek világa lesz az ér-

telem világa. Kettő: Tudjuk, milyen az értelmes világ, tudjuk, milyenné kell a világunkat tennünk, azokba, akik nem tudják, át kell vinni a mi tudásunkat, meggyőződésünket, akaratomkat. A hozzánk képest másképp gondolkodók szabadsága kártékony szabadság, akarata kártékony akarat: akadály az értelmes világba vezető úton. Ennek a kettőségek megfelelően vezetnek a felvilágosodás útjai a demokráciához, a liberalizmushoz, a piacgazdasághoz, az emberi jogok elismeréséhez egyrészt, a kommunizmushoz, a tervgazdasághoz, a totalitárius zsarnoksághoz és az emberi jogok tagadásához másrészt. Miután a világ sohasem lehet elég értelmes, de ha lehetne, akkor sem lehetne az mindenki értelméhez képest – mindkét elképzelés csalódáshoz vezet, és köztes megoldásokkal korrigálja magát” (*Mozgó Világ*, 2014/7).

Kende Péter republikanizmusa is ilyen köztes megoldás. Egyrészt a határozott jövőképpel rendelkező, céljait következetesen követő, előrelátó (ahogy Kende franciául utal rá: A köztársaság törekeny rendjében: *gouverner c'est prévoir*, 34. o.) államvezetés, mely az akaratát keresztülviszi „a társadalom diffúz inerciáival” (vagyis csököttségével, elmaradottságával, értetlenségével) szemben is, másrészt mindezt az egyének szabadságainak, alapvető jogainak legteljesebb tiszteletben tartásával teszi, elfogadva cselekvési lehetőségeinek ebből eredő korlátozottságát és megszüntethetőségét.

Ilyen köztes megoldás a republikánus (pluralista, revizionista) szocializmus is. Egy köztes megoldás köztességéből kifolyólag ellentmondásos és ellentmondásosságánál

fogva törekeny. Mint „a köztársaság rendje”.

Mindebből a felvilágosodás ellentétes és köztes értelmezései között mozgó, ingadozó szellemi és politikai, közéleti pályák legkülönbözőbb változatai következnek. Adyé, Jászié, Károlyi Mihályé, Bibó Istváné, Nagy Imréé, Kis Jánosé, Vársárhelyi Miklóse, Tamás Gáspár Miklóse stb. stb. Kende Péter pályája is ilyen. S mivel ő ezt a pályát önmagát nem kímélve, de nem is lebecsülve, erős önkritikával, de nem önmarcangolással, igen árnyaltan elmesélte, ez az interjúkötet egészen kivételes lehetőséget ad arra, hogy közről végigkövessünk egy ilyen jellegzetes életutat, amelynek jelentős élettelségtény ad súlyt.

A Klein–Hochmann–Goldberger családokból lett Kende–Hajdu–Gimes családok adták Kende Péter rokonságát: szüleit, testvérét, nagynénjét, nagybátyját, unokatestvéreit. A szülői generáció (négy orvos: Kende Zsigmond apa, Hajdu Margit anya, Hajdu Lili nagynéni, id. Gimes Miklós nagybácsi) a századelő – szabadgondolkodó, tudománycentrikus, aufklérista, progresszista, ateista, antimilitarista, polgári radikális – lázadó nemzedékéből származott. A Galilei-kör első, nagy korszaka volt ifjúságuk meghatározó közéleti élménye.

Az első generációs galileisták kommunista fertőzésen átesett gyermekeik közül a kései gyerek, Kende Péter (a fertőzésen át nem esettek közül szintén kései nővére, Kende Éva) az utolsó tanúk. (Az ismert kortársak, Kornai János, Heller Ágnes szülei nem ebből a körből jöttek.)

A Kende gyerekek szellemi-kulturális-politikai öröksége mar-

káns, de nem egyenemű. A nagyszülők között voltak „népiesebbek” is, konzervatívok is. Ami pedig a szülőket illeti: „miközben az ő világnézetük nagyon progresszív és felvilágosodott volt, a nevelés szelleme nagyon tradicionálisan konzervatív keretek között futott. Nagyon erkölcsös és befelé forduló családi élet volt. [...] A sok minden között, ami nem kerülhetett családi megbeszélésre, volt természetesen a szex és a szerelem is. Teljesen tabu volt” (28. o.). Ebben a tekintetben egészen más nevelés folyt például a Gimes családban, ahol az orvos szülők pszichoanalitikusok (is) voltak.

A zsidóság nagyon csekély szerepet játszott mindkét család életében. Sajátos zsidó tartalom ekkor kétféle lehetett: izraelita hit és/vagy cionista nacionalizmus. Ebben a körben egyik sem jött szóba. Nyelvi és kulturális tekintetben, műveltségükre nézve nagyon egyértelműen magyarok voltak ők mindahányan. (A származás emlékezetéből táplálkozó, kulturális-történeti avagy Izrael iránti érdeklődésben megnyilvánuló laza – mondjuk így – utózsizidóság [ami e sorok íróját is jellemzi] csak a vészkorszak utáni generációk opciója lehet, amikor a zsidónak minősülés már nem egzisztenciális alapprobléma.)

Itt egy kis kitérőt teszünk. Mert míg a zsidóság valóban csekély szerepet játszott a Kende–Hajdu–Gi-

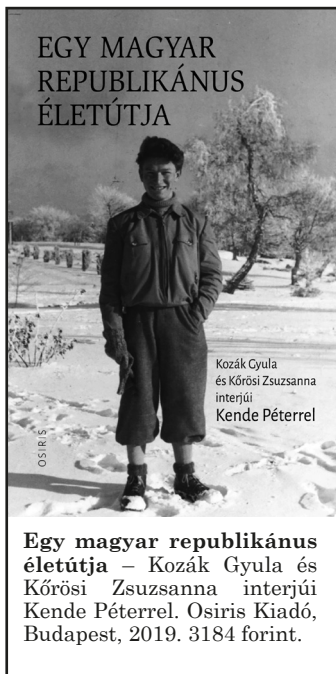
mes család életében, a zsidónak minősülés annál nagyobb. Kende Péter sokszor kifejtette, életútinterjúja végén is elmondja, hogy nagyon nem szereti a kollektív identitás fogalmát, és visszautasítja az ahhoz kötődő önmeghatározást. Rainer M. János idézi is az ő provokatív 2014-

es nyilatkozatát a *Szombatból*: „személy szerint én se jó magyar, se jó zsidó nem tudok lenni (de nem is akarok)” (9. o.), ami egyszerűen azt jelenti, hogy nem kíván semmilyen kollektív elváráshoz igazodni, ami a magyar vagy a zsidó identitáshoz kötődik. Rainer emlékeztet Kende azon álláspontjára, hogy „az akár deklarált önazonosítás vajmi keveset ér, ha a diszkurzív közeg ettől függetlenül látja el a beszélőt címkékkel” (8. o.). Ezzel menne szembe Kende „bátran (és

derűsen)... a korrekt szabadelvűség meggyőződésével” (8. o.).

Ezen írás szerzője is azt a szabadelvű meggyőződést tartja korrektnek, tehát helyesnek, amellyel a fenti állítás szembemegy. Abban a tekintetben ugyanis, hogy ki tartható és nevezhető zsidónak vagy bárminek, csak az önazonosítás lehet mérvadó, és az akkor sem érhet „vajmi keveset”, ha a „diszkurzív közeg” ebben a tekintetben jellemzően inkorrekt.

Az viszont a zsidó származású nem zsidók és a róluk hangsúlyozottan nem zsidóként beszélők részéről in-

korrekt, ha tagadják azt a sokszor döntő hatást, amelyet az életükre gyakorolt a zsidó eredet, a zsidónak látszódás és tartatás. Főleg nem jogosult tagadni bárki jogát ennek a hatásnak a vizsgálatára és tételezésére. (A korrektség követelménye persze csak azokra a korokra és helyzetekre igaz, amelyben ez a korrektség nem jár súlyos veszélyekkel.)

A legkézenfekvőbb példával élve: nem korrekt azt mondani, hogy „az 1919-es diktatúra vezetői túlnyomórészt zsidók voltak, ami nem lehet véletlen”, de korrekt azt mondani, „hogy az 1919-es diktatúra vezetői túlnyomórészt zsidó családból származó, zsidónak látszó és a társadalmi környezet által zsidónak tartott emberek voltak, és ez aligha véletlen”. Erről beszélni, ennek okait kutatni és latolgatni önmagában nagyon is helyénvaló és fontos is.

Nyilván az sem véletlen, hogy a 20. század elejének ateistái közül a legtöbben, miként a Kende–Hajdu–Gimes család, az izraelita hitből léptek ki.

Kende a sokadik tanú arra, hogy a zsidóként érintett városi polgárok körében már a német megszállás előtt elterjedtek a hírek arról, hogy a deportált zsidókat módszeresen elpusztítják. Nem lehet tévedésnek tekinteni azt a lassan hivatalossá váló ordas hazugságot, hogy Magyarország kormányzója nem tudott róla, hogy országvezetőként hazája történelmének legnagyobb tömeggyilkosságában részes és bűnös.

A Kende család papírhamisítással foglalatoskodott a vészkorszakban, Péter maga is hamis papírokkal úszta meg a munkaszolgálatot. Fegyvert kétségtelenül fogott: szőnyegbe tekert fegyvereket szállított a város

egyik végéből a másikba az ellenállásnak. Október 15. után, amikor az apának járó kormányzói mentesség már nem számított, a család illegálitásba vonult, és számos „keresztény” lakásban laktak egy-két napig, amíg bejöttek az oroszok, akiket magától értetődően felszabadítóként vártak. Mentegették a megszálló felszabadítók tetteit, amelyekkel kapcsolatban később a felszabadított ifjú elmondta, hogy „az oroszok azt a jogot sem hagyták meg, hogy a legyőzöttek a sorsuk fölött siránkozzanak. Arra kényszerítették a legyőzötteket, hogy hozsannát énekeljenek a győzőnek, és magukról is úgy beszéljenek, mint akiket ritka szerencse ért, mert fölszabadították őket. Ez a szovjet világ legvisszásabb alaphazugsága, amiből minden további hazugság is levezethető” (60. o.).

Nem emlékszem rá, hogy lett volna más, aki olyan szemléletesen mesélte el a legradikálisabb és legpotensebb társadalomátalakító erőhöz, a kommunistákhoz hajtó 1945-ös élményt, mint Kende Péter: „Ha a revolúció szónak van értelme, akkor ebben az értelemben van. Teljes, száznyolcvan fokos fordulat állt be a világ menetében. Az ember érezte, hogy itt valami teljesen új dolog kezdődik [...]. Természetes dolog, hogy az emberben fölébred valamilyen tettvágy. [...] Ennek a mozgatórugói részben biológiaiak egy fiatalember részéről, pláne amikor olyan élményeken ment át, amilyenekről itt szó volt [...] Aztán van egy olyan oka is, ami a szív titkaihoz tartozik. Nyilvánvalóan egy fiatalember érvényesülni akar. Megmutatni magát, érvényesíteni a képességeit. És valahogy evidens volt, hogy ezt most azonnal kell elkezdni. [...] predesz-

tinálva voltam arra, hogy végül is a kommunista párthoz csapódjak [...] akinek szeme volt, az látta, hogy itt labdába igazán csak a kommunisták rúgnak. [...] a világ akkor újrakezdődött, teljes redisztribúcióval... Előbb volt a zsidó vagyonoknak az elkobozása... azután meg a háborús károk, amelyek mindenkit egyenlővé tettek a nincstelenségben. Az oroszok bejövetele is mindenkit egyenlővé tett a megszálltság értelmében. Ennél nagyobb redisztribúció nincs a világon. Úgy tűnt, hogy mindenki egyenlő pozícióból, vagyis nulláról kezdi. Ilyenkor az ember nem szokta magát, pláne hogyha fiatalember, polgárnak tekinteni” (66–67. o.).

A két világháború vége között volt egy hatalmas különbség. A győztesek 1918–1919-ben nem az ország területét velük szemben megvédeni próbáló, ellenük, illetve szövetségeseik ellen harcoló új Magyarországot akarók, hanem (végül is) az általuk már legyőzött régi Magyarország képviselői mögé álltak. 1945-ben ez fordítva volt. Akkor nem a győztesek által veszélyeztetett, hanem az általuk teremtett tér nyílt meg az új világot építeni akarók előtt, s a régi végleges megsemmisülését a megszálló győztesek garantálták.

Nemcsak a társadalom mélyebb rétegeiből föltört mobilizációs hullámmal érkező '45-ös fiatalok, nékoszosok, hanem a korukhoz képest igen művelt, olvasott polgár fiúk is elméleti tudás, ideológiai tudatoság nélkül érkeztek meg ebbe a világfordító csapatba. Nem elvi, hanem gyakorlati alapon lettek kommunisták vagy affélék. Kornai János is ezt írja az önéletrajzában (*A gondolat erejével*), és Kende is ezt meséli: „A kommunista ideológiához még na-

gyon kevés viszonyom volt ebben az időben, mert ugyan volt valami egész csekély marxista olvasottságom... de ideológiai kapcsolatam a marxizmussal még nem volt. Ami kapcsolatam volt az igazi kommunista szerzőkkel, mint Lenin és Sztálin, az inkább viszatartó volt” (70. o.).

A kommunista vezetők gyakorlatiassága, céltudatossága, hatékonysága fegyverezte le Kendét (is), aki úgy látja, hogy a természetéből fakadó türelmetlenség, állandó belső nyugtalanság, „izgágaság” vezette őt abban, hogy belevesse magát a kor által kínált cselekvési lehetőségekbe. „Úgy érzem, hogy én a legtöbb dolgot életemben meglehetősen felkészületlenül csináltam” (69. o.).

Kendénél fiatalabb káder nem létezhetett. Tizennyolc évesen kezdte a Madiszban, még nem volt húszéves, amikor már a Donáth-perről tudósította a *Szabad Népet*, húszegynéhány évesen az állampárt központi napilapjának külpolitikai rovatát vezette, és ő írta a külpolitikai tárgyú vezércikkek többségét.

Kendét a Donáth-per megrázta. „...első ízben kerültem szembe azaz a ténnyel, hogy politikai ellenfeleimnek is lehet egy nagyon nagy emberi igazsága.” A tudósításaiban ennek persze nyoma nem volt, nem lehetett, erről csak a legbizalmasabb barátaival beszélgethetett. Donáth György személyében olyasvalaki volt elementáris hatással Kendére, akinek nézeteivel élesen szemben állt. Ha Kende akkor nem is olvasott Donáthtól semmit, arról a tárgyaláson elhangzottak és a sajtóban megjelentek alapján mindenképpen tudnia kellett, hogy Donáth rasszista, antiszemita és klerikalista álláspontot képviselt a háború előtti és

alatti írásaiban. Nem is szándékozik Donáth nézeteit és tetteit rehabilitálni, csupán „azt akarom jelezni, hogy ezen a peren ő úgy viselkedett, ahogy az én fogalmaim szerint egy bátor és jellemes embernek viselkednie kell” (95–96. o.).

A bíróság előtt álló „siralmas”, „szerencsétlen” Mindszenty József hercegprímás éppen ellentétes benyomást tett Kendére: „Ez a megjegyzés nagyon rosszul hangzik valakinek a szájából, aki akkor a kínzók és börtönőrök oldalán állt, ami is az én esetem. Mindamellett magánemberként fönntartom azt a nézetemet, hogy Mindszenty végül is elég siralmasan viselkedett ahhoz képest, hogy ő egy dörgedelmes mártír is lehetett volna” (114. o.).

Miközben a politikai tartalom és az emberi jellem megítélése ily módon szétválik, maguknak a pereknek a jogi megítélése a politikai tartalomtól, illetve funkciótól nem vált el, sőt. A többi 1949 előtti koncepció perre is vonatkoztatva mondja Kende: „Én nyilvánvalóan ezeknek a dolgoknak a híve, ráadásul kritikátlan híve voltam, ennél fogva nem nagyon törtem a fejem azon, hogy ezek a dolgok jogilag megállják-e a helyüket... olyan jó ügyet képvisel a pártunk, hogy teljesen kizárt, hogy az, amit mond, ne legyen igaz” (115. o.).

A két per között a fiatal, szépményű kádert hat hónapos pártiskolára küldték, mely egyszerre törte meg és erősítette meg a résztvevők önértékét. Megtörte, amennyiben a spontaneitást, egyéni megközelítést, önálló viszonyulást igyekeztek ott kiirtani a káderekből, és a pártvonal alázatós szolgálatára nevelték őket, másrészt megerősítették az önbizalmukat, az önértékelésüket

azzal, hogy olyan ideológiai kompetenciával ruházták fel őket, amellyel felkentként a különleges emberek körében érezhették magukat. Kende esetében ez kiváltképp így volt, mert valamiképp megszüntetve megőrizte az egyéniségét felkent pártelődóként is, „a pártiskolai mozsárban való összetöretésem ellenére szerettem az egyéni gondolataimat előadni minden témával kapcsolatban” (109. o.), s ezáltal nagyon népszerű előadó lett.

A Titóval való szakítást és a Rajk-pert már nem lehetett úgy elfogadni, mint a korábbi koncepciók pereket, mert ezek a tegnapi hősöket érintették. Annak, hogy egy szocialista szövetségesből pillanatok alatt a legádázabb fasiszta ellenség lett, s a párt egyik legnépszerűbb vezetőjéből az ő szintén fasiszta cinkosa – ehhez már azt kellett elhinni, ami a minapi hinnivalóval a legélesebb ellentétben állt. A Rajk-per Kendének éppen a Donáth- és a Mindszenty-per élményei alapján okozott különös gondot, mert a bíróság előtt az ellenség beszélhet sokféleképp, úgy is, mint Donáth, úgy is, mint Mindszenty, de úgy nem, mintha egy pártszemináriumon mondaná föl az ellenségei igazságát. „Nagyon jellemző, hogy ezt a kételyemet akkor már csak egyetlen embernek merem megvallani, aki is Gimes Miklós volt... aztán arra a következtetésre jutottunk, hogy erről többet nem tudunk, ezt jobb egyelőre elfogadni, itt az ember nem lehet okos. Ez volt... régi öntudatom utolsó fellobbanása...” (118. o.). Ezután 1953-ig egyetlen ember sem volt, akivel bármilyen kételyt meg lehetett volna osztani. Az addigi és azutáni legbizalmasabb barátokkal sem.

A következő lépés az volt, hogy a Rajk-per után immáron mindenféle kommuniké, magyarázat nélkül tűntek el az addigi magas állású káderek, akikre föl kellett nézni. Nem is lehetett tudni, hogy mi az, amit velük kapcsolatban el kellene hinni. „Irracionális azonosulást követeltek, amit én elfogadtam... elfogadom a Credo, quia absurdumot. Hiszem, mert képtelenség. Ez nagyon logikus mondás. Hinni csak abban lehet, ami abszurdum, ami képtelenség. Ami nem abszurdum... azt az ember tudja, érti” (119. o.).

De a hit mégsem abszolút. Még „1952-ben sem volt így... az azonosulás soha nem ment odáig, hogy kisebb-nagyobb kérdésekben ne lettek volna kételyeim” (113. o.). „A családtól örökölt szellemi függetlenségtől való eltávolodás” soha nem lehetett annyira teljes, hogy „minden kritikai szellemet kiirtottak” volna az örökösből.

Hogy mi zajlott le azokban a halás félelemben és kétségbeesett, görcsös hitben élő emberekben, akik kívülről a kétely nyomát sem mutatták, és mint Kende, azokon sem mertek segíteni, akiken szerettek volna, érdektelennek tűnhet a társadalom szempontjából, ha csak az akkori jelenre tekintünk. De mindabból, ami akkor láthatatlanul lejátszódott Kendében és sokakban, később a közéleti pályát és az életművet formáló tényező lett! Hatóerővé vált.

Ezeket a sötét éveket, Kende is, mint oly sokan, a munkájába és a munka által meghatározott körbe bezárva, kitekintés nélkül élte le. A túlélés feltétele a beszűkülés, a begubózás volt. Ebből a szempontból kifejezetten előnyös lehetett az a nagy munkateher, amely szinte semmire nem hagyott időt és erőt.

Úgy tűnik, nehezebb volt kommunistaként szolgálni a kommunistákat, mint nem kommunistaként. A nem kommunisták egyrészt passzívan is szolgálhattak, másrészt nem voltak megátkozva azzal, hogy hinniük is kell abban, amit szolgálnak. Kende Zsigmondnak például sokkal könnyebb volt, mint a fiának. 1919-ben is haragudott a kommunistákra, amiért a puccsukkal megszakították az ő polgári radikális köztársaságkísérletüket, de ezzel együtt is pozícióban maradt és szolgált a kommün idején, miként felesége, sógora, sógornője és a régi rend számos nem kommunista ellenfele. 1945 után, miközben kétségbe ejtette, hogy a fia kommunista lett, és emiatt meg is romlott a viszonyuk, mindent elkövetett, hogy az ő kis pártját, a Magyar Radikális Pártot beimádkozza a kormányzó koalícióba. Akkor is megmaradt országgyűlési képviselőnek, fővárosi tanácsstagnak, amikor már le kellett mondania arról, hogy bármilyen hatást gyakoroljon az események menetére, és csak kijáró emberként tehetett valamit másokért. A fia még az emigrációban is rá való tekintettel írt kezdetben álnéven, hogy a pártot még a forradalom leverése után is társutasként követő apjának ebben a követésben ne okozzon gondot.

A polgári radikálisok „társutazási” készségében is benne van a felvilágosodás kettős örökségéből következő ambivalencia.

Ez az interjúkötet abban is nagy segítség, hogy megértsük: 1953 sokkal fontosabb fordulópont a magyarországi szocializmus történetében, mint ahogy azt vélni szokták. Nem annyi történt, hogy a pártállami diktatúrának egy kissé lazább változatát

rendelték el Moszkvából, amelynek azután hamarosan véget is vetettek. 1953 lényege az, hogy megszűnt az abszolút és irracionális hit kényszere és lehetősége. Kiderült, hogy a párt tévedhet, téves utakon járhat, hogy gyarló emberek és nem istenszerű lények vezetik. Az abszurdról, a lehetetlenről kiderült, hogy tényleg abszurd, tényleg lehetetlen, a kommunista elitéltek tényleg nem fasiszták. Sztálin gyógyítói tényleg nem Sztálin gyilkosai. És így tovább. Visszavonhatatlanul vitathatóvá vált minden. Az is, aminek a vitatását továbbra sem engedték meg. Mert a meg nem engedés változhat. A meg nem engedők megbukhatnak. A tiltott kritika is érvényessé válhat. A párt nem mindentudó és nem mindenható.

„Nincs teljes hatalma fölöttem annak a személytelen lénynek, amelyet úgy neveztem, hogy párt. Ebben az értelemben volt ez egy hihetetlen fölszabadulás” (142. o.).

Az unokatestvérek, Gimes Miklós és Kende Péter újra bizalmas beszélgetésekbe merülnek. Az agyak belsejébe rekesztett, láthatatlan kételyek láthatóvá váltak, beszélgetések során egymásra találtak, egymást erősítették és szaporították. A beszűkült látókörök kinyíltak. A legdogmatikusabb párthívőnek is szembesülnie kellett azzal, hogy van a vakhitnek alternatívája, és a vakhit tartalma nem egyértelmű. Az eretnekek érveit nem intézi el a máglya, azokkal szembe kell nézni.

Az önálló, kritikus gondolkodásnak a szülői nemzedéktől örökölt hajlama ismét érvényesült.

Elszabadult a kritikai szellem, és éppen ott tetőzött, ahol Kende Péter (akkor éppen párttitkárként) dolgozott, a *Szabad Nép* szerkesztőségé-

ben, a híres háromnapos párttaggyűlésen, melynek jegyzőkönyvét kiszivárogtatták, s amely után másokkal együtt Kende Pétert is kirúgták a szerkesztőségből, és a szegedi *Délmagyarországhoz* számúzták.

Ettől kezdve itthon és az emigrációban egészen a rendszerváltásig az volt a kérdés, lehet-e szocializmus a diktatúra után.

Kende Péter válaszai zavarba ejtően sokfélék. Vegyük ezeket sorra.

1954 tavaszán még a *Szabad Nép* tudósítójaként kiküldik őt a négyhatalmi találkozóra Berlinbe. Először jár Nyugaton. „Ez az út rám iszonyú nagy hatást tett” (153. o.). (Gimes Miklóst is ilyen megrendítő hatás érte ugyanebben az évben Párizsban és Genfben.) „Láttam, hogy mi van Nyugat-Berlinben. Összehasonlítottam Kelet-Berlinnel, úgy a külső materiális viszonyokat, mint azt, hogy miként írnak és beszélnek Nyugaton, illetve Keleten, és ebből azt a következtetést vontam le, hogy ez egy katasztrófa.” A nyugati világ szellemi értelemben is sokkal színesebbnek, sokrétűbbnek, érdekesebbnek mutatkozott.

Kende azonban ebből nem arra következtet, hogy a kapitalizmus jobb, mint a szocializmus. Éppen hogy ekkor érzi magát legjobban kommunistaként. Azzal küldték ki, hogy ott szabadon beszéljen, ismerkedjen, képviselje az új szakasz politikáját. „Még soha ilyen jó nem volt az én kommunista lelkiismeretem... Bár tudtam, hogy teli van ez a kommunista párt mindenféle korlátolt fajankóval, de úgy képzeltem, hogy az igazi kommunizmust én képviselem” (154. o.).

A berlini út „teljesen átalakította a világnézetemet... ettől kezdve kifejezetten reformkommunistává váltam” (uo.).

Kende Péter ekkor írja meg azt a maga korábban igen bátor és radikális memorandumát, amelyben valamiféle polgári demokratikus (talán azt is mondhatjuk, hogy republikánus) szocializmust vázol fel.

A legjobb kommunista lelkiismerettel abszolvált berlini út után pár hónappal, 1955 januárjától különböző olvasmányélmények és a *Szabad Nép*-lázas katarzisa, Nagy Imre akkor már sejthető bukása után Kende nem érzi magát többé kommunisztának. De szocialistának igen! 1956 őszén is (173–174. o.). Néhány lappal korábban viszont azt olvassuk, hogy 1956-ban, amikor a Külkereskedelmi Minisztériumban dolgozott, megismerkedett „néhány másfajta emberrel, akikkel beszéltünk a gazdaságról, és akikkel egyetértettünk abban, hogy itt kapitalizmus kell. Másképp nem lehet egy működő gazdaságot kiépíteni” (169. o.).

1954-től kezdve 1956-ig Kende rendszeresen összeül beszélgetni a gazdaság dolgairól két kiemelkedő közgazdással, Kornai Jánossal és Péter (Pikler) Györggyel, a KSH elnökével. Ezeknek a beszélgetéseknek az eredményeként születik meg Kende nagy tanulmánya a marxista gazdaságtan kritikájáról és Kornai arra reagáló dolgozata. Ez a tanulmány lesz Kende első emigrációban megjelent könyvének, egyben doktori disszertációjának az alapja (*Logique de l'économie centralisée*).

Kende Berlinből a többi közt egy Raymond Aron-könyvet hoz magával. A forradalom után Aron rajongójaként érkezik Párizsba, kapcsolatot keres vele, a tanítványa lesz, két évtizeden át szoros szellemi kapcsolatban marad vele. Azért keresi ép-

pen őt, mert ő műveli a marxizmus legmagasabb színvonalú kritikáját a francia szellemi életben.

Amikor Kende Párizsba érkezik, még friss szenzáció volt Aron 1955-ben megjelent legnevezetesebb műve, *Az értelmiség ópiuma*, amelyről Kende is említést tesz. Ez az ópium a marxizmus, melynek hatása alatt a háború utáni francia értelmiség jelentős része belemerült a kapitalizmus kritikájába, amelyet a mérsékelt liberális Aron meglehetősen veszélyesnek ítélt. A még mindig szocialista Kende tehát Párizsban egy olyan nyitott antiszocialista filozófushoz szegődött, akinek sokféle világnézetű baloldali és jobboldali tanítványai voltak.

A brüsszeli Nagy Imre Intézetnek, ahol Kende több évig dolgozott, 1960 körül szervezett konferenciáin az a gondolat alakult ki, „hogy a politikai irányzat, amit mi képviselni akarunk, az a pluralista szocializmus”. Ez a megjelölés Kende kezdeményezésére az intézet folyóiratára is rákerült.

A Nagy Imre Intézet körüli társaság „a szocializmus revíziójának problémái iránt érdeklődött. [...] A Nagy Imre Intézet célja az volt, hogy az 1956-os forradalmi modell világérvényességét bizonyítsa. Ez az én szememben egy meglehetősen gyermeteg és reménytelen célkitűzés volt” (246–247. o.).

Kende tehát erőteljesen képviselte azt a célt, hogy a pluralista, demokratikus, reformált szocializmus kérdéseit tartsa életben az intézet, de reménytelennek látta, hogy a nagyvilágban komolyan vegyék a reformált, demokratikus szocializmus célját kitűző magyar forradalmi modell alkalmazásának lehetőségét.

A Nagy Imre Intézet 1964-ben megszűnt. Kende a hetvenes évek derekáiig gazdaságtudatással foglalkozott a francia kapitalizmus környezetében. Ekkor azonban visszatér Kelet-Európához, a szovjetológiához; megrendezi a nagy '56-os konferenciát a forradalom huszadik évfordulóján, 1978-tól pedig kiadja a *Magyar Füzeteket*. Közös fórumot teremt az emigráció és a magyarországi ellenzék számára, amelynek szavát közvetíti a nagyvilágnak.

Az interjúkötetből nem derül ki világosan, hogy a szocializmus perspektívája mikor enyészik el teljesen Kende Péter jövőképében, de az kétségtelen, hogy az elsők között tartotta aktuálisnak a hetvenes évek második felében, hogy arról beszéljen, gondolkodjon és értekezzen, mi jöhet a kommunista pártállam után. Ekkori önmagáról már úgy beszél, mint aki a szociálliberalizmust képviseli a magyar emigrációban, vagyis egy olyan balközép irányzatot, amely egy váltópárt formájában kormányzó erőként beleilleszkedik a létező liberális és demokratikus kapitalizmus rendjébe. Ezen az alapon tekinti magát az SZDSZ szellemi elődjének, ezen az alapon érzi bántónak, hogy az SZDSZ vezetői nem így néztek rá, nem ekként kezelték és értékelték őt.

Hullámos utat látunk itt, mely elvezetett a teljesen új világ, a 180 fokkal megforgatott világ ambíciójától, a domináns világrendbe való beilleszkedés szerénynek tűnő, de mostanság éppen nagyon is vakmerő célkitűzéséig. Egy liberális számára ez pozitív változás.

De térjünk vissza oda, hogy aki ezt az életutat bejárta, „elsősorban [!] a felvilágosodás hívének és védelmezőjének” tartja magát.

Kezdte a pályáját a felvilágosodás diktatórikus örökségének híveként a régi, tragikusan értelmetlen világ helyébe minden társadalmi ellenálláson minden eszközzel áttörve új és értelmes világot állító csapat tagjaként; az új világ új értelmének kivételezett birtokosaként. Nagyon rövid idő alatt eljutott odáig, hogy az értelmet kikapcsolva abban kellett vakon binnie, amit bekapcsolt értelemmel csak irracionálisnak és abszurdnak találhatott.

Folytatódott ez a pálya több évtizednyi bizonytalansággal abban a tekintetben, hogy a felvilágosult értelem a demokratikus szocializmus mellett szól-e, s ha igen, miként lehet azt a felvilágosodás diktatúrák örökségétől elszakadva felépíteni. Ebből a bizonytalanságból nem lett semmilyen bizonyosság.

A republikánus meggyőződéshez érkezett el az életút, amely a felvilágosodás diktatúrák örökségétől már teljesen elszakadt. De hová érkezett? Megérkezett-e oda, hogy az embereket szinte csak fel kell szabadítani, hiszen a szabad embereket, illetve azok összességét valamiképp az értelem vezérli, ezért a szabad emberek világa az értelem világa lesz? Nyilván nem érkezett meg ide, hiszen Kende nem hisz abban, hogy a szabad emberek az intézmények, a civil szféra és a magántevékenység révén összességében, tendenciaszerűen és alapvetően értelmes világot tartanak fenn, hanem valamilyen formában és mértékben megtartja azt a ketősséget, amely a felvilágosodás diktatúrák vonalára jellemző. Itt is van felvilágosult kormányzat, amelynek határozott elképzelései vannak a közjóról, közérdekről, és van a diffúz, inert társadalom, amelyet el kell

vezetni az értelem, vagyis az állam-vezetés által meghatározott közjóig. Kétségtől törékeny helyezethez, a köztársaság törékeny állapotához vezet, hogy ennek a vezetésnek a demokrácia normái és az emberi jogok tiszteletben tartásával kell megtör-

ténnie. Nyitva marad a kérdés, miként és mennyire lehetséges ez.

Erre én azt válaszolnám, hogy nehezen és kevésbé. De a sok kevés idővel, sok idővel már nem lesz olyan kevés. Tartok tőle, hogy ez a válasz nem tűnik eléggé felvilágosultnak.

Radics Viktória

A családi ezüst

220

Az ismeretlen szerzői név Nádas Magdát rejti, akinek az asszonyneve az Aranyossi. A híres író nagynénje ő, Nádas László nővére, öccse öngyilkossága után a kamasz Péter gyámja. Évekig egy fedél alatt éltek az „úri házban”, erről a *Párhuzamos történetek*ben sokat olvashatunk – a vizsályos együttlakás és a rokonokkal meg a roncsoltan álságos polgári életformával, a „családi kóddal” való szakítás a nagyregény egyik vezértémája. Nádas Magda és a regénybeli Erna asszony alakja fedi egymást, mégis csillagtávolságban vannak, mert Lippay Lehr, szül. Demény Erna a fiktív világ lakója, az írói képzeletben ezernyi különböző valóság-szemcséből összegyúrva, de ha van egy személynek „esszenciája”, akkor az emlékezetes regényalakban föllelhető Aranyossi Magda megigéző lényének párlata, noha turbánjai a német Isolde fejére kerültek.

Hangsúlyos azonban, hogy két különböző szinten járunk, és csak metafizikai kapcsolatokat teremthetünk az élő és a képzeletbeli alak között. Hogy s mint megy végbe a transzpozíció az író elméjében és lelkében,

az idegrendszer labirintikus vezetékein haladva s a szívet is útba ejtve, azt nem tudhatjuk meg soha – ez nemcsak Nádas Péter, hanem a művészi alkotófolyamat, az imaginációs munka, az írás titka.

Érdekes-e, és ha igen, mért érdekes számunkra, akik Nádas olvasni szeretjük, Aranyossi Magda (1896–1977) emlékirata, mely eredetileg (hamisítva) 1978-ban jelent meg a Kossuth Könyvkiadó Nők a történelemben című sorozatában, R. Török Piroska szerkesztésében, *Rendszertelen önéletrajz* cím alatt? A kézirat átesett Szabó Ágnes évekig elhúzódtó elvtársnői lektorálásán, ami cenzúrázást, a Párt ízlése szerinti átfazósítást is jelentett – ezért hamis az eredeti, bár még ekkor sem tekinthették eléggé pártszerűnek, így kerülhetett a címbe a „rendszer-telen” jelző. A „rendszeres” önéletrajz bizonyára az adminisztrált, számárvezetővel készült, tehát a még ennél is hamisabb önéletrajzot jelentette.

Ámde most a Jelenkornál nagyszerű szerkesztői intervenciókon esett át ez a *Rendszertelen önéletrajz*. A cím is megváltozott, a hamis eredeti

első fejezetének címe került a borítóra: *Én régi, elsüllyedt világom*, ami kicsit ásatagon hangzik, viszont az értelme az előző kiadás óta kiterjedt, hiszen a nagypolgári milió után az elvtársi, mozgalmi, valamint a párt-diktatúrás birodalom is „rég, elsüllyedt világgá” változott át – ahogy mondani szokták, eltűnt a történelem sülyesztőjében. A cím úgy hangzik, mint egy sóhaj. Aranyossi Magda minden tőle telhetőt megtett, hogy a gazdag nagypolgári közeg ott végezze, az illegális és az uralomra jutott kommunizmus pedig ővele együtt süllyedt el.

Nem filozofálhatnánk azonban ezekről a süllyedő és rengő rétegekről, a történelem geológiájáról, ha Nagy Boglárka, a Jelenkor Kiadó szerkesztője nem végzett volna ilyen kitűnő munkát. A szerkesztői munka ezúttal nem passzív volt, hanem kezdeményező, rendbontó, nagy ötleteket realizáló intervenció. A szerkesztő jelölte a hamis eredeti kiadásból kimaradt, kicenzúrázott vagy stilisztikai okoknál fogva kisserkesztett szavakat, mondatokat, bekezdéseket, sűrű lábjegyzetekben tisztázta, hogy ki kicsoda és mi micsoda, névmutatót készítettett, közölt egy válogatást Aranyossiné levelezéséből, és az utószóban azonosította a levelezőpartnereket, a függelékben a szerzőnek *A pince* című, jól formált emlékezését-tanúságtételét is közzétette (ez egy múzeumi évkönyvben jelent meg először fél évszázada), megcsinálta és megrajzoltatta a Mezei-Neumayer/Nádas famíliák családfáját, ami szintén elég nagy munka lehetett. („A családfa adatai a Budapesti Zsidó Hitközség hivatalából, a Magyar Nemzeti Levéltárból, a Nemzeti Örökség

Intézete Salgótarjáni úti zsidó temetőjéből, a Kozma utcai izraelita temetőből, a Farkasréti izraelita temetőből, Kiss József családfakutató gyűjteményéből, a Nádas Péter és Nádas Pál tulajdonában lévő dokumentumokból, valamint a korabeli sajtóból származnak.”) Megírta Aranyossi Magda rövid, tárgyilagos kiséletrajzát, és elkészített egy válogatást Nádasék családi fotóalbumából, képaláírásokkal ellátva, minden fényképhez kiszemezve egy-egy magyarázó idézetet a *Világló részletek*-ből. És ami a legmerészebb húzás, a kiadó Nádas Péterrel széljegyzeteket íratott a nagynénje szövegéhez, amelyek közül némelyik kisesszenek is beillik. Nincs sok széljegyzet (hiszen Nádas már megírta a történetek saját változatát), de a meglévők fontosak.

A borítón egy antik családi fénykép látható Mezei Klárával, Nádas Magda anyjával és öt gyerekkel; hiányzik Erzsébet, Miklós és László, akik még meg sem születtek. Az így feldúsított könyv szép és gazdag, sokat forgatható, teli van adatokkal, egészen más karakterű, mint a Kosuth Kiadóé volt, mely nyomtalanul elsüllyedt a párttörténeti kiadványok szürke tömegében.

Tegyük fel azonban a kérdést, hogy mi szükség van erre az alaposan megmunkált, drága új kiadásra, kihajtható lapon a családfára, a fényképekre, az adatokra? Azért kell, mert a *Világló részletek*nek, Nádas Péter kétkötetes memoárjának egyik forrásmunkája? Az író nagyjából elbeszéli ennek az önéletírásnak a tartalmát, több itt közölt levelet szó szerint idéz, némelyik fényképet is leírja a könyvében, és sokat mesél a nagynénjéről meg a nála is szerep-

lő emberekről. Gyakran hivatkozik a nagynénje önéletrajzára, annak kéziratot (most nyomtatott formában rekonstruált), a csonkítva publikált, az *oral history* formájában létező és az előszóban előadott változatára. Melyik az „eredeti”? Melyik a hiteles? Nádas Péter kamaszkorában, amikor a nagynénje már az emlékiratán dolgozott, sokat faggatta őt, és ezeknek az éjszakai beszélgetéseknek a töredékes leírásai és nyomai bekerültek a saját emlékiratába. 1970-ben a Párttörténeti Intézet munkatársai nyolc ülésben életútinterjút készítettek a kolléganőjükkel, aki ennek az intézetnek a nyugdíjba vonult munkatársa volt, Nádas ezt a forrást is átolvasta. A *Világloban* nem rejti véka alá, sőt hangsúlyozza, hogy a nagynénjét olykor erőszakosan vitatkozva kellett faggatnia, mert – mint egyébiránt valamennyien – hajlamos volt retusálni, kozmetikázni, hajlítgatni az élettörténetét, füllenteni és hazudni és elhallgatni; megkockáztatom, hogy a Lenin körüti éjszakákon és hajnalokon folytatott, gyakran éles, ironikus hangú vita és diszkusszió, az idősebb asszony és az írónak készülő fiú kiáltásokkal, veszekedésekkel, ajtócsapkodással, néha zokogásokkal fölszaggatott, sokatmondó csendekkel ékes beszélgetése a „hiteles verzió”. Ez a változat nincs meg. Élete hetedik évtizedében a *Világló* részletekben, az íráságtól búcsúzva a „fiú” valamelyest rekonstruálja, és ebből következtethetünk arra, hogy az akkor milyen drámai processzus lehetett – tényleg maga a rendszertelenség. Aranyossi Magda önéletírása jó fél évszázad múlva az unokaöcs memoárírásában éled majd föl, talál rá legizgalmasabb formájára és nyeri

el a hitelesség pecsétjét, ami nem áll másból, mint abból, hogy az utód rámutat a hibákra, pontatlanságokra és hamisításokra, vagyis kivesézi a szövegeket meg a történeteket, s miközben magyarázza, méltányolja és kritizálja a nagynénje elbeszéléseit, közelebb kerül a valósághoz.

Aranyossiné szövegének hamisítatlan kiadása tehát azért is fontos tett, mert a megközelíthetetlen valóság/igazság megközelítésének *egyik*, nem tiszta vizű forrása; mert az utód, aki őt személyesen nagyon jól ismerte, aki alaposan kiképezte magát ebben a történelmi tárgyban, és aki nem más, mint a mi híres írónk, időt szakított arra, hogy némely érzékeny helyeken, kényes pontokon beleszóljon a nagynénje szövegébe, és megajándékozott bennünket értékes margináliáival; mert a fényképek és az egyéb dokumentumok, a lábjegyzetekben közölt tények orientálhatják és pontosíthatják kutatásunkat.

No de hát mit kutatunk? A *Világló* részletek forrásvidékét, dokumentaritását, eredetét, magának az irodalmi műnek a karakterét? Vagy Nádas Péter biográfiáját? Aranyossi Magda életét és műveit? Olyan fontos személyiség lett volna ő? Nem, sem mint író, sem mint politikus nem tartozik a „jelentékenyek” elitjébe, ámbár a magyar feministák közt ott van az élen, az úttörők között (egy francia és egy magyar nyelvű nőlapot is szerkesztett). A magyar történelmet vizsgáljuk? A magyar történelem feledésbe merült szegmenseit, személyeit, konfigurációit, folyamatait? Egy „kis elbeszélést” a milliók közül, a „nagy elbeszélést” dekonstruálandó?

Nem tudnám hierarchikusan elrendezni ezeket a szempontokat.

Aranyossi Magda a *Világlo részletek* egyik főszereplője, a *Párhuzamos történetek* Ernájának egyik, de csak egyik valós előképe, azonban sem a memoár, sem a regény jobb befogadásához és megértéséhez nincs szükség erre a könyvre, hiszen ezek a műalkotások önmagukban is megállnak. Azonban mind a két műalkotás nyitott, mi több, nyitó jellegű mű, akarom mondani, szinte sarkallja az olvasót arra, hogy tovább kutakodjon, menjen utána ennek meg annak, vizsgáljon meg dolgokat. Nádas Péter bízik az intellektusban, és egész életén keresztül végzett elem munkája kisugárzik olvasójára, aki hasonlóképp nem nyugszik bele a vak halálba. Jó lenne előtte tudni valamit, ezt a vágy szintjén legalább megfogalmazhatjuk, és ha megérjük, talán el is juthatunk valamedig. Az erőszakos halál pont azért olyan borzalmas, mert brutálisan elvágja az ember ebbéli törekvését, bár a természetes halál sem sokkal kíméletesebb; a közösség szempontjából azonban az összehasonlítás, a mérlegelés, a tudásmorzsa, a tudás valamilyen formájú továbbadása – ahogy Aranyossi Magda több vonalon, szóban, írásban, cselekedettel és még visszahőkölve is tette – potenciálisan üdvös. Ez a potencialitás, hogy a történelemből, az átvilágított sorsokból, családjunk és közösségünk, lelkünk történetéből valamit netán tanulhatunk, valamire rájöhetünk, Nádasnál szerintem kezdettől fogva fontos, motiváló erejű az egész elbeszélő művészetére nézvést.

Kell-e nekünk, olvasóknak, mindent tudni a Nádas Péter nevű személy életéről? A műalkotások megértése végett nem kell, mégis meg vagyunk kínálva azzal a lehetőség-

gel, hogy egy gondolkodó író ember – a *Világlo részletek* alcímében hangsúlyozott „egy elbeszélő” – életébe, sorsába betekintsünk. Még hozzá intim részleteknek is tanúi lehetünk, és ezáltal az ún. „művészi igazság”, az esztétikailag megformált valóság mellett, íme, szemügyre vehetjük más szinten és más aspektusokból is az igazságokat meg a hazugságokat, a kettőt vegyítő történeteket. Nádas megajánlotta nekünk ezt a lehetőséget, és azt is megkockáztatta, hogy lecsupaszodik a nyilvánosság előtt. Az önátvilágítása egészen kivételes tett.

Az artisztikus emlékformálás különböző jellegű szakaszai után visszaállította a köznapi, kronológiai, élettörténeti, történelmi perspektívát. Az esztétikai tárgy, mint tudjuk, leggyakrabban fütyül a kronológiára vagy a történelemre is, mindazonáltal halandóként naponta legalább tízszer tudatosítjuk magunkban, hogy hányadika van. *Amikor szerdán* – így hangzik a memoár első kötetének címe. Az örök szerdán. De már a harmadik sorban ott a „nagyapám” szó, ami behozza a tudatunkba a történelmi nézőpontot. Valamennyien a családtörténetünk kötése által fonódunk bele a történelembe. Amikor Nádas Péter a családtörténetével bajlódik és bíbelődik, akkor ezt a kötést olyan világosan, szálakra bontva ábrázolja, hogy a konkrét tartalomtól függetlenül megcsinálja azt a formát, mely bármelyikünket hozzásegítheti az önmegértéséhez, és ezzel együtt a hozzánk tartozó szűkebb és tágabb közösség történelmi kalandjának fölfogásához.

Amikor még nem volt internet, és a kisebbségben kevés magyar könyvhöz lehetett hozzájutni, gyermeki és

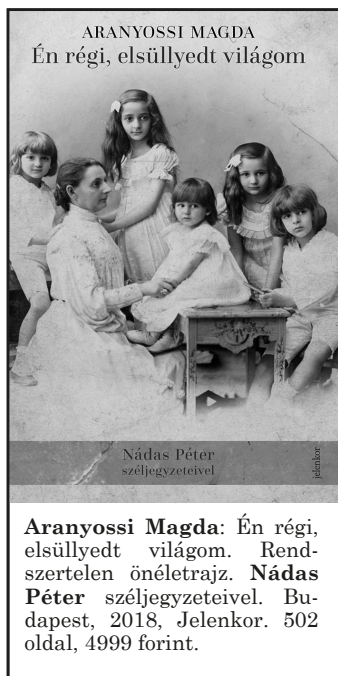
ifjonti tudásvágyból én magam is faggattam a nagyszüleimet a két világháborúról meg az azt követő időről. Amikor az ember élő szájából hall az őt megelőző korról, pláne olyan tekintélyektől, mint a nagyszülők voltak, teljesen másként reagál a történelemre, mint mi-
kor olvas róla, hiszen olyankor testközelből, „melegen” érzékeli. Nádasnak ez a nagynéni volt az *egyik* ilyen hőforrása. Aranyossi Magda két elsüllyedt világról tudott beszámolni a gyereknek és a kamaszoknak: a nagyúri, felső középosztálybéli zsidó származású polgári világról meg az illegális mozgalmi világról, a szociáldemokraták és a kommunisták életéről (haláláról) és tevékenységéről Magyarországon 1919 előtt, a kommün bukása után az emigrációban, majd az ostrom alatt Budapesten. (A Tanácsköztársaság azért esik ki, mert akkor épp szült.) Az antifasiszta ellenálló és a szervezett kommunista párttag szemszögéből beszéli el a második világháborút, ahogy azt ő és az övéi tapasztalták külföldön és Magyarországon.

Nagy kérdés, hogy miként és miért lett az úri kisasszonyból kommunista. Nádas Magda számára a zsidó eredet nem sokat nyomott a latban, mert a származásuk fölött már a szülei sem őrködtek, a nagyszülei pedig az emancipáció, azaz a felvilágosodás élharcosai voltak, sem etnikai, sem vallási szokásokat nem őriztek,

a modernizálódás útját választották. Magda csak ment tovább. A magyar történelem progresszív szakaszáról, a polgári liberalizmusról sok mindent megtudhatunk az írótól meg a nagynénjétől, és így pontosabb képet formálhatunk a mai kormány-

zás (és az azt pártfogoló nép) markáns illiberalizmusáról is. Aranyossi és Nádas elbeszéléseiből (melyek inkább merőlegesek, semmint párhuzamosak, mert Nádas merít az előbbiből, de ki is pukkasztja annak dogmatikai, retorikai burkát) az antifasizmusról és a kommunizmus történetéről is sok újat megtudhatunk, és így a mai kormányzat populisták antikommunizmusát is jobban fölmérhetjük. Ha a szocializmusban rengeteg prokommunista szólamot vertek volna

a fejünkbe, aztán a rendszerváltozás után az antikommunista retorikának lettünk volna kitéve, hogy manapság a dühöngő szocializmus- és kommunizmusellenesség ideológiai közhelyeit hallgathassuk, akkor itt az alkalom, hogy megpróbáljuk mérlegelni ezt a bukott világmozgalmat. Aranyossi Magda élettörténetéből azt hámozhatjuk ki, hogy az úri kisasszony mintegy belecsusszant a mozgalomba, és a férje, Aranyossi Pál újságíró hatására vált nagy kommunista nővé, azonban a fivérei is megágyaztak annak, hogy ez így legyen, mivel a Nádas fiúk mind szocialisták vagy kommunisták let-

Aranyossi Magda: Én régi, elsüllyedt világom. Rendszertelen önéletrajz. **Nádas Péter** szeljegyzeteivel. Budapest, 2018, Jelenkor. 502 oldal, 4999 forint.

tek, a Magdától tizenhárom évvel fiatalabb Nádas László is. Ezek a döntések (melyek nem okvetlenül jelentették a bolsevizmus iránti odaadást) a szociális érzékenységben és a szolidaritás erkölcsi kötelmében gyökereztek, és a Galilei Kör vonzása, szabadgondolkodó jellege, társadalomtudományi modernizmusa is nagy hatású volt.

Sokat lehetne okoskodni erről a világnézeti, életformabéli és erkölcsi fordulatról, már csak ezért is megéri elolvasni Aranyossi Magda könyvét a láb- és széljegyzetekkel együtt. Nádas Magda más dolgokat is írt, szerkesztő is volt, a szöveg tehát jól olvasható, sőt élvezhető, helyenként szemléletes, bár nem műalkotás, mint Nádas Péter memoárja, és intellektuálisan sem magasröptű. Nincs mögötte filozófiai képzettség, marxista sem. Gyakorlatias személy írta, egy emancipált nő, feleség, anya, nagymama, aki, ezt Nádas Péter írja, mintegy mellel volt kommunista, mindenekelőtt öntudatos nagyasszony volt (egy Demény Erna, fűzhetjük hozzá). Az oroszokat felszabadítóknak vette, és az önéletrajzát ezzel be is fejezi. Arról már nem számol be, hogy mi lett vele Rákosi és Kádár alatt, hogy élte meg 56-ot és a megtorlást. Mit szólt a Rajk-perhez, egyáltalán az elvtársai és barátnői meghurcoltatásához, meggyilkolásához, bebörtönzéséhez, aztán a konszolidációhoz, 68-hoz és a többi. Ezekről a dolgairól majd az unokaöcs beszél idős korában; a *Világló részletek* második kötetében körülbelül a 80. oldaltól olvasható az ide vonatkozó hosszú rész. A fiú felelősségre vonta a nagynénjét az opportunizmusa miatt. Aki a párthűsége miatt

va tudott csak valami buta válaszfélét kinyögni.

Aranyossi Magda életének tehát csak az első fordulata – a kommunistává válás, a mozgalmi élet – olvasható ebben a könyvben. De hát második nem is volt; még egy váltás, magyarázza Nádas, nem fért bele az életébe, a felfogásába, ehelyett megpróbált megkapaszkodni a dogmáiban. Magda idősebb volt, mint a század, és az ötvenes években már nem futotta újrakezdésre, ez érthető. Nádas memoárjában megcsillan egy lehetőség, és eltűnődhetünk azon, hogy mi lett volna, ha Franciaországba disszidáltak volna – ahol azonban, mint ezt Danilo Kišről tudjuk, a baloldalon még a hetvenes években is a keményvonalas kommunisták nyomultak.

Nádas Péter szerette a nagynénjét. Nem is kicsit. Csökönyös dogmatizmusát, élethazugságait nem bírta elviselni, nagyasszonyi modora vonzotta és ellenkezésre készítette. Személyisége, alkata és az életpályája inspirálta az író, a szellemiségéhez reflektáltan viszonyult, és alaposan bírálta. Mint írta, Magda mintha át akarta volna adni neki a szellemi örökséget szemlézésre, cáfolásra és továbbgondolásra. A fia esetében ez az átadás félresikerült, Nádas viszont – lám – egy egész országnak közvetíti, amit tőle tanult, és azt is megmutatja, amit radikálisan elutasított. Az emlékiratok német fordítása által, mint erről a recepció tanúskodik, még messzebbre hat a 20. századi zsidó-magyar történet.

„Magda nagynéném a legintelligensebb lények közé tartozott, akikkel hosszúra nyúlt életemben találkoztam” – írja Nádas a *Világ-*

ló részletek elején (26), majd tovább folytatja az elemzést. Később (89) azt írja, hogy a nagynénje nem tudta fölmérni, hogy mikor, mivel, miért hibázta el az életét, hol s miben tévedett. Nekünk már könnyű észrevenni, hogy a feltétlen párthúség és az ideológiai indoktrináció mennyire félrevezette. A nő, aki nem tudott félni, a tisztogatások idején mégis reszketett.

Bátor asszony volt Aranyossi Magda, azért olvasom; félelmeim ellen-szeréül. Meg azért, hogy jobban értem Nádast, és mert kíváncsi vagyok a *Világló részletek* hátországára s a *Párhuzamos történetek* forrásvidékére, az írói eljárásokra és poétikákra. Közben rájövök, hogy milyen keveset tudok a magyar történelemről, azt is falsul; figyelem, hogy mennyire vagyunk ebbe belemártva.

Szerzőink könyvei

Belzebubbal a Sátán ellen

Trevor Nunn megtörtént eseményekre épülő filmje mesterien elegyíti a schilleri receptből jól ismert ármányt és szerelmet, beépítve a történetbe a második világháború végén létrejött helyzet nagy erkölcsi dilemmáját. Magával ragadóan mutatja be a brit felső osztályból egyetemre került fiatalok baloldali szubkultúráját, melynek követőit a fasiszta Belzebub és a kommunista Sátán közötti választás kényszerével szembesítette. A harmincas évek végén, amikor még javában zajlott a spanyol polgárháború, Mussolini pedig Etiópiát rohanta le, Hitler birodalma sorra falta fel a szomszédos országokat, a Cambridge-i Egyetem diákjainak szó sem volt dilemmáról. Megváltoztatva a megváltoztatandókat, a dilemma jóval később, a második világháború vége után jött el. A harmincas években a cambridge-i elitegyetem diákjai Dovzszenko és Eisenstein filmjein lelkesednek, kételkedés nélkül elhiszik Kamenyev, Zinovjev és a többiek önmagukra súlyosan terhelő abszurd vallomásait, s csak egy pillanatra ingatja meg őket hitükben a Sztálin–Hitler-paktum.

Ez volt az a légkör, melyben a Cambridge-i Egyetem diákjai, majd végzettjei felajánlották szolgálataikat a szovjet kémhálózatnak, s magas állami beosztásaikban folyamatosan szállították megrendelőiknek annak az államnak a titkait, amelynek a polgárai voltak. Az elithez tartozás, a radikális baloldali attitűd, a kémkedés izgalmi által megemelt adrenalinszint mellett e szubkultú-

ra része volt az angol elitegyetemek férfitestekbe zárt világától sosem idegen homoszexualitás, mely csúcsra járatta a rejtőzés, a bujkálás, a hamis identitás kémkedéshez eleve nélkülözhetetlen gyakorlatait.

Lindsay Shapero forgatókönyvében a jól megírt, pergő történet az események sűrűjébe viszi a nézőt, megmutatva az utóbb szovjet kémként leleplezett tehetséges fiatal fizikuslány töretlen karrierjét a brit atombomba kifejlesztésével megbízott kutatócsoportban. Az eredeti történetben Melita Noorwood volt a titkárnő neve, aki a filmben Joan Stanley néven a harmincas évek végétől kezdve folyamatosan informálja Moszkvát az éppen készülő, majd elkészült atombomba titkairól. Az atombombát persze nem a britek, hanem az amerikaiak készítették és robbantották fel végül, de a filmből az derül ki, hogy a brit fizikusok is tudtak annyit a bombáról, amennyi a szovjet megrendelőket érdekelhette.

Joant tehetséges fizikushallgatóként magával sodorja a radikális baloldali egyetemi szubkultúra. Felsőbb kapcsolata egy magas rangú külügyminisztériumi hivatalnokká avanszált egykori diáktársa, aki egy egyiptomi fiúba szerelmes, amit házassággal leplez. Joan szerelme a Németországból Nagy-Britanniába menekült zsidó fiú, akit olthatatlan vágy vonzott az abszolút Jó megvalósulását ígérő szovjet társadalmi kísérlethez. A szerelmet azonban összetöri az ármány, a Szovjetunióból kiábrándult fiút megöli a KGB. Mire

véget ér a világháború, Joannak is nyilvánvalóvá válik, hogy a kommunizmust építő országban semmi sem történik, amiért érdemes lenne az életét kockáztatnia. Napnál is világosabb lesz számára, hogy a nagy társadalmi kísérlet eredménytelen, s megvalósulása nem ígér jót a világnak. De jelent, amíg jelenthet, s a közelítő lebukást úgy kerüli el, hogy útlevelet és új nevet szerez leplezett homoszexualitása miatt rettegő felső kapcsolatától. Nyilvánvaló, hogy anyagi ellenszolgáltatást nem kapott s nem kap. Szolgáltatának motivációja ideális, nem zsarolják, nem kényszerítik. Teljesen tisztában van azzal, hogy akit szolgál, az maga a Sátán.

A thrillerként hirdetett filmben az izgalmak forrása nem Joan rejtőzése, bujkálása, majd szerencsés megmenekülése a nyomába szegődött M5 kopóitól. Az izgalom forrása, hogy nem tudjuk, miért nem hagyja abba Joan a kémkedést. Mi viszi rá, hogy a megváltozott helyzetben, amikor a Szovjetunió már nem szövetségese hazájának, továbbra is kockáztassa életét, fényképezze a titkos dokumentumokat, táplálja a titkokra csillapíthatatlanul éhes moszkvai Minótauroszt?

Judi Dench csodálatosan alakítja az idős Joant, aki már rég maga mögött hagyta kém múltját, s egyszer csak becsengetnek lakásába a kémelhárítás ügynökei. Joan körömszakadtáig tagad, de végül szembesül a bizonyítékokkal, és nem marad más lehetősége, mint a teljes beismerő vallomás. Ez a vallomás az, ami messze az átlagos kémtörténetek fölé emeli a filmet.

A korábbi háborúkban mindegyik hadviselő fél joggal tarthatta magát

a Jó helytartójának, akivel szemben a másik a Rossz megtestesítője volt. Mint Pascal írja egyik példázatában, ha valaki megölt egy embert, a Pireneusok egyik oldalán gyilkosnak, a másik oldalán hősnak számított. Senki sem volt se jobb, se rosszabb a Deákné vásznánál. Világos volt a hátár a hadviselő felek között, s aki az ellenfél javára kémkedett, mint például Mata Hari az első világháborúban, maga is tudta, hogy ha elkapják és leleplezik, akkor hazaárulóként halálra ítélik és kivégzik.

A második világháború azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A lakásának kapuján kilépő, letartóztatott Joant a felháborodott szomszédok hazaárulónak tartják. Az összesereglett riporterek előtt azt mondja, hogy ő nem Mata Hari, s nincs semmi oka arra, hogy elfogadja a hazaárulás vádját. Azzal érvel, hogy amikor a Szovjetunió Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal együtt Hitler ellen harcolt, akkor a Szovjetunió nem számított ellenségnek, a titkok, amelyeket szovjet megbízóinak átadott, „házon belül maradtak”. Bármilyen gonosz és kegyetlen volt Sztálin, Hitlert nélküle nem lehetett volna legyőzni.

De miért kémkedett Joan Stanley a Szovjetunió javára 1945 után is, amikor az egykori szövetségeseből már ideológiai és politikai ellenfél lett? A film intellektuális csúcspontja, amikor a „vörös ügynök” azzal igazolja tettét, hogy ha az atombomba az USA monopóliuma marad, a bomba birtokosai nehezen álltak volna ellen a kísértésnek, hogy újra alkalmazzák. Joan nem tudott napirendre térni a Hirosima és Nagaszaki lakosaira hullott két atombomba okozta mérhetetlen pusztulás és

szenvedés tényei fölött. Hiroshima és Nagaszaki elpusztítása Joan szemében a Sátán műve volt.

A két atombomba bevetése iszonyatos erkölcsi szakadékot nyitott meg Joan (és sok más, hasonlóan gondolkozó kortársa) alatt. Korábban Hitlert tekintették Sátánnak, akit csak Sztálin, a Belzebub segítségével lehetett legyőzni. A Rossz veresége azonban nem jelentette a Jó győzelmét, aminek bizonyítéka Joan szemében a győztesek egyike, az USA által bevetett atombomba volt. Ezzel az USA is belépett az ördögök seregébe, ugyanoda, ahol Hitlernek és Sztálinnak korábban már bérelt helyük volt.

Az atombombák ledobását követően Joan úgy érezhette, hogy Isten meghalt, nincs többé az emberi világban Jó, csak Rossz. Úgy gondolta, hogy az atombomba a Sátán műve. S ha a Sátánnak van atombombája, miért ne lehetne Belzebubnak is? – kérdezte magától. Azért folytatta a kémkedést, hogy a Szovjetunió is legyen atombombája, miáltal az ellenfelek kölcsönösen elrettenthetnék egymást a bomba bevetésétől.

Lukács Györgynek valószínűleg nem volt igaza 1918-ban, amikor ke-

resztülhazudva magát az igazságig, a kapitalizmussal szemben a kommunizmust választva Belzebubbal akarta kiűzni a Sátánt. A dialektikus etika a Lukács által kigondolt absztrakt térben nem működik, de a brit kémnő története azt mutatja, hogy van olyan konkrét helyzet, melyben csak ez az etika érvényes. Ha Belzebubnak és a Sátánnak egyidejűleg van atombombája, akkor nem fogják azt egymás ellen bevetni, mert tudják, hogy mindketten elpusztulnak. Joan tette ezen a felismerésen alapult.

Joan Stanley 1945-ben félreismerete a helyzetet. A Jó nem tűnt el, csak elrejtőzött a Rossz kulisszái mögé. A „vörös ügynök” magyarázata ebben az esetben nem kétségbeesett reagálás Isten halálára, hanem egyszerű önigazolás. A film nagysága abban van, hogy nyitva hagyja a dilemmát.

A vörös ügynök. Angol életrajzi dráma, thriller. 101 perc, 2019. Rendező **Trevor Nunn**, forgatókönyvíró **Lindsay Shapero**, operatőr **Zac Nicholson**, zene **George Fenton**. Szereplők **Judi Dench**, **Stephen Campbell Moore**, **Sophie Cookson**, **Tom Hughes**, **Ben Miles**, **Robin Soans**, **Laurence Spellman**, **Tereza Srbova**, **Caran Owens**.

Kun Béla zserbói

Nincs hatásosabb pamflet a Tanácsköztársaságról, mint Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című, 1926-ban írt regényének néhány bevezető sora. A szöveg a túlzó, szürreális motívumokkal válik a magyar társadalom jelentős része által átélt trauma reális lenyomatává. Az úgynevezett tényállításokból egyetlen elem igaz: Kun Béla elmenekült. A kitalált, a Duna-parti Hungária szálló – a szovjet-ház – közeléből felszálló, maga vezette repülő, amely húsz méter magasságban köröz a Vérmező fölött, arra jó, hogy a polgárok lássák a visszataszító, a szöveg szerint mindig sápadt, borotvátlan arcot, a kaján vigyort, a csúfondáros integetést. A rablott ékszereket még így is aligha lehetne felfedezni, de a hitelesség érdekében egy darab véletlenül lepottyan. Azt azonban, hogy a népbiztos zserbóval tölte tele a zsebeit, még ilyen gyengén sem horgonyozza a hihetőséghez a leírás, elég annyi a végére: „Legalább a Krisztinavárosban ezt beszéltek.” Ez a néhány sor – Hayden White-nak, a történeti emlékezés egyik legismertebb teoretikusának kifejezését használva – maga a narratív szubsztancia, az elbeszélés szervező elve, amely legfeljebb utal a múltbeli közvetlen valóságra, ezzel szemben annak képét, interpretációját mutatja fel.

Csunderlik Péter a Horthy-korszak Tanácsköztársaság-képével foglalkozva új könyvében, ahogy a *Bevezető*-ben írja, munkája első állomásaként az 1919–1929 közötti időszak pamf-

let- és visszaemlékezés-irodalmát dolgozta fel. Így kitér ugyan számos szépirodalmi reflexióra, említi egyebek közt az *Édes Annát* is, de mint a vizsgált műfajokon kívülivel, nem foglalkozik a regény kezdő mondataival. A kijelölt keret azt is jelenti, hogy nemcsak a fikciós műveket és a lírai alkotásokat, de a sajtót, az esszé- és tudományos irodalmat, valamint a hivatalosnak nevezhető narratívákat sem elemzi érdemben, értve az utóbbin egyebek közt az állami, az egyházi vezetők megnyilvánulásait vagy az iskolai tananyagokat.

Érdemes kiemelni Csunderlik munkájának igen találó borítóját, amelyet szinte kitölt a proletárt megjelenítő híressé és hírhedtté vált vörös, kalapácsos emberből, Bíró Mihály alkotásából Dányádi Sára által formált patás ördög, amely híven tükrözi az elemzett művek nagyobb részének szemléletét.

A rendkívül részletes és alapos elemzés a forrásbázis ismertetésénél egy táblázatban mintegy száznolcvan pamflet és visszaemlékezés publikálásának évét tünteti fel az 1919 és 1929 közötti évtizedből, de impozáns a bibliográfiában felsorolt hatvan, ténylegesen tárgyalt mű listája is.

Egy konkrét esemény emlékezetével és annak tárgyával foglalkozik, és a mű lényeges módszertani kérdésként veti fel: feladata-e a szerzőnek a néha szélsőségesen torz, máskor mérsékeltebben elfogult interpretációkat, a sokszor nyilvánvalóan valamilyen célt szolgáló hazugságokat

úgymond leleplezni, szembesíteni a tényekkel? Csunderlik a kommünről kialakított képet és nem a Tanácsköztársaság történetét vizsgálja, tudja, hogy ehhez nem feltétlen szükséges foglalkoznia az úgynevezett történelmi tényekkel. A bemutatott művek elemzéséből, értelmezéséből kitűnik, hogy jól ismeri az emlékezetkultúrával foglalkozó irodalmat, így tudja azt is, hogy torzítások „helyretételével” óvatosan indokolt eljárni, hiszen könnyen belecsúszhat abba, hogy az elemzett pamfletek és visszaemlékezések történeleminterpretációját egy másikkal, a sajátjával szembesítve vitairattá válik az elemzés. Eljárása ebben a tekintetben változatos. Az első, hozzávetőlegesen 150 oldalon „csak” a műveket elemzi, itt gyakorlatilag nincs szembesítés, az olvasó, amikor megismeri a különféle interpretációkat, saját ismereteire hagyatkozva vetheti össze a narratívákat a tényekkel. A mű bő második felében, a tematikus fejezetek nagyobb részében azonban a szerző mégiscsak indokoltan látja, hogy hol részletesebben, hol rövidebben kilépjen az interpretációk értelmezésének szigorú keretéből, történelmi ismereteket közöljön, közvetve, olykor közvetlenül is vitatkozzon az elemzett művekkel.

A könyv elsőként, mintegy száz oldalon, ismerteti és tipizálja a felhasznált forrásokat. Ez utóbbi szempontrendszerre kevert, van, ahol a szemléletet tekinti meghatározónak a besorolásban, máskor mást, például a műfajt vagy a szerző foglalkozását. Így megkülönbözteti például a szenzációs leleplezéseket és bűnügyi krónikákat, a Tanácsköztársaság résztvevőit, a polgári pártok, az ellenforradalmi szervezkedések képviselőit, írók elbeszélését, katonatisztek

visszaemlékezéseit és a hadtörténeli munkákat, az antiszemita és filosemita kiadványokat. Ugyanakkor a könyv végén, az elemzésből leszűrhető általánosabb következtetéseket tárgyaló *Összegzésben* két alapvető típusba sorolja a vizsgált írásokat, egyrészt az aktuálpolitikai célokat szolgálók, másrészt a szerzők saját jelentőségét és harcukat eltúlzók.

A további fejezetek, egy kivételével, a proletárdiktatúra története alapján kijelölt, összesen nyolc egységre bontva taglalják a feldolgozott írások mondanivalóját. Az egy, a többitől eltérő megközelítést alkalmazó fejezet egyrészt a Tanácsköztársaság történelmi előképeiről írottakat mutatja be, másrészt a felvonultatott, stratégiaiinak nevezett metaforákat veszi számba. Az említett nyolc fejezet közül egy-egy tárgyalja a Tanácsköztársaság létrejöttéről, az első napokról, a vezetésről, általában a 133 nap politikájáról, a terrorról, az ellenforradalmi mozgalmak hőstörténeteiről, a Vörös Hadseregéről, végül a bukásról szóló interpretációkat. Ez utóbbiról érdemes megjegyezni, amiről a könyv nem tesz említést, hogy a kommunista emlékezetpolitika, így az 1945 utáni történelemoktatás és propaganda fontos tételként hangsúlyozta: a Tanácsköztársaság nem elbukott, hanem leverték.

A proletárdiktatúra hatalomra kerüléséről és a bukásról szóló részek belső tagolását Csunderlik a vizsgált művek szemlélete alapján differenciálja. Így az előbbi alfejezeteiként elválik a kiegyezés utáni liberális politika hibáztatására visszanyúló, a Károlyi Mihályt felelőssé tevő, a szociáldemokraták felelősségét döntőnek tekintő, a Tisza-rendszerben, illetve a világháborús vereség-

ben magyarázatot találó, valamint a Kun Béla gátlástalan politikáját és a sikeres kommunista propagandát okoló művek tárgyalása. A bukás magyarázatáról szóló fejezet tagolása: művek, amelyek szerint a kommunizmus ellentétes az isteni, a természeti, valamint a gazdasági renddel; amelyek szerint a proletárdiktatúra életképtelen volt az ellenséges (kapitalista, antant) környezetben; amelyek szerint a kommunizmus ellentétes a magyar nemzetkarakterrel; amelyek szerint a vidék ellenállása, a főváros és a vidék ellentéte játszott döntő szerepet a bukásban; valamint amelyek szerint az ellenforradalom szerepe volt meghatározó. E két fejezettel szemben a további hat nem az elemzett művek – mondjuk így – ideológiája, hanem a bennük érintett témák szerint csoportosítja a mondanivalót. Alfejezet szól egyebek között a Kun Béla-legendákról, a népbiztosok családtagjairól, a szociálpolitikáról, az egyházpolitikáról, Cserny Józsefről, a bécsi követség kirablásáról stb., így „kilóg” némileg a sorból az a rész, ahol a szerzők nézete alapján a proletárdiktatúrát mint zsidó diktatúrát prezentáló megközelítésekről esik szó – a Tanácsköztársaság vezetéséről szóló fejezetben.

A fentebb írtak nem pusztán a könyv tartalmának jelzését szolgálják, hanem annak érzékeltetését is, hogy ez a tárgyalási mód szükségszerűen jár együtt két következménnyel. Az egyik, hogy nemcsak az első, a forrásokat bemutató, tipizáló szakaszban közöltek elemei térnek vissza a tematikus fejezetekben, de az utóbbiakban is sok a párhuzamosság, hiszen ugyanannak a hatvan műnek a különböző szempontból kiemelt

részleteiről esik szó. A másik, hogy a feldolgozott visszaemlékezések és pamfletek fajsúlyában és kulturális hatásában mutatkozó jelentős különbségek elkallódnak, hiszen – hogy szélsőségeket említsek – kis túlzással ugyanannyi szó esik Tormay Cécile *Bujdosó könyvéről*, mint Vest Fedor 15 oldalas írásáról. Nyilvánvaló, ha Csunderlik a kínálkozó alternatív megközelítést választja, tehát nem a proletárdiktatúra témái szerint tagolja a vizsgált műveket, hanem a szerzők szemlélete szerint, de ragaszkodik a hasonló részletességhez, akkor sem kerülhetők el ezek a problémák. Mindezt azért is érdemes említeni, mert ha ez a könyv az első állomás, a folytatásban a szerző nyilván a többi forrástípust, a sajtót, a szépirodalmat, a politikai kommunikációt és a Horthy-korszak további éveit vizsgálja, így felmerül: ott újra, hasonló technikával, részletességgel tárgyalja témáját? Az olvasónak nem feladata „jó” megoldást keresni vagy mérlegelni. A kritikai megjegyzések indokoltsága nyilván más egy monográfiánál és más a közbeeső munkafázis termékénél. A könyv kimondottan érdekes. Ugyanakkor az említettek miatt, valamint a kilátásba helyezett folytatás ismeretében, leginkább a Horthy-korszak emlékezetkultúráját, Tanácsköztársaság képét átfogóan elemző majdani munka előtanulmányának, műhelymunkájának tetszik.

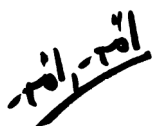
Mindenesetre e mű külső jegyei, struktúrája alapján önálló monográfiának tekinthető. Ennek felel meg, hogy a végén olvasható *Összegzés* egy külön alfejezetben tárgyalja az elemzett művekből kibontható kulturális traumaként vizsgált proletárdiktatúra-képet – Jeffry C. Alexander

elmélete alapján. A summázat, amikor Csunderlik azt mondja, a művek a közösségi identitás megteremtését szolgálták, az olvasó számára nem következik evidensen a részletes elemzésekből. Ugyanakkor aligha kétséges, hogy fontos volt a fenyegető „másik” felmutatása. Talán itt megemlíthető lett volna, hogy a szerzők egy része a bukott kommun felidézése közben az akkor már és még életképesnek látott szovjet létét is szem előtt tartotta. Az nyilvánvaló, nem egyszerűen ábrázolni kívánták a Tanácsköztársaságot, hanem az 1918-as forradalommal együtt a Horthy-rendszert legitimáló, negatív alapító mítoszként működtették. A szerző kiemeli, hogy az elemzett írások a legkülönbözőbb módon mesélik el a történetet, amihez érdemes hozzátenni, a sokszor egymást kizáró interpretációk totalitárius rendszerek emlékezetpolitikáját megalapo-

zó művekben nem fordulhatnak elő. Ugyanakkor a bizonyos tekintetben közvetve egymással is vitázó írások – egyetlen kivétellel – egységesek abban, hogy tagadják az 1918–1919-es forradalmakkal hatalomra kerülők bárminemű politikai teljesítményét. Igaz, amit a könyv utolsó bekezdésében ír: „A tradicionális magyar elit és értelmiség számára valóban meg-rázó lehetett, [...] hogy nem csak ők léteznek” – lehetséges vezető rétegként. De azért az sem mellőzhető a trauma okaként – teszem hozzá –, hogy az említett társadalmi csoportok vagyonuk, egzisztenciájuk, sőt szabadságuk, életük elvesztésének lehetőségét is átélték.

Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. Budapest, 2019, Napvilág Kiadó. 366 oldal, 3900 forint.

233

Almási Miklós

Az anti-Spenót

Ilyen irodalomtörténetet még életemben nem olvastam. Háy végig-megy az óriásokon Bornemisza Pétertől Petri Györgyig (és tovább) – és mindenütt az embert keresi a Nagy Művek mögött, illetve a művekkel együtt. A vaskos kötet alcíme: „kötelező magyar irodalom”, kiegészítve egy könnyítő – apró betűs – magyarázattal: „újraélesztő könyv”. Ez utóbbi kulcs az egészhez, mert tényleg újraélednek a kötelező irodalmak unalmába fagyott művek és emberek. Mert az író is ember, akkor

is, ha zseni. És olykor bűnös állapot, ha úgy adódik, s amiről a Spenótban¹ nem találsz sokat. Itt: *szubjektív* irodalomtörténetet kapsz, túlzásokkal, ócsárlásokkal és mennybemenetellel, ahogy egy közölvásó érezheti. És a szubjektív áttekintés révén olykor tévítéletekkel is.

Ahogy mondja, „nem akartam más írókat szobornak látni, nem akar-

¹ A köznyelv Spenótnak becézi a hatkötetes magyar irodalomtörténetet, tenném hozzá lábjegyzetként – A. M.

tam szobrok közt élni. Azt akartam, hogy legyenek újra érinthetők, közvetlenek és megszólíthatók... hogy embernek látszódjanak, nagyszerűeknek és esendőeknek.” Megtörni igyekszik a „nagybetűs Írók” mítoszát, és végignyomozza, milyenek is valójában, ha lehántjuk róluk a babérkoszorút, netán a váteszpalást rongyait. És a harmincvalahány író bemutatása engedi, hogy olvasóként ugráljak a fejezetek között, ne kövessem a kronológiát, nem vagyok már iskolás, hogy betartsam a köt. irod. előírásait.

Mondom, ilyen deheroizáló történetet még nem olvastam. Mindjárt neki is estem, hogy hozzáférjek kedvenceim „emberközeli” portréjához. Nem volt mindig kellemes. Kezdttem egy középkategóriás íróval a századfordulóról: Bródy Sándorral. Rettog a nyomortól, amiből alig bírta kiverekedni magát, de felfedezte, amit a századforduló magyarkodó, múltba révedező irodalma nem akart látni, az új társadalmi valóságot. Ami a kiegyezés után berobbant, és amit a hivatalos irodalom félresöpört: a kapitalizmus új „termékeit” a cselelédlányt, a prolit, a kocsmák alját, a kisajtott kisembert. Felfedezte ezt az új szociológiai felállást, sőt, beállt az akkor alakuló sajtómunkások sorába, a beinduló napilapok éjszakai siktájába. Tárca, novella, kritika, publicisztika ömlött belőle, meg néhány darab (*A tanítónő*, *A dada*, több nem élte túl a korát...). De ezek az írások meg a társadalmi mélységélesség bevezetése az irodalomba sikeressé tette. Mert felfedezett valamit, amit addig senki se látott, és most döbbenet tapoltak neki. Például azt, hogy Magyarhonban „kizárólag hazugság, csalás és bűn

arán lehetnek valamivé”. Hihetetlen tempóban dolgozott, aminek az ára, most jön Háy deheroizáló gesztusa, a felszínesség. Lóverseny, pia, csajozás vitte el tán a türelmét: a siker volt az istene, a művei kikalapálásával nem törődött. (Hagyta például, hogy a darabjaiba színigazgató, rendező, sőt színész is beleírjon, húzzon, csak a siker jöjjön.) Alakjai a művek indulásakor pompás újdonságokkal csillogtak, de ahogy megy előre a mű, kiderül, hogy a figurái belül üresek, Bródy nem tudja (nem akarja) kifejeteni jellemüket, a konfliktus mélyére sem akar benézni, marad számára a sikeres felszín.

De Háy kritikai szigora mellett ott az elismerés is: Bródy után már nem lehetett megkerülni az általa így-úgy kezelt témákat, a feudális Magyarország szétolvadását, a dzsentrikritikát, a nyomor szemet szűrő, városi posványát. Nem lehetett, de a Bródy-copyright mégis eltűnt, mert alapanyag lett. „Mindazt, amit beletett az irodalomba, felélte az irodalom. Tápanyag lett. Két utat is kijelölt, a felelős, művészi értékek mellé álló irodalomét és a lektúrét, a polgári színjátékét. Már életében legenda alakja ott áll Móricz Zsigmond mögött és Ady mögött és Lengyel Menyhért mögött és Molnár Ferenc mögött, de nem látszik.” Pontos, bár szomorú embléma.

Mikszáth Kálmán. A beszámoló leragad az anekdotázó írónál, kellemes portré, Háy olykor felszínes emberábrázolást lát írásaiban (kivéve a *Nosztly fiút*), jó nekem így is, tök igaz, amit mond, de bennem ott él baráti köröm vissza-visszatérő mondása, miszerint ma is egy mikszáthi országban élünk. Ennek lenyomatát itt hiába keresem, hol van itt

a mikszáthi közbeszéd, politikum, paktumkötések sunyisága, félhazugsága, ami a *Tót atyafiakban*, de még inkább az *Új Zrínyiász* szerzőjében majd mindig ott bujkál, igaz, de Háy szerint az író csak legyint, és inkább a jó lapjárásra figyel. Látszólag.

Aztán lapoztam, mert ezt is kínálja a könyv, így aztán belemásztam az Ady-elemzésbe. Faltam az élet-út árnyékos tereit, kalandjait, mert gyerekkorom óta be voltam oltva Ady-mániával. (Nagyapám gyerek-kori születésnapomra egy Ady-kötetet ajándékozott, és ezzel megkezdődött a máig tartó szerelem.) Itt találkoztam a vérbajos költővel. Aki még nem volt „költő”, de igen korán kezdett inni, bordélyba járni, dáridózni, s aztán egyszer csak jött a fordulat (*Új versek*, 1906), amitől Ady lett, tán a nemzet legnagyobbja. A nagy versek elemzése ugyan elmarad – nem ide való –, életének pokla filmszerűen bomlik ki. Kiállhatatlan egy fráter lehetett, Én-kultusza elviselhetetlen volt, a körötte lévőket, híveit, támogatóit, táborát lerúgta magáról. Nemcsak a „nem leszek a szürkék hegedőse” gesztussal, az ún. „dukduk afférban” tarvágással minden hívét vérig sérti. (Még a türelmes Hatvany Lajossal is összeveszett.) Mert csak ő lehet vatesz a honban – sugallja a portré a könyvben.

Háy kíméletlenül végigmegy a költő élete rémségein, melyekről ezt-azt tudhattam, de így egyben drámai volt az olvasottak hatása. Mert egyfelől ott voltak fejemben a vers-csodák, másfelől meg a piás, kurvázós kalandsorozat. A betegség elhatalmasodása, amiben Csinszka volt a dadus, ápolónő, elszenvedve a költő gorombaságait (állítólag hét üveg bor volt már a napi adagja). De ez a

végző fázis költészetét is szétrágta, legalábbis Háy szerint: a késői líra messze elmarad Ady nagy korszakának csodás verseitől. Nem biztos, hogy megáll ez az ítélet, ha ebbe a korba számítjuk *Az eltévedt lovast*, a *Hunn, új legendát* – hát van itt mit csodálni. (És megfejteti: itt bomlik ki lírájának bujkáló-rejtvényszerű lüktetése.) Élet és mű még nem ütközött így össze bennem, lévén a „műcentrikus” esztétikai látásmód foglya, itt meg a Nagy Mű és a rémes ember játszik egymásba.

A sorozatból még két óriást említek. Az egyik Móríc Zsigmond (*A műparaszt* c. fejezetben, ahol már a cím is felér egy lórúgással...). Sokáig időz a gyerek- és ifjúkor kínlódása-inál, mert az emberre kíváncsi. Így aztán jön a nagytermészetű férfi kínlódása felesége (Janka, Holics Eugénia) mellett. Aki a kínzás mellett egyben kritikusa, ezért Móríc sokáig felnéz rá. Közben szeméremszétségi per is akad (felmentik), szerelem (színésznő), egyik sem kielégítő. Sok minden okra gyanakszom, de nem az én szakmám, ez az irodört. És végül Csibe, azaz Litkei Erzsébet. Itt Háy megereszt egy fantáziafilmet: hogyan is találkoztak a hídon, ahol a Litkei lány öngyilkosságra készült, Háy ugyanis legalább öt variánsát képzei el az életmentő jelenetnek, egészen a legpóriasabb lerohanásig. Majd egy írói csavarral él: hogy ti. az egész nem igaz, Móríc már két éve ismerte a lányt, sőt a gyereket is ő csinálta neki. Nem folytatom. Mert a *Hét krajcár* és a *Sárarany* sikerének vizsgálatán kívül csak a háttérben tűnnek fel a nagy írások (pl. a *Rokonok*). De hát ez egy ilyen történet-írás, Háy az emberre kíváncsi, aki meg esendő. Ami ma már (a *Naplók*

megjelenése után) nagyon is ki van terítve a nagyérdemű asztalára.

A másik óriás, akire rálapoztam, József Attila. A mű itt is háttér, díszlet, a csoda-versek ugyancsak. Itt is az a helyzet, hogy mára már az élet minden aprósága dokumentálva van, visszaemlékezések garmadája, levelek, és a *Szabad ötletek jegyzéke* címet viselő pszichoanalitikus napló, vagy mi, ami Gyömrői Edit kísérelleteinek lenyomata, bár nem kérte senki. (Sokáig folyt a vita, hogy publikus lehessen ez a szöveg-pokol, ami nem bálványdöntés, hanem az intimszféra felrobbantása. Ma már könyv alakban olvasható, én először Jordán Tamás fejhallgatós felolvasásában, a Radnóti színpadon találkoztam vele, betege voltam sokáig.) Az a bajom, hogy Háy az életet és a verscsodák csúcsait nagyrészt ez utóbbiból igyekszik levezetni, bár voltaképp a költő életszenvedését mutatja be. De az *Óda*, a *Külvárosi éj* stb. csak díszlet e kálváriához, aminek a vége Balatonszárszó. Döbbenetes az összefércelt életfilm, mégis bántja a szívemet, nem férközik hozzá a lelkem, a szöveg hideg marad, pedig Háy épp az ellenkezőjét szeretné.

Aztán itt van persze Szabó Lőrinc (a *Vádirat* című fejezet), kemény beolvasás. Nem is a háború alatti versek meg a jobbra húzás ütött szíven, hanem egy korábban suttogva továbbadott pletyka leirata. Miszerint a Babits-rajongó Lőrinc egyszerűen átpasszolja menyasszonyát, Tanner Ilonkát mesterének. Mint egy biciklit, unott ajándékként. Háy nem veszi készpénznek a pletykát („ki tudja, hogy igaz-e?”), de beidézi az epizódot, amitől elmegy a kedvem. Mert hozzáfűzi: „A magyar iroda-

lomban, ami egy férfiközpontú irodalom, hogy nőket adtak-vettek, az természetes volt.”

Nagyot ugrom: Petrire lapozok, a könyv vége felé. Érdekes, hogy Háy számára Petri önpusztító élete nem téma, a legendát írja körül, az örök lázadót, a kívülállót, a beszélt nyelvet irodalmivá emelő igazi költő mítoszát. De Háy – szemben a korábbi „kötelező olvasmány” szereplőinek vaskos kritikáival – itt a költő mellé áll. Úgy értem, nem mutatja be – ahogy tette a korábbiakban, esendőségének, „bűneinek” albumát. Látja, mert személyesen érinti ez a sors: érzem a sorokon, fáj neki, hogy a legenda odaveszőben van. „A 2000-es évekre avítt magatartássá válik a lázadás, az újabb korosztályok beilleszkedni akarnak, komfortosodni a polgári társadalomban... Petri divatvesztett lett, mert divatos volt. Egy irodalmi lapban egy kritikus megírta, hogy talán nem is volt olyan jelentős alkotó, mint hittük korábban.” Fájdalmas sorok, és vallomás-szerűsége nagyon megdobja ennek a lázadó „irodalomtörténetnek” a súlyát. Mert őszinte és egy generáció fájdalma érződik benne. Petriről szólva itt csak egy mondat erejéig szerepel a pia mint ihletfokozó szer, a róla szóló elemzés verseket idéz (az *Apokrifet*, a felejthetetlen például), de sehol se önpusztító életmódjának részleteit.

Örkényre ugrom, tán mert épp kijöttem a körútra a róla elnevezett könyvesboltból. Felfedezés: nem tudtam, hogy tőle származik az ’56-ból való, ezernyi alakban idézett mondas: „hazudott éjjel, hazudott nappal, hazudott minden hullámhosszon (mármint a rádió.)” Háy nagy kérdése: miért nem sikerült

Örkénynek a nagyregény? Az, amit annyira akart. Saját bevallása szerint az egypercesek meg a darabok csak melléktermékei a reggel-dél előtt főmunkaidőben formálódó regénynek. Annak, ami nem született meg. (*Tatárfutás* lett volna a címe...) Az írás ír, nem az író, illetve az írás vezeti az író, aki engedelmesen követi; ha lázadozva tagadja meg a vezető kezét, akkor a szöveg bosszút áll, ill. bukik... Örkény esetében „az írás”: a *Macskajátékot* akarta írni, ezt a halhatatlan remekművet, meg a *Tótékat*, a világsikert. És persze az egyperceseket, amiről Háý így ír: Örkény „nem gondolta volna, hogy ezek a novellák az SMS-generáció számára tulajdonképpen még így is regények”. Tenném hozzá: hogy számukra is élvezetes csemegék.

Itt is Háý vallomásába ütközöm: „Ha irodalmat tanítanék, minden korosztálynál elővenném, mert minden korosztályhoz megtalálható a megfelelő darab, s ezek olyan szövegek, amely után az embernek van kedve más kortárs vagy korban hozánk közel álló íróhoz nyúlni.” Meg azt is mondja, hogy az egypercesek mutatják meg pórén, hogyan kell írni, címet adni, mi legyen az első mondat, hol legyen a poén (zárt vagy nyitott), mindezt hihetetlen spórolósan, ám ezért taníthatóan.

„Örkény egész élete egy nagy anekdota, bár íróként irtózott az anekdotáktól. Az ő történetei mindig elemelkednek a szellemességtől, s a szöveget egy mélyebb értelmezési tartományba viszik, nem riadva meg a paraboláktól, logikai játékoktól sem.” Majd így folytatja: „Az ő életművén nem tapogatható le az életrajz, holott mégis kiépült az anekdota a legkülönbébb szála-

kon: a hatalomhoz való viszonya, az íróársakkal való barátságtörténetei...” Ez az elemelés abszurdisztán közvetlen kínálatától, illetve a poén felemelése valami kvázi metafizikai emelkedettségbe, ez az, amit máig csodálunk írásaiban. Lehet, hogy ez akadályozta a regényírást? El tudom képzelni. Ez az elemelés a legnagyobb írói teljesítmény, hiszen az egyperces olyan, mintha valami semleges közlemény lenne, aztán kiderül, hogy tréfa rejlik benne, végül meg hogy véres valóság, de mégsem az, több annál. Háý pontosan írja le a műfaj titkát. És itt már nem szerepel az emberi gyarlóság kibontása, szerethető ember volt, mondja Háý, a pia korábban volt (századforduló, húszas évek), a kocsz később (tán még napjainkban is). Szobordöntésre nincs szükség.

Háý tud ám szatírárt is írni: irodalomtörténetében kakukktójásként Zala György is szerepel, aki ugye nem író, nemzeti nagylétünk romantikus, neobarokk rémségeivel szórta tele az országot. Maró a gúny, de legalább itt egy fogódzó, miért is hajlik oly könnyen a századforduló magyar képzőművészete a neobarokk felé. Ismerjük, de gondolkodni kell, ha fel akarunk idézni egy fontos művét. (Hősök tere arkangyala – tán beugrik.) És belőle a kor hivatalos művészet- és irodalomképét lehet rekonstruálni.

Mert illusztrációként szerepel ahhoz az újra meg újra beugró visszahúzó tömbhöz, ami az irodalom önmegújítását sokszor befékezte. A nyugatosokat, Adyt, de József Attilát is ez a magyarkodó, múltba révedt, álmodozó, ám agresszív slepp akarta leállítani, a vele való küzdelem az újat akarók energiáját majd felzabálta.

Zala kakukktojás az irodalomtörténeti könyvben, de Háý okosan mást is beidéz a közbeszéd-líra-irodalom szövegének bemutatásába: a dalszövegíró Víg Mihályt és egyáltalán a popzene majd mindent felforgató forradalmát a hatvanas évek végétől szinte napjainkig. Igaz, jobb szerettem volna, ha Bródy János szerepel szövet-alakítóként, de így is fontos Háý kitérője az irodalmi fejlődés menetének felfestésében. Mert Illésék, Sztevanovity Dusan vagy (botránkozz meg) Nagy Feró igenis betörték az irodalmi nyelv alakításába, észrevétlenül, ám a kor változásait követve generációk használták (használják) szövegmorzsáikat.

Csak mintákat vettem a kötet teljességéből, ugráltam, a nagyok jeleseit is kihagytam az említésből, olvasd el, mondanám önfelmentésként. Megérné. Fogsz vitázni, csodálkozni, asztalt verve szentségelni – de hát ez egy *szubjektív* irodalomtörténet. Spenót helyett wasabi... Háý szórakoztat is, nemcsak töriből felel, poénkodik is, de jó lenne, ha olvasnál „eredeti” Mikszáthot, meg olykor néhány Ady-verset. Komment nélkül, úgy, ahogy írva volt.

Háý János: Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom. Budapest, 2019, Európa Kiadó. 711 oldal, 7499 forint.

238

Kőríz Imre

„Milyen lassan halok meg”

„Habent sua fata libelli”, vagyis hogy végzetük van a könyveknek – szokták idézni Terentianus Maurust, holmi írásműveket sújtó balsorsra, elkallódásra, betiltásokra, bezúzásra utalva, és ezzel teljesen félremagyarázva az antik grammatikus szavait. A mondat, vagyis a verssor (mert hexameterről van szó) így kezdődik: „Pro captu lectoris...”, ami azt jelenti, hogy a könyvek sorsát az olvasói befogadás határozza meg.

De néha tényleg a végzet is közbeszól.

A Helikon Kiadó 2006-ban látott hozzá *A teljes napló* megjelentetéséhez, amely a tizennyolcadik kötettel, tizenkét év után, tavaly fejeződött be. A munkát a kéziratok hazaérkezése

tette lehetővé, amelyre 1997-ben került sor, rendkívül bizarr közjáték után. Márai kéziratosságot hazahozatalát Szigeti Jenő irodalomtörténész kezdeményezte, az őrzésüket és feldolgozásukat pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum vállalta. Mint Szigeti, akivel egy időben kollégák voltunk, elmesélte, a múzeum nemzetközi sajtótájékoztatót is szervezett a nagy alkalom örömeire – csak hogy a küldemény elakadt a vámon. A repülőtér akkori vámparancsnoknője ugyanis, bámulatos irodalmi érzékről téve ezzel tanúbizonyságot, felismerte a hagyaték anyagi értékét, és ennek megfelelően magas vámtételt szabott ki rá. Szigetiék ebben az abszurd helyzetben az azóta a NAV-ba

olvasztott Vám- és Pénzügyőrség országos parancsnokát is elérték, de a néhai Arnold Mihály nem akarta a szolgálati utat megkerülni és átnyúlni beosztottja feje fölé: nem tudta vagy ilyen úton nem kívánta mérsékelni a kirótt összeget. A százazrekre rúgó vámra viszont hirtelenében senkinek nem volt pénze, a múzeumnak sem. A patthelyzetet Arnold rendkívül kreatív ötlete, a küldemény besorolásának megváltoztatása oldotta fel. Így történt, hogy néhány forint lerovása után a magyar irodalom és a vele szövetséges vámosok örök dicsőségére a Márai-hagyaték végül mégis átléphette a határt, mint papírhulladék.

A szövegek kiadásának története nem kevésbé szövevényes, mint a hazaérkezésük. *Napló*inak első kötetét (1943–1944) Márai rögtön a jegyzetek megírása után, 1945-ben kiadta. A könyv kézírata elkallódott, a későbbi kiadások tehát ezen a Révai Kiadónál jelent meg kötetben alapulnak. A későbbi tapasztalatok, például az 1956-os naplók anyagának ismeretében feltehető, hogy Márai már ebben a háborús naplóban sem adta ki minden jegyzetét, ahogy az is lehetséges, hogy egyes bejegyzéseket később írt és sorolt be a megfelelő helyre. Az író életében jelent naplókiadások közül mindenesetre ez a nem is egészen két év jegyzeteit közreadó kötet a legteljesebb: az 1957-ig, majd 1967-ig, 1975-ig és végül 1983-ig írt jegyzetekből az író életében csak válogatások jelentek meg. Ezeknek a köteteknek a terjedelme mégis szinte ugyanakkora (sőt, a legutóbbié lényegesen csekélyebb), mint az elsőé, pedig kivétel nélkül sokkal nagyobb időtartamot ölelnek fel. Ezek persze már mind azután jelentek meg, hogy

az író 1948-ban elhagyta Magyarországot: kisebb terjedelműre a kevesebb olvasó, a kisebb piac, az emigrációs könyvkiadás szűkös lehetőségei adnak magyarázatot.

Márai köztudomásúlag két feltételhez kötötte művei hazai megjelenését: szabad választások és a megszálló szovjet hadsereg kivonulása. Az utóbbi tulajdonképpen még be sem fejeződött, voltaképpen csak elkezdődött, amikor a Helikon és az Akadémiai Kiadó 1990-ben elindította a teljes életmű reprezentatív kiadását. Ami a naplókat illeti, az öt kötet szövege az író életében megjelent kiadásokat követte, bőséges jegyzetekkel kiegészítve. Végül posztumusz kiadásként az 1984 és 1989 között készült feljegyzések is megjelentek, először a torontói Vörösváry Kiadónál 1997-ben, majd a hazai életműsorozatban is, 1999-ben. A Vörösváry eközben, 1992-től, *Ami a Naplóból kimaradt* címmel elkezdte kiadni azokat a feljegyzéseket is, amelyek nem szerepeltek az író életében, majd a halála után az életműsorozatban megjelent kötetekben, de ennek a hiánypótló sorozatnak 2003-ban, hat kötet után, 1955-tel bezárólag sajnos vége szakadt. Szigeti Jenő ráadásul a *Vigilia* 2001. augusztusi számában további jegyzeteket is kiadott 1948-ból, *Márai Sándor mint apa* címmel, bár a közlés bizvást viselhetette volna az „*Ami a Naplóból kimaradt*”-ból *kimaradt* címet is.

„A halottak mostanában sokat és jól írnak” – ígérem, most idézem utoljára Márai Krúdy és Kosztolányi posztumusz kötetéről írt szavait, amelyek különösképpen igazak magára Máraira is. Annál érthetőbb, hogy e köteteknek milyen szerep volt a kritikai visszhangjuk.

Márai naplói nem merülnek ki a napi ügymenet regisztrálásában, mint mondjuk Thomas Mann esetében, sőt sokszor az sem derül ki a feljegyzésekből, hogy éppen milyen évszak van. Rendkívül beszédes, hogy a naplókban egyetlen utalás sincs arra, hogy az író felesége, Lola – tőle származik a címben olvasható idézet –, legalábbis a New York-i években, nem háztartásbeli volt, hanem dolgozott. (Egy „péntek 11.6” dátumú, vagyis bizonyára 1959. november 6-án írt levelében ugyanis, amelyet a győri *Műhely* 2000-ben megjelent tematikus Márai-száma közölt, az író felesége ezt írja a nyugati parti utazásáról hazatérőben lévő férjének: „Nem dolgozom, mert cserél-nem kellett valakivel, akinek holnap egy esküvőre kell menni, így holnap leszek bent.”)

Márai rendszerint benyomásokat rögzít – ezek a nápolyi években a legélénkebbek –, amelyek az idő előrehaladtával nem annyira személyes tapasztalatokhoz kötődnek, mint inkább olvasmányélményekről szólnak. Gyakran ítélkezik, a véleményét sokszor zárja rövidre, olykor kimondottan bántó. Érdekes, hogy a kínos érzéshez, amely az olvasót az ilyen verdiktek hatására elfogja, mennyire hasonló az, amit Kőrössi P. József *Naplóromok* című – Réz Pállal folytatott négy szemközti beszélgetések lejegyzéséből született – friss könyve olvastán érez az ember.

Igaza van Révész Sándornak (*Az antimindenes, Beszélő*, 2008. június), aki még *A teljes napló* első négy kötete olvastán írta, hogy Márai nem volt orákulum, és azzal ellentétben, amit például Kertész Imre gondolt róla, nem jellemezte halálig megőrzött „metsző tisztánlátás”.

Mint írja, „Márai úgy antiszemita, ahogy antimagyar, antinémet stb. Nagyon és ellentmondásosan. Ezek az antiságok Márai általános mizantropiájának felbontásai. Márai úgy gyűlöl minden népet külön-külön, ahogy a tömeget általában. Sok mindent átvesz a populáris sovinizmusok közhelyei közül, de maga a populáris sovinizmus, mely a saját előny elvén működik, távol áll tőle. Márai a kollektív ítélkezést éppoly kegyetlenül és igazságtalanul gyakorolja saját népével (és saját felekezetével, a kereszténységgel) szemben, mint másokkal szemben. Márai sovinizmusa elitista, s célpontja a tömeg maga”. Márai „anti”-listájára a San Diegó-i években felkerülnek a feketék és a mexikói bevándorlók is – egyszerre adva példát gondolati következetességre és rugalmasságra. A naplóiban Márai maga is egy karakter (ahogy még a negyvenes években írta: „végül mind figurák leszünk valamiképpen”), mint mondjuk Karl Ove Knausgård a maga önéletírásában: ezeket a dolgokat a jó érzésű ember nyilván elutasítja, de egy autofikcionált figurának a szemére hányni őket kicsit olyan, mintha Shakespeare-nek felrónánk Falstaff iszákosságát.

Ma, amikor ez az úgynevezett autofikció a szépirodalom egyik legdivatosabb műfajává vált (bár Jonathan Franzen a *Literának* azt nyilatkozta róla, hogy „hacsak nem egy zseniális szerző műveli – leginkább egyet jelent a regény kapitulációjával az internet jelentés nélküli, énközpontú világába”), és amikor annyian olvassák érdeklődéssel mondjuk annak mikroszkopikus pontosságú leírását, hogy hogyan takarít vagy pucol zöltséget

egy norvég pasas, egyszerűen érthetetlen, hogy a kritika milyen érdektelenséggel ment el egy nagy magyar író monumentális terjedelmű naplójának megjelenése mellett.

Márai ebben az utolsó kötetben már aggastyán, és sorra veszíti el a szeretteit: a testvéreit, a felségét, majd a fogadott fiát is. Az 1984–1989 közötti évek feljegyzéseiről a legfontosabbat, úgy érzem, már majdnem húsz éve megírta Pályi András (*Cherchez la femme, Jelenkor*, 2000. május): „Ez a kötet az egyetlen olyan Márai-napló, amelynek nem egyedül maga az író a főszereplője. Hatvankét esztendő együttélés után az ismeretlenből előlép L., azaz Márai Lola, az élettárs, a feleség, az aszszony, aki korábban csak neve kezdőbetűjével tűnt fel, ha egyáltalán feltűnt, és mindig mellékalakként.”

A könyv tehát valóságos szerelmes regény, amelynek főszereplője két beteg, öreg, félig-meddig vak, nehezen mozgó, folyton eleső ember, akik nem részesülnek az egyidejű halál ajándékában. Loláról, akinek szépségét még a halálos ágyán is szenvedélyes vallomásban dicséri Márai, többet tudunk meg ennek a könyvnek néhány lapjáról, mint a korábbi tizenhét kötetből összesen (például hogy az egyik szeme zöld volt, a másik kékesszürke, vagy hogy a haláláig megvolt egy híján minden foga).

A könyv főmotívuma egy idő után Márainé betegsége, majd elvesztése lesz, a férje ápolja, az óceánba temeti, majd éjszakánként zölden futó betűsornak érzékelt forródróton beszélget vele, illetve évtizedeken át vezetett naplóit olvasgatja. A könyvnek ugyanakkor számos mellékszólama van, és ezek közül a legfontosabb az irodalomé. Márai nagyon

sokat olvas, verseket ez idő tájt a *Hét évszázad magyar versei* című négykötetes antológiából, de a kezébe kerülnek szamizdat kiadványok, Nemeskürty István irodalomtörténete, Vas István életrajzi regénye vagy Lakatos István verseskötete is. (Az első és az utolsó kivételével ezekben nem sok örömet leli.) Az itthon jobbára ismeretlen emigráns költő, Fáy Ferenc költészetét nagyon nagyra becsüli, nem is minden ok nélkül. A klasszikusokat is újra és újra előveszi, gyakran friss magyarországi kiadásban.

A napló legérdekesebb lapjai közé tartoznak a konkrét események leírásai, amikor egyszer a feleségével együtt autóstoppolni kényszerül, vagy amikor az első ATM-es készpénzfelvételéről beszél („Először életemben személyes találkozás egy valóságos robottal”), de ír Ronald Reagan csillagháborús terveiről, a Rubik-kockáról, a Discovery ürrepüléseiről, genetikáról, béranyaságról, az ősrobbanásról és Csernobilról is („Egy orosz atomtelep »olvadni kezdett«”). A meleg párokat az étteremben már-már helyeslő érdeklődéssel, a melegfelvonulást viszont idegenkedve szemléli, általában ki nem állhatja a harsányságot, a tömeget.

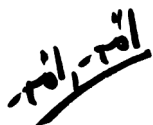
Ahogy egy másik pátriárkai korú emigráns, Fenyő Miksa mondta magáról: a 20. századdal egyidős Márai ezekben az években olyan öreg, hogy azt már el kell magyarázni. Első írása még Ferenc József uralkodása idején jelent meg, amikor pedig naplójának híres utolsó mondatát feljegyzi – „Várom a behívót, nem sürgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje.” –, fogadott hazájának elnöke idősebb George Bush volt. Ott volt, amikor Tisza István a parlamentben

bejelentette, hogy a Monarchia elvesztette a világháborút, és amikor pizsamára vett télikabátban Károlyi Mihályt átrángatták a palotájából az Astoria szállóba, mert a budapesti helyőrség átállt a forradalom oldalára („Jó, jó, de mit szól majd ehhez a király?” – kérdezte a gróf), Párizsban személyes ismerőse volt Tristan Tzara, és fiatal íróként látta a fiatal etióp trónörökös, Hailé Szelassziét. („Az időben a szakmabeli különbség nem számít” – teszi hozzá hatvan évvel később.)

A szöveggondozás és a jegyzetelés heroikus munkáját a teljes Márai-sorozat kiadásában magára vállaló Mészáros Tibor most sem végezhette egyedül tökéletes munkát: a 12. oldalon „perimus” (elpusztulunk) helyett „petimus” (kérünk), a 63. oldalon a „karzat, röhögtető Caliban-jelenetek”-ben „karzat-röhögtető”, a 332. oldalon „elterülni” helyett „elkerülni” olvasandó (mármint: „Elkerülni, hogy a diplomás sintérek, az orvosok kezére kerüljek”). Ami a jegyzetelést illeti, a débateur (70.) nem „szónok”, hanem vitatkozó, „az

aposztata” a 222. oldalon nem általában „hitehagyott, esküszegő” értelemben szerepel, hanem konkrétan a hasonló melléknévvel illetett Julianus római császárra utal, az ECU pedig (284.) nem az Európai Unió virtuális valutáját jelenti – a 16. században? –, hanem régi francia pénzek neve (écunek az érmén látható pajzsról – latinul scutum – nevezték el). Beethoven egyik levelével (23.) kapcsolatban szerencsés lett volna kideríteni, hogy a címzettje, az „excellenciás úr” nem más, mint Goethe, az öreg Márai tervezgetett, de el nem készült művének címével kapcsolatban pedig felvethető, hogy a „Roger” (362.) valószínűleg nem tulajdonnév, hanem az angol rádiós kommunikációs zsargonból származik, ahol abban a jelentésben használják, hogy „vettem az üzenetet”.

Márai Sándor: A teljes napló. 1982–1989. Sorozatszerkesztő: **Mészáros Tibor.** Budapest, 2018, Helikon Könyvkiadó. 449 oldal, 4999 forint.

Tetőerdőn innen és túl

Amikor autóbuszunk a Dornach nevű svájci kisváros fölött megállt a Goetheanum parkolójában, azt hittem, csak egy különleges műemlék meglátogatására érkeztünk. Tévedtem. Az épület fontos utak metszéspontjában helyezkedik el.

Tervezője egy polihisztor: a Goethe-kutatóból teozófiára váltó Rudolf Steiner, aki az antropozófia megalapítójaként a feleségével közösen kezdeményezett Waldorf-módszerrel gyerekközpontú fejlesztőpedagógiát indított útjára. Híres – sokak számára inkább hírhedt – alkotása ez a völgyek közti hegytetőre telepített szellemtudományi központ; közel száz éve létesült, a filozófus természet- és emberközpontú kozmikus s egyszersmind transzcendens világmagyarázatát misztériumdarabokban megelevenítő előadásai számára. Sziklatömbszerű látványával inkább hat spirituális érzéseket közvetítő monumentális emlékműnek, mint racionális szempontok vezérelte mérnöki munkának. Expresszionista stílusának túlsorduló vagy épp beharapott tömegeivel (meg az értelmetlen alakú ablakokkal) a hatvanas évek brutalizmusát előlegezi; belső kialakítása meg épp ellenkezőleg: a lehető legkonvencionálisabb megoldásnak hat a nagyteremhez felvezető széles lépcsők és a központi csarnokhoz karéjosan hozzáfűzött helyiségek jóvoltából. Emlékezetemben mégsem lett belőle történelmi relikvia, amelyről inkább csak tudnunk kell – foglalnám össze most már személyes tapasztalatomat.

Az ide zarándokoló nagy építészek (Henri van de Velde, F.-L. Wright, F. O. Gehry), no meg a rokonlelkű happener, J. Beuys jóvoltából a Goetheanum immár nem felejtendő. Amióta első külföldi útján, 1964-ben Makovecz Imre Dornachba látogatott, része a magyar kultúrának is.

Az alkotó művészi fejlődésére – munkásságán keresztül pedig az újabb kori magyar építészet organikusként nevezett és a hetvenes-nyolcvanas években meghatározó jelentőségű vonulatára – ugyanis mind a mai napig érzékelhető hatást gyakoroltak Rudolf Steiner „szerves világkonstrukciót” hirdető nézetei. Hogy ennek a kortárs technológiai lehetőségektől és társadalmi kihívásoktól elzárkózó szellemi kapcsolatnak a létrejöttében, majd kibontakozásában milyen szerepe volt a létező szocializmus mind ideológiai, mind materiális vonatkozásban igencsak zárt rendszerének, annak feltárása a jövő történeteire vár. Mi érzük be annyival, hogy e metafizikus (idővel folklorisztikus elemekből is jócskán merítkező) építészeti felfogás jó néhány emlékezetes szakrális és kisebb középületben nyert hiteles formát az unalmas tömegépítészet, illetve a szűkre szabott kelet-európai körülmények között bátorítan kortársi modernizmus alternatívjaként már a Kádár-korban. Aztán vezető személyiségei és munkáik révén szélesebb körben sikeres mintává vált a rendszerváltást követően hozzánk is begyűrűző posztmodern hullámának hátán. Majd lett belőle egy követke-

ző fázisban művészetfelfogásuk atavisztikus romantikájával (Makovecz Imre nyíltan vállalt pártpolitikai vonzalmával is megtámogatva) eszménykép a magát a keresztény kultúra védelmezőjének tekintő NER hivatalos művészetpolitikájának az érvényesítésére hivatott Magyar Művészeti Akadémia értékpreferenciájában. Végso soron erről szól a szervezet égisze alá helyezett Múcsarnokban az április derekán nyílt és augusztus végéig látható második Építészeti Nemzeti Szalon, ahol a kortárs építészet problematikáját a főkurátor Szegő György ugyancsak Rudolf Steiner szellemfilozófiai fogalmaival magyarázza és Makovecz Imre mértékadó építészetének méltató elemzésével illusztrálja. A tárlat vaskos katalógusának a közösségi építészet múltját a jelen felől, a ma produkcióját a jövő nevében vizsgáló bevezető tanulmányában, amely imponáló ismeretanyagot felvonultatva vázolja fel a ma nemzedéke előtt álló új kihívásokat.

Az építész és belsőépítész tanultságú Szegő György 2014 óta igazgatója a Múcsarnoknak. Nem alaptalanul és korántsem érdemtelenül: sikeres látványtervezői tevékenysége mellett (a hetvenes-nyolcvanas években például a kaposvári színház munkatársa) három évtizede aktív művészeti író és szerkesztő, akiben hittől képviselt meggyőződésből fakadnak vállalásai. Úgy véli, hogy az utópista szocialisták által kezdeményezett és az elmúlt száz év gyakorlatában meghonosodott lakhatásformák elvesztették hitelüket. Az építészetben egy merőben más irányú – a racionalis funkcionalizmustól alapvetően különböző – gondolkodási módszernek kell teret nyernie; ennek kezde-

ményeit pedig a szabadság új értelmezését vizionáló antropozófiában véli megtalálni. Nem csupán a klaszszikus modernizmus felett járt el szerinte az idő, a jelenkori technicizmus csúcsteljesítményeit hasonló megfontolásból szintén a távoli múlt formációihoz kapcsolja, amikor az „ősi építőmágia” (vajh mi lehet ez?) bűvöletében Santiago Calatrava zseniális műszaki konstrukcióit (a mai spanyol építészet legnagyobb alakjának világszerte csodált légies hídjait) is ezoterikusan metaforikus steineri fogalmakkal értékeli. Mentalitásának ennek ellenére semmi köze a rendszer kurzuslovagjaiéhoz; felkészült és inspiráló képességű művészemberként lett az orbáni világ kulturális frontembere, akinek koncepciójával lehet vitánk, szakmai hozzáértése és tisztessége azonban aligha kérdőjelezhető meg.

Nem sokkal hivatalba lépése után, öt évvel ezelőtt már ő rendezte az első építészeti szalont is, amelyet az ellenzéki sajtó annak idején nem kifejezetten barátságosan fogadott – a Múcsarnoknak az MMA által történt bekebelezése és – ettől nem függetlenül – a rendező organikus építészet iránti vonzalmái miatt. A *Népszava* publicistája úgy látta: „Az összképben természetesen Makovecz Imre, Csete György és az organikus iskola dominál”; a látottakból pedig a *Magyar Narancs* kritikusa ezt a nagyon hasonló következtetést vonta le: „A szerteágazó anyag egyben szomorkás és teljesen időt tévesztett kísérlet a Makovecz-iskola kanonizálására.” Szegő György *Iránytű – 2014* című terepszemléjének megállapításaiból valóban ez az ízlésorientáció olvasható ki, a kiállítási anyag azonban emlékeim és a

katalógus szerint is többé-kevésbé tárgyilagosnak mondható. Ahogy a *Revizor* internetes portál szemlélője fogalmazott: az organikusok „éppen akkora súllyal szerepelnek, mint a hazai építészeti szcénában”. Szerinte a monstre tárlat „hiányaival és megosztottságaival együtt pontos és élvezhető képet rajzol a kortárs magyar építészetéről”. Ennél pontosabban mi sem fogalmazhatunk a mintegy nyolcszáz építész munkáit felvonultató idei seregszempléről.

A második építészeti szalon a *Tér-Erő* alcímet kapta. Alighanem a kortárs magyar építészet kívülről szemlélve is jól érzékelhető súlyát – stiláris változatosságát és formai igényességét – eleve belénk szuggerálva. (Itt és most ezért bölcsen hallgatunk a kivitelezésnek a rendszer politikaitól nem független korrupciós gazdasági viszonyaiból fakadó gyalázatos hibáiról; lásd a Potzner Ferenc vezetésével újjáépített Várkert bazáron a folyamatos garanciális javításokat.) A Műcsarnok központi teremsorának három óriási helyiségében Szegő György és csapatának válogatásában *Keresztmetszet* néven százhusz, valóban kiemelkedő épület szemlélhető a fehér bokszokban elhelyezett nagy méretű színes fotókon és az asztalokon sorakozó kis makettekben a legfontosabb szerzői adatok és tömör ismertetések, olykor az alkotóval készült videók kíséretében. (Jó néhányról az elmúlt évben a *Mozgó Világ* is szemlélte rovatunkban – *a szerk.*) Bravúros műemléki helyreállítás (Mányi István: Szépművészeti Múzeum) és metróállomás (Dévényi Tamás: Rákóczi téri állomás), high-tech irodaház (Tiba János et al: Telekom-székház) és elhagyott kőbányában létesült

szabadtéri színház (Bodonyi Csaba: Fesztiválatlan), második világháborús emlékmű (Albert Farkas et al: az ELTE áldozatai) és piac (Kertész András Tibor: Budafok) egyaránt akad az elmúlt öt év termésében. A formavilág és a stílus sem egyenmű: a falusi építészet megoldásai (Salamin Ferenc: Zarándokház) mellett helyet kapott a válogatásban a minimalizmus (Vikár András et al: Kőbányai Ügyfélszolgálati Központ) és a posztmodern plasztika (Zoboki Gábor et al: Nemzeti Táncszínház). A látványos összképben – a rendezői érzékenység mellett – minden bizonnyal része van az épületeket fotogén oldalukról megörökítő remek fényképeknek (döntő hányadukat Bujnovszky Tamás készítette). A látogató egyértelműen kedvező benyomása mögött azonban a hullámzó teljesítmények dacára mégiscsak a szakma mind technikai, mind formai szempontból meggyőző összprodukciója húzódik meg. Felhajtóerejeként pedig az építőiparnak a 2012-es mélypont utáni – főként az elmúlt időszakra jellemző – erőteljes felfutása.

Annak idején jogosan merült fel a kérdés: „Marad-e így a hangos puffogatás után [a kurátornak] puskapora a következő, négy év múlva esedékes építészeti összefoglalóra?” Mint látható, maradt, és nem is kevés. Lakóház ugyan (két-két társasház és villát leszámítva) lényegében nincs a szalonon (elszánt bérletépítési program híján hogyan is volna?), ugyanakkor feltűnő a szakrális épületek nagy aránya (csak az első terem 45 objektuma között 15 ilyen szerepel) – aligha függetlenül az egyházak megkülönböztetett pénzügyi támogatásától. S bár időközben

Makovecz Imre után távozott az élők sorából az organikus irányzat másik vezető egyénisége, Csete György is, szellemiségük változatlanul jelen van a szalonon. A Makovecz vázlatai nyomán Pilisvörösvárott megépült Avicenna kutatóintézet és Csete egyik legodaadóbb tanítványa, Jankovics Tibor badacsonytomaji Szent István-kápolnája jóvoltából. Az előbbi a megszokottnál halványabb, az utóbbi viszont meggyőző alkotás. A kurátor kezére játszott az is, hogy a középnemzedék több tagja ért jelentős egyéniséggé. Ez utóbbiak közül Ferencz Marcellt említeném, mint-hogy azon kevesek közé tartozik, aki négy művével is szerepel. Közvetlenül nem kötődik az organikus iskolához, de a tanulságait érzékelhetően asszimilálta a kortárs modernizmus műszaki eszköztárát is mozgósító munkáiban. Legismertebb, ugyanakkor tehetségéhez legkevésbé méltó alkotása a Duna-aréna, amelyet itt – nyilvánvalóan nem véletlenül – jótékony félhomályba takart fotón láthatunk. Annál barátságosabb a Tokajvár Hotel (az izgalmas arányú kő- és téglahomlokzat fakturális játékával), és szinte szembetűnő a debreceni Szuperszámítógép Központ szikár tömbjeinek filigránminőségű vakító fehér falazata. Maga a kiállítás Ferencz Marcel (történetesen legújabb) alkotásával, a még készülő Néprajzi Múzeum terveivel és jókora makettjével kezdődik. Vele szemben pedig – a képletes bejárat másik oldalán – az Orbán-korszak maradandó emlék(mű)ének szánt Liget-projekt látható a nagy egész szemeztető terepasztalon. A tervezett 23 beruházásból egyelőre csak a Szépművészeti Múzeum rekonstrukciója valósult meg és a Pannon

Park kivitelezése kezdődött el. De mit számít, hogy – a hátsó terem tervpályázatainak rajzait leszámítva – csupa megépült munka szerepel a Szalonon. Ha ilyen rafinált módon a rendszer is megszépül. A félig föld alá süllyesztett, domboldalt mintázó tetőerdős épület ugyanis a zöldépítészeti gondolkodásmód jövőt előlegező olyan nemes megnyilvánulása, amely konstrukciójának különbözősége ellenére is ránézésre legalább állja az összehasonlítást a világsztár Jean Nouvel hasonló funkciójú párizsi remekével (Musée du quai Branly).

A jelen ily módon történő fényezéséhez múltunk bemutatása is hozzájárul. A Műcsarnok jobb oldali termeiben a Miskolci Építészeti Műhely (1978–1990) tevékenységéről kapunk képet. Alkotóközösségről van szó, amelyet a hetvenes évek végén végzett fiatal mérnökök hívtak életre. Elhatározták ugyanis, hogy a diploma megszerzését követően is együtt maradnak és közösen dolgoznak. Így kerültek a szocialista nagyipar egyik fellegvárába, az Észak-magyarországi Tervező Vállalathoz, ahol a nyolcvanas évek elején a náluk valamivel idősebb Bodonyi Csaba vezetésével mintegy harmincfős önálló tervezőirodát hoztak létre. Nemcsak a munka volt közös, hanem az életük is: a műteremvezető által házgyári panelekből tervezett Kollektív Házban (1979), amely a lakótelepek monoton tömbjeitől alapvetően különböző megformálásával (a kétszintes közösségi térhez kapcsolt családi sorházakkal) széles körben figyelmet keltett. Miként a csoportmunka, a Kolház eszméje is a húszas-harmincas évek szocialisztikus művészetfelfogásából táplálkozott,

ám a műhely idővel szakított a hozzá kötődő funkcionalista-konstruktivista esztétikával a nyolcvanas évektől nálunk is teret nyerő posztmodern változatos és gazdag tömegformálásának inspirációjára. Antropozófiai hatásról nem tudunk, de az tény, hogy a műteremvezető szemléletére Plesz Antal személyében egy olyan mester hatott életre szólóan, akinek Steineréhez közel álló aforisztikus megfogalmazása szerint „[a]z építés az emberépítéssel kezdődik”. A fordulatot maga Bodonyi kezdeményezte a Tudomány és Technika Háza miskolci épületének (1984) szabálytalan alaprajzot ritmikusan követő plasztikus elemeivel. Hamarosan követték a fiatalabbak, az élen Ferencz Istvánnal (mellesleg Ferencz Marcel édesapjával), akinek egyik korabeli műve, az úpesteri művelődési ház (1985) történetesen Budapesten valósult meg. A kilencvenes évektől aztán már ki-kí a maga, szervezeti-leg és stílusban is önálló útját járja.

A Múcsarnok apszisában a Szalon a 20. század első felének egyik jelentős építész-e előtt tiszteleg életművének bemutatásával. A róla szóló tanulmány a katalógusban ezt a címet kapta: *Medgyaszay István, a modern*. Tény ugyan, hogy az építészet indusztrializációját az első között hirdető és ezzel a szecessziót előkészítő Otto Wagner mesteriskolájában is megfordult a bécsi akadémián a század első éveiben, majd 1907-ben Párizsba utazott, hogy a modern térformálásban kulcsszerpet játszó vasbeton technológiáját tanulmányozza az abban úttörő François Hennebique irodájában. De sajnálatos módon nem lett modern. Korai munkái – a gödöllői művésztelepre tervezett két műteremháza

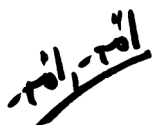
(1904/06) és veszprémi színházépülete (1907/10) – még azt mutatják: megvolt benne a lehetőség, hogy a Secession törekvéseivel rokon premodernizmus művelőjeként Lajta Béla, Málnai Béla vagy épp Kozma Lajos útjával párhuzamosan vezető képviselője legyen a 20. század szellemében megújuló magyar építészetnek. Nem így történt. Hiába fedezi fel a többé-kevésbé érintetlen paraszti kultúra emlékeiben a funkciónak, formának és anyagszerű alakításnak a jövő számára is fontos összefüggésrendszerét, nem ennek a tanulságnak a szellemében alkotja meg életművét, hanem a folklór keleti – jobban mondva annak vélt – látványvilága ejtette rabul képzeletét. Noha a század elején már közkeletű tudományos igazság a magyarság finnugor eredete, Medgyaszay a hun mondakör ígézetében utazik 1932-ben Indiába. A turanizmus híveként alakította ki Kelet és Nyugat nagyszabású szintézisére hivatott művészetét, amelyben újra meg újra visszatért kedves témájához, a Gellért-hegy tetejére szánt Nemzeti Panteonhoz.

A kiállításon nagy méretű makkett szemlélteti e reprezentatív művének karakteres elemét. Szó szoros értelmében vett kolosszális álmonumentalizmusa önmagában is riasztó; még inkább az a tudat, hogy időről időre felüti fejét egy historikus idea, miszerint a Citadella (s nyilván a felszabadulási emlékmű) helyére az új korszak beköszöntét jelző szimbólum kívánczik. A kiállításon is látható ilyen értelmű javaslat, amely egy tervpályázatra készült, és a Medgyaszay fontos előzményének tartó Makovecz Imrének is voltak hasonló elképzelései. Ezzel vissza-

jutottunk a steineri kozmikus világhoz. Magam inkább amondó vagyok, hogy ha már az antropozófia szellemében a szociális építészet jövő formáit keressük, akkor az inkább – ahogy a bal oldali teremsor falán olvasható – „szolidáris” legyen, elsősorban a szegényekkel (köztük a romákkal), nem utolsósorban pedig a földi élet jövőjének zálogát képező és egyre veszélyeztetettebb természettel. Már csak azért is, mert szerencsére már nálunk is léteznek és a Szalonon szép számban láthatók

ilyen programok, illetve projektek, amelyek azt sugallják, hogy nem a több, hanem a lehető legkevesebb építészeté a jövő. Betonkonstrukciókkal, legyenek akár gyönyörűek is, hovatovább nem egyszerűen hibás: bűnös cselekedet lesz elcsúfítani a Duna felől most még szinte érintetlen Gellért-hegyet.

II. Építészeti Nemzeti Szalon. Tér///Erő. Budapest, Múcsarnok. Főkurátor: **Szegő György**, társkurátorok: **Balázs Mihály**, **Botzheim Bálint**, **Böröcz Sándor**, **Potzner Ferenc**, **Pozsár Péter**, **Sulyok Miklós**.

Csengery Kristóf

Múltba néző jelen

248

A *Mozgó Világ* előző számában megjelent kritikám a Bartók rádió évente ismétlődő kortárs zenei fesztiválja, az ArTRIUM nyitó hangversenyéről szólt. A koncert csupa magyar szerző műveit vonultatta fel, kivétel nélkül szimfonikus zenekari kompozíciókat, a stílár jellegzetességekkel arra készítette a cikkíró, hogy a darabokat két csoportba sorolja: a „klaszszikus” és a „romantikus” vonásokat felmutató művek közé. Most az ötrészes ciklus május végén lezajlott záróeseményéről szeretnék beszámolni. Ez a koncert kamarazenekari alkotásokat kínált, a nyolc opus közül hét ezúttal is hazai komponista munkája volt, sőt a külföldi szerzőtől származó kakukktőzés is magyar muzsikusz átdolgozásban hangzott fel, úgyhogy a végeredmény ilyen értelemben magyar műnek tekinthető. A darabokat az *Anima Musicae* kamarazenekar (koncertmester *G. Hor-*

váth László) tolmácsolta, hat szám esetében *Ajtony Csaba*, két alkalommal *Dukay Barnabás* vezényletével. Akárcsak a nyitókoncert hallgatásakor, ezúttal is felvetődött egy olyan szempont, amely lehetővé teszi a kritikus számára, hogy a műveket szellemi áramlatokkal kapcsolatba hozva próbálja jellemezni.

Az utóbbi évtizedekben gyakran találkozunk az állítással, mely szerint „a zenetörténet véget ért”. Ez természetesen nem szó szerint értendő, hiszen ma is élnek zeneszerzők és komponálnak műveket, ma is működnek zenei intézmények, újak is alakulnak. A zeneélet tehát működik, és a zenének ma is továbbformálódik a története. Csakhogy a II. világháború utáni évtizedekben megszűnt az a korábban közel egy évezreden át jellemző állapot, amelynek értelmében a zenei alkotóerő az egymást követő periódusokban vilá-

gosan jellemezhető korstílusok keretében nyilatkozik meg. Az utolsó két nagy 20. századi zenei stílus a neoklasszicizmus és a szerializmus volt – és ezzel vége. A II. világháborút követő évtizedek az egymás mellett élő stílusok, megszólalásmódok korábban elképzelhetetlen pluralitását hozták: korstílus vagy nemzeti stílus immár nem létezik, legfeljebb egy-egy zeneszerző személyes megszólalásmódja, amelynek alapján a vájt fülűek felismerhetik az illetőt. Ez a posztmodern korszak zenéje, amelyben minden eszköz elfogadott, nincsenek a kor esztétikája által elvárt követelmények.

A posztmodern zenének azonban mégiscsak van egy olyan rendező-elvszerű tulajdonsága, amely képes az egység érzetét (illúzióját?) megteremteni, s ez a reflexivitás. A posztmodern zeneművek szinte soha nem egyszerűen „önmagukat mondják”, inkább valami másra reflektálnak: idézettel, utalással, rájátszással, sejtetéssel, rejtjeles üzenetekkel és sokféle más módon – gyakran rezignáltnan, nosztalgikusan vagy ironikusan. Utalni valamire, idézni valamit, reflektálni valamire azonban csak akkor lehet, ha az a valami *már létezik*, ilyenformán a posztmodern zene reflexivitásának kulcsfontosságú tárgya a múlt. Így jutunk el a jelenkori zenében ahhoz a paradoxonhoz, hogy a legújabb muzsika (ha posztmodern) nagyon sokszor valami régit idéz, azt kommentálja, világítja meg új nézőpontból, formálja vagy értelmezi át. Az új a posztmodern zenében gyakran a régre hivatkozva, azt segítségül hívva fogalmazza meg önmagát. Ez a koncert mintha csak ezt kívánta volna illusztrálni: a műsoron szereplő legtöbb mű va-

lamilyen formában a múltat idézte, arra utalt.

Cser Ádám (1979) karmester és zeneszerző. Az *Anima Musicae* kamarazenekarnak ajánlott *Streichorchester Nr. 1* című műve kéttételes. Már a mű gyors-lassú tételrendje is Bartókot juttatja a zenehallgató eszébe, hiszen Bartók kísérletezett a 6. vonósnyegyesben egy nagyforma lassú befejezésének lehetőségével. A magyar komponisták többsége számára még ma is megkerülhetetlen előd stílusát azonban más is eszünkbe juttathatja Cser Ádám művét hallgatva: a dallamok lejtése, a zene harmóniavilága, a gesztusokba rejtett indulatok, a hangsúlyok rendszere, a ritmusjátékok aszimmetriája. Ez önmagában kevésbé volna izgalmas: Bartók-hatás számátalan magyar zeneszerző művében megfigyelhető volt az elmúlt évtizedekben. Ami érdekesebbé teszi az összehatást, az a néhány évtizeddel ezelőtti repetitív irányzat egyes stíluselemeinek megjelenése, makacs ismétlődések, bizonyos formulaszerű motívumok kopársága. A kettő együtt különös, egyedi jelleget ölt: két különböző múltbeli zenei nyelv találkozása teszi figyelemfelkeltővé a darab hatásmechanizmusát.

Balogh Máté (1990) most bemutatott műve esetében már a cím is támpontul szolgálhat ahhoz, merre érdemes keresni a kompozíció inspirációforrását, szellemi hátterét. A *Bahnmusik* (= Vasúti zene, Vonatzene) már akkor is figyelemfelkeltő lenne, ha nem szerepelne utána: *Hommage à Honegger*. Mivel azonban szerepel, nem lepődünk meg, megtudván, hogy a *Pacific 231* partitúraoldalain a gőzmozdonynak emléket állító Honegger után Balogh

Máté is a vonatot választotta ihlető forrásául, csak éppen nem a gőzmozdonyt, hanem a dízelmozdonyt. Az ő műve is „programzene”, ez a darab is ábrázol, és él a hangutánzás eszközével is, de nem olyan naturalistikusan, ahogyan azt lenyűgöző darabjában Honegger tette. Balognál a hatás kissé áttételesebb, s az eszközök között fontos a *glissando* és az *accelerando* (utóbbit Honegger is alkalmazta).

Futó Balázs (1981) *Elég(ia)* című alkotása a 19. századi Edvard Grieg két elégikus tételét és a 19–20. századi Richard Strauss kései művét, a *Metamorfózisokat* tekinti kiindulópontjának, nyersanyagának, ezekből bukkannak fel a mű folyamán motívumtöredékek, foszlányok, halvány emlékképek. A darab hamisítatlan 21. századi minimálzene, nagyon kevés történnel, amely olykor csak egy-egy álló hatású akkordból, meditatív eseménytelenségből áll. S minthogy Strauss műve, a *Metamorfózisok* maga is egy korábbi zenét használ fel, jelesül Beethoven *Eroica-szimfóniájának* Gyászinduló-tételét, s ez az emlékfoszlány is felködlik Futó Balázs darabjában, elmondhatjuk, hogy az áttétel többszörös: nemcsak Grieg és Strauss, de Strausson keresztül Beethoven is jelen van a hivatkozott szerzők között. Ha azt mondtuk, hogy a posztmodern zenék hol ironikusak, hol rezignáltak vagy éppen nosztalgikusak, akkor ennek a műnek a hangvétele biztonsággal kereshető a rezignáció vidékein.

Hollós Máté (1954) Tóth Árpád és Radnóti Miklós egy-egy versére (*Szeretnék átölelni; Sem emlék, sem varázslat*) komponálta szopránt, obligát zongorát és kamarazene-

kart foglalkoztató szólókantátáját *Cantata concertante* címmel. A művet Horti Lilla és Balogh Ádám közreműködésével hallottuk. Hollós alkotásának alaptónusa a líra, az énekszólam kifejezetten hang- és hallgatóbarát, tehát nem a korábbi évtizedek ágas-bogas karakterét, inkább a nyelv lejtését követő melodikus építkezés módszerét képviseli, sok simogató tonális folttal. A dallamok ritmikai duktusa érzékelhetően magyar, a zene szépségesezménye hagyományos, az összhatás a maga szelídségével és érzelmgazdagságával nemegyszer idézi emlékeztünkbe a múlt század első felének operai hangját. A különleges műfaj pedig – szólókantáta kamarazene-kari kísérettel és obligát zongoraszólammal – természetes gesztussal idézi fel Mozartot, a nevezetes *Ch’io mi scordi di te?* hangversenyáriát (K. 505).

A második rész első számához érve a koncert karmestere, Ajtony Csaba (1976) saját művét vezényelte. A darab címe, a *Tum liimus* latinos aszociációkat keltő hangzása ellenére a nyugat-kanadai indiánok nyelvéből kölcsönzött kifejezés. Azt az időszakot jelöli, amikor a vadlibák V alakzatban repülnek észak felé. Ahogy a Kanadában tanító és zenekart vezető karmester-zeneszerző a kompozíciót maga jellemzi, a *Tum liimus* „zenei levelezőlap Kanada nyugati partjairól”, amelynek fő inspirációja „a ludak hangja, a repülő mozgás látványa, a repülés csoportdinamikája, ambivalensen szabad érzése”. Hallván a mű „hagyományosan” kortársi disszonanciáit, mondhatnánk, hogy ez a kompozíció volt a koncert műsorán a kakukktojás, ez volt az a darab, amely nem tekint

vissza a múltba posztmodern gesztussal, hanem mindenfajta intellektuális csavar nélkül, egyszerűen kortárs zene, de azért ez ebben az esetben sem ilyen egyszerű, hiszen a zene nemcsak az indiánok kultúráját idézi meg címválasztásával, de a romantikus szimfonikus költemények szellemében ábrázoló szellemű és illusztratív, a mozgás és mozdulatlanság fogalmát írja körül a maga eszközeivel, s ily módon egy régi hagyományra reflektál.

Dukay Barnabás (1950) három minőségben: önálló kompozíció szerzőjeként, idegen mű átdolgozójaként és karmesterként szerepelt az est műsorán. Önálló műve *Az önmagában nyugvó szív második motettája*, ahogy a szerző jellemezte, nem világi, de nem is egyházi zene, hangrendszere nem tonális, inkább modális, a kifejezésmódban nincs izgalom, a zene a hangok egymáshoz való viszonyáról szól, és nem másról. Ez az elvontság, higgadt távolságtartás, valamint a darab zenéjének hangzása a középkor, Guillaume de Machaut vagy Francesco Landino darabjait idézte a hallgató emlékeztébe, annál is inkább, mivel az egyes szakaszok zárlatai Dukaynál valóban használják is azt a jellegzetes befejező formulát, amely a középkor motettáiból „landinói zárlat” vagy „landinói szext” néven jól ismert. A másik mű, amelyet Dukay vezényelt, Erik Satie egy zongoradarabjának átdolgozása, amelyből a magyar komponista műhelyében új, az eredeténél hosszabb kompozíció lett. *A Názáreti második darabja* című hangszeres rezponzórium vonós szólistákra és vonós kamarazenekarra,

a maga vokális mintát követő hangszeres írásmódjával és jellegzetesen meditatív megszólalásmódjával azt mutatja meg, hogyan válhat egy múltbeli kompozíció maivá, hogyan lényegülhet át tartalma egy kortárs zeneszerző műhelyében – miközben az eredeti mű alapmagatartása, zenébe kódolt világszemlélete sértetlen marad. Dukay átdolgozása egyszerre hangsúlyozza Satie zenéjének minimalista és középkorias jellegzetességeit.

Végül a koncert befejező számáról. Tornyai Péter (1987) egy Bach-korál – *Ach Gott und Herr* – választott mintegy nyolcperces, tizenöt szólamú vonós kamarazenekari darabjának nyersanyagául, kiindulópontjául. A zeneszerző hangsúlyozza, hogy műve nem a hagyományos variációs technikát használja. „A folyamat inkább fordított” – mondja. „A korál dallamtöredékeihez, tiszta harmóniáihoz a kezdeti, összetettebb zenei anyagok fokozatos lebontásával, átrendezésével jutunk el.” Izgalmas hallgatni, ahogyan a korál kezdeti, teljes értékű és hagyományos megszólalása után a kortársi vonós zenekar a maga 21. századi zenei nyelvét használva keres, kutat, rekonstruál, s mindeközben egy-egy pillanatra újra és újra felbukkanak, majd ismét semmivé foszlanak az eredeti bachi zene foszlányai. Ez is múltidézés, a múlttal való kapcsolat keresése, önmeghatározás történeti kontextusban – a posztmodern eszköztárával.

Mi lesz a négy rubelemmel?

Nem akarok nagyobb fájdalmat okozni egy embernek, mint amennyit el tud viselni, még gondolatban sem. De most mégis arra ítélném Znamenák Istvánt, hogy tegye valaki számára kötelezővé a színpadi részvételt egy olyan humoros darabban, amelyet ő rendez.

Szegény. De éppen ilyen szegények a többiek is, akik kóvályognak a Belvárosi apró színpadán, és hirtelen minden olyan nagy lesz, eljutni az egyik sarokból a másikig, és minden olyan nehézkes lesz és hosszú, pedig a *Vadmész* igazi vicces darab. Nem remekmű, arról nincs szó, bár van egy olyan öt perc az első rész vége felé, amikor azt érzem, hogy tulajdonképpen nem rossz ez, miért is ne lehetne így továbbgondolni Csehovot, már úgy értem, ezzel a józan fejjel, ahogy az angolok és az amerikaiak gondolnak rá. Azok, akiknek arról szól a *Három nővér*, hogy pont ott nem áll meg a moszkvai gyors, ahol a nővérek laknak. Akik néha szeretnék lerázni magukról ezt a csehovi mélabút és tehetetlenkedést, csináljatok már valamit, mert elmegy az élet. Nektek az élet, nekünk az este.

Michael Frayn ezt csinálta belőle. Mármint a *Platonov*-ból. Eleinte föl sem tűnik, hogy csinált belőle valamit, megy az egész, mint valami normális Csehov, nyári ruhás emberek ülnek a kertben, pusztulnak az unalomban és a butaságban. Nem főntről beszélek, így pusztulunk mi is az unalomban és a butaságban, csak nekünk vannak már eszköze-

ink, amelyek elterelik a figyelmet magunkról, nekik meg nincs semmijük, csak önmaguk. Ez minden Csehov-előadás veszélye, hogy esetleg olyan jól sikerül bemutatni az unalmat, hogy itt meg is állunk: együtt unatkozunk. Ha Michael Frayn ez ellen akart tenni valamit, én megértem. Megírta a maga *Platonov*-ját, nem tett hozzá sokkal többet, mint amennyit a Mohácsi testvérek szoktak hozzátenni bármelyik kezükbe került darabhoz. Legfeljebb a szándék nem annyira nemes, Frayn az unalom helyett a nevetést ajánlja.

Ha az a kérdés, hogy mi ebben a jó, elég sokáig azt feleltem volna rá, hogy semmi. Jönnek a kínos, bohózáti jelenetek, két ember kacsavadásznak öltözve, kacsacsábító sípot fújdogálva, fejlámpával fölszerelve szédeleg. Kezükben töltött fegyver, jaj, mekkora tréfa. Inkább maradnék az eredetnél. Vagy öt ember részeg. Menjetek már, itt és most zajlik a színigyegetemi vizsga? Még Papp Jánosnak is, aki 1970-ben egyszer már megkapta a diplomáját? Le a kalappal előtte, hogy ilyen hősieen játssza ezt „a színészek örök gyerekei” közhelyet, és szorgalmasan ordibál meg tántorog, horkol és hány, de attól ez még egészen elborzasztó.

Rendben, ez a darab. Egy szünettel, háromórás bohózat, aminek az a slusszpoénja, hogy „akkor most mi lesz a négy rubelemmel”. Salamon Béla ebben jobb volt, amikor azt kérdezte, hogy „akkor most ki megy

Bogdányba”, és az csak tíz percig tartott. De van azért egy titkos csavar, mondhatni, Frayn Csehov-értelmezése vagy -elemzése. Persze nem nagyon feltűnő, de amikor Platonov azt mondja, hogy „harmincöt éves vagyok, és nem csináltam semmit. Napóleon ennyi idősen már császár volt”, akkor a közönség nevet. Nevet, az erős túlzás, de elmosolyodik. Nem veszi észre, de nem Frayn szövegén mosolyog, hanem Csehovén. Mintha Frayn azt akarná mondani, hogy ne tévedjetek. Csehov kineveti a maga szereplőit, nem veszi őket túlságosan komolyan. Te, kedves néző, aki harmincöt éves vagy, vagy el is múltál, és tényleg nem csináltál még semmit, ha mindezt Csehovtól kapod, akkor elcsöndesedsz, és azt mondd, az élet ilyen, nem mindenből lesz császár. Belőlem például nem lett. Ha viszont azt hiszed, hogy mindezt Michael Frayn közli veled, akkor nevetesz, hehe, hülye kis Platonov, mégis mit képzeltél magadról?

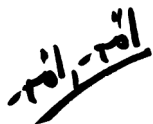
Ez azért mondanivaló. Kicsit kevés két felvonásra széthúzva, de valami. A valamit persze le is kell nyeletni a közönséggel, és könnyen el tudom képzelni, hogy nem volt ez mindig annyira megoldhatatlan, mint amilyennek most tűnik. Végül is valahogy idekerült a darab, túlélte harmincöt évet. Azt talán nehezen éli túl, ami most történik vele: hogy elő is adják. A főszerepben Ötvös Andrással, aki nagyon tisztességesen ki- vagy inkább visszagyúrta magát, nem teljes képtelenség egy ilyen pusztulásában is csábító, nagyszívű és leginkább önmagába szerelmes hódítóként. Végül is mintha ezt akarta volna Csehov is mondani: csak a szerelem segíthet, csak a saját szívünknel fogva tudjuk önmagun-

kat kicibálni a mindennapi mocsárból. De persze az sem megy, miért is menne, az ember logikus sorsa a pusztulás. A Frayn-féle Platonovnak az a baja, hogy mindenki bele van szeretve, miközben ő kétségbeesetten magát szeretné megmenteni, sorban állnak az ajtaja előtt a nők, akik szintén meg szeretnének menekülni.

Csak hát a nők. Még leginkább Ullmann Mónikával vagyok kibékülve, pedig nagyon irritál az a fakó, hogy ne mondjam, borostás hangja, de egy közhelyszerepet közhely esz-közökkel végigvisz, ott van, feledhető. A többiek sajnos felejtethetlenné, hamisak, zajosak, fájdalmasak, és már megint a rendezést érzem ezért felelősnek: miért nem szól rá valaki Radnay Csillára, hogy ez a szappanoperás, csípőre vágott kezű balhézás itt kevés, rossz, üres? Igazán olyan színésznőről van szó, aki szárnyra is tud kapni, ha eleget ütik-vágják. Miért nem vágják és ütik eleget? Ez így mindenkinek rossz, de a nézőnek mindenképpen.

Van valami halvány reménysugar, hogy lesz ez még jobb is. Beérik, belejönnek, kialakul, telik az idő, a sallang lenyesődik. Csak hát nem biztos, hogy lesz rá idő. Nem hiszem, hogy véletlenül lettünk sokkal kevesebben a második részre. A komédia már csak ilyen: nem lehet kimagyarázni. Ha nem nevetnek, akkor nem nevetnek.

Michael Frayn: Vadmész. Belvárosi Színház, Ormai Produkció. Rendező: **Znamenák István.** Szereplők: **Ötvös András, László Lili, Mészáros Máté, Ullmann Mónika.**

Anyaég! – NŐComment!

E hasábokon már annyi rosszat leírtam a magyar televíziózásról, most – legalább bevezetés gyanánt – álljon itt pár elismerő szó, még-hozzá a tematikus csatornákról. Ezek ugyanis jó esetben valósággal képesek a nézői (rész)érdeklődést szolgálatyszerűen kielégíteni: ismeretterjesztő dokumentumfilmekkel, sporttal, főzőcskézéssel vagy barkácsolással. Ebből a változatos nem-ből különösen az életmódcsatornák érdemelnek figyelmet, hiszen azok Rilke *Archaikus Apolló-torzójához* hasonlóan a „Változtasd meg élted!” eszményállító üzenetét sugallják – ha mégoly kiskereskedelmi kiszereelésben is. Például és kiválólag a kábelkínálat egyik legjobbjá, a főleg importműsorokat sugárzó Spektrum Home, amely amatőr, sőt félprofi lakberendezőket, szenvedelmes kertészeket és lakásfelújítókat, valamint őstermelő biofarmereket nevel a nézőkből, vagy legalábbis felkelti bennünk a talán soha be nem teljesülő, de még így is nemesítő hatású vágyat: némi stílust és tudatosságot plántálni a létezésünkbe.

Legalábbis ilyen volt tavalyig a Spektrum Home, ám akkor az illetékesek ambiciózusan, de dőrén neki-láttak a csatornaprofil átformálásának. A hétvégi estéken már jószerint minden csatornát megjárt filmek bukkantak fel a műsorrendben, s itt kötött ki D. Tóth Kriszta autós interjúsorozata, az eredetileg netes *Elviszlek magammal* is, éppenséggel

nem a profiltisztítás jegyében. Azután, amint az várható volt, egy-kettőre megérkeztek a képernyőre a saját gyártású műsorok is, váltig imponáló vállalkozó szellemről tanúskodva, hozzávetőleg a FEM3 regiszterét megcélozva.

Ennek az új iránynak, vagy ha úgy tetszik, műsorpolitikának reménydús reprezentánsa a *NŐComment!* című műsor, amelyet köztereken is széltében hirdet a büszke csatorna. Műsor – és állatorvosi ló ez a produkció, amelyet jószerint bármely vonatkozásban vizsgálunk is, a hazai kereskedelmi televíziózás hagyományainak legrosszabb rutinmegoldásaira, megrögzött beidegződéseire és vásott fantáziátlanságára ismerhetünk rá benne.

Kezdjük a műfajjal, a honi bulvártévézést hosszú évek, sőt szinte évtizedek óta meg-megkísértő „női Heti hetes” zsánerével! Ennek legelső, gyors és totális kudarcú példája, emlékeim szerint, Jakupcsek Gabriella TV2-s *Vitriolja* volt még az ezredfordulón, míg a legutóbbi a közéletibb irányú *NEM gyenge* a Hír TV-n. Az ilyen életre-halálra „csajos” műsorok közös jellemzője, hogy az ivari jelleget valamely megmagyarázhatatlan okból olyanmilyre kihangsúlyozzák és körül-satírozzák, ami „férfi”-műsor esetében elképzelhetetlen lenne. Mert amíg néhány férfi eszmecseréje egy stúdióban a sajtóklubtól a heti NB I.-es összefoglalóig szinte bármi le-

het, addig ugyanez nőkkel csakis úgynevezett „női műsort” jelenthet. A főcímekben ilyenkor mintegy ráhangolás gyanánt már repkednek is a retikülök meg a rúzsok, vagy épp látjuk a sminkszobát is, ami férfiak esetében vajmi ritka műsorindító szegmens.

Nos, a programszerűen „őszinte, merész és szabadszájú” (mellesleg büszkén rossz címválasztású) *NŐComment!* újabb kísérlet az „ültessünk össze vagány csajokat, és abból majd biztos rém szórakoztató műsor fog kisülni” tárgykörében. S mivel az ilyen produkciók legnagyobb és egyszersmind legkényelmesebb fétise a spontaneitás, a műsor a megíratlanság jegyében fogant. Vagyis a – szigorúan politikamentes! – témairányok szétfecsegése nem negatív kockázatként, hanem épp ellenkezőleg: elvárásként jelenik meg. Dacára annak, hogy kismilliószor bebizonyosodott már, hogy a nekifutás nélküli szellemesség meg a szavakész könnyedség olyan ritka készség, amelyet alapértelmezett adottságnak tekinteni a tényekkel való makacs szembeszegülés. Hiába, a műsorkészítési folyamatban az írókon és a próbákon a legkézenfekvőbb spórolni, így aztán kontroll nélkül képernyőre kerülhetnek az olyan iránytalan tízpercek, mint például az az agyonnevetett, habár szellemtelen és összevissza műsor-szegmens, amelyben öt színész nő a legkülönbözőbb hétköznapi és szakmai babonáiról adott számot: olykor az érthetlenségig kusza, egymásra kiabált és bornírt mondatokkal. (Hogy ez a téma mellesleg fájdalmas bizonyága a ránk köszöntött új közép-kornak, azt most csak így, zárójellek között említsük.)

A műsorvezető Ábel Anita. Alighanem ezzel a közléssel kellett volna kezdenünk, hogy a műsor állatorvosiló-jellegét már az első pillanatban megkérdőjelezhetetlené tegyük. Merthogy alkalmasint keresve sem találhatnánk napjainkban olyan „tévés személyiséget”, aki ennyire eklatánsan, mondhatni, korjellemző módon jelképezhetné számunkra a magyar bulvártévész fantázia- és kockázatkerülő gyakorlatát, mint éppen Ábel Anita. A hajdani bájos gyerekszínész az ezredforduló után az RTL Klubnál vált a reggeli műsorok hajnalcsillagává, s azóta bérelt helye van a képernyőn, hol költségghatékonyabb kiszerezésű Liptai Claudia-pótlék gyanánt, hol meg a saját jogán. Jóllehet a nem alábecsülendő, de azért nem is abszolutizálható jelentőségű kamerarutinon túl Ábel igazából sohasem bizonyított érdemi tévés erényeket. Csípős humora inkább csak csípős, mint humor, a világból szinte kizárólag saját maga érdekli, és sohasem mond vagy kérdez semmi fontosat vagy meglepőt. Csakhogy benne van a neve és a telefonszáma a legkülönbözőbb csatornamuftik mobiljában, s ez a tény meg a harsányan és kiszámíthatóan érdektelen (a tévés fogalomzavar szerint: rutinos) műsorvezetői teljesítmény a jelek szerint még sokáig megkerülhetetlen jelenséggé teszi a színésznőként ehhez képest már réges-rég észszerűen beárazott Ábelt.

Most a *NŐComment!* adásait is úgy vezeti, hogy abból legfeljebb csak róla derülnek ki újabb és újabb dolgok – a közérdeklődésre csak igen mérsékelt alappal számot tarthatva. A június 23-i műsorban például kipakolta elénk a retiküljéből mindazokat a szerencsehozó csecsebecs-

ket (egyebek közt két Szűz Máriát), amelyek a világban való mindennapi boldogulását támogatják. „Nekem ez egy nagyon fontos pillanat az életemben – jelentette ki Ábel még a tavaly novemberi első adásban –, olyan, mint az első szerelem”, s ennek szellemében műsorvezetői modorát és az egész műsort a csinált infantilizmus uralja. Így aztán az „Atyaég! Az anyám bepasizott” (figyelik ezt a fiatalos hangütést?) fölvetésétől a „trottyos (avagy trutyis) pizsiig” sok mindenféle bölcsességérlelő téma szóba került a műsorban, amelyben az Ábel körül vetésforgóban cserélődő asztaltársak közül talán csak Falusi Mariann és egyszer-egyszer Kovács Patrícia volt képes igazándiból megfelelni annak a (minden jel szerint csupán a nézőben felmerülő) igénynek, hogy a megszólalásai érdemiek és frappánsak legyenek. No meg Hajós András, a visszatérő férfivendég, aki még azzal együtt is rendre üdítő színfoltnak bizonyul, hogy az önfroclizást itt is szinte mindig túlhajtja: ha önbizalomhiányának akár csak a tizede őszinte lenne, alighanem már az első néhány kép-

ernyős bukása után kikéredzkedett volna a kereskedelmi televíziózás világából.

Könnyű és hálás feladat lenne nagyobb csokrot kötni a *NőComment!* első két évadának csacskaságaiból, vagy éppen kielemezni a mindig figyelmezett és szép, de rendíthetetlenül érdektelen Dobó Kata meg a saját színésznői státuszát és nagy hírű szüleit majd minden megszólalásába gondosan beleszövő Balázsovits Edit stúdiószemélyiségét, ám ez éppoly fölösleges szószaporítás lenne, mint maga a műsor. Amely jelenleg vasárnaponként valósággal szétrobbantja a Spektrum Home adásrendjét: az életmódcsatorna üzenetét legfeljebb olyan közlésekkel gazdagítva, hogy a férfiak mind nagy gyerekek, a környezettudatosság pedig jó dolog. Import kertápoló és álmházépítő programok között egy darab profin kisminkelt, körültekintően bevilágított és zenekarral kísért, mégis megszépíthetetlen magyar tévés valóság.

Spektrum Home, június 23.

Egy könyvégetésre kiérkezett ávóscsapat eltévedt golyója

Ilyet nem lehet kitalálni, ilyen csak az életben van. A golyó Hegedűs István öttusabajnokot érte 1956-ban, aki uszodába ment volna, de – lásd a címet – már nem ért oda. Halálosan megsebesült, pedig ő nem égetett sem könyvet, mint a kriptonácik, és nem tartozott sem a csapathoz, mint a pseudosztalinisták, csak ment az utcán a dolga után, a tanítványait akarta volna edzésről hazaküldeni. A vakvéletlen lövedék formájában dolgozott. Úgy terítette le a többszörös magyar bajnokot, akinek pazar teste mellesleg a Szabadság-szobor mellék-alakjának és az egykori húszforintos papírpénz hátoldalának modellje volt, mintha köze lett volna az eseményekhez. Nem volt köze, csak megesett vele a tragédia. Ez volt az ő sorstalan sorsa. A történet a kiállítás egyik tárlójában olvasható. Kép nem tartozik hozzá, a képet a képzelet képezi. A hülye golyót, a hülye véletlent, a hülye világot.

A többi név és sors nélküli – többnyire meghalt – ember képe viszont ott sorolódik a falakon. Száz magyar év néma tanúi üzenik: bárki lehet Hegedűs. Hiszen ártatlanul mind bele vannak vetve egy füstös vagy bájos, szomorú vagy szolid körletbe, és mindegyiküket bármikor eltalálhatja „egy hülye golyó”, az expozíció rögzítette pillanat. Az igazi konfliktus tőlük függetlenül, mellettük, körülötük, fölöttük zajlik. Az amatőr családi vagy másképpen a privát fotók ilye-

nek: készítőjének szándékától függetlenül valójában nem a célszemélyről, hanem magáról az adott korról szól. Pontosabban az eliramló IDŐ-ről. Romain Rolland szerint alkotni annyi, mint megölni a halált. Kifordítva a szentenciát: amatőr fényképet csinálni annyi, mint megidézni a halált. Vagy inkább az elmúlást.

A Magyar Nemzeti Galéria „műkaszmozgalmi szárnyában”, a nagy tárlatok legmutatósabb helyén, most nem műalkotásokat, hanem *non artot* lehet látni. A vállalkozás súlyát jelzi, hogy ezt a „nem-művészetet” a megszentelt falak mégis befogadták. A végén kiderül, hogy miért. Pontosan százhusz darab privát fotót abból a kb. 110 000 tételszámú gyűjteményből, továbbá látványt értelmező tárgyakat, esettanulmányokat, dokumentumokat, amelyeket majd negyven évvel ezelőtt egy rendhagyó civil kezdeményezés, a *Fortepan* néven bejegyzett alapítvány mentett át az utókornak.

Az ötletgazdák, *Tamási Miklós* és *Szepessy Ákos* ráéreztek valami lényegesre. Fölismerték, hogy az emberek általában szeretnek fényképeket nézni, de nem szeretnek „emlékezetpolitikákkal” foglalkozni. Saját kreativitásukkal örömmel hencegnek, mások magas művészetétől rendszerint unalomba esnek. Rájöttek, hogy a múlt nemcsak tudományos dolgozatokban, high level irodalomban, gazdagék képzőművészetében és az

agyonrendezett színpadokon lakik, hanem a sublót alsó fiókjában, esetleg egy pincébe száműzött hajókofferben. Rakovszky Zsuzsa nyomán felváltatták, hogy *Minden múlt a múltam* (ez a tárlat címe), és demokratikusan leszállították a mércét a befogadás mindennapi szintjére. Nagy a siker.

Az ötletgazdák első lelőhelyei annak idején a lomtalanítás kupacaiból származtak. Azután jöttek a bolhapiacok, majd a barátok emlékanyagai, még később az internet hívó szavára a jelentkezők papíralapú magánszférái. Ma már szép nagy öfenntartó hálózat szolgálja az eredeti gondolatot. Pénz alig van benne, de munka rengeteg. Inkább hasonlít egy alulról szerveződő mozgalomhoz, mint kulturális vállalkozáshoz: ha a résztvevők mind egyszerre mennének utcára, izmos tüntetésre futná a tömegükből.

De nem ilyesmivel foglalkoznak. Az eredeti felvételeket beszkennelelték, hálóra vitték, hívószavakkal „címkésítették”. A legkorábbi darab millenium kori. A legkésőbbi a rendszerváltás környékéről származik. A még korábbiakból nem lehetett szerzeményezni, mert azok a fotográfiák már igazi műtárgy-kategóriába tartoznak. Valódi értékük van és mohó gyűjtőkörük. A még későbbiekből meg azért nem lehetett, mert az elektronikus képrögzítés látványinváziója a válogatást radikálisan ellehetetlenítette. (Ma mobillal az aktív fotós egy óra alatt többet exponál, mint nagypapája egész életében.)

Ami az időhatáron belül született, az néprajz, meg nem is. Szociológia, meg nem is. Történelem, meg nem is. Akkor mi? „Két igazán fontos fogalom van, ami a projekt lényege, és ami egyedivé teszi – írta a katalógus bevezetőjében *Virágvölgyi István*. – Szabad és közös. Közös, mert a mi képeinkből áll. Közös, mert önkén-

tesek munkáján alapul... Szabad, mert szabadon elérhető bárki számára, bármilyen korlátozás nélkül. Szabad, mert nincs benne birtoklási vágy, adni akar.”

Okos, logikus, finom ez a kiállítás. Az időrenddel nem bíbelődik, a témára összpontosít. Gyerekek, Fiatalok, Felnőttek, Idősek szekciókat állított össze a kurátorcsapat, és a termek közepén néhány különös esetet filmmel, szoborral, grafikával még helyzetbe is hoz a méltán elhíresült Narmer Stúdió. Legjobb persze a Sztálin-szobor intermediális megjelenítése a valódi szoborfüllel meg a bejátszott híradóval, de az Uvaterv leégett és megmentett archívumától a kicenzúrázott *Új Tükör*-riportig, Schoch Frigyes sztereofotográfiáitól egy posztumusz fölfedezett „igazi” tehetség, Berkó Pál felvételeiig annyi ötlet sűrűsödik a terem sorba, hogy a folyosónak már csak lankadó figyelem jut.

Pedig az odarakott Képpárok többet érdemelnek. A Kossuth Lajos utca 1954-ben még vöröszászló-díszben – a Kossuth Lajos utca 1956-ban immár trikolórban és füstölögve. A Tabán 1943-ban még ép falakkal – a Tabán

1946-ban immár kiégett várkupa-lával és beomlott toronysisakokkal. Unokám meg is kérdezte: miért nincs közöttük az a „rész”, amikor lóttek? Mi mást válaszolhattam: azért, hogy legyen mit elképzelned.

Nem csak a válogatóknak, nekem is vannak kedvenceim. A képzeletemet ők mozgatták meg leginkább. A száz-húszból három. (Több is van, de a rovat többet nem bír el.) Az anonim fotóhősöket – szimbolikus értelemben – tényleg eltalálta egy ide-oda röpködő „hülye golyó”. A megfigyelt személyek a blende előtt csak mosolyognak, mórlikálnak az alkalomhoz illően, tesszik magukat. Vagy észre sem veszik a masinát, és élnek bele a levegőbe. Mellettük, alattuk, felettük stb. pedig létezik egy *valódi világ*, amely életpályájukat visszavonhatatlanul meghatározta.

Gyerekek szekció, évszám: 1940. A színes felvételen ünnepi ruhába öltözött helyes kislányok. Lelkes apukák. Kézben tartott csokrok. Mindenki boldog. Olvasom a címkét: „Az 1940. augusztus 30-i úgynevezett bécsi döntés értelmében Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz. A fotón népviseletbe öltözött csépaiak a nemzetiszocialista Németországban rendszeresített karlendítéssel köszöntik a bevonuló magyar csapatokat.” Ha tudnák, hogy ezért a lendítésért mekkora árat fognak majd fizetni, és mennyi szegény fog a nyakukba hullani... Ők nem tudják – mi tudjuk. A kettő közötti különbség esztétikai értelmű feszültséget teremt.

Fiatalok szekció, évszám: 1974. A képkivágatot horror vacui kompozícióban egészen kitöltik a csinos és kevésbé csinos tizen- és huszonéves arcok. (Szerzője is van a felvételnek. Urbán Tamásé a dicsőség, aki – lexikoncikkéből idézem – „azon kevesek közül való, akik már a szocializmus idején is megmutathatták a társada-

lom, a rendszer negatív oldalait”. Sok műve került fiókba, innen vándoroltak át „amatőr leletként” a Fortepanhoz.) A címke – „hip-pik, beatkorszak, szotyí, távcső, bajusz, napszem-

üveg, hosszú hajú, bőrkabát” – valójában nem igazít el. A lényeg más: minden szempár összevissza nézve kémlel valamit, minden koponyán másképpen tapad a haj, mind egymástól különböző individuum. Csoportot alkotnak, de a boldogulást külön-külön keresik. Egyetlen közös tulajdonságuk: arcukon a lelkesedés hiánya, a bizalmatlan tekintet és az ingerült állapotot közvetlenül megelőző unalom. Ha a „rendszergazdák” tudnák, hogy ezek a nézők fényévnnyi távolságra kerültek az „emberarcú” szocialista típustól, s hogy másfél évtized múlva ők fogják a leomló fal utáni Európa leghasználhatóbb tartalékseregét alkotni... Akár egy bétében, akár egy pártapparátusban, akár Londonban. Valószínűleg tudják – de nem tehetnek már semmit. Csak mi, nézők látjuk, hogy mennyi minden következik majd ezekből diffúz tekintetekből... Az adott pillanat és a sejthető jövő között ismét feszültség keletkezik. Már-már esztétikai természetű.

Felnőttek szekció, évszám: 1938. A címke: „perec, kalap, park”. Premier plán kivágtatban látszik is egy közepkorú meg egy ifjú hölgy, amint a havas Városmajorban szép rókaprém bundában, fátyollal bolondított kalapban rácsálják az XXL-es sós perecet. Hamiskásan mosolyognak, a fiatalabb örül valaminek, valakinek. Talán a fotográfusnak. Ha tudnák, hogy pár év múlva rommá lövik a hátteret... Hogy a kalapot – mint polgári csökevényt – a

személyzetis előtt viselni nem tanácsos... (Osztályidegenséget leplezendő tessék inkább svájci sapkát, irhakucsmát, kendőt hordani.) Hogy a fátyolt szét fogja szakítani a ruhászekrényre ráomló emeleti födém... Isten veled, édes életünk – énekelte Sennyei Vera az *Egy szerelem három éjszakájában*. A körülmények ismeretében ez így természetes, ebbe bele lehetett nyugodni. Csak a múltbéli perec minőségének látványa nyomja meg a fájdalom-gombomat... Az a ropogós, karcsú vonalú, sóval bőven telespriccelt vizes pékáru ugyanis örökre elveszett. A Lánchidat újraépítették. A divat megváltozott. De az a perec már soha többé nem lesz olyan. Tudom, mert utoljára a Toldi moziban még ettem ilyet. Bár a világ nagyon új volt akkor már, a polgári kézműves munkakultúrából egy-két dolog néha túlélte az ostromot, és átsimult a Rákosi-korszakba. A kádári konszolidációt azonban nem élte túl. Béke morzsáira. Ez a perec az én

prousti süteményem. Esztétikai eleményről van tehát szó ezúttal itt.

Ravasz húzás volt a Nemzeti Galéria részéről, hogy ezt a táncházhoz hasonlatos mozgalmat, ezt a demokratikusan működő létezőtechnikai anyagot megversenyeztette a magas-

nak minősített művészettel. A „grand arttal”. Török András a katalógus remek tanulmányában amúgy elmond minden szépet és jót, amit a Fortepanról tudni illik, de még ő sem említi azt a kulturális ho-

zadékot, ami a múzeum és az alapítvány találkozásából fakadhat. Az amatőr fotó e jó társaságtól hirtelen megemelkedett. Művészetgyanús helyzetbe került. Az történt vele, mint a ponyvaregénnyel a 19. század első felében, mint a dzsesszszel a 20. század első felében, mint minden tömegesen gyakorolt és élvezett technikával a művészetek története során. A népszerűbb, az egyszerűbb, az olcsóbb technika legtöbbször forradalmasítja az emelkedett, az ősbibb, az ancien régime-ek által propagált „nemes” anyagot. A mindenki nyelvén mintha könnyebb lenne a múltat, az emlékezetet és a múlt emlékezéséből fakadó konfliktusokat megjeleníteni.

Amelyről egyébként a *Mozgó Világ* 2019/7–8-as számának legtöbb írása szólni szeretne.

Minden múlt a múltam. Huszadikszázad. Privátfotó. Fortepan. Magyar Nemzeti Galéria 2019. április 17. – augusztus 25. Kurátor: Virág-völgyi István. Társkurátor: Tamási Miklós.

Búcsú Ágitól – rendhagyó nekrológ –

Heller Ágnes (1929–2019) emlékére

Ágikám, ez nem volt szép tőled. Csü-törtökön (július 18-án) még hoszszasan beszélgettünk telefonon, s terveket szőttünk, hogyan tudjuk kimenteni a tudományt és a Magyar Tudományos Akadémiát a politika karmai közül. Egy szóval nem említetted, hogy másnap utolsó úszásodra készülsz. Még hitegettéél is: már alig egy hét, és újra – szokásodhoz híven megint két (vagy több) külföldi előadaskörút között – néhány napig, mintegy átutazóban, Pesten leszel, találkozhatunk, s tovább kovácsolhatjuk legyőzhetetlen világmegváltó terveinket. S lám, másnap elshantál közülünk, olyan elegánsan, ahogy egy grófkisasszony elhagyja a fogadást, amelyet már unni kezdett.

Ezt a figyelmeztetés nélküli „úri távozást” én rossz néven vettem, valahogy nem illett ahhoz a képhez, amelyet én Heller Ági-jelenségként ismertem. Ötvenhat éves barátságunk során egyetlen alkalomra sem emlékszem, amikor te elegánsan leléptél volna, s ne lettél volna a beszélgetés központja. Én ezt nagyon nem bántam, bár néha megered az én nyelvem is, de többnyire jó nagyokat tudok hallgatni. Ezért imádtam veled még kettesben is találkozni. Amikor kifogytam a szóból, nem kellett aggódnom, hogyan maradjon ébren a társalgás, neked volt mindig elegendő mondandód. Itt, Kharón

ladikjában nehezebb a helyzetem, most hallgatsz, most rajtam a sor.

Kezdeném ezt azzal, hogy átadok neked egy üdvözetet. Halálhíredet hallva felhívtam Konrád Gyurit, hogy megosszam vele fájdalمامat. Gyuri még nem hallott róla, figyelmesen hallgatott, kifejezte együttérzését (és irigységét a gyors és vélhetően fájdalommentes halálad miatt), beszélt erről-arról, majd számomra egy kicsit váratlanul ezzel fejezte be diskurzusunkat: mondd meg Áginak, hogy csókolgatom. Nyilván erre az utolsó beszélgetésünkre szánta, a Kharón ladikjában.

Csak egy napja mentél el, s máris hiányzol. Azok közé a ritka emberek közé tartoztál, akik nem ismerték a félelmet. Bizonyos értelemben Parsifalhoz voltál hasonló, kivéve, hogy Parsifalt a tudatlansága mentette meg a félelemtől, téged a filozófia, a történelem, az irodalom s általában a kultúra ismerete fegyverzett fel a sárkányokkal való harcokra. A Nothungodat, amivel annyi rémséges sárkány – s néhány isten – szívét átszúrta, Lukács mester műhelyében forrasztatták egybe. Egyébként Nietzsche Übermensch se ismerte a félelmet, de ő a moralitásról se tudott. Lukács mester műhelyében azonban a tanítványok nemcsak filozófiát és kultúrát tanultak, hanem morált is, az univerzális, el nem

dologiasodott emberi lényeg tisztelét. Amikor „felnőttél”, neked is el kellett válnod az apafigura mestertől, de a Nothungot nem kellett a szívébe szúrnod. A Lukácstól és Marxtól való szakítás szükségszerű és következetes volt, de tiszteletteljes maradt, nem lett patricidium. Fehér Feri mondta egyszer nekem szellemesen: „Tudod, Iván, mi már nem vagyunk marxisták, de csak egy nyelven tudunk beszélni, s az a marxizmus.” Pontos megjegyzés.

Pedig lett volna okod félni. A nyilasok az életedre törtek. A Rákosi-rendszerben nem volt életbiztosítás Lukács György tanítványának lenni. 1956 után háttérbe szorítottak, de mindezt – én 1963 óta ismertelek – mindenféle szorongás nélkül után is vállaltad, majd 1977-től ezt az emigráció követte. Az emigráció sem volt rizikómentes. Csodálattal néztelek, mert én hajlamos voltam a szorongásra, s a te félelemmegvetésedre – gyávaságra hajlamos emberként – mindig irigységgel gondoltam. Bibónak nagyon igaza volt, amikor azt mondta, a demokrata nem fél. (Hajlamos vagyok azt hinni, hogy a mai Magyarországon túl sokan vannak, akik félnek... ha ez igaz, mennyiben van itt demokrácia?) Ebben az értelemben te mindig demokrata voltál, s maradtál mindhalálig. Pontosan ilyen demokratákra van ma a világnak mindennél inkább szüksége. Nem lehetne talán Kharón ladikját mégis visszafordítani? Szükségünk van rád és a hozzád hasonlókra, akiknek a sorait a halál és a kívándorlás mintha tizedelné.

A félelmet nem ismerő emberek optimisták. Ágikám, te javíthatatlan optimista voltál. Amikor már látszott, hogy az MTA kutatóinté-

zet-hálózatát leválasztják az Akadémia-ról, telefonbeszélgetésünkben mondtam neked valamit: „Ezt a csatát elvesztettük, de fel a fejjel, a tudomány politikától független szabadságáért vívott háborút még meg tudjuk és meg fogjuk nyerni.” Egy kicsit ingerülten válaszoltál: „Semmit nem veszítettünk el, folytatjuk a harcot.” Bár nem valószínű, de ki tudja, lehet, hogy igazad lesz, s jót nevensz majd a Sztűx folyó túlsópartján az én pesszimizmusomon (álrealizmusomon).

Az viszont biztos, hogy te a győztesek közé tartozol. Ennyiben mégis megmaradtál marxistának: a történelem mindig a te oldaladon van, az igazság mindig győz, a hazugság mindig megbukik. Ezt valahol már leírtam, most hadd ismétljem meg. Már Ausztráliában voltatok, amikor Feri bennünket Adelaide-ben meglátogatva ezt mondta: „Ivánkám, benn vagyunk a döntőben.” (Feri nagy sportrajongó volt, ámulva becsülte az olimpiai bajnokokat.) Ha rólad beszélt, igaza volt. Te benn voltál a döntőben, s több aranyat hoztál „haza”, mint Hosszú Katinka.

Optimista vagy, mert ismered a válaszokat. A társadalommal foglalkozó emberek két típusát ismerem, az egyik kérdéseket tesz fel, a másiknak válaszai vannak. Én inkább az első, te inkább a második „családba” tartozol (önigazolásként: mindkettőre szükség van). Te kérdeztél is... miként is tehetnél volna másként, hiszen tanár voltál. De emlékezetem szerint számodra a kérdések csak alkalmat jelentettek, hogy elmondod a válaszokat azokra a kérdésekre, amelyek a „jó kérdések lettek volna”. Lehet, hogy ezt is Lukácstól tanultad. Én ugyan Lukáccsal soha nem

találkoztam, s egyetlen előadását se hallottam, úgy tudom, a kérdéseket zseniálisan kezelte. A csacska diák feltett valami számár kérdést, erre Lukács: „Arra gondol, amiről már Kant is írt. Ez bonyolult probléma, Kant nem is tudta maradéktalanul megoldani.” Ágikám, veled beszélgetve gyakran éreztem magam ilyen Lukács-órán. Meghallgattad a kérdésemet vagy a megjegyzésemet, aztán elmondtad, amit úgyis mondani akartál. S ami egyébként mindig teljesen rendben volt.

Hadd tegyek itt egy megjegyzést a „hazáról”. Ismét fel kell idéznem egy anekdotát, amit már másutt megírtam. Valamikor 1974 őszén vagy 1975 tavaszán nálatok voltunk, amikor nekem kifelé állt a kocsim rúdja Magyarországról, s ezt sokan vitatták: maradhatok-e, vagy men-nem kell. Erre Fehér Feri parancsot nem tűrő hangon ezt mondta: „Iván, neked menned kell. Te egyébként is kozmopolita vagy. De mi Ágival a magyar kultúra része vagyunk, nekünk maradnunk kell.” Ágikám, Ferinek sok szempontból igaza volt. Te valóban a magyar kultúra fontos része voltál és maradtál. Én inkább voltam kozmopolita, s lettem transznacionális.

Neked is, nekem is három útlevél van a zsebünkben, magyar, ausztrál és amerikai. Természetesen te is, én is magyarok vagyunk, ennek születünk, ezt a nyelvet beszéljük a legjobban. De volt idő, amikor ausztrálnak is éreztem magam, amikor menekültként ausztrál útlevelet kaptam, s úgy éreztem, befogadtak. Úgy gondolom, te is így érezted magad Melbourne-ben. S aztán Amerika. Persze hogy amerikaiak is vagyunk. Beválasztottak az American

Academy of Arts Science-be (ezt az intézményt 1780-ban hozták létre, s azóta 13 ezer tagot választottak). A katedrámat William Graham Sumnersről nevezték el (kétséges dicsőség, elődöm kicsit rasszista volt, de az első tudós, akit szociológusnak tekintettek Amerikában, szóval egy gyüttmentnek, korabeli szóval „migránsnak” ez megtiszteltetés volt). Donald Trump talán még kicsit (sokkal, ha ezzel forrón szeretett miniszterelnökünket nem bántjuk meg) jobban is érdekel engem, mint Orbán Viktor. Reggelente előbb nézem meg a Politico oldalát, mint a magyar híreket (talán fontosabb, hogy mi történt Washingtonban, mint a karmelita kolostorban). Nem tudom, te majd mit teszel a Sztűx folyó túlsó partján.

Én egyébként hozzád képest „lokalpatrióta” vagyok. Szinte ki nem teszem a lábam az Újlipótvárosból. Te közben repkedsz Brazília, Ausztrália és az USA között, Frankfurtban, Rómában vagy Varsóban tartasz előadásokat.

Nekem egyébként is kínos, hogy megelőztél Kharón ladikjában. Minden jel szerint e vonatkozásban nekem járt volna az elsőség. Amikor vagy három éve Ferge Zsuzsa megkapta a Mensch-díjat s nekem kellett a laudációt mondanom, te is megjelentél, mint korábbi Mensch-díjas. A program egy részében egy csinos fiú és lány énekelni kezdett, többek táncra perdültek, így te is, akkor 87-88 évesen. Én már sántikáltam, szó se lehetett táncról. S ez mellékes, csak mozgásbeli sérülés. De te naponta elolvasol egy könyvet, s írod róla évi egy-két kötetben a naplódát. Bár szemtelenül azt nyilatkoztad, hogy hetvenéves kor után

ne próbálkozzon elmélettel egy filozófus; és akkor mit teszel *Az álom filozófiájában*, *A történelmi regényben*, hadd ne soroljam tovább.

Valamit még el kell mondanom. A kilencvenedik születésnapodra *Barátság, helycserés támadásokkal* címmel írtam egy megemlékezést. Tény, hogy gyakran vagy többnyire a barikád különböző oldalán álltunk. Hol te voltál tőlem „balra”, hol fordítva, hol te voltál a marxista, hol én a Marx-szimpatizáns. De a barátságunkban az volt a rendkívüli, hogy ez egyikünket sem zavarta. Számomra te voltál az igazi liberális. Liberálisnak azt értem, aki megérti, hogy mások másként is tudnak gondolkodni, és el tudja fogadni a másként gondolkodást. A rendszerváltás után a legnagyobb személyes csalódásom az volt, hogy a korábbi másként gondolkodó társaim többnyire beálltak pártideológusnak, s a szememre vetették, hogy én miért nem tudok pártot választani. Velel soha semmi vitám nem volt, de még csak egy-egy beszélgetésünk után

sem éreztem, hogy közöttünk valami baj lenne. Tisztáztuk: én most ezt gondolom, én meg amazt, s ennyiben maradtunk. Így, Ágikám, te maradtál nekem az igazi liberálisnak.

Ágikám, most mi lesz? Ezután ki repülget Brazíliába kilencvenévesen kurzust tartani egy olyan egyetemen, amiről soha nem hallottam, olyan témáról, amiről azt sem tudom, hogy micsoda? Ki fogja megmondani, ki legyen a következő miniszterelnök (aki borítékolhatóan nem lesz az, de lehet, hogy még a parlamentbe se jut be). Ki mondja meg, melyik párt melyikkel kösse a legabszurdabb koalíciót? Én nem látok senkit sem, aki a helyedbe lépne mint a nemzet liberális lelkiismerete. Lehet, hogy erre már nincs is szükség? Pusztán egy vénülő generáció nosztalgiájáról van szó (s ebben a generációban én vagyok talán a leginkább ironikus az értelmiség misszionárius szerepét illetően). De hiányozni fogsz, nekem különösen.

Sokszor csókollak (s ne feledd, Konrád Gyuri is csókjait küldi).